

JEVREJSKI
ALMANAH
1963 * 1964

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUĀOSLAVIJE

JEVREJSKI
ALMANAH
1963 — 1964

STAMPA: »SRBOŠTAMPA« BEOGRAD, DOBRACINA 6—8
1965.

JEVREJSKI ALMANAH

1963—1964

SAVEZ JEVREJSKIH OPSTINA JUGOSLAVIJE

Urednici:

Prof. dr LAVOSLAV GLESINGER
(nauka)

IVAN IVANJI
(književnost)

ALEKSANDAR LEVI
(publicistika)

DAVID LEVI-DALE
(redakcija)

Doc. dr ZDENKO LEVNTAL
(nauka)

Lektori:

VERA STOJIC i PETAR MARJANOVIC

Nacrt korica:

IVAN MRAZ
(crtež prema ilustraciji u članku
»Jevrejska grobnica u Duklji« u
ovom izdanju)

ŠTAMPANO U 1200 PRIMERAKA

Izdavač:

SAVEZ JEVREJSKIH OPSTINA JUGOSLAVIJE, BEOGRAD, UL. 7. JULA 71

S A D R Ž A J

	Strana
Reč redakcije — — — — —	7
Dr LAVOSLAV KADELBURG: Dr Albert Vajs (1905—1964) — — —	9
Prof. dr ALBERT VAJS: O antisemitizmu pre i za vreme nacizma —	13
ARON ALKALAJ: Josif Flavije i pad Judeje — — — — —	35
Doc. dr A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ i dr DRAGOSLAV SREJOVIĆ: Jevrejska grobnica u Duklji — — — — —	56
Doc. dr ZDENKO LEVNTAL: Naša jadranska obala u putopisu Mešulama iz Voltere — — — — —	63
VINKO IVANČEVIĆ: Udio Židova u pomorstvu starog Dubrovnika —	67
Prof. dr MIROSLAVA DESPOT: Jacques Epstein — Život i rad — —	82
Dr DUŠKO Hr. KONSTANTINOV: Bitoljski Jevreji i VMRO —	92
MARKO PERIĆ — VELIMIR DRECHSLER: Jugoslovenski Jevreji — španski borci — — — — —	96
ALEKSANDAR LEVI: Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava iz aspekta jugoslovenskog zakonodavstva — — — —	103
JOSEF ITAI-INDIG: Djeca bježe — — — — —	129
Dr TEODOR KOVAČ: Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom drugog svetskog rata — — — — —	137
LUCI MEVORAH-PETROVIĆ: Deset godina nagradnog konkursa za jevrejsko naučno, književno i umetničko stvaralaštvo — — — —	145
Dr ŽAK KALDERON: Jevrejska narodna i univerzitetska biblioteka u Jerusalimu — — — — —	148
Dr CVI ROTEM: Od sedamdeset jezika — jedan — — — — —	152
Prof. dr ALEXANDER SCHREIBER: Fülöp Grünvald — — — —	157
* * *: Dr LUJO WEISSMANN — — — — —	160
Doc. dr ZDENKO LEVNTAL: Dida Demajo — — — — —	163

Književni deo

IVO ANDRIĆ: Deca — — — — —	169
OTO BIHALJI-MERIN: Franc Kafka — — — — —	174
VLADIMIR BOGDANOVIĆ: Oto putuje na Ženevsko jezero — — —	192

	Strana
ZLATA BOJOVIĆ: Balkon — — — — — — — — — —	205
HANS BRAMER: Jedina relikvija — — — — — — — — — —	211
FILIP DAVID: Balada o dobrim ljudima — — — — — — — — — —	214
IVAN IVANJI: Prvi osmeh posle rata — — — — — — — — — —	219
LJUBISA JOCIĆ: In memoriam — — — — — — — — — —	236
DANILO KIŠ: Sve što je ostalo od mog oca — — — — — — — — — —	238
HUGO KLAJN: Šajlok i antisemitizam — — — — — — — — — —	246
ŽAK KONFINO: Tiju Jeruham — — — — — — — — — —	258
BOŽIDAR KOVAČEVIĆ: Žalim krvnika — — — — — — — — — —	263
IVAN V. LALIĆ: Grob u Pragu — — — — — — — — — —	265
JULIJA NAJMAN: Soba broj osam — — — — — — — — — —	266
MIRJANA PAPO: Nađeno je pismo — — — — — — — — — —	273
SONJA NAHMAN-PREMERU: Jedan dan je prošao — — — — — — — — — —	286
VUKIĆ RAKOVIĆ: Mladež — — — — — — — — — —	293
ZORAN STANOVIĆ: Sećanja na Jerusalim — — — — — — — — — —	297
MARIJA ŠMOLKA: Tako počinje — — — — — — — — — —	299
DALIA-LEA ŠTERN: Kiša — — — — — — — — — —	303

Prilog

Hronološki pregled važnijih događaja iz života jevrejske zajednice
u Jugoslaviji 1963. i 1964. godine
Beleške o nekim saradnicima i njihovim priložima.

REČ REDAKCIJE

Sesta knjiga »Jevrejskog almanaha«, mada se pojavljuje sa zakašnjenjem, obradovaće čitaoce — prijatelje ove edicije i sve one koji se interesuju za život Jevreja u Jugoslaviji, jer je ova, već tradicionalna, publikacija jedan od značajnih dokaza i plodova njihovog kulturnog rada, stvaralačkog duha i elana.

Po svom karakteru i rasporedu ovaj se tom ne razlikuje bitno od prošlih tomova. Izostala je samo jedna manja rubrika: prikazi knjiga, ali je najveća pažnja ponovo posvećena naučnom, publicističkom i književnom sadržaju.

Sa zadovoljstvom objavljujemo interesantne nove istorijske priloge koji kao i mnogi raniji svedoče o davnom prisustvu Jevreja u jugoslovenskim zemljama i o pozitivnom doprinosu životu i razvoju jugoslovenskih naroda, njihove privrede, kulture i političkih borbi. S posebnim ponosom donosimo radove o slobodarskim tradicijama jugoslovenskih Jevreja koji su uvek učestvovali u naprednim pokretima naroda među kojima su živeli.

U književnom delu ponovo se pojavljuju imena nekih od najuglednijih jugoslovenskih književnika — vernih saradnika našeg Almanaha — a pored njih nalazimo i ovog puta nova imena nepoznatih ili još mladih, ali već afirmisanih pisaca. Neki od njih su pre nekoliko godina svoje prvence objavili upravo na stranicama ovog Almanaha.

Na počasnom mestu objavljujemo jedan fragment iz naučnog stvaranja preminulog predsednika Saveza jevrejskih opština profesora dr Alberta Vajsa. Ovaj omiljeni lider jugoslovenske jevrejske zajednice na našu žalost više neće moći svojim oduševljenjem

i realističkim savetima da nas bodri na raznim poljima našeg rada pa i u tome da ustrajemo u izdavanju Almanaha. Zato neka i »Jevrejski almanah 1963/64.« bude posvećen uspomeni Albija Vajsa kao jedan od znakova zahvalnosti za sve ono što je učinio za užu jevrejsku i širu jugoslovensku zajednicu.

Izdavanje zbornika kakav je »Jevrejski almanah« traži velike materijalne žrtve. Već nekoliko puta postavljalo se pitanje da li je neophodno i opravdano da se ono nastavi, a naročito sada kada su sredstva kojima raspolaže njegov izdavač Savez jevrejskih opština znatno smanjena. Međutim, svest o značaju Almanaha u našem kulturnom programu i podsticaji čitalaca i saradnika ohrabрили su nas da ne odustanemo od daljeg izdavanja ove serije koja je već našla mesto u mnogim bibliotekama pojedinaca i ustanova.

Smatrali smo potrebnim da ukažemo na ove teškoće jer je to istovremeno i apel na naše čitaoce da nam pomognu da se proširi krug prijatelja »Jevrejskog almanaha« i time stvore bolje perspektive za njegov opstanak u budućnosti.

Z. L.

Dr ALBERT VAJS
(1905—1964)

Almanah Saveza jevrejskih opština Jugoslavije po nepisanoj tradiciji objavljuje na ovom mestu napise iz pera svog dugogodišnjeg predsednika, čoveka koji je svoj celokupni rad i svu svoju ljubav posvetio jevrejskoj zajednici. Bio je to napis dra Alberta Vajsa čijeg priloga ovog puta nema, jer nema više njegovog fizičkog prisustva, ali ostale su njegove nadahnjujuće misli i njegove ideje, ostao je u nama njegov lik koji nam daje stalni podstrek na akciju i čvrstu rešenost da sačuvamo integritet zajednice i njen ugled u svakom pogledu.

U najranijoj mladosti, već u osnovnoj školi, Albert Vajs se ističe dobrim poznavanjem jevrejskih tradicija, i to svoje poznavanje prenosi na svoje vršnjake u jevrejskoj školi i u roditeljskoj kući u Zemunu. To je period do prvog svetskog rata i u toku njegovog trajanja, da bi se docnije pri procvatu jevrejskog omladinskog pokreta, u vreme kada je u omladinskom pokretu došlo do intenzivnog kulturnog i nacionalnog rada, u taj rad uključio svojom snagom svoga duha. Kao takav on ulazi u najaktivnije radnike Saveza jevrejske omladine i jevrejskih akademskih društava.

U tome radu borio se Albert Vajs za napredna shvatanja, iako je to bilo u vreme kada je u predratnoj Jugoslaviji naučni socijalizam bio proskribovan. Pored toga on proširuje svoje horizonte poznavanjem mnogih oblasti nauke i umetnosti i dobrim poznavanjem više jezika.

Društvena aktivnost i jevrejski javni rad dovode ga do visokih funkcija u Beogradu, gde je između dva rata bio angažovan u Jevrejskoj opštini, Savezu jevrejskih opština i Savezu cionista Jugoslavije. Sve svoje snage uložio je u pružanje pomoći jevrejskim izbeglicama koje su ispred nacističke nemani morale da napuste Nemačku, Čehoslovačku, Austriju ili Poljsku, tražeći sredstva za pomoć i rešenja za bolju sudbinu progonjenih. Sa istom

odlučnošću borio se protiv antisemitskih akcija bivše Jugoslavije čiji su vladajući krugovi želeli da steknu Hitlerovu milost.

Nemačka agresija protiv Jugoslavije 1941. godine zatiče ga kao rezervnog oficira bivše jugoslovenske vojske, pa je posle kratkog aprilskog rata odveden u ratno zarobljeništvo u Nemačku.

U zarobljeničkim logorima svima je bio dobro znan anti-fašistički borac dr Albert Vajs, popularni Albi. Odlučna borba protiv fašizma i za prava čoveka i pobeda u narodnooslobodilačkoj borbi bili su temelj za neumorno pregelaštvo. Forme te borbe bile su bogate i raznolike, iako se ona odvijala u ograđenom prostoru i pod nišanom neprijateljskih pušaka i mitraljeza. Lični kontakti, živa i pisana reč koja je raznim kanalima uspela da se

Na radu u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, 1958.

probije iz okvira koji je ogradila bodljikava žica, bila je u to vreme ubojito oružje neumornog i predanog antifašističkog borca. Predavanja, diskusioni sastanci, članci i pesme, redakcija publikacija, peticija i protestnih nota, odbrana pred nemačkim vojnim sudom, bili su samo izrazi težnje da se izbori sloboda i slomi fašizam. Časni epitet organizatora borbe protiv fašizma predstavlja priznanje danonoćnom radu u raznim forumima i organizacijama u kojima je Albijeva reč mnogo značila.

U to vreme posebno teško pogađaju sve zarobljenike krvave likvidacije Jevreja u Jugoslaviji u kojima svi oni doživljavaju tragediju svojih porodica, a to pogađa i Albija, ali ga ne slama.

U proleće 1945. godine vraća se u zemlju i svom snagom se baca na posao u Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u kojoj je radio do 1948. godine. Pored velikog broja stručnih radova i organizovanja pripreme materijala i drugog organizatorskog posla dr Vajs priprema jugoslovenski optužni i dokazni materijal za Nirnberški proces i niz drugih procesa protiv ratnih zločinaca u zemlji i inostranstvu. Studije i elaborati koje je pripremao stavljaju ga u red najvećih stručnjaka za novo međunarodno krivično pravo. Pored ostalog, gotovo godinu dana učestvuje na Nirnberškom procesu kao predstavnik Jugoslavije.

Svoje stručne sposobnosti razvija dalje kao naučni radnik u Institutu za međunarodnu politiku i privredu na raznim pitanjima međunarodnog prava i podizanju kadrova, a 1953. godine prelazi na Pravni fakultet u Beogradu gde predaje opštu istoriju države i prava. Tu postaje i redovni profesor univerziteta 1961. godine i stiže glas najboljeg i najpopularnijeg predavača i pedagoga, nastavnika koji ima najprisnije kontakte sa mladom generacijom. I u nastavi trećeg stupnja predaje istoriju buržoaskih kodifikacija i istoriju civilizacije. Zapaženi su njegova aktivnost u interkatedarskom i interfakultetskom radu, a pored toga i nastavnički rad u drugim školama, posebno na Visokoj školi političkih nauka u Beogradu gde održava prva predavanja iz predmeta Razvitak civilizacije. Taj novi predmet predstavlja istovremeno i nove koncepcije i pionirski rad koji je posthumno objavljen kao posebna knjiga.

Sve to nije iscrpljivalo stručni i naučni spektar Alberta Vajsa. On stiže da saraduje u Institutu društvenih nauka, Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, Savetu za zakonodavna pitanja Vlade FNRJ, raznim komisijama za međunarodno pravo, u Savezu udruženja pravnika i Savezu udruženja boraca NOR. U svim tim svojstvima bio je na velikom broju međunarodnih kongresa i konferencija.

Pripremanje materijala za suđenje ratnom zločincu Ajhmanu, izdavanje publikacije o zločinima fašističkih okupatora protiv Jevreja u Jugoslaviji, priprema materijala za raskrinkavanje neonacističkih elemenata u SR Nemačkoj nije moglo da se zamisli bez dra Vajsa. Zato i nije bio pošteđen od napada i kleveta od strane tih reakcionarnih krugova. Međutim, ništa nije moglo da pokoleba rešenost dra Vajsa da se istrajno i dosledno bori protiv mraka i nazadnjaštva.

Jevrejska zajednica Jugoslavije i jevrejske organizacije u svetu apsorbovale su svaki atom snage dra Vajsa i na tom poslu došle su do punog izražaja snaga njegove ličnosti i njegova duboka ljubav za jevrejstvo. Od 1945. do 1948. godine bio je poslovodeći potpredsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, a od

1948. godine predsednik te naše univerzalne organizacije. Posle besprimerne tragedije pod fašizmom trebalo je zajednicu podići i u njoj organizovati sve vidove aktivnosti, a istovremeno organizovati i rad u jevrejskim opštinama i uspostaviti kontakte sa jevrejskim organizacijama u svetu i obaveštavati ih o razvoju socijalističke Jugoslavije i slobodi koju u njoj uživa jevrejska zajednica. U tom poslu Albert Vajs požnjeo je mnogo uspeha i postigao sjajne rezultate. U uslovima nacionalne i verske slobode i ravnopravnosti i antifašističke orijentacije, Albert Vajs je mogao u punoj meri da pokaže ličnu emocionalnu povezanost sa jevrejskom zajednicom iz koje je ponikao, čiji je organski deo bio i čije je probleme shvatao i osećao. Zahvaljujući tome, uprkos tragičnom bilansu nacističkog perioda, u obnovljenim opštinama i obnovljenom Savezu organizuju se kulturni i vaspitni rad i socijalno-humanitarne institucije. Jugoslovenski Jevreji zahvaljuju Albiju i njegovim saradnicima u svim krajevima zemlje što je jedinstvena organizacija zajednice pružila utehu i nadu, pa i ublažila bol i omogućila uključivanje u svakodnevni život.

U tom periodu ispunjen je i dug pieteta prema žrtvama fašizma, podignut je veliki broj spomenika i palim borcima i žrtvama nacizma kao simbol uspomene i večne opomene.

Izložbe, publicistička delatnost, predavanja i razne druge forme rada među odraslima i omladinom predstavljali su samo delić velikog bogatstva u idejama i inicijativama koje je Albi unosio u rad Saveza i opština. Posebnu pažnju posvetio je omladini i njenom uključivanju u razna tela i njenom osposobljavanju da preuzme časne obaveze od starije generacije.

Ugled naše zajednice u međunarodnim jevrejskim organizacijama, velika angažovanost dra Vajsa u saradnji sa Jointom, Stalnom konferencijom evropskih jevrejskih zajednica, srdačna saradnja sa udruženjima jugoslovenskih Jevreja u Izraelu i SAD, bezbrojni lični kontakti i prepiska itd. itd., sve je to samo nabranje iza koga se krije duboki mislilac i veliki borac naše zajednice.

Ono što je teško rečima opisati, a što predstavlja posebnu karakteristiku našeg Albija, to je njegov duboki humanizam i veliko druželjublje. Nikad nije žalio truda i iznalazio je argumente koji su u prvi plan stavljali slobodu i ugled čoveka. Uvek se sa velikim strpljenjem i razumevanjem unosio kako u najveće tako i u najmanje brige svakoga ko bi mu se obraćao. I pronalazio je uvek pravu i blagu i toplu reč.

Ostao nam je amanet da Albijevo delo nastavimo.

O ANTISEMITIZMU PRE I ZA VREME NACIZMA*)

Za vreme imperijalizma pojavio se vid antisemitizma koji je za razliku od njegovih ranijih vidova bio naročito karakterističan naglašavanjem rasne koncepcije. Ovakva koncepcija imala je još davno, nekoliko decenija pre Hitlera, ne samo svoje teorijske pret-hodnike, nego su se u praksi niza zemalja pojavili izvesni događaji koji su ukazivali na dalje zaoštavanje tog pitanja pod tadašnjim uslovima.

Da se podsetimo samo na dva-tri najkarakterističnija događaja iz toga perioda. Jedan je Drajfusov proces koji se odigrao krajem XIX veka, tačnije 1894. godine. Suština toga procesa bila je da je jedan kapetan francuske vojske, poreklom Jevrej, koji je radio u francuskom generalštabu, bio optužen za špijunažu u korist jedne strane sile (u stvari, mislilo se na Nemačku). On je bio izveden pred sud, osuđen na doživotnu robiju i sproveden na Vražji otok na izdržavanje kazne. Međutim, za vreme samog procesa pojavile su se ozbiljne sumnje da Drajfus nije kriv, da je nevin, da je kriv neko drugi. Vremenom se to pitanje dalje zaoštrilo i najzad su pronađeni vrlo ubedljivi dokumenti ne samo da je Drajfus nevin već je i utvrđeno, van suda, ko je pravi krivac. To je bio oficir francuske vojske major Esterhazi, i na osnovu tih novih činjenica pokrenuto je pitanje revizije Drajfusovog procesa. To samo po sebi ne bi bilo tako značajno. Dešavalo se i drugde da je neko bio nevin osuđen, pa se to moglo ispraviti. Ono što je bilo društveno značajno to je činjenica da se oko Drajfusovog procesa i njegove revizije podelila čitava Francuska na dva tabora. To je postalo velika društve-

---

*) Na poziv istorijske katedre Filozofskog fakulteta u Beogradu, prof. dr Albert Vajs je u aprilu 1961. godine za doktorande i naučne stipendiste pomenute katedre održao ciklus predavanja sa temom »Ajhmanov proces i tragedija Jevrejstva pod fašizmom«. Ovo je jedno od tih predavanja snimljeno na magnetofonskoj traci, koje autor, zbog iznenadne smrti, nije dospeo da rediguje. (Prim. red.).

na afera prvog reda u kojoj je cela Francuska bila podeljena na »drajfusovce« i »antidrajfusovce«, tj. na one koji su tražili da se učinjena nepravda ispravi, da se Drajfus oslobodi kazne i da se umesto njega izvede na optuženičku klupu pravi krivac, i na one koji su bili protiv toga, ne toliko zbog pitanja da li je Drajfus kriv ili ne, nego zbog toga što su smatrali da se ne sme kompromitovati autoritet francuskog pravosuđa, još manje francuske armije i generalštaba. Prema tome, treba ostati kod toga kako je. U krajnjoj liniji ta je afera uzela tolike razmere da je čitava Francuska bila mesecima u velikom uzbuđenju. Snage su se podelile manje-više tako da su napredni krugovi Francuske bili za reviziju procesa, dok je francuska reakcija uglavnom bila na antidrajfusovskoj liniji. Društveni značaj toga procesa bio je u tome što, u krajnjoj liniji, nije bila u pitanju lična krivica kapetana Drajfusa nego krivica jednog Jevrejina, koji je, eto, navodno izvršio špijunažu na štetu zemlje čiji je bio oficir, i što je stvorio takvo raspoloženje koje umalo da nije dovelo usred Pariza do pogroma. Za vreme dok je proces trajao, za vreme dok je ta cela kampanja tekla, bilo je na ulici ne samo povike na račun Drajfusa nego i protiv Jevreja. Pretila je neposredna opasnost pogroma protiv Jevreja u Parizu i još u nekim mestima u Francuskoj. Kasnije je, najzad, ipak prodrlo naprednije javno mišljenje u Francuskoj. Veliki francuski pisac Emil Zola, koji je bio jedan od velikih pobornika revizije procesa i protivnik reakcije, napisao je tim povodom knjigu »J'accuse!« (Optužujem!) u kojoj je izneo čitav tok pitanja, pitanje lične odgovornosti Drajfusa i pozadinu te reakcionarne hajke koja je nastala protiv Jevreja uopšte. Na kraju krajeva došlo je do izvesne revizije sudskog procesa u kojoj je Drajfus kažnjen blažom kaznom. Posle toga je rehabilitovan.

To samo po sebi nije mnogo interesantno. To je samo jedna nesrećna lična sudbina. Interesantno je ono što je posle tog procesa nastalo. U tadašnjoj atmosferi u Francuskoj, koja je za prilike u to vreme bila jedna od vrlo naprednih zemalja u svetu, stvoreno je antijevrejsko raspoloženje. To je bilo vrlo karakteristično za onu atmosferu. Usput bih spomenuo da je Drajfusov proces, na kraju krajeva, imao i jednu vrlo interesantnu istorijsku, tada nesagledivo krupnu posledicu. To je stvaranje države Izrael. Veza je, naime, u sledećem: na Drajfusovom procesu dopisnik velikog bečkog lista »Neue freie Presse« bio je jedan austrijski novinar, takođe Jevrejin, dr Teodor Hercl, koji je dotad i sam plivao duboko u vodama asimilacije i smatrao da je Jevrejstvo jedna kategorija koja izumire i koja će se ubrzo asimilirati drugim narodima. Kao dopisnik na Drajfusovom procesu, osećajući strahovitu društvenu krizu i anti-semitsko raspoloženje koje se povodom Drajfusa stvorilo, on je odjednom došao do saznanja da totalna asimilacija ne može biti rešenje jevrejskog pitanja, nego da se jevrejsko pitanje, po njegovom shvatanju, može rešiti obnovom jevrejske države i na taj način omogućiti Jevrejima da, ako to žele, žive u svojoj zemlji, bez tih

manjinskih problema, bez diskriminacije, pogroma itd. I Hercl je uskoro posle Drajfusovog procesa napisao jednu malu vizionarsku knjigu u kojoj je prvi put na moderan način izložio ideju stvaranja i obnove te nekadašnje jevrejske države, njeno osnovno uređenje, razloge zašto je treba stvoriti itd. Ta se knjiga zvala »Jevrejska država«. U prvom momentu ta knjiga je, naravno, učinila izvestan utisak na neke sektore javnog mišljenja, kako jevrejskog tako i nejevrejskog, ali je kod velikog dela sveta, pa i kod jevrejskih masa ili zajednica, bila shvaćena kao utopija bez realnih konsekvencija. Međutim, vrlo brzo posle toga je, na bazi te Herclove ideje, unutar Jevrejstva nikao pokret poznat pod imenom cionistički pokret, koji je nepunih 50 godina od Herclove vizije stvarno doveo do stvaranja jevrejske države. Naravno, to nije bilo samo zato što je Hercl pisao o tome u svojoj knjižici, nego zato što je niz društvenih uslova, a posebno rastući antisemitizam u svetu, stvorio preduslove da ideja o stvaranju i obnovi jevrejske države dobije sve više pristalica i među samim Jevrejima, naročito među onim koji su bili najviše diskriminirani, u istočnoj Evropi, u Poljskoj, u carskoj Rusiji itd., a kasnije i među drugima, i najzad da dobije i mnoge simpatizere i u nejevrejskim krugovima.

Ta koincidentalna povezanost Drajfusovog procesa sa tim događajem danas je vrlo interesantna iz istorijske perspektive kada ta jevrejska država već postoji. Time neću reći da do nje možda ne bi bilo došlo i da nije bilo Drajfusovog procesa, jer se ne možemo upuštati u hipoteze, tj. u to šta bi bilo i šta ne bi bilo, nego samo možemo konstatovati ono što se stvarno dogodilo. Ali je vrlo interesantna povezanost tih dveju stvari: te opšte antisemitske hajke koja se stvorila oko ličnosti jednog čoveka sa jednom od njenih posledica — koncepcijom o obnovi jevrejske države, kao jednim od rešenja toga problema, toga tzv. jevrejskog pitanja ili pitanja antisemitizma.

Međutim, još jednom naglašavam, da tu nije bila bitna ličnost kapetana Drajfusa, koji je, na kraju krajeva, slučajno i mogao biti špijun, kao što nije bio, nego ona konsekvencija koja se u Francuskoj pokazala, naime: da se iz eventualne krivice jednog jedinog čoveka odmah prešlo na antisemitizam, na diskriminaciju, na tipičnu generalizaciju. Znači, ako je jedan Jevrejin špijun, onda treba pobiti sve Jevreje; ili, ako je jedan Jevrejin učinio ne znam kakvo delo, onda treba odmah žigosati sve Jevreje. To je jedna tipična metoda svake diskriminacije, ta generalizacija da se krivica ili izvesna negativna svojstva jedne individue ili jedne male grupe generališu na jednu veliku grupu ili čitave narode, i iz toga onda izvuku praktične konsekvencije.

Drajfusov slučaj je utoliko interesantniji što nije ostao usamljen. Ne mnogo kasnije pojavila su se još dva vrlo interesantna procesa, istina u mnogo zaostalijim, mnogo reakcionarnijim zemljama

nego što je bila Francuska. Jedan u Mađarskoj, a drugi u carskoj Rusiji, u Odesi.

U procesu u Tisaeslaru, u Mađarskoj, suština optužbe bila je ta da su Jevreji zaklali neku hrišćansku devojčicu da bi uzeli njenu krv za pravljenje pashalnog hleba, koji se jede o prazniku Pashi.

Manje-više slična je bila optužba i u Odesi, koja se pojavila nešto kasnije. I u jednom i drugom procesu je, naravno, dokazano da je optužba izmišljena, da nema nikakvog osnova. Ali je karakteristično da je, i u jednom i u drugom procesu, to pitanje u tim zemljama, kao i u Drajfusovom procesu, prouzrokovalo diferencijaciju naprednih od reakcionarnih snaga. U suštini, na vrlo sličan način kao što se to desilo u Francuskoj. Reakcionarne snage uglavnom su se grupisale oko stava da ta krivica postoji, da je delo dokazano i da je pri tome to jedan plauzibilan razlog da Jevreje treba uništiti, diskriminisati, maknuti sa svih pozicija, jer, eto, kolju nevinu decu! Naravno, napredna javnost sveta, koja je oduvek ili mnogo ranije znala da su takve optužbe izmišljene i koja iz konkretnog procesnog materijala nije dobila nikakve dokaze za podršku takve krivice, segregirala se oko druge grupe. Eto, ta tri primera koja su svojevremeno zatalasala čitave zemlje, pa i šire od toga, dobra su ilustracija kako se to pitanje krajem XIX veka zaoštrilo i kakve je bizerne forme poprimilo. Proces u Odesi završio se pred prvi svetski rat, 1913. godine.

Pored ovih bilo je niz sličnih pojava. Međutim, u to vreme u nizu zemalja osnivaju se prve političke partije koje su u svojim programima imale izričito antisemitske parole: o uklanjanju Jevreja iz javnih službi, o reduciranju Jevreja u pojedinim granama privrede, o proterivanju Jevreja iz odnosnih zemalja, itd. Takve partije sa izričitim anitsemitskim programom još ne susrećemo u eri buržoaskog liberalizma. One su tipične pojave za eru imperijalizma. Zajedno s tim, naravno, pojavljuje se i štampa, koja je lansirala te i slične ideje sa najrazličitijim, potpuno izmišljenim argumentima i sa očevitim falsifikatima, koji su, međutim, u tadašnjoj atmosferi nailazili na izvesne sledbenike, na one kojima je takvo shvatanje konveniralo. Jedan od najpoznatijih falsifikata te vrste bili su tzv. protokoli cionskih mudraca. To je bila knjiga koja se anonimno pojavila u Rusiji, a kasnije bila prevedena na druge jezike i koja je trebalo tobože da predstavlja pronađene zapisnike sa tajne sednice svetskog Jevrejstva, na kojoj je rukovodstvo svetskog Jevrejstva rešavalo o merama koje treba preduzeti da bi Jevreji ovladali svetom. Tu se iznose sasvim konkretni podaci iz tobožnje diskusije, šta je ko rekao, šta je ko predložio, kakve sve mere treba preduzeti, itd. Iako je ubrzo dokazano da je ta knjiga falsifikat i odakle su pojedina mesta kompilirana i uzeta, ona je u izvesnim sektorima javnosti, naročito u onima koji su i inače bili skloni takvim i sličnim reakcionarnim formulacijama, naišla na izvestan odjek i često

bila citirana kao »ubedljivi« dokument u prilog tezi kako Jevreji hoće da osvoje svet i potčine sebi sve ostale narode. Još u doba Hitlera, kada je već davno, bez ikakve sumnje i definitivno, bio prečišćen čitav kompleks oko tih tzv. protokola cionskih mudraca, nacistička literatura i štampa su se vrlo često pozivale na citate iz tog famoznog falsifikata.

Eto, na tim primerima vidi se dovoljno jasno kako se to pitanje sukcesivno zaoštravalo, a istovremeno i kako antisemitizam, naročito ovaj moderni rasnoga tipa, nije Hitler izmislio. Hitler je predstavljao samo kulminaciju u daljem razvoju takve ideološke koncepcije i najzad njenu realizaciju do maksimuma. Međutim, li nije njegovih prethodnika i razne situacije koje su i van Nemačke dovodile do izvesnog nagomilavanja i napetosti oko toga pitanja, je ono što sam tim primerima hteo da ilustrujem. Drugim rečima, one ilustruju istovremeno i to, bez obzira što je taj novi antisemitizam našao u Nemačkoj svoje najjače žarište, da on nije bio nikakav nemački specijalitet. Jer, on je imao i našao svoje odjeke i u nizu drugih zemalja, te je pod datim društvenim uslovima mogao, kao što je za vreme hitlerizma i u nizu drugih zemalja do toga i došlo, da dovede do manifestacija sa svima tragičnim posledicama.

O predistorijatu ovog pitanja pre pojave Hitlera da spomenemo još dva-tri primera kojima ćemo ilustrovati čitav taj razvoj.

Nije slučajno da je upravo u carskoj Rusiji u to vreme, krajem XIX veka, a naročito na početku XX veka, došlo do nekoliko vrlo krvavih antijevrejskih pogroma. Dva takva talasa su naročito uočljiva. Jedan je bio oko 1903. godine, koji je kulminirao u poznatom pogromu u Kišinjevu, u Besarabiji, gde je pobijeno nekoliko desetina Jevreja, a mnogi su opljačkani, ranjeni, itd. Još veći talas nastao je 1905. godine kao reakcija na buržoasko-demokratsku revoluciju u Rusiji, kada su reakcionarne snage gušeći revoluciju, pored ostalih mera, izvodile i čitav niz pogroma. To su činile »crne grupe«, reakcionarne grupe, organizovane u jedinice koje su imale zadatak da ubijaju revolucionarne snage u Rusiji i koje su u tom talasu istovremeno izvršile i čitav niz veoma krvavih pogroma, tvrdeći, pored ostaloga, da su Jevreji igrali značajnu ulogu u revolucionarnim događajima 1905. godine. To je bila donekle istina. Jevreji su zaista u velikom broju učestvovali u ovoj revoluciji, što je bilo sasvim razumljivo jer su bili diskriminirani, tlačeni, potcenjivani i neravnomerni. Razume se da su, možda, u većem procentu nego što bi se to inače moglo očekivati bili zainteresovani za revolucionarne promene kakve su tada pripremane. Tako i na ovim primerima vidimo da je i carska Rusija — koja nije videla i nije imala realni izlaz za razne svoje društvene probleme u datim okvirima carskog samodržavlja i celokupne, uglavnom feudalne, reakcionarnosti — išla tom linijom koju je Lenjin kasnije vrlo umesno definisao kada je govorio o antisemitizmu, naime: da je takva linija jedno od efika-

snih sredstava da se pažnja mase skrene sa pravih uzroka društvene bede na neke njene fiktivne i lažne uzroke, pa da, naravno, u tom kompleksu nije bilo teško reći da su Jevreji oni koji nas na ovaj ili onaj način zloupotrebljavaju i pljačkaju.

Najzad, pre nego što bismo prešli na sam hitlerizam, sigurno da u taj sklop primera spada još i period samog prvog svetskog rata i nešto posle njega. Veliki deo krupnih ratnih događaja, naročito na istočnom frontu, odigravao se baš u krajevima koji su bili naročito gusto naseljeni Jevrejima. To je zapadni deo Rusije ili, tačnije rečeno, jedan deo današnje Poljske, Belorusije i delimično Ukrajine. U tim ratnim događajima, pored normalnih stradanja od rata, neobično su mnogo stradali jevrejski stanovnici tih krajeva, jer su i od jedne i od druge zaraćene strane stalno bili okrivljavani da pomažu onu drugu stranu, te su zbog toga bili maltretirani, pljačkani, itd. Kada je posle pobede oktobarske revolucije došlo do građanskog rata u SSSR-u, opet nije bilo slučajno da su upravo razne reakcionarne grupe Kolčaka, Vrangelja, Denjškina i ostale istovremeno bile ne samo borci protiv tekovina socijalističke revolucije nego i izvršiocima masovnih antisemitskih nedela. Danas se zna da su samo one za vreme tih događaja poklale više desetina hiljada Jevreja. Petljura je kasnije, kada se revolucija afirmisala, kada su sve te grupe bile suzbijene, pobeo i sklonio se u Pariz, kao i mnogi drugi ruski emigranti, ali ga je tamo ubio jedan jevrejski mladić čije je roditelje on u jednoj akciji uništio. Povodom ovog ubistva u Francuskoj je protiv izvršioca ubistva održan veliki proces, ali je ubica vrlo blago kažnjen i kasnije pušten na slobodu, pošto je sud usvojio argumentaciju i motive radi kojih je delo izvršio. Eto, ovi primeri su takođe od naročitog interesa za razumevanje kako je sazio čitav taj problem.

Na toj liniji ima još dve-tri interesantne pojave koje su se nedavno dogodile. Kada je u Mađarskoj 1919. godine ugušena proletrska revolucija i pobedila kontrarevolucija sa Hortijem i njegovom grupom na čelu, uglavnom iz redova plemića i viših oficira, opet je došlo do masovnog gonjenja i velikog fizičkog uništavanja Jevreja, manjih jevrejskih grupa u raznim mestima, po selima, po manjim gradovima, na kraju i u Budimpešti, i do raznih drugih diskriminatorskih mera protiv Jevreja. Hortijev režim je u Evropi bio prvi koji je kroz zakonodavstvo uveo numerus klauzus za studente Jevreje i niz drugih diskriminatorskih mera. Isto tako, u nekoliko drugih zemalja, posebno u Rumuniji, došlo je do uspostavljanja prilično jakih antisemitskih mera. Rumunija je imala staru antisemitsku tradiciju, a u tom periodu ona se naročito dalje zaoštrila.

Ovako dolazimo do pojave nacizma. Nacizam je od samog početka kao politički pokret, kao ideologija, imao pored svojih ostalih koncepcija i veoma oštro naglašeni antisemitizam. Još u puču 1923. godine, koji je Hitler pokušao u Minhenu sa nekoliko svojih sarad-

nika, i koji tada nije uspeo, antisemitske parole bile su vrlo oštro lansirane. Kasnije, kada je Hitler u zatvoru napisao svoju knjigu »Mein Kampf«, koja je postala neka vrsta biblije nacističkog pokreta, Hitler je u njoj već sasvim otvoreno i vrlo široko razradio koncepciju o štetnosti Jevrejstva, o njegovim negativnim stranama, o njegovoj rasnoj inferiornosti, i u načelu je već naznačio niz mera koje on misli da treba ostvariti protiv Jevrejstva kada jednoga dana pokret bude došao na vlast. Naravno, knjiga »Mein Kampf« nije bila u potpunosti jasna. U njoj se još ne govori otvoreno o masovnom i totalnom fizičkom istrebljenju Jevreja. Međutim, linija »Mein Kampfa«, zaoštavanje te čitave problematike, kretala se u tom pravcu. U knjizi »Mein Kampf« Hitler se koristio čitavim arsenalom antisemitske literature i propagande koja mu je prethodila. On se nije nimalo ustručavao da međusobno najsuprotnije stvari istovremeno postavi jedne pored drugih kao potpuno logične. On, s jedne strane, u »Mein Kampfu« tvrdi da su Jevreji nosioci kapitalizma u svetu, najgori kapitalisti, najgori uzurpatori, eksploatatori, itd. No, to mu nimalo ne smeta da odmah posle toga kaže da su Jevreji nosioci boljševizma, revolucije, obaranja dosadašnjeg poretka i svih svetinja i tradicija ostalih naroda, itd. Te dve stvari, koje su same po sebi međusobno kontradiktorne i koje se uzajamno isključuju, kod njega se vrlo dobro svrstavaju jedna pored druge. I ne samo u »Mein Kampfu« nego i u bezbroj docnijih publikacija i parola, te dve tvrdnje, pored raznih drugih, uvek se pojavljuju jedna pored druge kao same po sebi sasvim razumljive. On je često govorio da je Jevrejstvo slobodno-zidarsko, plutokratsko, boljševičko, a notorno je da su ove kategorije ljudi sasvim različitog roda, različitih ciljeva i različitog porekla. Naravno, osnovna ideja kojom je Hitler branio svoju koncepciju u »Mein Kampfu« bila je, pre svega, rasna koncepcija: Jevreji su rasa, i to tuđa rasa među arijevskom rasom, rasa niže vrednosti, pa prema tome štetna; od nje treba čuvati čistotu arijevske rase, pre svega biološku čistotu, a drugo, razume se, njene pripadnike treba kao inferiorne izolovati iz društva, potisnuti sa svih položaja, i tome slično. To je u suštini bila ta koncepcija. Ono što je još karakteristično za »Mein Kampf« i što je kasnije takođe imalo vrlo krupne konsekvence kada je Hitler došao na vlast, i to ne samo u Nemačkoj nego i u drugim zemljama, to je da je Hitler u »Mein Kampfu« jasno proširio antisemitsko-rasističku koncepciju i na niz drugih naroda. U »Mein Kampfu« se već jasno pojavljuje koncepcija da nisu samo Jevreji rasa niže vrednosti nego i Sloveni, globalno svi Sloveni zajedno, i da prema tome, razume se, i protiv svih Slovena treba preduzeti odgovarajuće mere isključenja iz društva, itd., a sve u korist uzdizanja jedino kvalifikovane i sposobne više rase, tj. »arijevske« rase. Tako je već u »Mein Kampfu«, iako ne potpuno strateški i taktički konkretno, ipak čitava ideja te rasne teorije, koja je nastala mnogo pre Hitlera, bila postavljena

kao jedan politički program za nacistički pokret kada jednoga dana bude zavladao, kao što je, na žalost, 1933. godine zaista i zavladao.

Pitanje koje veoma interesuje nauku, ne samo sa istorijskog nego možda više sa psihološkog, psihopatološkog stanovišta, je da li je Hitler, pišući »Mein Kampf«, zaista verovao u te koncepcije koje je izložio ili je to bio samo jedan izrazito politički instrumenat kojim je mislio da se posluži. Naravno da na to pitanje nije moguće odgovoriti sa stoprocentnom sigurnošću, ali, koliko nam danas istraživanja o tome pokazuju, izgleda da je Hitler sam, pored izvesne političke ideje koju je imao, zaista bio manijak i da je verovao u čitavu tu teoriju rasne inferiornosti i superiornosti i smatrao je jednom od osnova svoga pogleda na život. Neki Hitlerovi biografi pokušali su da iz nekih njegovih ličnih doživljaja analiziraju početak takvog njegovog pogleda na svet. Nećemo sada ulaziti u to koliko su te analize umesne i dokazane, prihvatljive ili neprihvatljive, ali svakako da nisu neinteresantne. Neki Hitlerovi biografi ukazali su na to da je on u svojoj mladosti voleo jednu devojkicu i da mu je jedan Jevrejkin oteo tu devojkicu. Devojkica je više volela onog drugog i na Hitlera je to ostavilo tako dubok trag mržnje i razočaranja da je tu mržnju na svoga rivala u ljubavi, dakle mržnju prema jevrejskom pojedincu, prosto transplantirao na čitavo Jevrejstvo kao takvo. Znamo da takva transmisija mržnje sa pojedinca na čitavu manju ili veću grupu nije nemoguća i da se ona u životu dešava. Ima nekih drugih podataka koji ukazuju na to da nije mogao da uspe kao slikar. Hitler je najpre mislio da će postati veliki slikar. Posle se pokazalo da nije imao nikakav talenat i da se na umetničkom polju nije mogao da afirmiše, da je postao mali soboslikar, da je u školi u koju nije bio primljen bilo nastavnika, umetnika Jevreja koji su smatrali da on nije sposoban, da nije umetnik, da nije genije, te da je to doprinelo raspirivanju njegove mržnje prema Jevrejima, itd. Nećemo ulaziti u dalju analizu tih čisto intimnih, subjektivnih doživljaja koji su mogli da igraju izvesnu, nesumnjivo veliku, ulogu u izgradnji takvog stava, koji je kasnije kod Hitlera postao manija. Međutim, interesantno je konstatovati i treba ukazati na to da izvesne psihološke uslovljenosti, koje često potiču iz ranog detinjstva, a nazivamo ih »infantilne fiksacije«, kod takvih stvari, pored drugih okolnosti, igraju veliku ulogu. Naravno, bez obzira na taj Hitlerov lični kompleks i maniju, danas znamo da njegova manija nije bila samo na tom polju, nego da je kao ličnost imao još niz takvih psiholoških deformacija koje su ga upravo učinile onim što je bio u negativnom smislu, a koje su mu, s druge strane, upravo dale onu demonsku moć koju je dugo vremena imao nad širokim krugovima oko sebe i širokim krugovima nemačkog naroda. On je svojim govorima zaista znao da hipnotiše nemački narod, ogromne mase. Sve te psihološke komponente njegovog karaktera veoma su interesantne, ali se mi u to ovde ne možemo upuštati.

Po svemu onom što danas možemo da dokučimo izgleda da je Hitler zaista verovao u tu čitavu koncepciju koju je u »Mein Kampfu« uglavnom fiksirao i na kojoj se kasnije razvijala čitava nacistička ideologija. On je doista verovao u superiorne i inferiorne rase i u tu, kao što se on često izražavao, providenjem predviđenu, vodeću, vladajuću ulogu »arijevske« rase i posebno nemačkoga naroda. Međutim, bez obzira na to da li je on u to verovao ili nije, da li je njegovo uverenje samo po sebi bilo ispravno ili lažno, manija ili taktika, to sve ne bi moglo da izazove ona stvarna, politička i društvena dejstva koja je izazvalo, da pored toga nisu još postojali mnogo opštiji i mnogo širi društveni uslovi da bi se tako nešto moglo pojaviti.

Ta i takva Hitlerova koncepcija dobro se podudarala sa izvesnim nastojanjima i potrebama nekih društvenih slojeva, i to u dva pravca. S jedne strane, Nemačka tih godina, naročito dvadesetih godina, a svet je to video 1933. godine, bila je u teškoj društvenoj krizi: izgubljeni rat, reparacije, teritorijalne restrikcije, ograničenja u naoružanju i niz drugih mera koje su Nemci, koji su do 1918. godine verovali da će postati vodeća nacija, teško podnosili, a naročito oni krugovi koji su najviše bili pogođeni, kao na primer jedan deo plemstva, oficirskog kora, deklasiranog carskog činovništva, itd., ali isto tako i jedan sloj nemačke sitne buržoazije koja je svoju malu ušteđevinu i novac izgubila u inflacionim krizama. Tako je u Nemačkoj postojao široki sloj nezadovoljnika sa tadašnjim stanjem, u suštini reakcionarnih tendencija, koji su maštali o povraćaju carstva, o povraćaju moćne imperijalističke Nemačke sa revanšističkim pretenzijama, revizijom mirovnih ugovora, sa ponovnim dobijanjem izgubljenih teritorija, itd. Eto, to je uglavnom bio taj ogorčeni sloj kome je takva ideologija u suštini odgovarala. Krivac je nađen: nije kriva nemačka armija koja nije bila lošija od drugih, mada je izgubila rat, jer je ona sjajna armija; kriv nije niko drugi nego onaj koji joj je zabio nož u leđa, a to su uglavnom bili Jevreji. To je bila ta nebulozna ideologija u kojoj su ovi slojevi našli neku prividnu utehu ili umišljeni izlaz iz ove situacije. S druge strane, koncepcija o nižoj vrednosti, prvo Jevreja a kasnije i drugih naroda, naročito Slovena, bila je u stvari politički vrlo primamljiva, praktična i prihvatljiva koncepcija utoliko što je iz nje, kao krajnja konsekvencija, izlazilo ovo: ako su Jevreji niže vrednosti, onda ih, naravno, treba ukloniti sa svih položaja, što će, drugim rečima, značiti da ćemo njih najuriti a na njihova mesta ćemo sesti mi, deklasirani, koji se nismo snašli u sadašnjem društvu; njima će se oduzeti imovina i ta imovina će na neki način, naravno, da bude data nama koji danas nemamo ili nemamo dovoljno. Na taj način je ta ideologija obećavala izvesne praktične korisne rezultate baš tim deklasiranim slojevima koji nisu videli drugog, realnijeg izlaza iz svoje situacije. A koncepcija da su Sloveni rasa niže vrednosti praktički je značila legitimaciju za vraćanje na vekovni nemački

san ili koncepciju, koja je u istoriji poznata pod imenom »Drang nach Osten«, tj. nadiranje ka Istoku. Ta koncepcija je u nemačkoj istoriji postojala od ranog srednjeg veka, kada su Nemci delimično uništili ili prinudno asimilirali Slovence, što se može dokazati iz bezbroj njihovih pokušaja nadiranja ka Istoku ili na Istok, dobrim delom ka onim oblastima u kojima su ti slovenski narodi bili naseljeni. Tako je ta figura o nižoj vrednosti slovenske rase bila tako reći moralna legitimacija za onu buduću agresiju ili novi pokušaj prodora i potčinjavanja Istoka, koji je kasnije stvarno i počeo da se na strahoviti način ostvaruje u nacizmu.

Eto, to su bili realni koreni jedne takve ideologije, koja je operisala sa parolom »Blut und Boden«, »Krv i zemlja«. To je, s jedne strane, značilo nemačku krv, plemenitu arijevsku rasu, a s druge strane, njenu povezanost sa tlom, sa njenim isključivim gospodarenjem ne samo onim tlom koje sada drži, nego koje je potrebno da bi svoj životni prostor, »Lebensraum« (opet jedna reč poznata iz nacističke terminologije), mogla proširiti u dovoljnoj meri. U Hitlerovom »Mein Kampf« izloženo je da je životni prostor nemačkog naroda — 80 miliona ljudi — premalen i da oni na tom prostoru ne mogu da se razviju i da ga treba proširiti, naravno prema Istoku, prema bogatoj ukrajinskoj ravnici koja treba da postane žitnica Nemačke i gde će se naseliti nemački krupni posednici kojima će robovski da radi ukrajinski narod. Taj plan su Nemci za vreme drugog svetskog rata, prilikom okupacije Ukrajine, bili počeli da realizuju, ali na sreću nisu imali vremena i da ga ostvare. Eto, te ideje — nemačka krv, vlast nad zemljom i životni prostor — bile su one koje su u Hitlerovom »Mein Kampf« i njegovim nebulozno-mističnim polaznim tačkama davale onu konkretnu i privlačnu političku sadržinu za izvesne slojeve nemačkog društva. Kasnije, razume se, kako su se društvene prilike u Nemačkoj dalje zaoštravale, i kako je u tim kritičkim vremenima radnički pokret, a naročito Komunistička partija Nemačke, sve više i više rasla i polako predstavljala potencijalnu mogućnost za socijalističku revoluciju u Nemačkoj, taj razvoj je, naravno, sve više privlačio u Hitlerove redove one slojeve koji su se toga bojali. Tako vidimo da je jedan deo krupnog nemačkog kapitala, koji je u prvo vreme imao negativan stav prema Hitleru, polako počeo da indirektno podržava Hitlera, da finansira njegove partijske zborove i akcije, štampu itd. ali ne zato što se slagao sa Hitlerom. Krupni kapitalisti su mu se intimno smejali. Hitler je bio dobar instrumenat u njihovim rukama, koji će oni upotrebiti. Mislili su da će izvršiti njihove planove i da će ga u datom momentu vrlo lako ukloniti. Međutim, kao što se kasnije videlo, oni su se prevarili. On je zagospodario tako da oni nisu mogli da vladaju sa njim. On je vodio svoju politiku i protiv izvesnih njihovih interesa. Ali, oni su onda još mislili tako, pa su čitavi nemački krugovi, naročito krupni kapital i mnogi drugi, podržavali Hitlera. Hitler je uspevao: u nekoliko izbora povećao je

broj svojih predstavnika u Rajhstagu. I naravno da je taj uspeh, sa sve većim sopstvenim mogućnostima političke ekspanzije u samoj Nemačkoj, doveo u onim kritičnim vremenima do daljeg porasta njegovog uticaja. Do dolaska na vlast, naravno, nacisti nisu imali mogućnosti da preduzimaju ikakve radikalne mere ni protiv Jevreja ni protiv drugih svojih protivnika.

Poslednjih godina pre dolaska Hitlera na vlast, prilike u Nemačkoj bile su još teže. Velika svetska kriza 1929. godine zahvatila je i Nemačku. Ona je u celom svetu izazvala krupne društvene potrese, ali je kriza u Nemačkoj, koja je i inače bila sva rovita i labilna, još dublje i dalje zaoštrila sve društvene probleme. To je vreme naglog porasta nacizma. To je istovremeno i vreme kada je nacizam već pokušavao da ostvari izvesne svoje programske tačke, barem u granicama onoga radijusa kako je tada bilo moguće. Tada su već bile organizovane poluvojničke organizacije nacističke partije, prvo »Sturmabteilung« (SA = jurišni odred), a nešto kasnije »Schutzstaffel« (SS = zaštitni odred). To nisu bili vojnici, ali su imali vojničke uniforme i izvesno naoružanje. Izvršavali su svoje zadatke na taj način da su tu i tamo premlatili nekog Jevrejina, komunistu ili nekog drugog naprednog čoveka koji se u Nemačkoj borio protiv nacizma, rasturali su političke zborove komunistu i socijalista i na taj način delovali su razbijački svugde gde god su mogli. Nacisti su već tada, razume se, imali i dosta razvijenu štampu na toj određenoj nacističkoj liniji, koja je imala sve veći krug čitalaca u uslovima svih tih zaoštavanja.

Takvo je stanje bilo do dolaska nacizma na vlast, tj. do januara 1933. godine. Činjenica je da Hitler nije došao na vlast nekim nelegalnim, revolucionarnim putem ili državnim udarom, nego legalno. Na bazi samog Vajmarskog ustava, te vajmarske ustanove, kao lider tada najbrojnije stranke u Rajhstagu (parlamentu), Hitler je u datom momentu od tadašnjeg predsednika Nemačke maršala Hindenburga dobio mandat da obrazuje novu nemačku vladu. Istina, on je dobio mandat za obrazovanje koalicione vlade u kojoj je bilo, sem njegove partije, zastupljeno i nekoliko drugih stranaka, sa prilično određenim programom i donekle vezanim rukama. Hindenburg, koji je bio okružen starim generalima, i niz ljudi oko njega, kao što su potkancelar u Hitlerovoj vladi fon Papen, stari nemački diplomata iz aristokratskih krugova, Hugenberg, jedan od predstavnika nemačke velike industrije, takođe jedan od ministara u Hitlerovoj vladi, i drugi — svi su oni mislili da je sad prilika da Hitler bude nosilac režima i da kao takav razbije komuniste, socijaliste i druge napredne snage, pa će oni posle naći puta i načina da ga najure i da rade kako znaju i hoće. Tako se nije desilo. Naprotiv, desilo se to da je Hitler, došavši na vlast, formalno sasvim legalno, vrlo brzo našao puta i načina da Vajmarski ustav, iako ne formalno ali faktički, ukine nizom zakona koje je dao da se izgla-saju, na osnovu kojih je sva ovlašćenja praktički preneo na sebe.

On je takođe vrlo brzo našao puta i načina da sve svoje partnere izbacila iz koalicione vlade, izuzev nekih koji su mu sasvim prišli, da zabrani sve ostale političke partije u Nemačkoj i da zadrži samo nacističku partiju, da zabrani svu štampu, sem nacističke, jednom rečju da stvori totalitarni režim po nacističkoj liniji koji je već 1934. godine bio tako reći potpuno oformljen. Kada je stari Hindenburg umro, nije se više birao novi predsednik Rajha, nego je Hitler jednim posebnim zakonom uzeo sebi, pored položaja kancelara, tj. predsednika vlade (ovaj položaj zauzimao je od 1933. godine), i položaj poglavara države — Rajhsfirera, vođe nemačkog Rajha, uzimajući na taj način u svoje ruke celu oružanu vlast Nemačke, šta je za njega bilo najvažnije. Kada je postao poglavara države, automatski je postao i vrhovni komandant svih oružanih snaga Nemačke u čijim je redovima tada još bilo izvesnih opozicionih, antinacističkih elemenata.

Tako je, najkraće rečeno, ostvaren početak totalitarnog režima u Nemačkoj. Poznato je sa kakvim su bezobzirnim, dramatičnim i fantastičnim trikovima nacisti ostvarili jedan od svojih najpoznatijih zločina, tzv. paljevinu Rajhstaga, kada su zapalili zgradu nemačkog parlamenta. To je bilo odmah posle preuzimanja vlasti. Oni su uhvatili ne potpuno normalnog mladog Holanđanina Van der Libea, kome je stavljena čitava krivica na teret. U taj proces bio je umešan i Georgije Dimitrov. Cela se stvar svršila na tome da su Georgija Dimitrova kasnije pustili razmenom za neke svoje ljude i on je otišao u Sovjetski Savez. Van der Libe bio je kažnjen smrću. Politički je cela stvar bila montirana tako da su komunisti zapalili Rajhstag i, eto, krajnje je vreme da se sa tom »bagrom« razračuna. Odmah posle paljevine Rajhstaga usledile su još brutalnije mere protiv komunista, socijalista i niza drugih naprednih, čak i građansko-liberalnih, pa i katoličkih elemenata u Nemačkoj. Eto, svim tim putevima, u čije detalje ovde ne treba ulaziti, ostvaren je nacistički totalitarni režim.

Već 1934. godine taj režim je, kako smo već naglasili, tako reći kompletan. Te godine došlo je do onog internog obračuna unutar nacističke partije kada je Hitler pobio Rema i čitavu grupu nacista iz rukovodećih krugova SA, koji nisu bili sasvim na njegovoj liniji. Tada je na sasvim otvoren i najkrvaviji način pobijeno nekoliko stotina ljudi iz nacističke partije, čime je unutrašnja partijska opozicija, ako je i postojala, do kraja likvidirana. Oni što su preživeli taj pokolj, pobjegli su u izgnanstvo, te je tako stvoren taj krajnji totalitarizam.

Sada da se vratimo na naše uže pitanje. Čim je Hitler došao na vlast bilo je jasno da će se odmah pristupiti prvim efektivnim diskriminatorским merama protiv Jevreja. Međutim, taktika nacizma u tom pogledu bila je u prvim momentima relativno umerena. Za to ima više razloga. Jedan od razloga bio je da je Nemačka još tada, u izvesnoj meri, morala da vodi računa o javnom mišljenju

sveta koji je vrlo budno pratio sve što se u njoj događalo. Jedan od razloga bio je i taj da oni nisu mogli trenutno, naročito u nekim pozicijama u privredi, bez velike štete po tok nemačke privrede da zamene izvesne Jevreje koji su bili u trgovini, industriji, banjarstvu i u još nekim važnim privrednim granama. Sve to zajedno dovelo je do toga da nacizam nije odmah u početku sa punom brutalnošću pristupio ostvarenju svog antijevrejskog programa, nego se u tome može uočiti izvesna postepenost. Najzad, pored svega toga Hitler je, naravno, morao računati i sa samim raspoloženjem širokih krugova nemačkog naroda, koji inače nisu bili za njega, naročito u prvo vreme. Pored toga, oni su bili ipak zadojeni, vaspitani na izvesnim socijalističkim idejama i na nekim hrišćanskim humanističkim koncepcijama, u svakom slučaju na koncepcijama koje ideju o rasnoj diskriminaciji i o totalnim konsekvencijama takve rasne diskriminacije nisu prihvatale. Imajući to u vidu, možemo danas iz istorijske perspektive da vidimo da je u stvari Hitler u svom ostvarenju antisemitskog programa, sa krajnjim ciljem totalnog istrebljenja Jevreja, uglavnom prešao nekoliko jasno ocrtanih faza: prva faza bila je od 1933. godine, dakle od preuzimanja vlasti, do 1935. godine, do tzv. nirnberških zakona; druga faza od nirnberških zakona do 1938. g. ili do tzv. kristalne noći; treća faza bila je od novembra 1938. godine do jula 1941. godine i četvrta od jula 1941. godine do sloma nacističke vladavine 1945. godine. Naravno, ovo je periodizacija koja je, kao i svaka periodizacija, od relativne vrednosti. Konkretni događaji ne mogu se tako tačno razgraničiti po ovome šablonu, ali uglavnom imajući u vidu taj ceo razvoj, kako ga možemo danas sagledati, mislim da je takva periodizacija dosta adekvatna.

U prvo vreme, čim je Hitler došao na vlast, pre svega vidimo da je nacizam u maksimalnoj meri pojačao svoju propagandu i po drugim linijama, a ne samo po liniji antisemitizma. Za razliku od izvesne antisemitske štampe i propagandne literature koja je postojala i pre dolaska Hitlera na vlast, i nekoliko nacističkih organa, kao što su bili »Völkischer Beobachter«, zvanični list partije, ili »Der Stürmer«, list koji je izdavao jedan od Hitlerovih gaulajtera i čija je osnovna nota bila baš antisemitizam, napad na Jevreje — odjednom se pojavila čitava poplava takvih publikacija, počev od sasvim popularnih za najšire mase u parolama pa sve do one kvazi-naučne, tobože potkrepljene nekom naučnom doktrinom i sa odgovarajućim citatima i svim ostalim prividnim svojstvima neke tobožnje nauke. Tako je taj talas propagande od 1933. godine nadalje uzeo fantastične razmere. On je naravno imao za zadatak da sve Nemce, u prvom redu u Rajhu, ideološki ubedi u opravdanost takvog antisemitskog stava i čitave rasne teorije i da na taj način, razume se, psihološki pripremi mase za one dalje mere koje će imati tek da dođu. Jedna od vrlo markantnih mera u tom periodu bio je bojkot, opšti bojkot jevrejskih radnji, sproveden 1. aprila

1933. godine. To je trebalo tobože da bude (takva je bila nacistička formulacija) odgovor, odmazda nemačkog naroda protiv antinemačke propagande koju Jevreji u svetu vode protiv Hitlera i čitavog njegovog režima. Na liniji te propagande bila je i koncepcija da treba bojkotovati nemačku trgovinu. To je u suštini, naravno, istina. Ne samo Jevreji nego i svi ostali ljudi sveta su tada već sagledali šta Hitlerov režim znači i svet je zaista vodio u svojim velikim sektorima, naravno ne samo jevrejskim nego i u masama drugih naprednih ljudi raznih pravaca i strujanja, propagandu za sve veći otpor protiv te Hitlerove linije i za što veću kritiku prema njoj, počev od mnogih velikih država Zapada i Istoka, pa sve do masovnih, vrlo krupnih društvenih i verskih organizacija, itd. Naravno da je najlakše bilo sve to svesti na jevrejsku notu i montirati tako da na čelu čitave antinacističke linije u svetu tobože stoje Jevreji i da se, prema tome, treba njima i osvetiti. Jer bilo je u to vreme vrlo teško i nepopularno u Nemačkoj preduzeti neke mere recimo protiv Amerikanaca ili Amerike, tim pre što u Nemačkoj nije bilo mnogo Amerikanaca, a i Amerika je bila velika i moćna država. Takođe ni protiv katoličke crkve, koja se u osnovi takođe izjasnila antinacistički, jer je u samoj Nemačkoj bio veliki broj katolika i katolička crkva je imala izvestan autoritet, kako u Nemačkoj tako i u nizu drugih zemalja. Inače, fakat je da su mnoge jevrejske organizacije u svetu, pored drugih, videvši kuda on vodi, oštro istupile protiv nacizma i protiv njegovih pozicija, pogotovo što nije bio uperen samo protiv Jevreja nego i protiv svega što je napredno. Činjenica je da je bilo i takvih predloga da se putem bojkota nemačke robe u svetu, i to ne samo od strane Jevreja, ekonomski sputa taj režim, jer su tada mnogi još verovali da je moguće da mu na taj način oslabe privrednu bazu i da će se — kao što su mnogi u prvim mesecima pa i kasnije verovali — nacizam kao kula od karata za nekoliko meseci srušiti. Ta iluzija nije bila samo jevrejska, nego je, na žalost, u to vreme to bila iluzija mnogih ljudi. I da bi se za to osvetili, nacisti su proglasili prvi april za dan bojkota jevrejskih radnji. Pred svaku jevrejsku radnju bila su postavljena dva SA-ovca, koji su svakom onemogućili da uđe u radnju da kupuje. Na izlozima su bile napisane razne pogrдне parole; razbijeni su izlozi; poneki Jevreji su batinani, itd. To je bila vrlo brutalna mera, naročito za svet koji tada još nije bio navikao na strahote koje će tek doći. Sve je to izgledalo strahovito nečovečno i tako reći neverovatno da se u srcu Evrope u XX veku mogu dešavati takve stvari. Prvi april 1933. godine naročito je karakterističan po tome što je posle toga usledio niz drugih mera. Prvo su donete mere u pogledu ograničenja građanskih prava. Još nije bilo ni ubijanja, ni masovnih hapšenja, fizičkog zlostavljanja i sl. Počelo je time da je Jevrejima zabranjeno da obavljaju izvesne poslove. Oni više nisu mogli biti lekari, advokati, inženjeri itd., ili su mogli da vrše te funkcije samo ograničeno, na primer, jevrejski

lekari mogli su da leče samo Jevreje, ili su jevrejski advokati mogli da zastupaju samo jevrejske klijente, što je za tadašnju Nemačku bila nepojmljiva situacija, kada se zna da je baš u medicinskoj nauci tadašnje Nemačke bila čitava plejada velikih lekara i naučnika jevrejskog porekla, koji su imali ne samo veliki broj pacijenata nego i ogroman ugled na klinikama i u nauci u svetu. Drugo ograničenje se odnosilo na studiranje jevrejskih studenata visokih škola, a nešto kasnije i na ograničenja za učenike srednjih škola. Dalja mera bila je penzionisanje gotovo svih Jevreja koji su se nalazili u državnoj službi, a njihov broj srazmerno nije bio mali. On je bio mali prema ukupnom broju nemačkih službenika, jer treba znati da je u tadašnjoj Nemačkoj sa oko 60 miliona stanovnika bilo ukupno 600.000 Jevreja, dakle 1% od čitavog stanovništva, što je procentualno beznačajan broj. Razume se da svi Jevreji nisu bili na nekim važnim položajima u privredi, nauci ili javnim službama, nego je to bio samo manji broj. Najveći broj spadao je u sitne srednje činovnike, službenike, intelektualce, male ili srednje trgovce, zanatlije itd. Postojao je i mali broj koji je pripadao sloju krupne buržoazije, zatim intelektualaca najvišeg ranga, naučnika, akademskih ljudi. Ostali su pripadali srednjoj i sitnoj buržoaziji, a bilo je i nešto malo proletarijata. Međutim, taj mali broj iskorišćen je za vanredne propagandne efekte, i tako je, na primer, penzionisanje službenika u nemačkoj javnoj upravi prikazano u nacističkoj štampi kao oslobodjenje nemačkog naroda od jevrejske birokratije koja ga je zajašila. Ovo su bile te prve mere.

Interesantno je u vezi s tim pomenuti šta se desilo još za života Hindenburga. Stari Hindenburg, mada je već bio senilan (imao je preko 80 godina), pratio je još koliko-toliko događaje i bio je donekle pod uticajem svog užeg junkersko-oficirskog kruga. Jednog dana ipak se pobunio protiv tih mera i rekao: »Pa dobro, ako je već nužno da se to preduzme, ali zaboga, ipak ne možemo to učiniti prema onim Jevrejima koji nose visoka ratna odlikovanja iz prošlog rata i koji su se sa sjajnim uspehom borili na našoj strani.« Onda je Hitler, u toj situaciji, u tim prvim zakonima, zaista još tolerisao takve izuzetke, da se, na primer, na Jevreje koji su bili nosioci visokih vojnih odlikovanja iz prvog svetskog rata te mere ne odnose. Međutim, odjednom se ispostavilo da je broj takvih Jevreja sa raznim vojničkim odlikovanjima i zaslugama i činovima relativno visok i da će, prema tome, mnogi izbeći te mere. Interesantno je da su nekoliko meseci posle Hindenburgove smrti sve te izuzetne klauzule iz zakona i uredaba uglavnom bile izbrisane ili, u najmanju ruku, znatno reducirane. To je bila već pomenuta prva faza.

Druga faza počela je sa nirnberškim zakonima 1935. godine. Nirnberški zakoni predstavljaju ostvarenje rasističke koncepcije na zakonodavnom planu. Tada su prvi put izričito doneti zakonski propisi zasnovani na rasnoj teoriji. Uglavnom su u pitanju dva zakona: prvi je bio zakon o državljanstvu, a drugi zakon o zaštiti

nemačke krvi. Ako se malo podsetimo istorije naše zemlje pod fašističkom okupacijom, kada su Pavelić i ustaška grupa došli na vlast u Hrvatskoj, videćemo da su prva dva njihova zakona bili tačni pandani ova dva nirnberška zakona. Prvi zakon je njene građane podelio na državljane »Nezavisne Države Hrvatske« i na tzv. pripadnike »NDH«, u stvari građane bez građanskih prava nego samo sa obavezama, i drugi zakon o zaštiti »arijevske krvi«. Kasnije su i mnoge druge zemlje sa fašističkim ili sličnim režimima sa malim varijantama kopirale te nirnberške zakone i oni su u tim sistemima predstavljali jednu od prvih mera.

Osnova nirnberškog zakona o državljanstvu bila je uglavnom sledeća: U Nemačkoj postoje dve vrste građana. Prvi su državljani Rajha, koji su nosioci svih prava. Oni mogu biti samo »arijevske« krvi. Drugi su pripadnici države koji su obavezni Nemačkoj na svu lojalnost, pokornost, poslušnost, plaćanje svih obaveza, itd. ali nemaju, pre svega, nikakva politička prava, pravo učešća u ma kakvom vidu javnog života, javnih službi i tome slično. Taj zakon se tada, u tadašnjim okvirima Nemačke, praktički odnosio samo na Jevreje, jer drugih nearijevaca, po nemačkoj definiciji, tako reći nije ni bilo. Bilo je samo tih 600.000 Jevreja, upravo tada već nešto manje, pošto je nekoliko desetina hiljada već uspelo da izbegne iz Nemačke. Naravno, kada je Hitler doneo ove zakone, on je znao da će jednoga dana taj zakon biti primenjivan i daleko van Nemačke.

Drugi zakon bio je zakon o zaštiti nemačke krvi koji je još više potencirao rasnu ideju, koji je strogo zabranjivao brakove između arijevaca i nearijevaca, koji je propisivao vrlo stroge kazne za polne odnose između arijevaca i nearijevaca, u izvesnim slučajevima čak i smrtnu kaznu. Zakon je kvalifikovao nearijevcem svako lice koje je od četiri pretka u drugom stepenu, dakle dve babe i dvojice deda, imao najmanje tri koji nisu arijevci. Dakle oni koji su imali četiri ili tri jevrejska pretka, smatrani su punokrvnim Jevrejima, kako se to po Hitlerovoj definiciji reklo. Oni koji su imali samo dva pretka jevrejskog porekla a dva nejevrejskog, tj. jednog dedu i jednu babu, smatrani su polujevrejima i prema njima su u početku bile preduzete neke blaže mere; konačno, oni koji su imali samo jednog pretka jevrejskog porekla smatrani su četvrtjevrejima. Kasnije je ta idiotska koncepcija išla još i dalje, do osminskih Jevreja, itd. Osnovni cilj zakona bio je da najoštrije povuče rasnu liniju. U nekim slučajevima to je dovelo do tragičnih posledica. Tako, na primer, brakovi koji su postojali decenijama morali su biti razvedeni, jer je vršen takav pritisak na nejevrejskog bračnog druga, muža ili ženu, za koje je nastala takva diskriminatorska situacija u društvu, da prosto nisu videli drugi izlaz nego da se razvedu. Bilo je bezbroj slučajeva da su takvi bračni drugovi zajedno počinili samoubistvo, jer su videli da se ne može živeti pod tim uslovima a nisu hteli da se rastanu. To je mnoštvo ljudskih tragedija, koje su ovakve i slične mere u sve većem broju stvarale

i izazivale. Interesantno je bilo, iako je u osnovi u nirnberškim zakonima bila data rasna definicija pojma Jevrejin, da je sam zakon upao u kontradikciju, pa je u punokrvne Jevreje ubrajao i one kod kojih nije bilo dokazivo nikakvo jevrejstvo po poreklu, po precima, po babama i dedama, nego koji su pripadali Mojsijevoj veroispovesti kao takvoj. Naime, u Nemačkoj je postojao izvestan broj ljudi koji su iz ubeđenja iz drugih vera prešli u jevrejsku a koji su po svom rasnom poreklu bili čisti Nemci. Međutim, u takvim slučajevima odstupilo se od rasne teorije i takvo lice je, samim tim što je prešlo na Mojsijevu veru, bilo klasificirano kao rasni Jevrejin. Bilo je još i niz drugih odstupanja.

Na bazi nirnberških zakona koji su proglašeni sa velikom pompom na kongresu nacističke partije u Nirnbergu (po tome su i dobili naziv »Nirnberški zakoni«) kasnije je sledila jedna za drugom čitava poplava raznih zakonskih mera i uredaba koje je trebalo da konkretizuju tu izolaciju Jevreja po rasnoj liniji. To je danas smešno kada se gleda iz istorijske perspektive. Međutim, bilo je tragično, s jedne strane, do kojih detalja, do kojih su besmislenih sitnica išle te uredbe i zakoni, a s druge strane, sa kakvom su fantastičnom, tipično nemačkom birokratskom preciznošću, do najmanje sitnice, regulisali neverovatne beznačajne gluposti, počev od takvih kao što su isključenje iz niza profesija u kojima je još bilo nekih ostataka Jevreja, isključenje iz vaspitnih ustanova, odvajanja u školama, čak i u onim osnovnim i drugim školama u kojima su još Jevreje trpeli, tako da su unutar škola jevrejska deca morala sedeti samo u jednoj ili dvema poslednjim klupama odvojena od ostale dece, itd. Pored tih mera dalje društvene diskriminacije i izolacije sledile su mere kao što je zabrana da Jevreji upotrebljavaju javna kupatila, da izvesna naročito određena kupatila mogu upotrebljavati samo od 12 časova, da u tim i tim parkovima Jevreji ne mogu sedeti, nego samo u naročito određenim, da u nekim parkovima mogu sedeti samo na naročito obeleženim klupama, da u nekim tramvajima mogu sedeti samo na zadnjim mestima, itd. itd. Te mere praktično nisu imale nikakvog smisla ni za tadašnji nacizam, jer nisu donele nikakav efekat. Jedini krajnji cilj tih mera bila je dalja izolacija te društvene grupe na čije se uništenje išlo, njeno diskriminisanje u tadašnjem nemačkom društvu, ponižavanje itd. Sve to, s jedne strane, kao efekat da se pred nemačkim narodom dokaže sa kakvom se konsekvatnošću ostvaruje odbrana čiste nemačke krvi, a s druge strane, da se ta sama diskriminirana grupa sve više psihološki lomi i da se dovede u situaciju parije, bespravnog, onemogućenog čoveka, bez ikakve odbrane u društvu, bez oslonca i ugleda. U krajnjoj liniji to je bio jedini cilj takvih smešnih mera o kojima su izdavani opširni tekstovi sa svim zakonskim formama, pečatima, potpisima i dr., kao što se to već u administraciji radi. Najzad, sledilo je dalje da se za svako zaposlenje, od najnižeg do najvišeg, čak i za poslove kao što su

čišćenje ulica i sl., tražilo uverenje o poreklu. Uslov za zaposlenje bio je da kandidat dokaže da su od četiri pretka najmanje tri čista arijevca. Naravno da je pribavljanje takvih dokaza često bilo praktički nemoguće, čak i u slučajevima u kojima je situacija zaista bila čista, jer su ljudi često dolazili iz sasvim drugih krajeva, ili čak iz drugih zemalja, a i s obzirom na činjenicu da su za vreme prvog svetskog rata masovno uništene arhive, itd. Ali, takav zahtev postao je sve više *conditio sine qua non*, bez koga se ni najmanja služba nije mogla naći, tako da je sve veći broj tih Jevreja otisnutih iz ostalih službi polako došao u bezizlazan ekonomski položaj, u nemogućnost opstanka ni na najnižem nivou. Rezerva i uštedevine koje su ljudi još imali polako su se trošile. Mora se priznati da je jedan deo nemačkog naroda pomagao svojim prijateljima ili rođacima Jevrejima i na taj način im olakšao situaciju, ali to je bio relativno mali broj. Većina Jevreja je, kao logična posledica tih mera, ne samo društveno postala izolovana i psihološki dovedena u takvu diskriminisanu situaciju nego se i ekonomski sve više srozavala na bezizlazan položaj. Kao jedna od tih mera, na primer, usledilo je i oduzimanje prava na žalbu. Posebnim zakonom predviđeno je da se na odluke sudova ili upravnih vlasti, protiv kojih su se drugi građani Nemačke mogli žaliti višim forumima, Jevreji ne mogu žaliti, nego je za njih prvostepena odluka uvek definitivna. To je praktički značilo da su i najniži organi vlasti mogli totalno primenjivati svoju volju u odnosu na taj deo stanovništva, jer su žalbe bile isključene.

9. novembra 1938. godine desio se događaj koji nacisti sigurno nisu planirali, ali koji su jedva dočekali. Naime, do 1938. godine situacija je bila već toliko sazrela u tim diskriminatorskim merama protiv Jevreja da su nacisti već videli da se na tom planu ne može ići dalje. Posle toga je ostalo još samo da se preduzmu radikalnije mere koje već idu ka direktnom fizičkom napadanju i, u krajnjoj liniji, uništenju. Ali je za to ipak trebalo naći neki pogodan povod. Godine 1938. Nemačka je pokušala da sa nekim državama, posebno sa Engleskom, nađe neki *modus vivendi*, postigne neki sporazum. Igrala je, lavirala je, da vidi da li će sa Istokom ili sa Zapadom da se sporazume, pa je iz tih spoljnih razloga morala malo da vodi računa o svim tim stvarima. Bio je, dakle, potreban jedan dobar povod. I taj povod dobijen je 9. novembra 1938. godine kada je u Parizu mladi poljski Jevrejin Grinšpan ušao u nemačku ambasadu i iz revolvera ubio njenog savetnika vom Rata. Kada je uhvaćen, rekao je da je to učinio zato jer su njegovi roditelji, koji su poreklom bili Poljaci, proterani od strane nacističke vlasti iz Pruske, gde su sada živeli, natrag u Poljsku. Poljska ih nije htela primiti i tako su nedeljama, u strašnoj situaciji, lutali između dve granice. Neki od članova njegove porodice su tada propali. Da bi se za to osvetio nacističkom režimu, ubio je vom Rata.

To je bio individualni slučaj jednog jevrejskog mladića od 17 ili 18 godina, prema tome jedan individualni akt, bez obzira koliko je bio opravdan ili neopravdan, motivisan ili nemotivisan. On je poslužio kao neposredni povod za prvi masovni, univerzalni pogrom koji je nacizam ostvario na čitavoj tadašnjoj nemačkoj teritoriji. Nacisti su mu dali zvučno ime »kristalna noć Rajha«. »Kristalna noć«, jer je te noći, između 9. i 10. novembra, koja je navodno bila vrlo lepa, kristalno jasna, u Nemačkoj ubijeno nekoliko desetina Jevreja, preko 20.000 uhapšeno, 250 jevrejskih sinagoga i još nekoliko stotina drugih jevrejskih javnih zgrada spaljeno, razlupano, razoreno, pored bezbroj radnji, kancelarija, jevrejskih škola i drugih kulturnih ustanova itd. Zvanična formulacija bila je da je to spontani akt odmazde nemačkog naroda protiv jevrejskog zločina, zločina nad vom Ratom, da je taj zločin izazvao takav opšti revolt kod nemačkog naroda da nacistička vlast nije bila u stanju da ga zauzda. Posle je, naravno, dokazano da to nije bilo tako. Naime, nije bilo nikakvog naročitog revolta, nego je nacistička partija, naročito preko svojih odreda SA, organizovala čitavu tu hajku. Inače se ne bi moglo ni zamisliti da je baš iste noći spontano, u istom momentu, u celoj Nemačkoj došlo do istih akcija. Dokazano je da je ova akcija bila detaljno pripremljena, da je, pored ostalog, naređeno i to da se odredi SA u toj akciji ne smeju da pojave u svojim uniformama nego da moraju da nastupe u civilu da bi se stvar i time kamuflirala, itd.

Daleko pre nirnberškog i drugih procesa, kada su ovi događaji do kraja osvetljeni, sve se to znalo. Čak je i u samoj Nemačkoj, u vrhovima partije, kritikovan Gebels, koji je bio jedan od glavnih organizatora te »slavne kristalne noći«, da je stvar izvedena suviše očevidno, da je svako ko nije potpuno lud mogao da vidi da je u pitanju organizovana akcija a ne neki spontani izliv ogorčenja. Ta partijska kritika je posle rata pronađena, ali naravno da u ono vreme nije izneta u javnost. U svakom slučaju ta tzv. kristalna noć bila je početak onih tada već sasvim drukčijih, kudikamo brutalnijih mera nego u prethodna dva perioda.

10. novembra 1938. godine Nemci su odjednom obustavili sve te akcije, kao što je iznenada jedne noći do njih došlo. 11. novembra se od toga ništa više nije videlo i ništa se više nije smelo ponoviti. 12. novembra je kod Geringa održana konferencija na kojoj se raspravljalo o daljim konsekvencama ovog događaja i na kojoj je, pored ostalog, Hajdrih, tadašnji šef nemačke tajne policije, referisao da je ukupna šteta od izgreda u »kristalnoj noći« jedna milijarda maraka, na razbijenim i opljačkanim radnjama i zgradama. Naravno, mase koje su razbijale, vrlo često su i pljačkale, pa je ukupna šteta od preko milijarde maraka jednovremeno ogromna šteta i za samu nemačku privredu. Da bi ironija bila veća, Gering je tada doneo odluku da Jevreji u Nemačkoj kolektivno, kao nak-

nadu za tu štetu, imaju da isplate nemačkoj državi tu milijardu maraka koju su naneli nacisti uništavajući u pogromima jevrejsku imovinu! I Jevreji, tada već i inače u velikoj meri ekonomski uništeni, morali su da daju još milijardu maraka. Kasnije je ta suma povišena za još četvrt milijarde, jer, eto, Jevreji su u krajnjoj liniji krivi za sve to! Ironija ide još i dalje: mnoge jevrejske radnje bile su osigurane kod osiguravajućih društava protiv raznih šteta, provala, krađa, pljačke itd. Istim aktom kojim je nemačkim Jevrejima nametnuta ta kaznena kontribucija, nemačka država je konfiskovala sve sume osiguranja koje bi Jevreji imali da dobiju za tu štetu. Sve je to naplaćeno u korist državne kase. To nisu bitne stvari, ali ilustruju kako je nacizam u trećoj fazi nastupao sve otvorenije i bez ikakve rezerve. Interesantno je da je Gering na toj istoj konferenciji, 12. novembra 1938. godine, izrekao onu poznatu rečenicu, naime, ako dođe do rata (a u novembru 1938. godine Nemci su već vrlo dobro znali da će do rata doći, jer su ga oni i hteli) da će taj rat biti istovremeno i konačno rešenje jevrejskog pitanja. Taj izraz »konačno rešenje«, koji je kasnije postao nacistička formula za totalno istrebljenje Jevreja, izgleda da je tada prvi put upotrebljen. Drugi put, u nešto drugačijoj verziji, upotrebio ga je dva meseca kasnije u svome govoru, januara 1939. godine, Adolf Hitler. Nije nimalo slučajno da je neposredno posle toga Hajdrih, tadašnji šef nemačke tajne policije, a kasnije nemački rajhsprotektor u Češkoj, koga su češki patrioti ubili u atentatu 1943. godine, dobio nalog da pripremi plan za konačno rešenje jevrejskog pitanja. Tada još nije jasno rečeno da to »konačno rešenje« treba da bude fizička likvidacija Jevreja, jer u tom pogledu Nemci još ni sami nisu imali jasnu sliku. Bilo je više struja. Ekstremna, koja je bila za to da se odmah, čim se ukaže mogućnost, pristupi masovnom ubijanju; zatim tendencija da nema smisla to učiniti, jer je privreda u teškoj situaciji, da oskudeva u radnoj snazi, te da je bolje da se Jevreji ubijaju na poslu, tj. da se na radu do maksimuma eksploatišu, te da će polako sami, usled loše ishrane i preteranog rada da umiru. Kao što znamo, kasnije u realizaciji tog »konačnog rešenja« primenjena su paralelno oba metoda.

Eto, takva je bila situacija pre nego što je otpočeo drugi svetski rat. Kada je on izbio, 1. septembra 1939. godine, situacija se odjednom znatno izmenila i u odnosu na pitanje kojim se ovde bavimo. Nemci su u munjevitom ratu, za nepunih 14 dana, savladali tadašnju Poljsku, i onde, upravo u onom delu koji su oni okupirali (drugi deo su na bazi nemačko-sovjetskog sporazuma zauzeli Sovjeti), zatekli otprilike tri i po miliona Jevreja. Poljska je tada bila zemlja u kojoj su Jevreji najmasovnije živeli, tako da je postojala velika koncentracija Jevreja u nekoliko centara, naročito u Varšavi, Lođu i još u nekoliko gradova, pored toga što su postojale mnogobrojne manje jevrejske grupe u pojedinim gradićima, selima itd. Pred

Nemce se ceo problem sada postavio u sasvim drukčijem aspektu. S jedne strane, broj Jevreja u samoj Nemačkoj nije bio relativno velik. Bilo ih je pre Hitlera oko 600.000, a u periodu između 1933. i 1938. uspeo je da iz Nemačke izbegne oko 300.000 Jevreja, tj. oko 50%. Naime, prvih godina, od 1933. do 1937, nacisti su još puštali Jevreje da odu, ali pod uslovom da glavni deo svoje imovine ostave u Nemačkoj. Nasuprot tome, sada su se našli pred tri i po miliona Jevreja u Poljskoj. Drugo, ti Jevreji koji su živeli u Nemačkoj, bez obzira na Hitlerove koncepcije i rasizam, bili su uglavnom nemački Jevreji, vaspitavani u nemačkim školama, u velikoj meri asimilirani nemačkoj kulturi, imali su prijatelje među nemačkim življem, bili su, dakle, elemenat protiv koga se, i pored svih ovih bezobzirnosti koje su se desile, ipak tada još nije moglo ići lako do kraja, tj. do direktnog masovnog uništavanja. Nasuprot tome, poljski Jevreji su bili sasvim drugačiji nego nemački. Oni su bili mnogo konzervativniji i zaostaliiji, a u ekonomskom pogledu na znatno nižem nivou, zatim potpuno strani nemačkoj kulturi i bliži kulturi zemlje u kojoj su živeli. Dakle, bio je to elemenat prema kome se nisu morali uvažavati oni makar i mali ostaci obzira kao prema nemačkim Jevrejima. Sem toga, Poljska je bila pobedena, poražena zemlja, koju je trebalo kazniti. I to ne samo poljske Jevreje. I Poljaci su za vreme cele okupacije podnosili vrlo teške muke i zlostavljanja, stradanja i masovna ubijanja. Razume se da se u toj i takvoj atmosferi moglo postupiti sa svom brutalnošću jednog do kraja na sve rešenog okupatora, te da se i taj jevrejski plan mogao mnogo smelije da privede kraju, onom krajnjem cilju kome se težilo. Drugo, Hitler je prvi put ovde hteo i mogao da isproba nešto što je on u »Mein Kampf« već sagledao i najavio, tj. to da je antisemitizam jedno od vrlo efikasnih, kako se on kasnije izrazio, tajnih oružja sa kojim Nemačka može otvoriti vrata i naći simpatije i ključne pozicije u raznim drugim sredinama. Poljsko stanovništvo — sem izvesnog sasvim neznatnog broja koji je bio sklon kolaboraciji i izvesnog broja folksdojčera — u načelu je naravno otklanjalo nemačku okupaciju sa svim njenim posledicama. Međutim, u izvesnim delovima poljskog stanovništva postojale su izvesne antisemitske tradicije, čije je poreklo još iz carske Rusije i iz sličnih vremena, a donekle ga je i katolička crkva potpomagala i raspirivala. Hitleru je bilo u interesu da bar izvesne sektore poljskog stanovništva smiri i pridobije za sebe za neku vrstu saradnje. Bez toga se nije moglo, pošto se samo sa okupacionim trupama nije moglo vladati u Poljskoj, a pogotovo privredno egzistirati. Hitler je onda pokušao, prvi put na poljskom terenu, da jaz između poljskog i jevrejskog stanovništva, koji je u izvesnoj meri i u izvesnim sektorima bio prisutan, do maksimuma produbi i da antisemitizam iskoristi kao jedno od oružja za pridobijanje izvesnih delova poljskog društva i poljskog javnog mnjenja. U Poljskoj nije u tome imao velikog uspeha. Manje nego u nekim drugim zemljama. Ali je

izvesnog uspeha ipak imao. U svakom slučaju, prvi put je hteo da vidi kako to funkcioniše. Hteo je da vidi u kojoj se meri mogu domaći reakcionari, kvislinški elementi, putem uvlačenja u čitavu nemačku antisemitsku igru, da približe nemačkom režimu. Prvi pokušaj toga bio je u Poljskoj. Kasnije je to Hitler tako reći ponovio u svakoj zemlji koju je okupirao posle Poljske. To je činio kako na Zapadu tako i na Istoku, sa većim ili manjim uspehom. Negde sa prilično velikim uspehom. To je bila druga tačka zbog čega je okupacija Poljske bila vrlo interesantna i sa jevrejskog gledišta, odnosno daljeg programa uništenja Jevreja. Tako je, u stvari, Poljska bila ta velika laboratorija u kojoj je Hitler prvo počeo da ostvaruje četvrtu fazu te diskriminacije, tj. fazu direktnog masovnog fizičkog uništavanja.

JOSIF FLAVIJE I PAD JUDEJE

I

Josifova autobiografija

»Ja mogu da pokažem svoj rodoslov koji je dosta čuven i do-seže do najstarijih sveštenečkih porodica. . . Moje poreklo potiče ne samo od sveštenečkog reda već i od najodličnijih njihovih porodica. Sa majčine strane ja sam izdanak kraljevske krvi, jer su Makabejci bili preci moje matere. . .«

Ovim rečima punim samohvale, Josif sin Matatijasa, docnije nazvan Flavije, počinje svoju autobiografiju, u kojoj opisuje svoja dela i priključenja sve do pada Jotapate, tvrđave čiji je on bio zapovednik. A dramatične događaje oko propasti Judeje, njene prestonice i hrama, Josif je izneo u obimnoj knjizi »Jevrejski rat« u kome je kao vojskovođa prvo aktivno učestvovao, da bi potom kao očevidac prisustvovao opsadi i padu Jerusalima, ali samo kao zatočenik na strani neprijateljske, rimske vojske.

Neobičan je život ovog znamenitog jevrejskog sveštenika, vojskovođe i autora povesti jednog od najtragičnijih perioda jevrejske istorije. Prednost njegovog dela je u tome što je lično bio svedok tih događaja i što ih je opisao na osnovu ličnih doživljaja ili kazivanja pouzdanih lica.

O njemu kao čoveku i vojskovođi postoje suprotna i protivrečna mišljenja. Ortodoksni jevrejski izvori nerado ga pominju i osuđuju ga kao izdajnika, kao vojnika koji je izneverio svoju zastavu i prešao u neprijateljski tabor da bi spasao svoj život. Drugi ga Jevreji, ipak, mada mlako, brane i ističu njegove umne sposobnosti kao istoričara i književnika, naročito kao apologeta jevrejskog naroda. U stvari, Josif Flavije trudi se da na sve moguće načine odbrani i opravda postupke svojih visokih protektora, Vespazijana i Tita, predstavljajući ih kao ljude milostiva srca, uprkos isto-

rijskoj činjenici da su oni svirepo postupali čak i sa neboračkim stanovništvom.

U svojoj autobiografiji, odmah posle pasaža koji smo citirali, on produžava da se hvali svojom pameću i memorijom. Kaže da su ga, kad mu je bilo 14 godina, posećivali sveštenici i drugi ugledni ljudi da ga pitaju o pojedinim stavovima iz Tore. U šesnaestoj godini odlučio se da sam, kao član, aktivno ispita sve tri tadašnje sekte: farisejsku, sadukejsku i esensku. Čak je kao pustinjač pro-

Bista Josifa Flavija u Glptoteki u Kopenhagenu

veo tri godine kod nekog Banusa. U devetnaestoj godini postao je farisej, sekta smatrana vrlo otmenom, što i apostol Pavle ističe (Dela 26, 5).

Kad mu je bilo 26 godina išao je u Rim da brani neke jevrejske sveštenike. Na moru dožive (kao i Pavle) brodolom. Spasao se i iskrcao u Puceoli, blizu Napulja. Tu se upoznao sa nekim jevrej-

skim glumcem koji ga je uveo kod žene Neronove Popeje Sabine, koja je bila prešla u jevrejsku veru. Josifovo bavljenje u Rimu bilo je sudbonosno za njegov dalji život. Sjaj i veličina svetske imperije, lepota, bogatstvo mermernih palata i spomenika, rimski luksuzni način života, sve je to zasenilo i očaralo ovog provincijalca.

65. godine n. e. Josif se vraća u Jerusalim. Cela zemlja nalazila se u previranju. Nije to više bila Judeja prvih Makabejaca, kada je Juda bio čak i saveznik rimski. Potomci Hasmonejaca, vaspitani u grčko-rimskom duhu, napuštali su polako stroge odredbe Mojsijeva zakona i primali negativne strane novih gospodara sveta, podražavajući okolnim vladarima i Rimu, čiji su namesnici i legati bili već tu, u Siriji i u Judeji. Za sudbinu zemlje bio je fatalan dolazak na vladu idumejske dinastije koju je narod smatrao stranom, mada je bila orođena sa Makabejskom kućom. Vladar te dinastije bio je Herod (Irod) Veliki. Bio je to vrlo ambiciozan čovek, velike hrabrosti i energije, ali krvolok i servilni poslušnik rimskih imperatora. Za vreme svoje duge vladavine razvio je nečuveni luksuz. U želji da se dodvori rimskim imperatorima podizao je i osnivao nove varoši, čak i izvan teritorije svoje države, dajući im imena rimskih imperatora; zidao je cirkuse, palate, vodovode itd. Sve te silne izdatke podnosio je osiroteli narod koji je davao radnu snagu i koga su gulili porezama i nametima. Sve je to stvaralo nezadovoljstvo kod širokih masa, a još više nečovečna i koruptivna uprava rimskih namesnika. Feliks, Fest, Albin, Gesije Flor, Pontije Pilat — teško je reći koji je od koga bio gori. Namesnici su svoje položaje kupovali za novac pa su smatrali da mogu da bace, na primer, imućne ljude u zatvor da bi se mogli novcem otkupiti. Ucenjivali su čitave varoši, a u dosluhu sa razbojničkim četama delili opljačkano blago. Najzad, tu je bio i jerusalimski hram sa svojom riznicom punjenom prilozima pobožnih Jevreja. Na to blago bacali su pohlepne poglede ne samo podmitljivi rimski namesnici već i sami rimski imperatori i vojskovođe. Florije je bio pošao da opljačka hram (66. g. n. e.) ali ga je narod iz tvrđave Antonije u tome sprečio. Zbog tog događaja narod je bio strahovito uzrujan. Da bi smirio duhove kralj Agripa II sazvaio je zbor na kome je održao govor uveravajući da ako su neki rimski namesnici i rđavi, doći će drugi bolji i pravičniji. Ali ne treba se zavađati sa Rimom koji drži zemlje od Britanije do Eufrata i od Dunava do Libije. I Agripa ih opominje i preklinje da će Rimljani zapaliti Jerusalim i porušiti hram. . . Nije li Josif u ovaj opširan govor uneo post festum sve ono što je on lično verovao radi toga da bi pred istorijom opravdao svoje sopstveno držanje vojnika koji je izdao zastavu?

Ništa nije moglo izmeniti situaciju. Umereni elementi bili su primorani na ćutanje, ekstremisti su preuzeli vođstvo. Sikari ubijaju iz potaje svoje protivnike kratkim noževima sakrivenim pod ogrtačem. Nepomirljivi (zeloti) ubili su prvosveštenika Ananija, ali oni nisu bili složni. Vođe pobunjenika Eleazar i Manaim mrzeli su

se i njihovi ljudi ubijali su se među sobom. Zatim, između jevrejskog i grčko-sirijskog življa dolazi do pokolja. U Cezareji Grci ubijaju dvadeset hiljada Jevreja, u Damasku deset hiljada, a u Aleksandriji (Egipat) je napadnuta jevrejska četvrt itd.

Ono što je situaciju do krajnjeg stepena pogoršalo bio je poraz rimske vojske koju je predvodio namesnik Cestije sa ciljem da Jerusalim zauzme na prepad. On je 66. godine n. e. pošao iz Sirije sa dvema legijama, ali je bio strahovito poražen. Taj sudbonosni događaj dao je krila ekstremistima u njihovim nastojanjima da istraju, misleći da je Rim konačno savladan. Naprotiv, Rim je uzeo to za povod da se najozbiljnije spremi za rat u Judeji.

U Jerusalimu se zbog poraza Rimljana niko nije usuđivao da propoveda mir i sporazum. Čak se i Sinhedrin morao prikloniti opštoj struji. Biti protivnog mišljenja značilo je ugroziti sebi život. I tada je Sinhedrin poverio Josifu komandu nad donjom i gornjom Galilejom, ključnom pozicijom za odbranu Jerusalima.

Teško je odgovoriti danas na pitanje zašto se on primio tako odgovorne dužnosti, kada je bio svestan opasnosti od rimskog kolosa. On sam kaže: »Mi ne smemo biti lakomisleni da otadžbinu izložimo najvećoj opasnosti jer ja sam predviđao da će rat (sa Rimom) biti za nas katastrofalan.« Verovatno je da se bojavao da se otvoreno izjasni za mir pa je težio da smiri duhove u nemirnoj Galileji.

Josif je u toj zemlji zapao u prava osino gnezdo intriga i smutnji, nezajaženih i nezajažljivih ambicija pojedinaca, pa i čitavih varoši, koje su se međusobno gložile. Zadatak njegov u Galileji bio je dvostruk: održati mir ne izazivajući Rimljane, i spremati se za rat koji je bio na pragu. Njegov položaj bio je vrlo težak usled haosa i nesređenosti u zemlji. On je odmah došao u sukob sa Johananom iz Giskale, nepomirljivim neprijateljem Rima, i to oko pitanja vođstva i zbog velike količine hrane (žita i ulja) koju je Johanana prisvojio od Josifa. Neprijatelji su širili glasove da Josif zloupotrebjava svoj položaj, da je zadržao novac i nakit oduzet od neke razbojničke čete, da se sprema da se preda Rimljanima itd. Među Josifovim protivnicima bio je i neki Just koji je napisao istoriju ovog rata za koju Josif tvrdi da je skroz netačna (ona uostalom nije ni sačuvana). Josif se hvali da je nekoliko gradova utvrdio i opasao zidovima (Tariheja, Tiberija, Seforis, Jotapata, Jamnija i Tabor). Ipak izgleda da je veći deo vremena Josif proveo u raspravljanju sporova i intriga, u pravdanju sebe i polaganju računa o svojim postupcima Sinhedrinu, pri čemu je dolazio u oružani sukob sa svojim protivnicima i nekoliko puta bio primoran da se bekstvom spase.

Poraz Cestijev kod Jerusalima naterao je Nerona da za vrhovnog komandanta u Judeji postavi iskusnog Vespazijana, pobednika iz ratova u Trakiji, Germaniji i Britaniji. On je došao s četiri legije, a njemu se kao vazal pridružio i Agripa II sa svojom vojskom. Zatim je došao i Tit iz Aleksandrije sa dve legije, tako da su Rim-

ljani imali 60.000 boraca i rezervnih trupa. Vespazijan je prvo zauzeo Seforis, varoš koju je Josif bez uspeha pokušavao da povрати. Posle toga Josif se povukao u utvrđeni grad Jotapatu. Rimski vojska je odmah opkolila grad sa svih strana i napadala ga ratnim mašinama — katapultima, balistima i »ovnovima«. Uprkos žilavom otporu opsadenih, oni su ipak savladani. Rimljani su podigli opkope u visini gradskih zidina, pa su potom upali u varoš ubijajući koga su stigli. Josif se sa drugovima povukao u neku cisternu ili podzemni zaklon i predlagao je da se predaju. Oni su to odlučno odbili i zahtevali da svi izvrše samoubistvo. Pod njihovim pritiskom, on je pristao, s tim da se kockom po parovima odredi ko će ubiti svoga druga. To se usvojilo, priča Josif, ali se desilo da je on sa još jednim drugom ostao poslednji. I on ga je nagovorio da se živi predaju Rimljanima. Ovo je verovatno mistifikacija koju nam Josif iznosi da bi se verovalo da se on nije kradom predao, što izgleda da pre odgovara istini. Ne može se zamisliti da su njegovi drugovi bili toliko naivni da ne uvide tako običnu podvalu. I još dodaje da mu je Vespazijan tri puta slao svoje ljude da ga »privole« da se preda. Priveden pred njega, Josif u prisustvu Tita svečano proreče Vespazijanu da će postati imperator. (Ovu scenu pominje i rimski istoričar Suetonije.) Sve to ako bi i bila istina samo potvrđuje prisebnost, lukavstvo i domišljatost njegovu u najtežim situacijama. Vespazijan mu primećuje da kad je tako vidovit zašto nije predvideo pad Jotapate i da će biti zarobljen. Josif mu odgovara da je on građanima prorekao da će tvrđava pasti posle 47 dana opsade i da će on ostati živ, što je, kaže Josif, Vespazijan proverio kod zarobljenika. Josifu je poklonjen život, ali je kao zarobljenik okovan.

Posle Jotapate Vespazijan je zauzeo sve okolne varoši, osim Giskale i Gamale. Kod ove poslednje varoši Rimljani su pretrpeli veliki poraz zbog prirodne pozicije grada. Čak je i kralj Agripa bio ranjen iz pračke kad je opsadene nagovarao na predaju. Josif hvali hladnokrvnost i hrabrost Vespazijanovu koji teši svoje vojnike, govoreći da se pobeda bez gubitaka ne da izvojevati.

U Giskali ostao je i njen vođa Johanana, koji je bio gotov da se preda, ali se preko noći probio sa drugovima kroz rimske straže i dočepao Jerusalima. Tit je posle toga ušao u grad.

II

Rim i Jerusalim

»Parcere subjectis, debellare superbos«

Virgilije

Prvi kontakti između Judeje i Rima ostvareni su za vreme prvih Makabejaca. Vođa judejskih ustanika Juda šalje 61. godine pre n. e. svoja dva sinovca u Rim nudeći prijateljstvo i savez. Oni

su bili lepo primljeni i uspešno su okončali svoju misiju. U još dve-
ma prilikama Hasmonejci su se obraćali Rimu, ali Rimljani nisu
imali potrebe da intervenišu u korist Judeje. Vlada Seleukida u
Siriji bila je oslabljena i nije bila u stanju da ugrozi Judeju. Među-
tim, kad je Rim osvojio Grčku i Makedoniju, on je prešao u Aziju.
Pod generalom Pompejom cela Mala Azija i Sirija došle su pod vlast
Rimske Imperije (64. godine).

U Palestini se vodila borba oko nasleđa posle smrti Salome
Aleksandre. Oba brata Hirkan i Aristobul obraćaju se Pompeju kao
arbitru. Nezadovoljni vladom degenerisanih Hasmonejaca narod u
Judeji poslao je svoje predstavnike u Rim da traže svrgnuće oba
brata. Pompej je postavio za etnarha mirnog Hirkana, dok se Ari-
stobul, nezadovoljan, povukao u Jerusalim. Pompej je opkolio Je-
rusalim, ušao u hram ne dirajući blago i skupocene utvari, zarobio
Aristobula i odveo ga u ropstvo. Hirkan je postao prvosveštenik, a
Judeja potpala pod rimski protektorat pod upravom Sirije.

Kad je Julije Cezar postao diktator, on je oslobodio Aristobula
i poslao ga sa dve legije protiv Pompeja. Ali Pompejevi ljudi su
otrovali Aristobula. I tako je Hirkan ostao bez takmaca. Uz njega
se pribio kao savetnik Idumejac Antipater. On je nagovorio Hirkana
da Cezaru ukažu vojnu pomoć. Cezar je potvrdio Hirkana za etnarha
i dao znatne povlastice Judeji. Jevrejska vera mogla se slobodno is-
povedati (licita religio), a u Aleksandriji su prava i privilegije
Jevreja bili ispisani na jednom bronzanom stubu. I u Palestini i
van nje Jevreji su iskreno oplakivali preranu smrt Cezarovu, »mno-
go više nego druge klase« (Suetanije).

Lukavi Antipater uspeo je da Hirkana ostavi u senci i da sam
sa svojim sinovima Fazelom i Herodom preuzme svu vlast. Kad
su zeloti podigli ustanak u Galileji, Herod je pomoću Rimljana kr-
vavo ugušio bunu.

Aristobulov sin Antigon ušao je sa Parćanima u Jerusalim i
zarobio Hirkana i Fazaela. Jevreji se radovahu zbog povratka jed-
nog potomka Hasmonejaca. Ali to je trajalo svega tri godine
(40—37. pre n. e.). Herod, vešt i energičan, dobio je potporu novog
diktatora Marka Antonija i na čelu rimske vojske, posle opsade od
55 dana, ušao u Jerusalim, zarobio i pogubio Antigona.

Tako je bez takmaca na vlast došao Herod, nazvan veliki.

Za vreme svoje duge vladavine (33 godine), bio je kod naroda
jako omrznut zbog svog slepog izvršavanja rimskih naredaba, a i
zato što je kao Idumejac smatran za stranca i uzurpatora. Krvavih
ruku do lakata, on je sve potomke Hasmonejaca uklonio sa sveta, a
sumnjajući u svakoga kažnjavao je smrću čak i rođenu decu i ženu.
U ratu između Antonija i Oktavijana on je poklonima uspeo da
se dodvori ovom poslednjem. Isto tako kod imperatora Avgusta
našao je milosti. I Oktavijan i Avgust podarili su mu nekoliko obla-
sti, tako da je država pod Herodom bila teritorijalno veća nego

ikada dotle. Njegova strast bila je zidanje javnih građevina, spomenika i novih varoši. I jerusalimski hram on je proširio i znatno ukrasio. Ali je zato u znak odanosti Rimu stavio na ulasku u hram zlatnog orla, što je vređalo versku osjetljivost naroda, kao i uvođenje utakmica i cirkusa po rimskom ukusu.

Posle Herodove smrti jedna jevrejska deputacija išla je u Rim i optužila ga za sve nesreće koje je počinio i ekstremisti su podigli bunu, ali ju je sirijski namesnik Var krvavo ugušio.

Imperator Avgust, posle Herodove smrti, stavio je Palestinu pod rimski suverenitet i rimske legije su ušle u Jerusolim.

U početku verska samouprava Sinhedrina nije dirana. Fariseji su pristajali da prime rimsku vladavinu, pod uslovom da se ne diraju verska sloboda i običaji. Ali su zato zeloti bili nepomirljivi. Patriote je vređalo i samo prisustvo rimske vojske. Oni su nalazili podršku kod naroda u brdskim krajevima Galileje.

Tako je došlo do sudara dva sveta i dveju ideologija. Rim nije mogao da shvati tvrdoglavost Jevreja u čuvanju za njega neobjašnjivih verskih običaja. Grci, Egipćani i Sirijci sa svojim politeizmom bili su bliski Rimljanima. Jevreji, sa svojim nevidljivim Bogom, odbacivali su kult kipova rimskih bogova i imperatora, dok su to drugi pokoreni narodi bez protesta primali. Silna imperija, pred kojom su padale sve zemlje od Britanije do Mesopotamije, držala se principa »štedeti pokorne, a krotiti ohole«, i nije htela trpeti volju ovog malog naroda koji je tražio izuzetne privilegije.

Za vlade Tiberija postavljen je za kralja unuk Herodov Agripa I. Jevrejima je bilo dobro pod ovim vladarom. Kad je umno poremećeni Kaligula postao imperator, on je naredio da se u svim hramovima, pa i u jerusalimskom, obožava njegov kip. Naredbu za to dobio je prokurator Sirije Petronije. Poznavajući dobro Jevreje, on je odlagao izvršenje. Kaligula razjaren naredi da se Petronije svrgne sa položaja. Ipak, naredba nije izvršena jer je Kaligula bio ubijen.

Pod Klaudijem Jevrejima su vraćene privilegije u Palestini i Aleksandriji. Pod prokuratorima Kumanom i Feliksom, vrlo rđavim i podmitljivim, došlo je do krvavih nereda na koje su teroristi Sikari odgovarali ubijanjem kamom iz potaje svojih protivnika i prijatelja Rima (sika-kama).

Teško socijalno i ekonomsko stanje masa stvorilo je ideju mesijanizma, veru da će se na osnovu kazivanja proroka (Isaija, Danila i dr.) dići iz naroda čovek koji će narod osloboditi tiranije. Tu veru pojačavala je spoljna situacija: Galija i Germanija i Parćani borili su se za svoju slobodu. Zatim bio je znatan broj ljudi koji su pristupili jevrejskoj veri, kako u Rimu tako i na istoku.

Agripa II bio je verni sluga Rima. On je za dvadeset godina svoje vladavine promenio sedam prvosveštenika. To se zvanje prodavalo za novac, pa su ovi globili drugove niže po rang. Između

grčkog stanovništva po gradovima i Jevreja dolazilo je do krvavog obračunavanja sa međusobnim odmazdama.

Namesniku Floru ovi su događaji dobrodošli da opljačka jerusalimski hram (66. godine). Zeloti su tim povodom podbadali narod na rat protiv Rima.

Ali neposredni uzrok zaoštavanju odnosa između Rima i Jerusalima bio je, kao što je već navedeno, poraz Cestijeve vojske. Ova pobjeda nad Rimljanima podigla je moral ekstremista i doprinela da se uguše tendencije miroljubive partije (fariseji i srednja klasa). Rim, svestan svoje veličine kao svetske sile, nije mogao otrpeti tu sramotu.

Ništa nije pomoglo što je Agripa II na velikom narodnom zboru u Jerusalimu predočio u kakvu opasnost narod srlja ako se uhvati u koštac sa silnim Rimom.

I kao što kaže Bentwitch: »Borba za narodno oslobođenje morala je neminovno doći. Jer ništa nije moglo sprečiti Rimljane u njihovom poduhvatu da unište duh Jevreja, a Jevreje ništa nije moglo zadržati da ne učine sve što mogu da se oslobode morskoga jarma.«

Kocka je bila bačena i rat je otpočeo.

III

Opsada i pad Jerusalima

Kad je Jotapata pala, Vespazijan odlazi na odmor u Cezareju Filipi, kao gost vazala Agripe II. Galileja još nije bila sva u rukama zavojevača. Borbe su produžene na kopnu i na Genezaretskom jezeru kod Tariheje, i Zeloti su posle teških borbi morali tu varoš predati. Zatim je pala Gamala, dok je Tit osvojio Giskalu.

Tako je krajem 67. godine n. e. cela Galileja ležala pod nogama Rima. Time je bio otvoren put za napad na Jerusalem. Vespazijan, međutim, nije žurio; on je u Cezareji proveo zimu rešavajući se šta da preduzme. Uzrok tome zastoju bila je haotična situacija u Rimu, nastala posle Neronove smrti. Na prestolu se jedan za drugim izmjenilo nekoliko imperatora (Galba, Oton, Vitelije) i vojska je najzad za cara proglasila Vespazijana, slavom ovenčanog pobjednika. Tada on krenu preko Aleksandrije u Italiju, ostavljajući svome sinu Titu da nastavi i dovrši rat u Judeji. To je bilo 70. godine n. e.

Pad Jotapate i drugih utvrđenih gradova u Galileji proizveo je u Jerusalimu strašan utisak. Za Josifa se u početku čulo da je poginuo. Zbog neuspeha na bojnopolju aristokratsko-farisejska vlada izgubila je poverenje i autoritet kod širokih masa; naprotiv, opozicija (zeloti) koja je propovedala rat dobila je prevagu. Između obeju struja došlo je uskoro do oružanog sukoba. Vođe ekstremnih elemenata bili su Eleazar ben Simon i Johanan, begunac

iz Giskale. Oni su optuživali vladu da želi da pusti rimsku vojsku u Jérusalim. Da bi dobili brojnu nadmoćnost, ekstremisti su pustili u varoš Jevrejima neprijateljski raspoložene Idumejce. Posle toga nastupila je vlada terora. Mnoge ugledne aristokratske porodice, pa i članovi vlade, bili su pobijeni, a Johanan iz Giskale preuzeo je diktaturu. Rimsku vojsku, puštajući da se u Jerusalimu partije međusobno glože i kolju, zauzela je za to vreme oblast i gradove preko Jordana (Gadaru na istoku, zatim Lidu, Jamniju i Jerihon).

U to vreme Simon Bar Giora vodio je četnički rat u Galileji. On je napadao ne samo rimske odrede već je terorizovao i mirno stanovništvo koje ne bi pristalo uz njega. Johanan iz Giskale, ne želeći da ima takmaca, poslao je svoje zelote da Simonu spreče ulazak u Jerusalim. Ali ovaj je nadvladao Johananove odrede i ušao u grad gde je vladala anarhija i borba o prevlast triju partija: Eleazara ben Simona, Johanan iz Giskale i Simona Bar Giore. Međusobne oružane borbe vodile su se na sve strane i krv se lila čak i u predvorju hrama.

Tit se sada približio varoši i ulogorio na brdu Skopusu na severu, i na Maslinovoj gori, gde je smeštena deseta legija, pridošla iz Jerihona, dok su na Skopusu bile četiri legije. Sa Titom je bio i Josif, koga je Vespazijan, kad je proglašen za cara, oslobodio okova. Šef generalštaba rimske vojske bio je jevrejski renegat Tiberije Aleksandar, bivši prokurator Aleksandrije, nećak jevrejskog filozofa Filona. Sa Titom bili su još Agripa II sa svojim trupama i njegova sestra Berenika, milosnica Titova.

Pre nego što je preduzeo akciju, Tit je preko Josifa pozvao opsadene na predaju, obećavajući da će Jerusalim ostati kao što je bio, tj. da prizna nad sobom rimsku vlast. Ali, to su zeloti sa prezrenjem odbili. Kao što kazuje Josif u »Istoriji jevrejskog rata«, u prvom izviđanju Tit zamalo što nije poginuo. Privremeno pomirene sve tri partije hrabro su potisle natrag neprijatelja. U tom su zbog praznika Pashe puštene iz provincije u varoš ogromne mase hodočasnika — dva do dva i po miliona duša, kojima Tit nije branio pristup. To je bila kobna greška koja će se grozno osvetiti opsadjenima. A osim toga u ranijim napadima požarom su uništene velike zalihe žita zbog čega je problem ishrane bio još više pogoršan. U opsednutom Jerusalimu bilo je 11.000 vojnika pod Bar Giorom i 30.000 ljudi pod Johananom. Rimljani su imali ukupno 80.000 vojnika.

Tit je otpočeo opsadu opkolivši varoš svojim legijama i vojskom koju mu je doveo Agripa II. Po svom topografskom položaju Jerusalim je predstavljao pravu tvrđavu. U gornjem delu grada Herodova palata pretvorena je u jako utvrđenje sa kulama, dok je sam hram na bregu Moriji bio nadvišen citadelom Antonijom. I, najzad, ceo sistem odbrane bio je opasan dvama tvrdim bedemima.

Tit je približio zidinama svoja najjača ratna oruđa (baliste, koje su izbacivale kamenje i do 100 kg težine; »ovnove«, kojima su

rušeni zidovi; katapulte i dr.). Čitavih 14 dana trajalo je bombardovanje sa svih strana. Opsađeni su davali herojski otpor bacanjem zapaljenih baklji, strela i rastopljene smole, služeći se i ratnim mašinama otetim od Cestija Gala. Izvršili su i nekoliko ispada i zapalili mašine, na šta je Tit izveo konjicu da rastera napadače. Ipak je sve bilo uzalud. Vođeni gvozdenom disciplinom i organizacijom, Rimljani su probili prvi zid. Tit je tad naredio da se izvrši juriš na drugi bedem, koji je posle pet dana pao u ruke napadaču. Rimljani su tad navalili u varoš i u tesnim ulicama iza drugog zida došlo je do očajnih borbi, u kojima su Jevreji prvo uspeli da potisnu Rimljane kroz otvore, ali su ovi posle toga povratili teren.

Sad je trebalo zauzeti gornju varoš sa utvrđenim hramom i citadelom Antonijom. Tit je naredio Josifu da opet pozove opsadene na predaju da ne bi hram i svetinje u njemu bili uništeni, ali ovi nisu hteli ni da čuju. (Taj govor, kako po svojoj dužini tako i po mestu gde je mogao biti održan i saslušan, svakako da je u redakciji Josifovoj doteran mnogo docnije po ukusu njegovih protektora.)

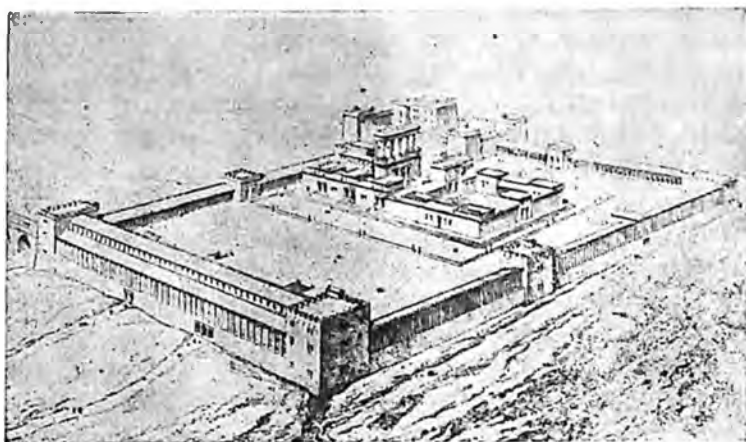
Gornji grad branio je Simon Bar Giora, tvrđavu Antonije držao je Johanan, a o trećem vođi Eleazaru gubi se od tada svaki trag.

Jerusalim je davao sliku krajnjeg očaja. Preko dva miliona duša trebalo je hraniti, zalihe su smanjene na najmanju meru, dotur namirnica u opsednutu varoš bio je nemogućan, glad i bolesti zavladale su gradom, a sa njima i anarhija. Otimanje hrane, pljačke zlata, razbijanje stanova radi traženja sakrivenog žita kod privatnika, bile su svakodnevne pojave. Mnogi su pokušavali da pobegnu iz varoši, ali ih je Tit nemilosrdno naočigled branilaca razapinjao na krst, a druge je sa odsečenim rukama vraćao natrag radi zastrašivanja. Mnoge begunce Rimljani su ubijali i parali im utrobu, verujući da su progutali zlatan novac. Bolesti su kosile bez milosti; Josif tvrdi da su kroz jednu kapiju branioci izbacili 115.000 leševa u rovove.

Uprkos natčovečanskim mukama, opsadeni su hrabro odbijali napade vršene upornošću disciplinovane rimske vojske. Jevreji su načinili potkop ispod zemlje, te se jedan deo rimskog logora survao. Opsađeni su uspeli ispadom iz varoši da unište opsadna oruđa. Videći da neće moći brzo naterati branioce na predaju, Tit je sazvao ratni savet. Bilo je dva predloga: da se izvrši opšti napad bez obzira na gubitke, ili da se pusti da opsadeni pomru od gladi. Ovaj drugi predlog bio je usvojen i da bi se celishodno sproveo, pristupilo se odmah opasivanju varoši kamenim zidom da bi se onemogućio izlaz beguncima. Cela vojska dala se na posao. Josif tvrdi da je za tri dana taj zadatak izvršen, što izgleda neverovatno (dužina zida i 13 stražara-kula na njemu bila je nekih 9,5 kilometara). Snabdevanje opsadenih spolja bilo je u potpunosti onemogućeno. Glad, koja je sada bila još strašnija, kosila je ljude po ulicama i kućama. Svet je umirao jatovice. Josif pominje slučaj (potvrđen i drugim izvorom) da je jedna mati, poludela od gladi, zaklala i ispekla ro-

đeno dete i pojela jedan njegov deo. I to služi Josifu kao povod da saznamo da se Tit sažalio na jevrejski narod.

Rimljani su sad otpočeli napad na tvrđavu Antoniju, koja je najzad bila zauzeta i srušena sa zemljom, da bi imali dovoljno prostora za napad na sam hram. Opet je Tit poslao Josifa da nagovori Johanana da sa drugovima napusti Jerusalem da bi hram bio spasen kao što je kralj Jehonija učinio pri opsadi Jerusalima od Vavilonaca (2, Kraljevi 24, 12). Čak je i Tit uzeo učešća u tom »dijalogu« sa Johananom, prekorevajući ga što je obesvetio hram čije je svetište poprskano ljudskom krvlju i leševima. Sve je bilo uzalud. Johanana nije pristao na predaju i hram je još jače utvrđen. Branioци su produžili da se bore i sa krovova su bacali kamenje i odapinjali strele na napadače. Kako je pri tome upotrebljavana i rastopljena smola, počela se širiti vatra koja je prvo zahvatila veliku srebrom okovanu kapiju, a zatim se požar širio i dalje. Izgleda da se sa rimske strane želelo da se hram sačuva »kao ukras« — to Josif više puta pominje. U najveću svetinju hrama ubačena je zapaljena baklja i Tit je ušao unutra. Rimska vojska u svom besu stavila je pod nož sve: i vojnike i građane. Pokolj je bio opšti. Vojska je izvikala Tita za imperatora čim je hram zauzet.

Izgled jerusalimskog hrama 70. godine n. e. (Rekonstrukcija)

Vođe opsadenog Jerusalima Johanana i Simon uspeli su da se probiju do gornjeg dela varoši i da iz utvrđene Herodove palate produže borbu, ali su ipak živi uhvaćeni i bačeni u okove.

Rimljani su celu varoš opljačkali. Snažne mladiće odvojili su za trijumfalni pohod u Rim i za gladijatorske igre u Cezareji i drugim gradovima, a takođe i za rudnike u Egiptu. Mlađi od 17 godina prodani su kao roblje. Josif je uspeo da izmoli milost od Tita za 200 svojih rođaka i prijatelja.

Po »Istoriji jevrejskog rata« od Josifa izlazi da je zarobljenih Jevreja bilo 97.000, a da je umrlo i poginulo jedan milion i sto hiljada.

Jerusalim je pao 9. ava (septembra) 70. godine n. e. Tit je naredio da se hram i varoš sravne sa zemljom, pa je zatim otputovao u Cezareju.

Od triju utvrđenih kula na Herodovoj palati dve su srušene, a treća je do danas sačuvana. To je takozvana Davidova kula (Migdal David) na Cionskom bregu. A od celog hrama ostali su jedino ogromni kameni kvaderi temelja. To je tzv. zid plača (Kotel Maaravi), danas u jordanskom delu Jerusalima.

U Cezareji Tit je priredio gladijatorske igre u kojima je dve hiljade zarobljenih Jevreja našlo smrt kao žrtva divljih zveri ili međusobnog klanja u borbama radi zabave grčke i sirijske publike.

U čast Vespazijana, Tita i Domicijana priređena je u Rimu svečanost trijumfalnog pohoda. Sedam stotina fizički najrazvijenijih zarobljenika išlo je u povorci u kojoj su nošene svetinje iz spaljenog hrama: sveta trpeza, sedmokraka zlatna menora (svećnjak) i jedan svitak Tore. Tu su bili i obojica zarobljenih vođa. Na Kapitolu je izvršena smrtna kazna nad Simonom Bar Giorom, dok je Johanan od Giskale osuđen na doživotnu tamnicu.

Docnije je podignut slavluk Titov, koji i danas postoji u Rimu. Na njemu je u kamenu, u bareljefu, izvajan trijumfalni pohod sa opljačkanim hramskim utvarima. U srednjem veku Jevreji iz pijeteta nisu nikad prolazili kroz Titov slavluk. U Rimu su iskovanu novci sa natpisima »Judaea devicta« i »Judaea capta« (pobedena i zarobljena Judeja).

IV

Odgovornost za propast

Sada ćemo pokušati da ispitamo da li je judejska država sa Jerusalimom i hramom morala doživeti tako tragičan završetak. Ko snosi odgovornost što je 70. godine ne samo država propala, Jerusalim razrušen, hram spaljen, već i narod raseljen, tako da je trebalo da prođu vekovi pa da se stvori nacionalno jezgro u staroj domovini?

Ma koliko da ugledni istoričari hvale i uzdižu zelote zbog toga što su, bez obzira na žrtve, hrabro i do poslednjeg daha branili ono što se više odbraniti nije moglo, zeloti, po nama, nose veliku odgovornost za katastrofu koju je Tit priredio Judeji. Njihova krajnja nepomirljivost, odsustvo svakog političkog smisla za pregovore, dokazuje da su oni bili jedino sposobni da vode borbu bespoštedno i bez kompromisa, ali da su bili nesposobni da u tim tragičnim trenucima upravljaju krmom državnog broda. Njima je, bez sumnje, nedostajao onaj politički instinkt bez kojeg se ne mogu mudro vo-

diti državni poslovi u tako burnim vremenima. Još pre nego što je došlo do sudara između disciplinovanih i dobro naoružanih legija rimskih i na brzinu opremljenih zelotskih odreda, vođenih jedino hrabrošću i patriotizmom, ali bez jedinstvene komande i u stalnom gloženju, zeloti su zapalili baklju građanskog rata ubijajući svoje protivnike, aristokratiju i prvosveštenika Ananija i sve one koji nisu pripadali njihovoj frakciji. I u Judeji se ponovilo ono što se često događalo u toku vekova: da se dešavaju fatalne greške kada vojska u odlučnim trenucima vodi politiku. Međusobne krvave borbe između Eleazara, Johanana i Simona, dok je zajednički neprijatelj bio pred vratima, borbe u kojima je u predvorju hrama, pa i u samom hramu prolivena bratska krv, bile su rđav omen za sačekivanje dobro opremljenih rimskih vojnika naučenih boju u Evropi i Aziji. Zeloti, međutim, imali su na svojoj strani samo svoju hrabrost i utvrđene prirodne i veštačke pozicije glavnoga grada i — veru da je Jerusolim neosvojiva tvrđava.

Ne moramo i ne treba da verujemo da sve odgovara istini što Flavije piše protiv zelota u »Jevrejskom ratu«, ali se i iz drugih izvora zna da su oni u svojoj tvrdoglavosti i zatucanosti sekli granu na kojoj su sedeli i počinili grube greške za koje nema opravdanja. U međusobnim borbama, kada su neodgovorni elementi uzeli maha, izgorele su velike zalihe žita i hrane, neophodne za branioce i neobraćko stanovništvo. Zatim na Pashu 70. godine pustili su — kao da rat i opsada nisu tu — ogromne mase hodočasnika da uđu u Jerusolim, kao što je postupano svake godine u vreme mira. Takvu maloumnost može sebi čovek objasniti jedino haosom koji je vladao u Jerusalimu i potpunim odsustvom autoriteta vladajuće klase. Ako bi se taj postupak hteo da brani propisima Tore (dolazak naroda u Jerusolim o velikim praznicima), zeloti se tih propisa nisu nimalo držali kad su prolivali bratsku krv u svetilištu i kad su doveli neprijateljske Idumejce da prirede pokolj, i time obesvetili hram. Borba za vlast pokazuje se i u faktu da Johanana još pre opsade šalje svoje čete u Galileju ne da bi prihvatile borbu sa Rimljanima, već da spreče da vojska njegovog rivala Bar Giore uđe u Jerusolim, što Johananu nije uspelo. Ali su zato posle u samom Jerusalimu produžena krvava obračunavanja između vođa što je u znatnoj meri oslabilo snagu i otpor opsadenih.

Mada Josif više puta ponavlja kako je Tit velikodušno želeo da sačuva hram »čak i protiv želje branilaca«, izvesno je da je on preko Josifa i nekoliko mahova ponudio opsadenima sporazum. O toj ponudi trebalo je zeloti da vode prvo pregovore, da traže uslove itd. Odbiti kategorički ponudu bez ispitivanja uslova nije bilo nimalo državnički ni politički. Oni su morali biti svesni da nepoštedna borba do kraja znači propast ne samo države već i uništenje i raseljavanje naroda. Zar se hram i Jerusolim nisu mogli spasti čak i posle pada prvoga bedema? Zar nije bilo vredno povesti pregovore već i zbog strahovitih prilika u samom Jerusalimu gde su

glad i bolesti kosile stanovništvo i gde je vladala anarhija terorista? Heroizam zelota zaslužuje divljenje, ali samo to. U pitanju je bio spas države i naroda, upravo spas onoga što se još spasti moglo. Verovatno je da bi kao rezultat pregovora Jerusolim i hram ostali čitavi, a narod ne bi bio raseljen. Ovo poslednje bilo je još i najvažnije.*)

Kad je Herod umro, sam narod preko svojih izaslanika pristao je da Judeja prizna suverenitet Rimske Imperije s tim da se ne dira unutrašnja verska i civilna samouprava i privilegije koje je Rim dotle priznavao. Zar narod u toj prilici nije pokazao više državničke mudrosti i iskustva od neobuzdanih i zatucanih zelota?

Mada zelote smatramo velikim rodoljubima, objektivno se mora priznati da oni snose istorijsku odgovornost što je rat završen kao nacionalna katastrofa jevrejskog naroda, čije su se sudbonosne posledice teško osećale tokom narednih stoleća.

V

Karakter Josifa Flavija

Njegova dela

Znameniti ljudi ostavili su traga u istoriji svojim velikim delima, ali se oni ponekad pominju i zbog svojih loših i negativnih osobina. Među njima ima i takvih ličnosti kojih je karakter teško tačno odrediti. U takve ljude spada i Josif Flavije koji je kao čovek vrlo komplikovan i kompleksan.

Visoka rođa, sveštenik, vojskovođa, političar i pisac značajnih dela, Flavije nas ostavlja u nedoumici: je li on znamenit čovek ili slabić; da li je samo oportunist ili izdajnik. Živeo je i delao u takvim prilikama da je, izgleda, bio naizmenice i jedno i drugo, i treće i četvrto. On se hrabro borio (bar po sopstvenom svedočanstvu) i sramno se predao. Izdao je svoje ratne drugove da bi spasao svoj život, a zatim u društvu rimskih imperatora prisustvovao agoniji svoje otadžbine. Gledao je te tragične događaje, ali ih je opisao poglavito po ukusu svojih carskih protektora. Uživao je njihove blagodeti, a nosio teške okove roba u službi neprijatelja svoga naroda. Zadužio je svoj narod kao pravi rodoljub, braneći ga od kleveta grčko-egipatskih škrabala, a bio prezren od svojih sunarodnika, što mu je moralo pritiskivati dušu kao olovo.

U tim trzajima i sudarima, u sukobima i borbama, mi vidimo tragičnu sudbinu čoveka koga je vihor događaja poneo sobom, a

---

*) Treba pomenuti da ni posle pada Jerusolima i raseljavanja Jevreja iz Judeje, Rim nije dirao svoje Jevreje nastanjene na desnoj obali Tibra.

on, slab i neotporan, nije mogao da im se suprotstavi. Pa ipak, a svi se slažu u tome, on nije bio apostat, nije se odrekao Mojsijeve vere i svoga jevrejstva kao što je to učinio, na primer, Tiberije Aleksandar koji je aktivno učestvovao u obaranju judejske države.

Objašnjavajući i odgonetajući njegov karakter i analizirajući uticaje koji su delovali na njega, došli smo do uverenja da je njegovo bavljenje u Rimu bila fatalna prekretnica njegova života. Boraveći pre toga kao sveštenik i farisej u Jerusalimu čitavih sedam godina, on je tu bio pod stegom i strogošću Mojsijevih zakona, pod prismotrom jedne bigotne i fanatizovane mase. U Rimu — kakav kontrast! Pod luksuzom imperije i pod dekadencijom dobrih običaja, on se osećao oslobođen tih obaveza, a zanesen i fasciniran sjajem prestoničkog života, u dodiru sa imperatorskim dvorom (Popeja), on se »romanizirao« i došao do ubeđenja da u ratu sa Rimom, koji je visio u vazduhu, malena Judeja neće moći da odoli kolosu. Sa takvim ubeđenjem Josif se vraća u uzburkanu domovinu. Zašto Sinhedrin baš njemu, svešteniku, poverava odgovoran položaj komandanta odbrane u Galileji? Ako su njega na to mesto postavili zbog vojničkih sposobnosti i ugleda koji je uživao, neshvatljivo je da se on posle Rima i ubeđenja o veličini rimske sile prima te dužnosti. Došav u Galileju, on je imao da se bori ne samo sa rimskom vojskom već i sa svojim neprijateljima, zelotima, koji ga u stopu prate, otpužujući ga za izdajstvo i proneveru državnog novca. A posle pada Jotapate on, čini se, postavlja sebi jedini cilj — spasti sopstveni život, ma i po cenu sramote.

Zanimljivi su podaci o njegovom porodičnom životu. Po predlogu Vespazijanovu on se rastavio od svoje prve žene i uzeo jednu zarobljenu Jevrejku iz rimskog logora, a to se protivi odredbama Tore koje važe za sveštenike. Nemajući sa njom dece, on se ženi po treći put u Aleksandriji. Iz ovog braka Josif je imao tri sina. Ali i sa ovom ženom se rastavlja i uzima jednu aristokratkinju sa Krita koja mu je rodila dva sina. Izgleda da mu je ta žena pomagala prilikom prevoda na grčki njegovog dela »Jevrejski rat« koje je u originalu bilo napisano na aramejskom jeziku.

Podataka o njegovom fizičkom izgledu nema (mada postoji jedna tobožnja statua njegova), ali se po njegovim spisima mogu oceniti njegove intelektualne osobine koje su bile izvanredne. Njegovo pričanje i izlaganje je jasno, zanimljivo i rečito. Ponekad i preopširno za današnje pojmove. Njegov susret sa Vespazijanom posle Jotapate pokazuje da je u takvoj sudbonosnoj situaciji mogao da vlada sobom i da dovitljivo prikaže sebe kao proroka i vizionara, što mu je i spaslo život. On je tako isto uspeo i ranije da nametne svoju volju i drugovima u Jotapati odakle je izvukao čitavu kožu.

Pa ipak, kako izgleda bedna njegova figura prema podvigu jednoga rabana Johanana ben Zakaja, koga su učenici izneli iz opsađenog Jerusalima u mrtvačkom sanduku. On nalazi milosti kod Tita kome (slično Josifu) proriče da će biti imperator. Na njegovu

molbu Tit mu odobrava da osnuje teološku školu u Jamniji. Dok Johanan ben Zakaj, videći propast Judeje, spasava jevrejstvo kroz Toru, dotle Josif nazvan Flavije posmatra zajedno sa zavojevačima kako se ruše zidovi Ciona, kako se spaljuje hram i narod odvodi u ropstvo.

Istina je da on ne poriče svojim zemljacima požrtvovanje i hrabrost, ali kao pravi rimski plaćenik do nebesa ističe i hvali rimsku silu, njihovu ratnu veštinu i disciplinovanost. On kaže da su manevri rimske vojske pravi ratovi bez krvi, a ratovi kao krvavi manevri. On kao sveštenik, kad nagovara opsadene na predaju, bogohulno kaže da je Bog prešao na stranu Rimljana i da se iz Jerusalima preselio u Rim. Tita on u »Istoriji« predstavljaja kao čoveka milostiva srca, mada je beguncima odsecao ruke ili ih razapinjao na krst. Tit, po rečima Josifovim, želi da spase hram čak i protiv volje samih opsadenih. Josif, međutim, prećutkuje da je Tit svojom rukom ubacio zapaljenu baklju u svetinju hrama, što drugi istoričari izričito tvrde.

I dok Vespazijan u svom pobedničkom besu i oholosti želi da uništi svaki trag Jerusalima, dajući zgarištu svetoga grada naziv Aelia Capitolina, dotle njegov verni i odani rob Josef ben Matatijas uzima sebi novo ime Josephus Flavius, svakako sa dozvolom svojih protektora. On postaje cives romanus, prima literatnu penziju i stanuje u carskoj palati u Palatinu. Čak mu je data naknada u drugom imanju za ono koje je imao u Jerusalimu, dok je Vespazijan dobio privilegiju da Judeju prodaje kao svoju ličnu imovinu.

Ljudi na flavijanskom dvoru nisu voleli Josifa i on je morao osećati svu gorčinu svog položaja dvorske udvorice, kome se klanjaju, ali koga mrze i zavide mu. Kad je u Kireni (današnji Tunis) izbio ustanak Jevreja protiv Rimljana i Grka koji je krvavo ugušen (115. godine), vođa ustanika Jonatan optužio je Josifa da je od njega dobijao pomoć u oružju i novcu, ali Tit u to nije poverovao i Jonatan je pogubljen, a protiv Josifa nije poveden nikakav postupak.

Živeći pod takvim okolnostima, Josif verovatno nije dolazio u dodir sa svojim jednovernicima kojih je bilo dosta u Rimu. Njihovo stanje i prilike pod Vespazijanom i Titom nisu bile loše, uprkos tome što je judejska država propala. Pod Domicijanom, koji je kao pravi manijak gonio pisce, a i Jevreje, Josif je ostao na svome položaju i uspeo da mu se dodvori predstavljajući ga kao pobednika u Galileji, što ne odgovara istorijskoj istini. Pod Trajanom je Jevrejima išlo vrlo rđavo, već i zbog ustanka u Kireni, koji se bio proširio u Egiptu i na Kipru. Pre Trajana, za vreme svoje kratke vladavine, imperator Nerva kovao je novac sa natpisom: »Ukinute su dostave protiv Jevreja« (Calumnia judaica sublata).

Kad je rat završen, Josif je u Rimu otpočeo pisati istoriju jevrejskog rata (Bellum Judaicum) u sedam knjiga. Delo je pisano na aramejskom pa je prevedeno na grčki. Taj jezik on nije dobro znao

pa su mu drugi u tome pomagali. Ta »Istorija«, široko postavljena, sa uvodom u kome se izlažu borbe pod Makabejcima, daje veliki broj pojedinosti o sastavu i organizaciji rimske vojske, o njenom naoružanju, o topografiji Palestine, o događajima na bojištu itd. Ima se utisak da je to u stvari dnevnik ili ratna hronika koju je on vodio za vreme rata, dopunjena iskazima dobijenim od izbeglica iz opsadene varoši.

Da li sve što on iznosi odgovara stvarnim istorijskim događajima? Teško je na to odgovoriti, jer je on jedini očevidac koji je preživeo događaje i opisao ih. U pohvalama i ditirambima imperatorima svakako da je preterivao, kao što je zelote preko mere kudio i nipodaštavao. Nije mnogo verovatno, naprimer, da je Tit hteo po svaku cenu da spase hram, da je nudio opsadenima »mir i nezavisnost« (ali ne navodi pod kojim uslovima). On kaže da Tit, kad je prolazio kroz porušeni Jerusalim, samo što nije zaplakao. Razumljivo je da hvali i Domicijana koji je gonio Jevreje, naročito iz plemena Davidova, jer bi inače mogao izgubiti sve beneficije dvorskog istorika, a možda i glavu. Očigledno da preteruje i kad navodi da je bilo više sveta koji je izašao u susret Vespazijanu kad je postao imperator, nego što je ostalo ljudi u samom Rimu. Neverovatno je da su govori koje su Josif i drugi držali opsadenima mogli biti tako opširni, jer se na otvorenom mestu, u to vreme, ne bi mogli čuti ni razabrati. Očevidno je da su oni napisani u tišini dvorske palate, posle događaja.

Da li su njegovi zakleti neprijatelji zeloti bili takvi kao što ih on opisuje? Oni su, u stvari, bili ultrapatriote koji su po svaku cenu hteli da zbacе rimski jaram i napadali su i ubijali ne samo Rimljane već i njihove prijatelje. Drugo je pitanje, međutim, da li su zeloti u političkom pogledu, s obzirom na situaciju, bili na visini događaja.

U svojoj »Autobiografiji«, pisanoj posle »Jevrejskog rata«, on izričito kaže da Jevreji nisu hteli rat protiv Rimljana, već su na to bili primorani (sedma glava »Autobiografije«); u »Jevrejskom ratu« nigde se nešto slično ne tvrdi. Naprotiv, tu je Rim predstavljen kao da nije hteo rat, dok sami rimski istoričari (Tacit i drugi) tvrde suprotno.

U »Jevrejskom ratu« Josif daje karakteristiku triju tadašnjih glavnih sekta. Kako su Josifova dela pisana za grčko-rimsku publiku, on se trudio da ove sekte predstavi kao neke filozofske pravce ili »škole« slične grčkim, mada to ne odgovara činjenicama.

I sam farisej, Josif nije imao ili nije hteo da istakne njihove zasluge za čuvanje čistote vere i tradicija. On navodi da fariseji veruju u zagrobni život i da dobre duše prelaze posle smrti u druga tela (a to je grčko učenje metempsihoze), dok rđave bivaju kažnjene. To u rabinskoj literaturi ne postoji (Bentwitch 117). Fariseji veruju u sudbinu s tim da postoji slobodna volja.

Sadukeji poriču zagrobni život, jer po njima duša umire zajedno sa telom i nema nagrade ili kazne posle smrti — slično epikurejskoj školi.

Eseni veruju u besmrtnost duše i nagradu posle smrti. Oni žive i hrane se u zajednici, umereni su u jelu i piću, obično se ne žene, paze na telesnu čistoću.

O zelotima Josif daje malo podataka, mada su oni bili veliki pobornici mesijanizma.

»Jevrejski rat« dovršen je 79. godine i izdao ga je i odobrio sam Tit. Svakako da je on rukopis i cenzurisao.

Druga dva važna dela Josifova su: »Jevrejske starine« (Antiquitates judaicae) i »O visokoj starosti jevrejskog naroda«, poznatije pod imenom »Protiv Apiona« (Contra Apionem).

Dok se u »Jevrejskom ratu« autor trudi da događaje predstavi kao istoričar (doduše dvorski), dotle se u ova dva dela on prikazuje kao apologet jevrejskog naroda, kao čovek koji ubedljivo brani svoj rod od kleveta i laži nesavesnih i neobjektivnih pisaca.

»Jevrejske starine« objavljene su 94. godine u 20 knjiga. Josifu je tada bilo 56 godina. On sam kaže da su ga na pisanje ovog dela naveli njegov protektor Epafrodis i drugi rimski prijatelji. U stvari, on se morao osećati pogođen u svome ponosu i svesti zbog mnogih napada na njegov narod posle propasti jevrejske države, pa je smatrao da je on najpozvaniji da tim klevetnicima da dostojan odgovor. Još pre toga, za vlade Kaligule, velika i napredna jevrejska kolonija u Aleksandriji bila je izložena pogromu, zbog čega je filozof Filon išao u Rim da traži zaštitu. U to vreme smatralo se da jedan narod utoliko više vredi ukoliko je starijeg porekla, a to su grčki skribi poricali Jevrejima. Josif je u »Jevrejskim starinama« hteo da pokaže da su Jevreji stari narod koji je imao veza sa drugim starim državama (Vavilonijom, Asirijom, Fenikijom), pa i sa Rimom. »Jevrejske starine« počinju kao i Biblija od stvaranja sveta i obuhvataju događaje sve do početka poslednjeg rata sa Rimom 66. godine. U prvih dvanaest knjiga on se služio Biblijom i apokrifima i nekim nejevrejskim piscima. U drugom delu (osam knjiga) počinje vavilonskim ropstvom i tu se služi i drugim izvorima (Strabon, Nikola iz Damaska i dr.).

Ovo delo važno je i zbog toga što se u njemu govori o događajima u I veku pre i posle nove ere, o čemu ima malo sačuvanih autentičnih podataka. Stoga je ovo delo jako cenjeno od crkvenih otaca, za razliku od mnogih knjiga pisanih, kao i »Jevrejske starine«, na grčkom jeziku koje su propale. (O pomenu Isusa u »Jevrejskim starinama« vidi dodatak na kraju.)

Izgleda da i posle objave ove opsežne knjige, klevete i laži protiv Jevreja nisu prestale. Aleksandrinci Apion, Kajremon, Lizimah i drugi puštali su u svet nove spise pune izmišljotina i kleveta (npr. da Jevreji obožavaju magareću glavu; da kolju ljude za verske svrhe [najstarije poreklo ritualnog zločina!]; da se zaklinju da će mrzeti

nejevreje); izlagali su preziru Jevreje što ne jedu svinjsko meso i što se obrezuju itd. Josif se onda odlučuje da napiše novo, kraće delo u kome je vrlo ubedljivo i sa mnogo poleta branio jevrejsku stvar od napadača. To delo zove se »O visokoj starosti jevrejskog naroda«, ili kraće »Protiv Apiona«. Ono je napisano oko 96. godine n. e., verovatno pre »Autobiografije«. Delo »Protiv Apiona« ima dva dela: prvi je odbrana od lažnih optužbi protiv Jevreja, a drugi apologija jevrejstva i napad na neprijatelja.

* * *

Ako se Flavija s pravom osuđuje zbog njegovog kukavičkog držanja slepog privrženika obojice imperatora, njemu se moraju priznati zasluge što je grčko-rimsko društvo svoga vremena upoznao sa antičkom jevrejskom prošlošću, sa jevrejskom religijom i jevrejskim znamenitim ličnostima. O svemu tome njima je dotle bilo servirano netačno, neverno i tendenciozno. A kada je Josifov rod izlagan progonima masa i podsmehu grčkih antijevrejskih pamfletista, Josif je u »Jevrejskim starinama« prvo, a zatim u delu »Protiv Apiona« uzeo u odbranu svoj narod, dajući masu podataka kojima je mogao samo poraziti svoje neprijatelje. On je time potvrdio da je svoj narod iskreno voleo. Ako jedan tako težak greh, kao što je onaj koji je Josif učinio, može uopšte biti okajan, on ga je, koliko je to bilo moguće, iskupio svojim poslednjim spisima, kojima je topla i rečito branio Jevreje od izmišljotina i kleveta.

A za jevrejsku istoriju on je dao znatan doprinos opisavši period od vlade Makabejaca pa sve do početka rata sa Rimljanima, vreme o kome je dotle bilo malo autentičnih podataka.

Uzimajući u obzir još i neobično teške prilike pod kojima je živio i pisao, njegove zasluge, koje nisu male, moraju se još više istaći i naglasiti.

Dodatak

Josif Flavije i istorijski Isus

Dok su Jevreji u toku vekova prelazili ćutke preko Josifovih dela, verovatno zbog neslavne njegove službe Rimljanima, dotle su njegove knjige po naredbi Titovoj bile uvrštene u dela koja se čuvaju u Rimskoj javnoj biblioteci. Ali mnogo više od toga, kad je hrišćanska vera postala državna religija, hrišćanski pisci su delima Josifovim poklanjali osobitu pažnju i smatrali ih za važan i autentičan dokumenat za Isusovu ličnost, s obzirom da je Josif živio u vremenu kada je, po evanđeljima, delao Isus. I još više zbog toga što to svedočanstvo potiče od jednog jevrejskog sveštenika.

Osim toga, u »Jevrejskim starinama« se pominje Jovan krstitelj i ubistvo Jakova, brata Isusova. To mesto u 18. knjizi »Jevrejskih starina« glasi ovako: »U to vreme (tj. u vreme ustanka protiv Pilata) živeo je Isus, *mudar čovek, ako se on uopšte može nazvati čovekom*. On je, naime, izvršio potpuno čudotvorna dela, i bio je učitelj onih ljudi koji su sa radošću gotovi da prime istinu. On je tako privukao sebi mnoge Jevreje kao i mnoge Grke. *On je bio Mesija*, i mada ga je Pilat na zahtev uglednih ljudi našega naroda osudio da se na krst razapne, njega nisu izneverili oni koji su bili od početka uz njega. *Jer on se njima opet javio živ trećeg dana kao što su Bogom poslani proroci to prrekli*. I još do današnjeg dana postoji grupa hrišćana nazvanih po njemu.«

Ako se pažljivo pročita i analizira navedeno mesto, može se lako utvrditi da ga Jevrejin nije mogao napisati. U svakom slučaju ne one rečenice koje su podvučene u gornjem citatu.

Josif Flavije kao Jevrejin i sveštenik, koji nije postao pripadnik tadašnje hrišćanske sekte, nije mogao napisati reči: »Hristos... ako se on uopšte može nazvati čovekom«, a još manje: »On je bio Mesija« i... »on se javio živ trećeg dana« itd.

Hristovo učenje kao epohalni događaj mnogo je docnijeg datuma. Za Hristova života ono nije napravilo na ljude, Jevreje i Grke, takav utisak, niti je imalo onakvog uspeha kao što se to iznosi u evanđeljima i u delima apostolskim.

Dokaz za to imamo u delima pisaca Hristova doba koji ga kao neobična čoveka ne pominju. Ako je On za svoga života činio takva čuda koja mu docniji hrišćanski pisci i Novi zavet pripisuju, o tome bi hroničari tih vremena morali ostaviti traga. Umesto toga *Tacit* (115. godina n. e.) kaže da je Hristos, od koga potiče ime hrišćanin, bio osuđen na smrt za vreme Tiberija od Pontija Pilata. — *Suetonije* (65 — 135) navodi da je Klaudije proterao Jevreje iz Rima jer su zbog Hrista (Chrestus) pravili nered. *Plinije Mlađi* piše caru Trajanu 111. godine n. e. da hrišćani nazivaju Hrista bogom.

Josif je rođen 37. ili 38. godine n. e. »Jevrejske starine« objavljene su 94. godine, kada je njemu bilo 56 godina. On, koji opširno i sa često nepotrebnim pojedinostima, opisuje događaje svoga doba, ne može se ni zamisliti da ne bi spomenuo tako važna i neobična dela. Hristovi sledbenici toga vremena predstavljali su samo jednu *sektu* koja je još uvek, i dugo vremena posle, čuvala sve forme Mojsijeva zakona, samo što su još priznavali Isusa za mesiju.

Važan je još i ovaj podatak. Euzebije, patrijarh iz Nikomedije iz IV veka n. e. navodi ceo gornji tekst, a hrišćanski pisac Origen (186 — 253) koji je dakle živeo pre njega i bio bliže ovim događajima ne pominje ovaj pasus. Štaviše, izrično kaže da Josif nije verovao u Hrista. A Josif koji je »Jevrejske starine« pisao za vreme Domicijana ne bi smeo ni da piše o nekom »mesiji« jer je Domicijan gonio sve potomke Davidova plemena iz koga, po Evanđelju, potiče Isusova loza.

Na osnovu kritičke istorijske nauke smatra se da su prepisivači Josifova dela u svojoj velikoj hrišćanskoj revnosti ceo navedeni pasus interpolirali umesto pravoga teksta Josifove redakcije koji prepisivačima nije godio, ili su umetnuli samo one rečenice koje su u našem tekstu istaknute.

Uostalom, slične interpolacije dešavale su se često u hrišćanskim spisima toga doba.

LITERATURA

Flavius Josephus: **Geschichte des Jüdischen Krieges**, übersetzt von Dr Heinrich Clementz; Verlag B. Harz Berlin—Wien, 1923.

Des Flavius Josephus: **Jüdische Altertümer**, übersetzt von Dr Heinrich Clementz; Verlag B. Harz, Berlin—Wien, 1923.

Des Flavius Josephus: **Kleinere Schriften** (Selbstbiographie — Gegen Apion — Über die Makkabäer), übersetzt von Dr Heinrich Clementz; Verlag Otto Hendel, Halle a. d. S.

Simon Dubnow: **Weltgeschichte des jüdischen Volkes**; Jüdischer Verlag, Berlin, 1925.

Norman Bentwitch: **Josephus**; The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1926.

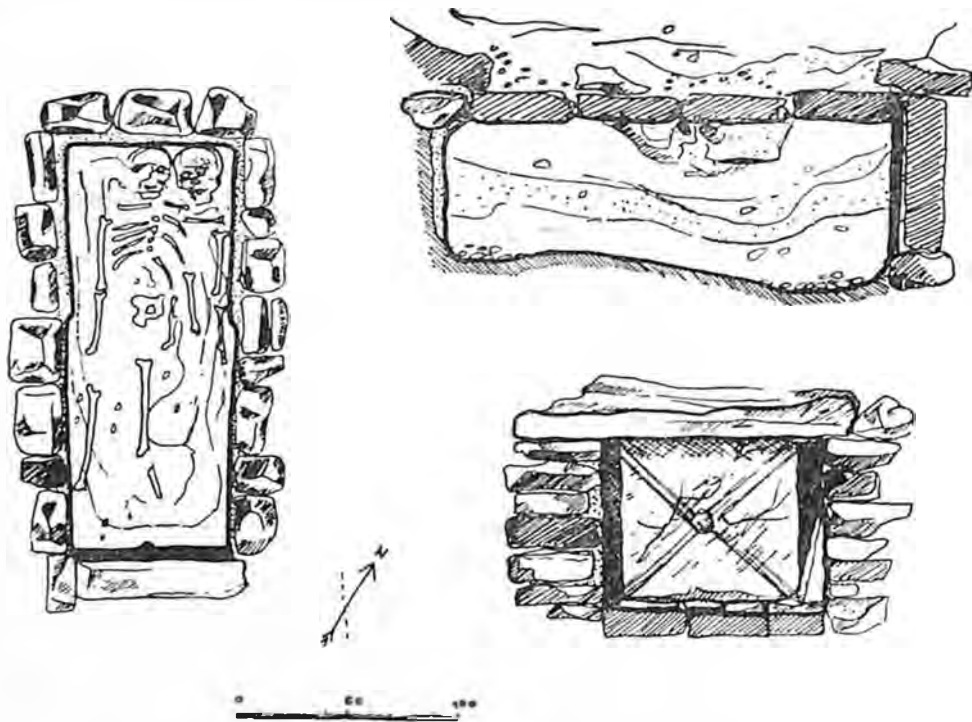
Joseph Klausner: **Jesus von Nazareth**; Jüdischer Verlag, Berlin, 1930.

Jüdisches Lexikon; Jüdischer Verlag, Berlin, 1927.

JEVREJSKA GROBNICA U DUKLJI*)

Pri sistematskom iskopavanju istočne nekropole Dokleje, otkrivena je 1960. godine među paganskim grobovima i jedna grobnica koja zbog izuzetne unutrašnje dekoracije zaslužuje posebnu pažnju. Ova grobnica se nalazi na krajnjem jugoistočnom delu nekropole, tj. u njenom perifernom pojasu gde se grobovi proređuju i naglo gube¹).

Kao i ostali grobovi na istočnoj nekropoli i ova je grobnica (grob broj 281) ukopana u sloj šljunkovitog aluvijalnog nanosa.

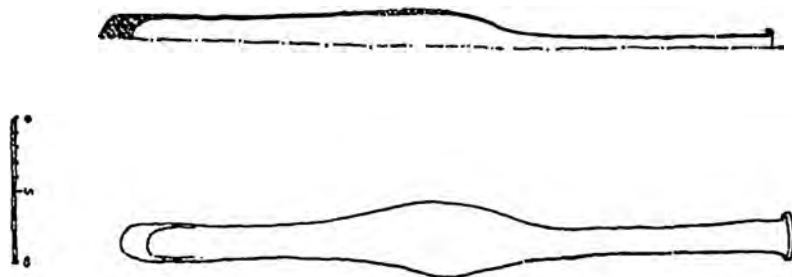

Sl. 1 — Izgled i presek groba broj 281

Bočne strane, ozidane od pritesanog kamena vezanog malterom, zatvaraju pravougaoni unutrašnji prostor dimenzija $2,07 \times 0,84 \times 0,86$ m (sl. 1). Grobnica je pokrivena sa četiri masivne kamene ploče i

*) Duklja (Doclea), antički grad nedaleko od Titograda u Crnoj Gori.

orijentisana je u pravcu S—J, sa skretanjem od 38° prema zapadu. Šljunkovito dno grobnice nije ravno već je ukošeno od severne prema južnoj strani. Unutrašnji prostor je nešto proširen u severnom delu. Grobnica je na južnoj strani zatvorena velikim kamenim blokom i pravougaonom opekom koja je ukrašena dijagonalno povučenim kanelurama. U grobnici su sahranjena dva pokojnika sa glavama na severnoj strani. Sahranjivanje je vršeno u dva maha. Skelet prvobitno inhumiranog, samo delimično očuvan, leži uz sam istočni zid, dok je naknadno sahranjeni položen gotovo u centru grobnice. Zbog loše očuvanosti kostiju, naročito karličnog dela, nije moguće tačno odrediti polove. Sigurno je, međutim, da su ovde inhumirane odrasle osobe. Pored desne butne kosti naknadno sahranjenog nađen je veliki vretenasti ungventarijum dužine 47,5 cm od zelenog stakla (sl. 2). To je i jedini grobni prilog u ovoj grobnici.

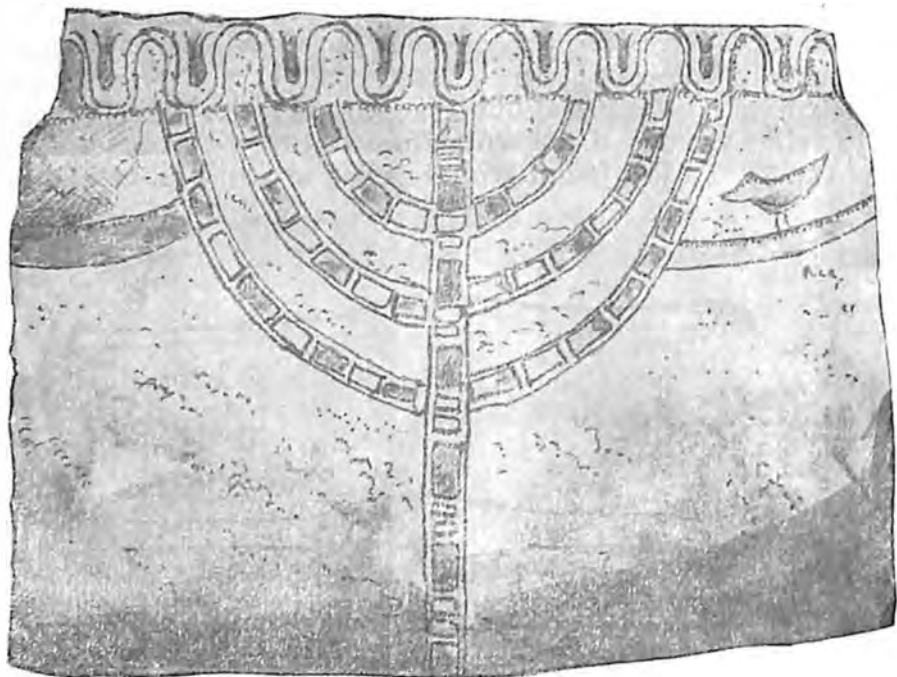

Sl. 2 — Stakleni ungventarijum

Konstrukcija, oblik i orijentacija grobnice, kao i položaj koštura i priloga ne predstavljaju nikakvu izuzetnu pojavu na istočnoj nekropoli Dokleje. Međutim, dekoracija izvedena na njenim omalterisanim bočnim stranama do te mere je neuobičajena i specifična, da se grob br. 281 mora izdvojiti od ostalih grobova na istočnoj nekropoli kao posebno važan dokument za upoznavanje stanovništva antičke Duklje, odnosno njihove verske pripadnosti.

Napomenuto je da su bočne strane grobnice, izuzev južne, gde se nalazio ulaz, pokrivena debljim slojem maltera. Međutim, ovaj sloj je samo na severnoj strani presvučen slojem finijeg maltera koji je posebno uglačan i tako pripremljen za slikanje. Spoljne konture predstavljenih motiva izvedene su jednom vrstom dubokog graviranja u još svežem malteru, a zatim su međuprostori slikani crvenom i tamnoplavom bojom u tehnici al fresco. Cela kompozicija razdeljena je u tri polja koja sa gornje strane povezuje jedan zajednički arhitektonsko-dekorativni okvir. Centralni motiv prikazan na severnom zidu sastoji se iz velikog sedmokrakog svećnjaka flanki-

ranog girlandama i figurama ptica (sl. 3 a). Bočno, na istočnom zidu, naslikana je vreža ili venac sa krupnim, srcolikim listovima (sl. 3 b), a levo, na zapadnom zidu, nalazi se jedna iskidana i nedovoljno jasna kompozicija u kojoj se naslućuju predstave zvezde (šestokrake?), jedne posude i nekoliko plodova (limun). Iznad sva tri polja ispada plastičan venac, u stvari istureni gornji red tesanika, ukrašen nekom vrstom kimatijona koji imitira dekorativnu

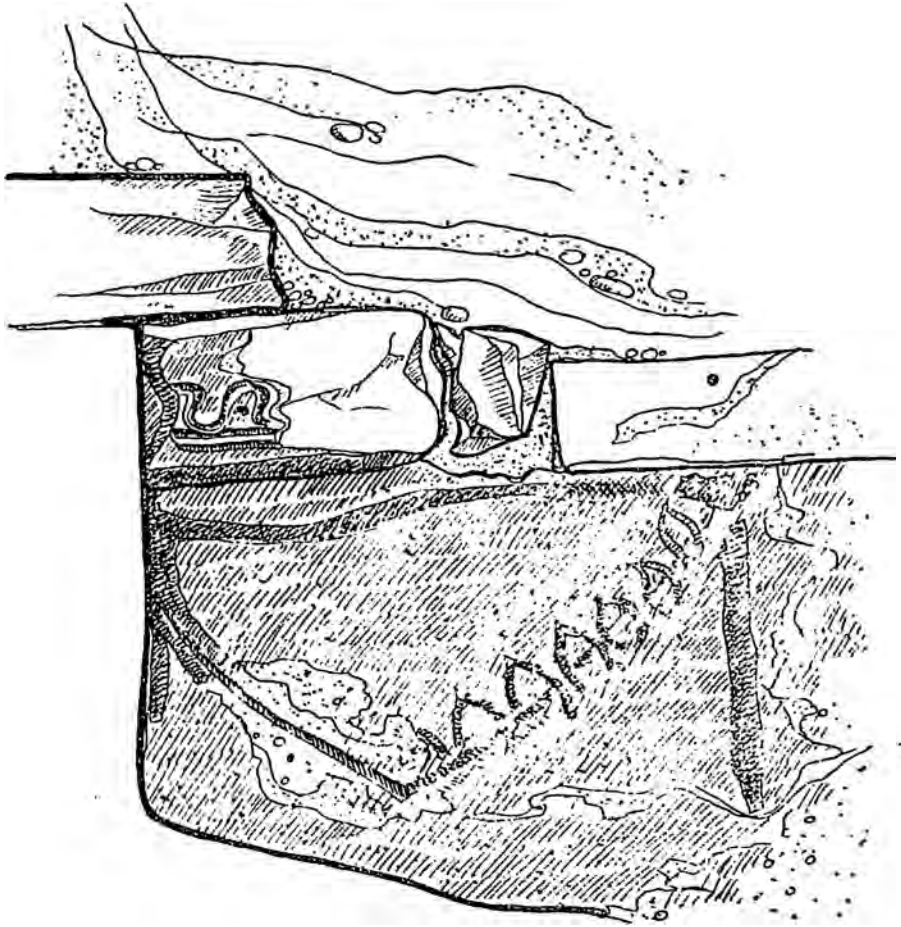
Sl. 3a — Severni zid groba broj 281

arhitektonsku kamenu plastiku. Pošto se ovaj friz prekida na istočnom i zapadnom zidu, njime je prošireni severni deo grobnice još više akcentovan i izdvojen u posebnu celinu.

Iako kompoziciono razbijeni, svi motivi predstavljeni na zidovima groba broj 281 čine jednu idejnu celinu. Veliki sedmokraki svećnjak (menora), girlande sa figurama ptica (verovatno golub), zvezda, venac, kulturna posuda za ulje, nar ili limun, svi ovi detalji pripadaju dobro poznatoj jevrejskoj ikonografiji. Menora postaje već posle smrti poslednjeg hasmonejskog kralja simbol svih Jevreja²⁾, a i ostali prikazani oblici uključuju se u simbole ili kulturne predmete jevrejske vere, odnosno predstavljaju glavne motive stare jevrejske umetnosti.³⁾ Njihova pojedinačna ili skupna predstava sreće se redovno u sinagogalnoj umetnosti, u katakombama Galileje, na novcu i predmetima svakodnevne upotrebe, i to ne samo u Palestini, već i na svim područjima velike jevrejske dijasporc. Mada je

poreklo gotovo svakog ovog motiva u osnovi pagansko, tek su jevrejska religija i umetnost ulile u njih novi simbolični smisao⁴).

Dekoracija grobnice broj 281 potpuno je jevrejska ne samo ikonografski već i po načinu izvođenja, odnosno stilskom tretmanu. Mada je graviranje kombinovano sa slikanjem normalna pojava u grčko-rimskoj slikarskoj tehnici al fresco i al secco, pri ukrašavanju

Sl. 3b — Istočni zid groba broj 281

groba br. 281 urezivanje je naglašeno do te mere, da cela dekoracija deluje pre kao primitivni reljef ili gravura nego kao freska. Sem toga je izostavljeno slikanje fona, inače uobičajeno u fresko-slikarstvu, a uloga boje svedena je samo na dopunu osnovnog crteža. Ovakav postupak odgovara prvenstveno radu u kamenu ili drveću. Zato su predstave u grobu 281 stilski bliže reljefu nego slikarstvu. Dekoracija dukljanske grobnice stilski je vrlo bliska ukrasima na

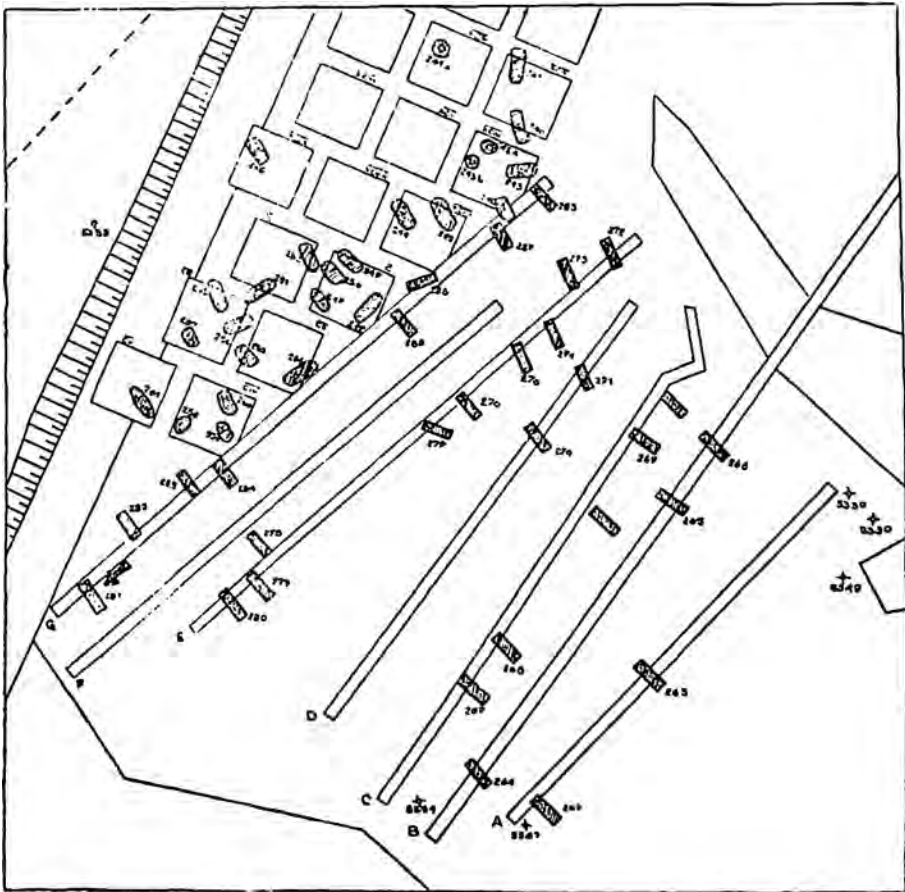
kamenim sarkofazima iz katakombe br. 20 u Bet Šearimu⁵). I ovde su ugravirane ili reljefne predstave često dopunjene bojom, a pojedini motivi nisu uvek međusobno povezani već su raspoređeni slobodno po površinama. Posmatrana u celini dekoracija groba broj 281 udaljava se potpuno od kasno-antičkog fresko-slikarstva, odnosno ona se po ikonografiji, stilu i tehničkim odlikama vezuje za osnovne tokove stare jevrejske umetnosti.

Ipak ikonografska shema, kao i navedene stilske i tehničke karakteristike ne omogućuju da se bliže utvrdi vreme ukrašavanja ove dukljanske grobnice. Napomenuto je, da se predstave menore sreću već od vremena kralja Matatije Antigona, a i ostali motivi čine uobičajenu dekoraciju spomenika jevrejske umetnosti. Menora prikazana u grobu br. 281 po obliku je gotovo identična sedmokrakim svećnjacima koji flankiraju kovčeg Tore na mozaiku sinagoge u Naaranu kod Jerihona⁶). Vincent je ovaj mozaik datirao u III vek, ali, kako je E. Sukenik za sinagogu u Naaranu predložio znatno kasnije datume⁷), ni ova analogija nema naročite hronološke vrednosti.

Za tačnije datiranje groba br. 281 mnogo je značajniji vretenasti stakleni ungentarijum nađen pored desnog femura naknadno ukopanog pokojnika. Obično se smatra da toaletne boce ovog oblika potiču iz Egipta⁸), ali pošto se one sreću i u oblasti Rajne i Dunava, sigurno je da su proizvedene i van Egipta⁹). Ova vrsta ungentarijuma retko se pojavljuje u Maloj Aziji i Siriji¹⁰). Sve primerke iz Podunavlja A. Radnoti datira u IV vek, odnosno smatra da je ova vrsta kozmetičkih boca propagirana u vreme Konstantinove dinastije iz rajnske oblasti¹¹). Mada je zasađ poznat mali broj sigurno datiranih vretenastih ungentarijuma, nekoliko grobnih celina iz Kelna i Modene utvrđuju vreme njihove proizvodnje u sam kraj III veka i u prvu polovinu IV veka n. ere¹²). Na istočnoj nekropoli Dokleje ungentarijumi ovog tipa nađeni su i u grobovima broj 3 i 4, koji se takođe mogu datirati u prvu polovinu IV veka. Pošto sahranjivanje na istočnoj nekropoli prestaje sredinom IV veka, sigurno je da i grob broj 281 treba datirati najkasnije u prvu polovinu ovog stoleća. Međutim, pošto je vretenast ungentarijum stavljen u grob tek pri inhumaciji drugog pokojnika, sama grobna dekoracija mogla je biti izvedena i nešto ranije, pri kraju III ili u prvim decenijama IV veka n. e.

Otkriće jevrejske grobnice na istočnoj nekropoli Dokleje predstavlja nov i značajan dokument za proučavanje jevrejske dijaspore na Balkanskom poluostrvu, posebno u okviru rimske provincije Dalmacije. Dosad je poznat izuzetno mali broj jevrejskih spomenika iz balkanskih provincija, naročito iz prvih vekova carstva. Prisustvo Jevreja na Balkanskom poluostrvu do II veka n. e. dokumentovano je samo natpisom iz Delfa i pisanim izvorima (Dela apostolska, Filon), i to samo za područje Grčke i Makedonije¹³). Jevrejski spomenici iz dublje unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i Panonije kasnijeg su datuma¹⁴). F. Bulić je 1927. godine prikupio nekoliko

karakterističnih jevrejskih spomenika iz Dalmacije¹⁵), a R. Marić, govoreći 1933. godine o Jevrejima na teritoriji naše zemlje, pridodao je njima samo još jedan grčki natpis sa jevrejskim imenom iz Makedonije i poznat Poliharmov zavet otkriven u Stobima¹⁶). Pošto od toga vremena pa sve do otkrića groba br. 281 u Duklji nije nađen ni jedan značajniji jevrejski spomenik na našoj teritoriji, ni danas nije moguće dati iscrpnije podatke o Jevrejima u rimskim balkanskim provincijama. Pa ipak, otkriće jevrejske grobnice u Duklji je od višestrukog značaja i pokreće nove probleme. Na prvom mestu postavlja se pitanje o odnosu između pagana i ispovednika Mojsijeve religije u okviru jednog velikog rimskog naselja krajem III

Sl. 4 — Jugoistočni deo istočne nekropole Dokleje

ili u prvim decenijama IV veka. Istočna nekropola Dokleje je izrazito paganska. Mada je grob broj 281 ukopan na periferiji ove nekropole, ipak je on okružen paganskim grobovima i zadržava njihov red i orijentaciju (sl. 4). Pri iskopavanju nije zapažena nikakva

ograda niti je u obližnjim grobovima nađen materijal koji bi ukazivao da su pokojnici sahranjeni na ovom delu nekropole Jevreji. Iako južni prostor nije istražen, malo je verovatno da bi se ovde otkrili jevrejski grobovi, odnosno posebno jevrejsko groblje. Čini se pre da grob br. 281 predstavlja grobnicu jedne jevrejske porodice doseljene u Dokleju u vreme tetrarhije ili Konstantina Velikog. U grobu su nađeni skeleti samo dva pokojnika, verovatno muža i žene, što znači da su možda već njihovi neposredni potomci napustili Dokleju. Pošto u Dokleji verovatno nije bilo više Jevreja, a verovatno ni posebnog jevrejskog groblja, to je i ova porodična grobnica ukopana u okvire paganske nekropole. Da bi se ipak jasno izdvojila od grobova pagana, izvedena je u njoj karakteristična dekoracija iznad glava pokojnika koji su živeli i sahranjeni pod okriljem svoje vere.

BELESKE:

1. Sistematska ispitivanja istočne nekropole vršena u periodu 1959—1960. godine organizovao je Arheološki institut u Beogradu u zajednici sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture Socijalističke Republike Crne Gore i Zavičajnog muzeja u Titogradu. U ovom vremenu je istražena površina od 4000 kvadratnih metara i otkriveno ukupno 339 grobova. Istočna nekropola prostire se istočno od bedema Dokleje i zahvata prostor na levoj obali Morače. Najstariji grobovi potiču iz vremena julijevsko-klaudijevske dinastije, a najmlađi iz sredine IV veka n. e.

2. V. Nedomački, *Stara jevrejska umetnost u Palestini*, 1964, str. 59.

3. *Ibid.* 96. sqq.

4. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, I—VIII, New York 1953—1958, *passim*.

5. V. Nedomački *op. cit.* 109 sqq.

6. *Ibid.* sl. 104 b.

7. *Ibid.* 131 sqq.

8. A. Radnoti, *Intercisa II*, 1957, p 145 sqq.

9. *Ibid.* 145 sqq; O. Vessberg, *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus (The Swedish Cyprus Excavaton, Vol. IV, Part 3, 1956)*, 206.

10. A. Radnoti *op. cit.* 145 sqq.

11. *Ibid.* 145 sqq.

12. C. Isings, *Roman Glass from dated finds*, 1957, 126.

13. R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, 1933, 79.

14. *Ibid.* 79 sqq.

15. F. Bulić, *Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu*, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku* XLIX, 1926—1927, 116 sqq.

16. *Op. cit.* 79 sqq.

NAŠA JADRANSKA OBALA U PUTOPISU MEŠULAMA IZ VOLTERE*)

Kako Benjamin iz Tudele, čuveni jevrejski putopisac XII veka koji je obišao niz zemalja Sredozemlja i jugoistočne Evrope, nije posetio nijednu od jugoslovenskih teritorija, Mešulam iz Voltere je do sada najstariji nama poznati jevrejski putnik koji je opisao jedan od naših krajeva. Iako kratak, njegov opis nekih delova naše jadranske obale iz 1481. godine interesantan je ne samo za jevrejske istoričare, nego i s jugoslovenskog aspekta, jer su takvi podaci stranih autora o našem Jadranu iz toga vremena retki.

Mešulam ben Menahem iz Voltere¹⁾ živeo je u drugoj polovini XV veka kao zlatar u Firenci. Nekoliko je puta putovao po istočnom Mediteranu i u Palestinu i sa mnogo je pojedinosti opisao svoje doživljaje, kao i mesta koja je posetio ili kroz koja je prošao. God. 1481, na povratku s jednog takvog putovanja, prošao je brodom na putu do Venecije i pored naše jadranske obale. Kako je njegova priprosta hronika zanimljiva ne samo zbog podataka koje sadrži, nego i zbog načina prikazivanja i autorovih primedaba, mi je ovde gotovo u celosti reprodukujemo. Ranija poglavlja ovog putopisa odnose se na sledeće etape: Rodos — Aleksandrija — Jevreji u Aleksandriji — Egipat — Jevreji u Kairu — Gaza — Jerusalem — Put do Bejruta — Damask — Povratak u Italiju — Krf. Za ovo ostrvo Mešulam između ostalog kaže da na njemu živi oko 300 bogatih i uglednih jevrejskih porodica. Zatim sledi opis nastavka putovanja:

»Napustili smo Krf u sredu 3. oktobra 1481. da bismo u miru pošli prema našem cilju. Bili smo u Jadranskom moru, ali se u noći podigla oluja, jak istočni vetar. Zato smo spustili gotovo sva jedra i putovali samo s trinketom²⁾ čitavih 150 milja. Po danu smo prošli

---

¹⁾ Voltera je grad u severnoj Italiji, čuven još iz etruščanskog doba. Kasnije je u njemu živela brojna jevrejska zajednica.

²⁾ Vrsta jedra.

pored jednog ostrva gde je nekad Ferrante, kralj napuljski, sačekao svojom armadom Turke. Bili smo udaljeni 20 milja od Otranta. I pošto smo po nalogu kapetana postavili artimone³⁾, velik ih je vetar pocepao od jednog kraja do drugoga, a voda je prekrila brod od jedne do druge strane. Brod je bio pun vode sve dok nismo stigli do Dubrovnika, gde smo pristali noću. Dubrovnik je divan grad i ja gotovo nisam video njemu ravnog po lepoti i raskoši. Mogu da kažem da je sličan Firenci. Dubrovčani su izvanredno bogati i veliki trgovci, odevaju se gospodski. Ali u Dubrovniku ne žive Jevreji⁴⁾. Od Krfa do Dubrovnika ima 300 milja. On leži s desne strane i slobodan je grad kao Firenca.

»Krenuli smo otuda u četvrtak četvrtog oktobra i našli s leva, 40 milja od Dubrovnika, otok Mljet, a dalje, s leve strane, ostrva Lastovo i Marchiara⁵⁾ koja su pod vlašću Venecije. U kanalu koji počinje od Dubrovnika vetar ne duva, jer je širok svega jednu milju, ali kad smo ga napustili zamalo da nismo naleteli na stene, a jedno jedro nam se pocepalo. Ali Gospod nam je pomogao. Tako mi života, bili smo svega pola lakta od hridina.

»U petak, petog dana u tom mesecu, prošli smo pored kopna koje je bilo s desne strane, a na njemu grad nazvan Zadar.⁶⁾ On pripada zemlji Slovena. Prošli smo i pored grada Nina, a nasuprot njemu je s leve strane otok Vis. Na otoku se nalazi mali grad Vis, opkoljen zidinama. Te smo noći ušli u drugi kanal širok 1/4 milje, a dug 30 milja. S desne je strane na zemlji slovenskoj San Piero di Nembi⁷⁾ udaljen od Nina 30 a od Visa 50 milja. . .

»U subotu, 6. oktobra, dođosmo do malog lepog grada s desne strane, udaljenog 130 milja od San Piero di Nembi, ali se digao veliki vetar, tako da smo se vratili u pomenuto mesto, gde smo stajali do utorka, 9. oktobra. U sredu, u samu zoru, digli smo jedra. . . I bi podne kad stigismo u jedan kanal, u Campi di Pola, širok 1/4 milje, a dug 5 milja. Bio je silan vetar i neki su mornari hteli da se dignu velika jedra. Nastala je svađa među njima: neko reče da nije vreme da se to učini, jer vetar postaje sve jači. Kad su se ipak sporazumeli da dignu to jedro, nisu uspeli i artimoni su se ponovo pocepali, a jarbol se gotovo slomio. Svi mornari i mi hodočasnici držali smo konopce i bili smo u velikoj opasnosti. Ali pomože nam Gospod i osnažiše se naše mišice. Neka je blagoslovljeno njegovo ime zbog sveg dobrog što nam je učinio, amen.

»Istog dana uveče naiđoše grmljavina, munje i teški oblaci na bregovima. Izlila se kiša s istočnim vetrom kakav još nikad nisam

---

³⁾ Vrsta jedra. ⁴⁾ Prema podacima J. Tadića u knjizi »Jevreji u Dubrovniku. . .« prvi se Jevreji pojedinci u tom gradu pojavljuju već početkom XIV veka. ⁵⁾ Verovatno se radilo o Korčuli. ⁶⁾ Ovde se očigledno radi o grešci; jer Zadar leži severnije od Visa. ⁷⁾ Danas pod ovim imenom nepoznato mesto.

video. Zahvatiše nas strašni talasi kad smo bili blizu Pule i zamalo da se ne nasučemo na kopno. Ali Gospod nam je pomogao, jer je oluja prošla za jedan sat. Tada smo bili svega 10 lakata udaljeni od kopna. Kunem se da sam čuo iz usta mornara da nisu videli tako silno i opako more otkad plove, jer talasi su sa svih strana i preko svih uglova preivali brod koji je ronio pod vodu i opet izranjao. Gospod nas je spasio od te oluje. Neka je blagoslovljeno njegovo ime doveka. . .

»Na kraju, blizu jednog časa noću, uđosmo u vode Pule i tamo bacismo sidro. Zadržali smo se četvrtak i petak, jer je na moru bila velika oluja. Gospod je hteo da budemo u luci, jer je u četvrtak potopljena jedna lađa s teretom od 400 bureta malvazije. Bila je blizu nas, ali nije mogla da uđe u luku, pa je stradala. . . I niko se nije spasio, sem jednog, koji se popeo na bure, a more ga je na njemu doteralo do drugog broda. Neka je blagoslovljen onaj koji izbavlja i pomaže! Pula je vrlo malen grad s desne strane, a u njegovom središtu se nalazi dvorac koji izgleda nov i veoma velik. U gradu ne stanuju Jevreji. Van grada je lepo videti vrtove i oranžerije.

»Ujutro u nedelju 14. oktobra dođosmo do krasnog grada⁸⁾ udaljenog 10 milja od Poreča, koji se zove Rovinj, a istog smo dana u podne stigli u Poreč. Bili smo u velikom strahu zbog jakog vetra, ali Njegovom milošću smo uspjeli da tamo stignemo u miru. Poreč ima vrlo veliku luku koja je ovako građena⁸⁾: sa tri strane je kopno s maslinama i rastinjem, a sama luka — lepa za oko — nije sagrađena ljudskom snagom nego rukom prirode. U njoj može, ako je potrebno, da stane 1000 lađa, toliko je široka i duboka. Poreč je malen grad ali izvanredno lep, leži s desne strane, delimično na maloj uzbrdici. U njemu se može naći svega što čovek zaželi. Nema jevrejskih stanovnika. Većina žitelja, iako ne svi, su Mlečani.

»Tamo smo sve do 18. oktobra stajali zbog burnog mora, a i zbog toga što je putovanje od Poreča do Venecije vrlo opasno zbog brojnih stena. Ima mesta gde je more veoma plitko i ko nije upoznat s putem može da se nasuče na kopno ili na školje. Zato je svakom komandantu broda ili lađe zabranjeno da se udalji iz luke ako u Poreču ne uzme pilota. Po njegovom naređenju se upravlja brodom i on stoji na komandnom mostu. Zato smo i mi uzeli pilota i putovali te noći, tako da smo u 7 sati ujutro stigli do na 8 milja od Venecije. . . I dok smo bili tamo, vetar nas je zahvatio tek što smo bacili sidro, tako da zamalo nismo udarili na brod gospodina Piera Landoa, koji je bio tamo ukotvljen. Da nisu rasekli glavne konopce svog sidra i da se nisu malo udaljili od nas, bili bi u velikoj opasnosti. Istog dana, 19. oktobra, stigismo u Veneciju, hvala Bogu, čitavi i mirni. Od Poreča do Venecije ima 100 milja. . .«

---

⁸⁾ Na ovome mestu u rukopisu nalazi se crtež-skica porečke luke.

Mešulamovom opisu ne želimo na ovom mestu da damo opšir-
niji komentar. Ovaj, do sada kod nas nepoznat tekst, svakako sve-
doči o tome da je na našoj obali u ono vreme bilo nekoliko gradova
koji su svojim izgledom i bogatstvom impresionirali i izazivali div-
ljenje čak i onih putnika koji su poznavali mnoge zemlje oko Sre-
dozemnog mora. Sam stil opisa odiše priprostim i bogobojaznim
duhom vernika, a istovremeno i ambicijom hroničara da zabeleži
sve važnije, čak i tehničke detalje. Sa gledišta eventualnog doprinosa
poznavanju istorije Jevreja u jugoslovenskim zemljama ovaj frag-
ment putopisa ima vrlo ograničenu vrednost, jer se od tako kratkih,
prolaznih boravaka u lukama istočnog Jadrana i ne mogu očekivati
verodostojni podaci o njihovom jevrejskom življu.

Interesantan podatak o tome kakve su se neprilike u ono doba
mogle desiti jevrejskim putnicima, pa i našem hadžiji Mešulamu iz
Voltere, sadrži jedno pismo Rabi Obadije Jaré da Bartolina, čuve-
nog talijanskog teologa, koji se iselio u Palestinu, gde je umro oko
1500. godine. U tome pismu opisuje Bartolino kako se 1487. u Pa-
lermu ukrcao na francusku galiju na kojoj se nalazio i Mešulam iz
Voltere sa svojim slugom. Blizu Rodosa ih je bura zadržala 10 dana
i za vreme tog boravka Mešulam se požalio kapetanu na mornara
koji je prema njemu upotrebio ružan rečnik. Kapetan je mornara
okrutno kaznio i sem toga ga je prisilio da se javno izvine. To je
izazvalo neraspoloženje cele posade koja je smatrala da to nije bilo
opravdano zbog nekoliko neuobičajenih reči upućenih jednom Jevre-
jinu, pa je otada s mržnjom tretirala Mešulama, koji je napustio
brod, iskoristivši dolazak jedne male lađe koja je od Rodosa išla
prema Hiosu.

*Zahvaljujem Eugenu Verberu na pomoći oko
prevođenja Mešulamovog teksta.*

BIBLIOGRAFIJA

Masa Mešulam Mivoltera be'Erec Israel bišnat rama (1481). — Hevi
lidfus al piktav-hajad hajahid vehosif mavo ve'hearot Avraham Ja'ari (Puto-
vanje Mešulama iz Voltere u Erec Jisrael god. 1481. — pripremio za štampu
prema originalnom rukopisu, s uvodom i komentarima, Avraham Ja'ari.
Mosad Bjalik, Jerusalem, 1949.)

E. Adler: *Jewish Travelers*, London, 1932.

J. Tadić: *Jevreji u Dubrovniku, La Benevolencija*, Sarajevo, 1937.

Jüdisches Lexikon, IV/2, str. 1246, Berlin, 1930.

The Universal Jewish Encyclopedia, X, str. 432, New York, 1943.

H. & R. Kahane, A. Tietze: *The lingua franca in the Levant*, University
of Illinois Press, Urbana, 1958.

**UDIO ŽIDOVA
U POMORSTVU STAROG DUBROVNIKA
(1751 — 1808)**

Osim drugih poslova, Židovi u starom Dubrovniku bavili su se i pomorskim poslovima. Ne nalazimo ih na brodovima, ni kao kapetane, ni na nekim drugim radnim mjestima među članovima posade. Ali su zato često, dapače redovito, suvlasnici brodova, ulagali su novac u pomorske zajmove, u pomorska osiguranja, bili su zakupnici državne pristojbe na brodove tzv. arboratik, bili su administratori brodova, a bavili su se i mnogim drugim poslovima koji su u vezi sa pomorstvom, naročito pomorskom trgovinom. Pokušat ću ovdje iznijeti nešto podataka sakupljenih u dubrovačkom Državnom arhivu da bi se vidjelo u kojoj je mjeri bilo razgranato njihovo sudjelovanje u pomorstvu starog Dubrovnika u drugoj polovici 18. stoljeća. Razumljivo je da ovaj prikaz nije obuhvatio svu građu koja je vrlo obimna, ali to nije ni potrebno, jer će se i iz ovog kratkog prikaza dobiti jasna slika o sudjelovanju malene skupine Židova u pomorstvu starog Dubrovnika, toj najglavnijoj njegovoj privrednoj grani.

Dvije glavne djelatnosti Židova u vezi s dubrovačkim pomorstvom bile su suvlasništvo u brodovima i podjeljivanje pomorskih zajmova. Tada je bilo uobičajeno da se vlasništvo broda dijeli u dijelove koje su nazivali karatima. U Dubrovniku je takvih dijelova bilo 24¹⁾, a mogao se svaki taj karat dalje dijeliti i u manje dijelove, pa je tako u jednom brodu moglo biti više od 24 suvlasnika.²⁾

Prilikom odlaska broda iz Dubrovnika zapovjednik je od Ureda za pomorstvo uzimao tzv. *spedizioni*³⁾ i tom prigodom trebalo je da predaje popis članova posade i izjavi tko su vlasnici broda. I jedno i drugo zapisivalo se u knjigama *Ruoli*⁴⁾ koje su sačuvane od godine 1745. do godine 1805, ali nepotpune jer neke godine fale. Suvlasnici navedeni od kapetana trebalo je pod zakletvom da izjave da njima pripada označeni broj karata, što se također

zapisivalo u tim knjigama. U toku spomenutog razdoblja naišao sam da su u tim knjigama zapisani ovi Židovi kao suvlasnici dubrovačkih brodova:

Ambonetti Abram, Abram Natan, Izak, Izak Vita, Josip, Natan, Reuben Vita, Samuel;

Barafael Jakob;

Campos Abram, Izak, Izak Vita, tvrtka Izak i Samuel Campos i sinovi, Rafael, Samuel;

Cannort Jakob, Jakob Zonana Josipov;

Constantini Juda, Juda Leon, Lazar, Leon, Rafael;

Janni Abram, Rafael;

Levi David;

Luzzena David, David Samuel, David Samuelov, Jakob, Mojsije, Mojsije Levi, Salamon, Salamon Zaccaria Vita, Samuel Zaccaria;

Maestro Eleazar, Izrael, Mihajlo, Rafael;

Mandolfo Abram, Hajo, Jakob, Jakob Levi, Josip Ilija, Josip Ilija Levi, Josip Leon Levi, Mojsije Danijel Levi, Mojsije Danijel Levi Rafaelov, Mojsije Levi Sabatov, Mojsije Vita Levi, Rafael Levi Mojsijev, Sabat Levi, Sabat Vita, Sabat Vita Levi, Salvator, Salvator Levi;

Pardo Abram, Abram Izak, Abram Izak Josipov, Abram Josip, Abram Josipov, Abram Salamonov, David, Izak, Izrael, Jakob, Jakob Izrael, Jakob Izrael Vita, Jakob Salamonov, Jozo⁵), Juda, Leon, Salamon;

Russi David, Jakob, Jakob Izrael, Mihajlo, Salamon, Salamon David;

Terni Danijel Vita, Jakob, Sabat, Sabat Vita, Salamon, Salamon Mojsije;

Tolentino Danijel, Izak, Izak Danijelov, Josip Vita;

Valenzin Danijel, Danijel Vita, Feliks, Feliks Vita, Gabrijel, Ismael, Ismael Rafael, Izrael Rafael, Juda, Leon, Rafael, Rafael Ame-dejev, Rafael Leonov;

Ventura Salamon;

Vitali Danijel Vita, Jakob, Vita, Vital Vita, Salamon.

Kao što se vidi, u toku šezdeset godina od malobrojne skupine Židova iz Dubrovnika veliki je broj sudjelovao u suvlasništvu brodova. I nije tu u pitanju neko prigodno ulaganje svojih kapitala u pomorstvo, nego jedno stalno, neprestano sudjelovanje u toku cijelog razdoblja koje ovdje obrađujem. Neki se od njih rijetko spominju, dok se mnogi često pojavljuju. Neki su suvlasnici imali i 12 karata, pa je tako polovica broda njima pripadala. Godine 1749. u navi *Diamante* Samuel Ambonetti ima 14½ karata, a David Luzzena 1 karat, pa je taj brod većim dijelom pripadao dubrovačkim Židovima.⁶) Godine 1763. Josip Pardo i braća imaju 20 karata u jednoj tartaneli, dakle preko 80%⁷), a godine 1779. taj isti Pardo u pinku *La Giuditta* ima 18 karata.⁸) No najčešći su slučajevi da imaju 3, 2, 1 ili samo neki dio jednog karata (ponajviše ½ karata). Kod nekih Židova česta je pojava da takav maleni dio

imaju u više brodova. Možda su htjeli da im rizik bude podijeljen na nekoliko brodova, pa da tako budu sigurniji. Teško je dati pravu sliku suvlasništva, i to iz razloga što je to sudjelovanje vrlo razgranato i dosta zamršeno. Svakako i na prvi pogled može se utvrditi da je to sudjelovanje bilo veliko i da je — kako sam već rekao — uz pomorske zajmove bilo glavno čime su se Židovi u starom Dubrovniku bavili u vezi sa pomorstvom.

Navesti ću nekoliko primjera u vezi sa tim. Godine 1750. Izak Vita Campos kupio je od Kristofora Regitano Abbas jedan karat u brodu *Madonna del SS.mo Rosario, S. Francesco d'Assisi e S. Vincenzo Ferrerio* za 45 venecijanskih cekina.⁹⁾ Godine 1756. gradi se u Korčuli nava *S.ta Anna e S. Giuseppe*. Abram i Josip Pardo bili su vlasnici jedne trećine tog broda, tj. 8 karata.¹⁰⁾ Iste godine Židovi su povećali svoj udio u tom brodu time što je Gabriel Valenzin od Antuna Krše kupio jedan karat. Kod diobe izvršene godine 1784. između Mojsije Vita Levi Mandolfa, Leona Constantinija, Abrama Camposa (sva trojica kao skrbnici sinova pokojnog Josipa Parda), Josipa Parda Jakovljeva, Salamona Parda Jakovljeva i Davida Parda Jakovljeva spominju se 13 karata koje su oni imali u nekoliko brodova.¹¹⁾ Među ostalim tu je bilo i zajmova *suhih*¹²⁾ i pomorskih koje su također tom prigodom podijelili. Nasljednici pok. Salamona Rafaela Pardo godine 1790. potpuno su podmirili Izraela Rafaela Valenzina i Izaka Parda pok. Jakoba za razne prodane im stvari. Između toga bilo je pet karata podijeljenih u 13 dubrovačkih brodova.¹³⁾ Godine 1791. pao je pod stečaj Salvatore Mandolfo pa je njegova 2½ karata koja je imao u tri dubrovačka broda kupio Natan Ambonetti za 250 dubrovačkih talira.¹⁴⁾ U kekiji kojom je zapovijedao kapetan Nikola Rustan dubrovački su Židovi godine 1792. imali 7½ karata koji su bili ovako podijeljeni: Mojsije Vita braća Levi Mandolfo 1½ karata, Leon Constantini 1, Izrael Maestro 1, Danijel Vita Valenzin 1, nasljednici Salamona Parda 3/4, Samuel Luzzena 1½, Rafael Janni ½, Mojsije Levi Mandolfo ½ karata, nasljednici pok. Josipa Parda 3/8 i Sara Davida Parda 3/8 karata.¹⁵⁾ U brigantinu *Istok*¹⁶⁾, čiji je zapovjednik tada bio kapetan Petar Kazilari Kristoforov, bili su suvlasnici godine 1805. uz još neke druge i Abram Pardo Josipov, Abram Natan Ambonetti, Mojsije Levi Mandolfo i Izak Tolentino Danijelov.¹⁷⁾ Godine 1808. Izak Vita Ambonetti tuži kapetana Vinka Guljermovića što je, usprkos upozorenju dubrovačkog konzula u Messini, nastavio putovanje s brigantinom koji su kasnije zaplijenili Rusi i odveli ga u Boku Kotorsku. Ambonetti je sudjelovao u brodu s jednim karatom i traži odštetu od 100 peča. Iz tužbe Reubena Vita Ambonettija protiv Feliksa V. Valenzina vidi se da su godine 1807. Englezi zaplijenili neki dubrovački brod, u kojem je Ambonetti imao interesa.¹⁸⁾ Kako ćemo dalje vidjeti spomenuti Reuben Vita Ambonetti imao je mnogo novaca uloženi u dubrovačko pomorstvo, a to izlazi i iz njegove predstavke upućene godine 1808.

francuskim okupatorskim vlastima u Dubrovniku. On tu kaže da je, na nesreću, sve svoje imao uloženo u brodovima.¹⁹⁾ Ima više podataka iz kojih saznajemo da su se Židovi u Dubrovniku u to doba francuske okupacije našli u teškom financijskom položaju zbog toga što su imali uloženi kapital u dubrovačko pomorstvo, koje je, u vezi s ratnim operacijama, pretrpilo ogromne gubitke.

Bilo je slučajeva da sami Židovi kupuju neki brod, ali unatoč tome kod raznih registracija Židovi su uvijek u društvu s nekim u suvlasništvu u brodovima. Godine 1750. braća Samuel i Izak Ambonetti kupuju od Giovannija Parme de Vico Aquentija njegovu pulaku S. *Giorgio e S. Anime del purgatorio* za 3180 napuljskih dukata.²⁰⁾ Dalje taj isti Samuel Ambonetti godine 1753. kupuje od Marka Logorezzija i Stjepana Mida za 889 venecijanskih cekina pulaku *Beata Virgo Loretana e S. Antonio di Padova*, sagrađenu u Gružu.²¹⁾ Ismael Rafael Valenzin kupio je u siječnju 1793. godine od prota Tome Kentre Stjepanova (kao opunomoćenika Stjepana Kentre) sva 24 karata u brodu tipa pinko koji se zvao *Madonna SS.ma del Rosario e S. Nicolo*. Ali već u svibnju iste godine, dakle poslije malo mjeseci, Valenzin prodaje sva 24 karata Nikoli Andričeviću. Abram Pardo godine 1795. kupio je u Splitu od patruna Andrije Posarine Petrova iz Malog Lošinja pelig imenom *La Madonna da Ostrian*.²²⁾ Reuben Vita Ambonetti kupio je iste godine od Ivana Frančeskovića, također iz Malog Lošinja, trabakul *Madonna di Vicenza e S. Antonio di Padova*.²³⁾ Godine 1801. na javnoj dražbi Reuben Vita Ambonetti kupio je za 4650 kolonarskih peča palandru, čiji je zapovjednik bio Baldasar Radić.²⁴⁾ Ali češći su slučajevi da Židovi kupuju brodove u zajednici sa nežidovima.

Živu trgovinu s karatima obavljali su Židovi i među sobom i s drugima, tj. nežidovima, kupujući i prodavajući karate vrlo često nakon što su ih samo kratko vrijeme imali. Ali isto tako ima dosta primjera da su karate držali u svojem vlasništvu nekoliko godina, po 15, 17 i više godina. Vrijednost karata bila je različita, već prema tome kakav je brod bio u pitanju: mali, veliki, novi ili stari, dobro ili slabo opremljen. Cijene jednom karatu bile su od 100 pa do 1600 i više dubrovačkih dukata. Prilikom kupoprodaje karata plaćala se pristojba tzv. *dazio* od 2% na vrijednost. O tim prodajama ima vrlo mnogo podataka, pa ću neke navesti. Salamon Luzzena prodaje godine 1752. svoja 2½ karata u kekiji *Sacra famiglia* kapetanu Marinu Bernardiću Antunovu iz Slanoga za 37½ venecijanskih cekina,²⁵⁾ a godine 1788. bio je prodan brod čiji je glavni vlasnik bio Natan Ambonetti i za koji je on plaćao pristojbu arboratik.²⁶⁾ Izrael Maestro godine 1791. prodao je za 66 cekina nekom Salamandri jedan karat u brodu čiji je kapetan tada bio Josip Pilković.²⁷⁾ Iz godine 1804. imamo protest kapetana Cvijeta Komajića upućen Reubenu Vita Ambonettiju zbog toga što nije na vrijeme prenio na njegovo ime prodatih mu 16 karata u brodu *Il bel bambino*.²⁸⁾ Kao zanimljivost navest ću da

je i jedan Židov iz Sarajeva, neki Danon, imao u jednom dubrovačkom brodu 8 karata.²⁹⁾ Na prvu vijest o tome nailazim godine 1745, a godine 1754. — dakle poslije devet godina — preko svog opunomoćenika u Dubrovniku Josipa Constantinija prodaje svoje karate Orsatu Mihajlu Giorgi. Drugi jedan takav primjer nalazim godine 1797. Tada je Cannort Jakob suvlasnik sa 4½ karata u brigantinu *Il re David*. Poslije šest godina, tj. 1803, preko svoga opunomoćenika Leona Constantinija prodaje svoje karate dubrovačkim Židovima, i to: Salamonu Venturiju 2¼ karata, Josipu Leonu Leviju Mandolfu 1½ karata i Abramumu Pardu Josipovu također 1½ karata. Iz punomoći saznajemo da Cannort tada živi u Carigradu i tamo trguje žitaricama.³⁰⁾ Možda je ta osoba ista s Jakobom Cannortom Zonanom Josipovim koji godine 1804. ima jedan karat u pulaci SS. *ma Annunziata*. Zacijelo su u tim slučajevima u pitanju naturalizirani Židovi koji su se — nakon što su postali suvlasnici brodova — iselili iz Dubrovnika, jer prema Pravilniku o nacionalnoj plovidbi nije bilo dopušteno da se strancima prodaje i najmanji udio u dubrovačkim brodovima. Stranci su — kako stoji propisano u tom Pravilniku — bili isključeni blagodatni dubrovačke plovidbe.

Često se tada običavalo da se za rješenje sporova sporazumno izaberu dva arbitra i da se stranke podvrgnu njihovoj presudi. Imademo zabilježeno mnoštvo takvih slučajeva, pa ću navesti jedan koji se odnosi na Samuela Ambonettija vrlo agilnog u pomorskim poslovima. U njegovu sporu s patrunom Kristoforom Pachassijem o unajmljenom pinku arbitri su godine 1753. presudili da Samuel Ambonetti treba da plati spomenutom Pachassiju: 1) dukata 13 i 1/3 mjesečno za četiri mjeseca i 25 dana, 2) polovicu mjesečne plaće za jedan mjesec i 1/3, i to za kontumac koji je Pachassi obavio u Dubrovniku i Trsteniku i 3) da Ambonetti plati Pachassiju još 22 cekina za sve troškove sidrenja, konzulata i druge.³¹⁾ Iz prednjeg izlazi da je Ambonetti za svoje potrebe iznajmio Pachassijev brod, pa evo još jedan primjer gdje Židov unajmljuje brod za prijevoz robe morem. Godine 1808. Mojsije Levi Mandolfo, kao opunomoćenik svoga oca Sabata, unajmljuje braceru S. *Anna*, italske zastave, nosivosti 120 dubrovačkih staja, za prijevoz tereta iz Krfa za Rijeku.³²⁾

Unosno ulaganje svojih kapitala nalazili su dubrovački Židovi u podjeljivanju pomorskih zajmova. Te su zajmove podizali kapetani za opremu broda da bi brod mogao poduzeti ili nastaviti već započeto putovanje. Za uredno plaćanje zajma kapetani bi potpisali mjenicu zalažući brod i njegovu opremu. Kad bi neki suvlasnik broda podizao pomorski zajam, on bi zalagao svoje karate ili samo neki njihov dio koji bi bio dovoljan za iznos podignutog zajma. Rok trajanja zajma obično je bio od jedne godine, a kamata je bila različita već prema tome da li je brod plovio po Sredozemlju, izvan Gibraltarskog tjesnaca ili do američke obale.

U nekim slučajevima ranijih godina kamata je bila 10, 18 i 24% godišnje. Kasnije je kamata povišena, pa nalazim da su 1802. i kasnijih godina bili zaključeni pomorski zajmovi uz kamatu od 24% za Sredozemlje, do Lisabona 28%, a za Ameriku 34% godišnje. Zajmodavac je redovito snosio rizike vatre, mora i korsara, pa za slučaj da je brod od toga stradao zajmoprimac nije bio dužan vratiti zajam. U mjenicama za pomorski zajam bilo je utanačeno da će se kamata računati po isteku od jedne godine ako se zajam ne vrati. To znači da je za prvu godinu kamata već bila uračunata u svoti na koju je kapetan potpisao mjenicu. Ali polovicom godine 1806. nalazim da Židovi registriraju u kancelariji nekoliko mjenica za pomorski zajam iz prijašnjih godina (1803, 1804, 1805), pa iz toga izlazi da se zajam podjeljivao na više godina, odnosno da se produljivao poslije isteka prve godine. A iz marginalnih bilježaka vidi se da vjerovnici izjavljuju da više neće da snose nikakav rizik od onih utanačenih u mjenici, već žele samo da im teče kamata od 8%. To su tada zvali *salvo in terra*. Moguće da je tome razlog što su dolazak Francuza u Dubrovnik i česte ruske i engleske zapljene nanijele ogromne gubitke dubrovačkoj plovidbi, pa je bilo vrlo nesigurno za zajmodavce snositi i dalje rizike spomenute u mjenici. U takvim prilikama zajmodavci su više voljeli zadovoljiti se sa sigurnih 8% kamata nego pobirući visokih 24% da riskiraju izgubiti i kapital. Židovi su prilikom pomorskih zajmova potpisivali mjenice i kao jamci da će kamata biti uredno plaćena. Ima slučajeva da jamče i za kapital i za kamatu. Dalje nalazim da mjenice o podizanju zajmova dubrovački Židovi potpisuju kao opunomoćenici raznih osoba (većinom su to suvlasnici u odnosnom brodu). Osim toga Židovi su kao opunomoćenici tih suvlasnika vrlo često prodavali ili zalagali njihove karate. Sve nam to pokazuje do kolike su mjere Židovi imali utjecaja, iako neizravnog, na dubrovačko pomorstvo. Po iznosima na koje su glasile mjenice za pomorske zajmove tu je katkad bio u pitanju veliki novac, kako to izlazi iz ovog slučaja. Godine 1804. Pasko Pulitika, kapetan nave *Il fedele*, potpisao je mjenicu na 5208 kolonarskih peča za pomorski zajam koji mu je podijelio Abram Pardo Salamunov.³³⁾ Kapetan Pulitika mu je založio cijeli brod. Tada je vrijednost jedne kolonarske peče bila 3 dukata i 24 dinarića. Dakle, bila je u pitanju zamašna svota od preko 18000 dubrovačkih dukata.

Evo još nekoliko primjera o vrlo razvijenom poslovanju s pomorskim zajmovima koji su vjerovnicima nosili dobru korist. Iz godine 1753. imademo vijest da Mihajlo i Rafael Maestro pozajmljuju na pomorski zajam dukata 117 Jurju Paunoviću patrunu feluke *Madonna del Santissimo Rosario e S. Biagio*.³⁴⁾ Za veću sigurnost vjerovnici podjeljuju pomorske zajmove uz zalag karata u brodu. Tako Danijel i braća Valenzin godine 1769. pozajmljuju na pomorski zajam kapetanu Nikoli Nardelliju 100 venecijanskih

cekina uz zalog dva karata. Dvije godine kasnije (tj. 1771) kapetan Nardelli vraća taj zajam pa je brisan zalog.³⁵⁾ Mihajlo Grumović pozajmio je od Judite udovice Natana Ambonettija na mjenicu 3240 dukata i za taj zajam založio je dva karata u brodu kojim je on tada zapovijedao. Bio je obvezan da osigura tu svotu kod osiguravajućeg društva i da Juditi preda u polog odnosnu policu osiguranja. Mjenicu je supotpisao kao jamac Grumovićev opunomoćenik Reuben Vita Ambonetti založivši ujedno Grumovićevu kuću na Konalu.³⁶⁾ U vezi s pomorskim zajmom od 601 španjolske peče, koji je Frano Bibica, kapetan kekije *La Madonna del Rosario*, uzeo godine 1802. od Andrije Ivanovića, spominje se kao jamac Reuben Vita Ambonetti. Kada je 1803. godine taj brod pretrpio pomorsku nezgodu blizu Smirne, Ivanović tuži Ambonettija tražeći da mu plati svotu pozajmljenu kapetanu Bibici.³⁷⁾ Spomenuti Reuben Vita Ambonetti iste 1802. godine podjeljuje pomorski zajam od 3615 dukata Marku Stahoroviću, kapetanu brika *S. Croce*, čiji je glavni vlasnik Ivan Perušina. Kamata je za taj zajam — kako je već spomenuto — bila visoka od 24%, 28% i 34% godišnje.³⁸⁾ Sabat Levi Mandolfo godine 1804. pozajmio je na pomorski zajam Marku Sabliču, kapetanu austrijske pulake *La forza*, iznos od 1750 španjolskih kolonarskih peča uz 24% kamata da može nastaviti putovanje za Alicante s teretom pšenice koju je ukrcao u Trstu.³⁹⁾ Zbog pomorske nezgode brod je bio popravljan u Dubrovniku pa se teret morao iskrcati i ponovno ukrcati na brod. Očito je da su ti troškovi prisilili kapetana da podigne pomorski zajam. Bilo je slučajeva da su već postojeće pomorske zajmove, koji još nisu bili podmireni, podmirivali Židovi, pa bi oni tako postali vjerovnici pozajmljenih iznosa. I to je dokaz njihove financijske jakosti.

Ali iz dokumenata se vidi da su i Židovima bili ponekad potrebni novci, pa su zalagali svoje karate u brodu. Evo samo jedan primjer. Izrael Maestro 1790. godine zalaže svoj jedan karat Ivanu Nikoli Sorgo za podijeljeni mu mjenični zajam. Iduće 1791. godine bio je taj karat prodan na javnoj dražbi za 108 carskih talira, jer je Izrael Maestro pao pod stečaj.⁴⁰⁾

Zanimljiv slučaj imamo sa već spomenutim brodom *Istok*. Taj je brod, kada se nalazio na putu za Majorku, zaplijenila engleska fregata. Abram Salamon Pardo, koji je bio pozajmio novac kapetanu na pomorski zajam, tuži godine 1811. kapetana Petra Kazilarija Kristoforova zahtijevajući da mu plati cijeli iznos zajma. Međutim, kapetan Kazilari traži da Pardo sudjeluje pro rata u troškovima od 2300 kolonarskih peča, koje je Kazilari imao da bi spasao brod od zaplijene. Jer — kaže Kazilari — da se bio izgubio brod i Pardo bi bio izgubio svoj zajam.⁴¹⁾

Osim već spomenutih poslova, Židovi u Dubrovniku, sasvim prirodno, bavili su se u prvom redu trgovinom i pozajmljivanjem novaca na kamate ne samo za potrebe pomorstva nego i za opće

potrebe. Njihovo učešće u trgovini u 18. stoljeću već je obradjeno,⁴²⁾ ali ću ipak iznijeti jedan podatak. Godine 1786. društvo koje se bavilo apaltom ulja poslalo je Pellegrina Cittanovu i Samuela Zaccariju Vitu Luzzenu u Levant da kupe ulja, murge (uljanog taloga) i druge robe. Oni su tamo otputovali trabakulom *Il servo fedele*, koji je društvo nedavno kupilo a čiji je kapetan bio Petar Kristić. Dijelom u novcu, a dijelom u robi (kavi i riži) spomenuta su dvojica nosila sa sobom 14014 dukata. Ulje je bilo određeno za prehranu stanovništva a murga za tvornicu sapuna.⁴³⁾

U vezi sa pomorstvom dubrovački Židovi vodili su još neke poslove. Dana 25. III 1714. godine bilo je u Dubrovniku osnovano društvo za lov na srdele. Od sedam članova toga društva četiri su bili Židovi, i to: Samuel Luzzena, Jakob Abram Pardo, Samuel Vita Maestro i Mojsije Maestro. Ova dva posljednja, braća Samuel i Mojsije Maestro, bili su se ugovorom obvezali da će dati svoju mrežu, barke, sprave i ljude, a Mojsije se još posebno obavezao da će osobno prisustvovati ribolovu.⁴⁴⁾ U Dubrovniku je stoljećima — počevši još prije 14. stoljeća — bio razvijen obrt vađenja i prerade, i trgovina i izvoz koralja. I u vezi s koraljem spominju se Židovi. Iz jedne nagodbe učinjene u Splitu godine 1746. vidimo da su Salamon i Jakob Luzzena pozajmljivali novac patrunu Domeniku Celestiju za lov koralja.⁴⁵⁾ Salamon Luzzena i Jakob Barafael slali su koralj za prodaju u Levant. Jednu su partiju bili predali kapetanu Jakovu Kazilariju Ivanovu, koji je taj koralj prodao u Aleksandriji, pa kad se vratio u Dubrovnik i tu već boravio tri mjeseca protestiraju mu godine 1752. što im još nije predao novac od te prodaje.⁴⁶⁾ Iz jedne mjenice saznajemo da su iste 1752. godine Ivan i Antun Vitagliano dužni Salamonu Rafaelu Pardu 139 dukata za barku i opremu za lov koralja.⁴⁷⁾ Danijel Tolentino i družina prodali su godine 1787. kapetanu Vinku Muratiju Fortuniću jedan debeli konop za brod i 320 libra katrama. U vezi s tom kupoprodajom Tolentino i družina postali su suvlasnici u Fortunićevu brodu.⁴⁸⁾

David Russi 1782. godine predlaže Senatu da se u Dubrovniku uvedu dva obrta, i to radionica jedrinine (tkanine za brodska jedra) i radionica za zemljane lonce. Za prvi obrt kaže da on nije toliko vješt pa bi morao poći na put da se osobno na licu mjesta podrobno osvjedoči o svemu. Ali za radionicu zemljanih proizvoda dubrovačkoj vladi odmah čini podrobne prijedloge koje ona uz stanovite izmjene prihvaća. Iako nije bila ostvarena radionica tkanine, zanimljivo je da Židov Russi vidi potrebu podizanja jednog obrta koji je u tijesnoj vezi s dubrovačkim pomorstvom.⁴⁹⁾

Za račun Natana Ambonettija godine 1784. bilo je dubrovačkom konzulu u Genovi Bagnasku položeno 300 peča.⁵⁰⁾ Taj je polog mogao proisteći iz trgovačkog ili pomorskog posla. Bilo jedno ili drugo svakako je mali primjer sudjelovanja dubrovačkih Židova u trgovačko-pomorskim poslovima. Inače o njihovom sudjelovanju u suvlasništvu u brodovima ima mnogo podataka da kapetani iz

stranih luka šalju državnoj blagajni novac koji potječe od navla. Blagajna, nakon što bi naplatila pristojbu arboratik za taj brod i podmirila pomorski zajam, ako ga je bio uzeo kapetan broda, ostatak bi dijelila interesentima u tom brodu.⁵¹⁾ Kad bi se svi ti podaci skupili i proučili, mogla bi se dobiti neka približna slika koliku su korist dubrovački Židovi vukli iz samo jednog načina ulaganja svojih kapitala u pomorstvo starog Dubrovnika.

Iz molbe Ivana Messi od 9.IV 1802. koju je uputio Malom vijeću saznajemo za zanimljivu vijest da su gotovo svi sensali za živežne namirnice, koje se uvoze u Dubrovnik iz Levanta i Albanije, Židovi.⁵²⁾

Dubrovački brodovi veći od 10 kara nosivosti plaćali su svake godine pristojbu zvanu arboratik⁵³⁾ koja se obračunavala po karu, tj. po jedinici po kojoj se tada mjerila nosivost broda. Iz knjiga *Arboraggi*, u kojima su se vodila zaduženja i uplate, vidi se da su — osim kapetanâ i drugih vlasnika brodova, odnosno zainteresiranih osoba — tu pristojbu kao zakupnici blagajni Ureda za pomorstvo plaćali i Židovi. Ima vrlo mnogo takvih podataka pa ću navesti nekoliko imena da imamo sliku o židovskom udjelu i u plaćanju pristojbe koja je bila od velike važnosti u pomorstvu starog Dubrovnika: Rafael Coen (1701),⁵⁴⁾ Abram Coen (1715), Aron Coen (1720), Jakob Pardo (1720), Abram Levi (1720), Hajo Mandolfo (1722), Hajo Tolentino (1732), Samuel Ambonetti (1739), Salamon Vitali (1743), Salamon Pardo (1747), Luzzena (1750), Mihajlo Maestro (1753), Jakob Mandolfo (1759), Valenzin (1793) i drugi.

Jozo Pardo i Gabrijel Valenzin 1752. godine platili su arboratik pa je tom prigodom u knjizi zapisano da su to platili za dva karata koja imaju u tartani *Madonna di Carmen e S. Antonio*, čija je nosivost iznosila 38 kara. Iste godine platio je Samuel Ambonetti za svoj račun i za račun svojih poslovnih drugova arboratik za pulaku *Regina Ester*, nosivosti 98 kara i za tartanellu *Madona del Rosario*, nosivosti 27 kara. Od 1777. do 1783. godine a i kasnije ekonomske godine 1787/88. Natan Ambonetti plaćao je pristojbu arboratik za brod koji se zvao kao i već spomenuti brod tj. *Regina Ester*, ali je taj bio veći, naime od 111 kara.⁵⁵⁾ Ekonomskih godina 1780/81. i 1782/83. Josip Pardo platio je spomenutu pristojbu za pinko *La Giuditta*, nosivosti 28 kara. Najčešće nailazim na Samuela Ambonettija, koji je dugo godina plaćao arboratik za brodove kojima su zapovjednici: Stjepan Croce, Juraj Stjepčević, Marin Ljubibratić, Cvijeto Fisković, Kristofor Franović, Nikola Nardelli, Luka Lučić, Jakov Luka Kazilari Ivanov, Vlaho Letunić, Luka Flori. Reuben Vita Ambonetti godine 1797/98. platio je za sebe i svoje poslovne drugove arboratik i druge pristojbe za nekoliko brodova, tako za brod od 64 kara (kapetan Vinko Pavlović), brod od 25 kara (kapetan Juraj Gojan), brod od 33 kara (kapetan Petar Kristofor Petrović), brod od 89 kara (kapetan Vinko Radović Pavlov) i za brod od 78 kara (kapetan Vinko Đurović). Godine 1803,

1804. i 1805. gotovo samo Židovi plaćaju arboratik. Tih se godina spominju kao uplatioci te pristojbe Rafael Valenzin, Feliks Valenzin, Mojsije Luzzena, zatim Tolentino, Ambonetti, Russi, Campos, Mandolfo. U knjizi zaduženja za godinu 1803. izrijekom stoji naznačeno da tu pristojbu uplaćuju Židovi koji je naplaćuju (od obveznika),⁵⁶⁾ a za godinu 1806. zabilježeno je da je popis arboratika predan Židovima da naplate tu pristojbu.⁵⁷⁾ Ali u tadašnjim ratnim prilikama, kad Dubrovnik stenje pod francuskom okupacijom, nitko nije htio platiti arboratik. Ta je *novost* javljena Senatu, ali on u svojoj nemoći ništa nije odlučivao o tome. Za godinu 1807. Riznički ured uopće nije predao popis obveznika za naplatu arboratika zbog, kako stoji zabilježeno, zastoja plovidbe.

Kada su se godine 1794. u Dubrovniku počela osnivati suvremenija osiguravajuća društva, među prvim osnivačima i dioničarima nalazimo i Židove.⁵⁸⁾ Ta su društva bila osnovana sa svrhom da osiguravaju brodove domaće i strane, brodske karate, novčane pošiljke i robu bilo koje vrsti. U osiguravajućem društvu *Compagnia d'assicurazione di Ragusa*, čija je glavnicica bila 110.000 dukata (110 dionica svaka po 1000 dukata), imali su udjela Reuben Vita Ambonetti sa 10 dionica i Abram Natan Ambonetti sa 3 dionice.⁵⁹⁾ Drugo osiguravajuće društvo (*Compagnia ragusea di sicurtà*), koje je imalo glavnicu od 100.000 dukata (200 dionica svaka po 500 dukata), bilo je osnovano u ožujku 1794, ali se već u svibnju iste godine zbog nekih razmirica raspustilo i ponovo je tada bilo osnovano. Zanimljivo je da je udio Židova u tom društvu ostao isti i prvi i drugi put. Oni su upisali 61 dionicu, dakle više od 30%. Prilikom konačnog osnivanja društva dionice su među Židovima bile ovako raspodjeljene: Mojsije Vita Levi Mandolfo 12 dionica, Sabat Levi Mandolfo 12 dionica, Abram Pardo Josipov za sebe i za jednog nasljednika pokojnog Josipa Parda 10 dionica, Jakob Izrael i braća Pardo 10 dionica i Jakob Izrael Russi 5 dionica.⁶⁰⁾ Godine 1797. bilo je osnovano u Dubrovniku treće osiguravajuće društvo (*Compagnia marittima d'assicurazione ragusea*), ali u njemu Židovi nisu sudjelovali.

U osiguravajućem društvu osnovanom godine 1803. (*Compagnia d'assicurazioni per la navigazione e commercio nazionale*) sa glavnicom od 100.000 dukata (40 dionica svaka po 2500 dukata) uzeli su učešća ovi Židovi: Abram Pardo Salamonov i Leon Pardo svaki sa po 8½ dionica, David Luzzena sa 4, a Jakob Izrael Pardo sa 3 dionice. Ostali dioničari bili su Luka Stjepan Pasarević sa 10 i Josip Botta sa 6 dionica. Prema tome, većina dionica, tj. 3/5 tog osiguravajućeg društva bila je u rukama dubrovačkih Židova. Već je u pravilniku prilikom osnivanja društva bilo utvrđeno da će ga voditi Luka Stjepan Pasarević i Abram Pardo Salamonov. Pasarević je za sebe zadržao vođenje knjiga, a Abram Pardo blagajnu.⁶¹⁾ Evo jedan primjer iz 1806. godine kad su Pasarević i Pardo, kao upravitelji spomenutog društva, osigurali karate. U pi-

tanju su bila 2½ karata koja je kapetan Luka Knežević imao u brigantinu *Madonna delle grazie*. Knežević ih je osigurao na 4000 dukata. Za četiri mjeseca osiguravajuća premija iznosila je 3%, dakle 9% godišnje. Osiguravatelji su na sebe preuzeli rizik vatre, mora i korsara, a isključili su rizike bacanja u more, avarije, kontrabanda i baraterije svih vrsti. Brod je bio osiguran za plovljenje po Sredozemlju i dalje do Lisabona. Brod nije smio krcati zabranjenu robu (ni ratnu ni prehrambenu), ni ticati blokirana mjesta i luke. Osiguravatelji su se obavezali da će tačno platiti gornju svotu u roku od dva mjeseca nakon postavljenog odštetnog zahtjeva i dostave dokumenata.⁶²⁾ Naravno da se katkad pojavio slučaj da su osiguravatelji morali udovoljiti svojim obavezama koje su preuzeli pomorskim osiguranjem. Kad tome ne bi udovoljili, dolazilo je do sporova i tužbi. Tako kapetan Ivan Pasko Puljezi godine 1807. tuži upravitelje spomenutog osiguravajućeg društva Stjepana Pasarevića i Abrama Parda Salamonova zbog toga što su brod *La Madonna di Rosario* u svibnju prošle godine zaplijenili Rusi i odveli ga iz Gruža, a spomenuti upravitelji bili su preuzeli osiguranje na 1339 dukata za 3 karata u tom brodu u korist kapetana Puljezija.⁶³⁾ Godine 1808. Izrael Valenzin i Lujo Blasi tuže osiguravajuće društvo i traže odštetu od 1900 dukata zbog toga što su Rusi zaplijenili trabakul pod zapovjedništvom Antuna Balovića i odveli ga godine 1807. u Boku Kotorsku.⁶⁴⁾

Godine 1782. na dubrovačkom području bila se pojavila kuga pa je vlada izglasala zaključak prema kojem su svi kapetani imali plaćati zdravstvenoj blagajni 5 carskih talira polugodišnje za odašiljanje zdravstvenih službenika po državi. Tom prigodom školi i getu židovskom u tu istu svrhu bilo je određeno da plaćaju polugodišnje 700 carskih talira sve dok spomenuti zdravstveni službenici budu išli po državi. Nekoliko dana kasnije snižen im je taj iznos na 2000 dukata.⁶⁵⁾ Ipak je i ta svota bila zamašna i iz toga se dade zaključiti da je dubrovačka vlada bila svijesna ekonomske moći malene židovske skupine koju je ona izvlačila iz pomorstva i uopće iz trgovine. Te iste godine vlada je donijela zaključak da Židovi ne mogu stanovati van grada. Svi oni koji su se nalazili van grada trebalo je da se vrate u grad u roku od 24 sata.⁶⁶⁾ Dubrovačka je vlada tada donijela još nekoliko zaključaka. Tako su kršćanke mogle služiti kod Židova ako su prošle 50 godina života. U slučaju prekršaja te odredbe kršćanka je bila kažnjavana sa 2 mjeseca tamnice, a Židov sa 100 dukata globe. Ipak su od toga bile izuzete dojilje ako bi se liječničkom svjedodžbom dokazalo da majka nema dovoljno mlijeka da doji novorođenče.⁶⁷⁾ Bolesni Židovi mogli su stanovati van grada, ali ne na Pločama. Ipak nisu smjeli izaći iz kuće ni iz vrta, a u toj kući nisu mogli stanovati kršćani niti su ih Židovi mogli primati noću.⁶⁸⁾ Godine 1796. Malo višeće donijelo je zaključak da svi Židovi poslije prvog sata noći treba da se povuku u svoje kuće. Ako

su prisiljeni da pređu u drugu kuću morali su sobom nositi upaljeni fenjer.⁶⁹⁾ Ranije, tj. 1756. godine, za izlaz iz kuće noću bilo je propisano da Židovi treba da imaju pismenu dozvolu sudaca za kriminal. Ta dozvola nije mogla vrijediti više od dva dana, pa u slučaju potrebe trebalo je da traže produljeje. Tog istog dana bilo je u Senatu prihvaćeno mnogo odluka koje su se ticale Židova. Tim odlukama uređuje se pitanje geta, njegovo povećanje sa još četiri kuće, popravak kuća u getu, osobito njihovih krovova. Dalje je bilo propisano da nijedan Židov ne smije pohađati kršćanske kuće osim kuća vlastele, Antunina i Lazarina, liječnika i kirurga i onih trgovaca koji ispunjaju carinske police. Židovi nisu smjeli prodavati svoju robu po ulicama nego samo u Taboru na Pločama. Morali su na klobuku ili kapi nositi žutu traku. Nijedan Židov stranac nije se mogao zadržati u Dubrovniku više od jednog mjeseca, niti stanovati negdje drugdje osim u getu. Gestald Židova⁷⁰⁾ bio je dužan da o dolasku Židova stranaca u Dubrovnik obavijesti Malo vijeće. Senat je bio ovlašten da dopusti da se u Dubrovniku nastane samo one židovske obitelji koje dokažu da imaju svoj vlastiti kapital od barem 1000 cekina.⁷¹⁾

Dakle, bilo je nekih ograničenja u stanovanju Židova, u njihovu kretanju itd. Ali za tadašnje prilike razumljivo je da je jedna vlada, koja je bila u tolikoj mjeri katolička, poduzimala takve mjere prema pripadnicima druge malobrojne vjerske zajednice. No sve to, kako smo već vidjeli, nije spriječilo dubrovačke Židove da bilo u Dubrovniku bilo na strani stalno obavljaju trgovačko-pomorske poslove. Ipak, iz jedne predstavke koju su malo mjeseci poslije ukinuća Dubrovačke Republike podnijeli, godine 1808, francuskim okupatorskim vlastima vidi se da su osjećali da se s njima za vrijeme Republike nije postupalo kao sa drugim građanima. Tu su predstavku podnijeli ovi predstavnici Židova: Abram Natan Ambonetti, Jakob Izrael Russi, Sabat Vita Levi Mandolfo i Abram Pardo Josipov.⁷²⁾

I nakon ukinuća Dubrovačke Republike, tj. za vrijeme francuske okupacije, Židovi još imaju udjela u dubrovačkim brodovima. Godine 1808. uvozilo se u Dubrovnik mnogo soli iz Barlette za potrebe pučanstva i francuske vojske. Tim uvozom bavili su se i dubrovački Židovi. Tako Abram Pardo Josipov namjerava poslati u Barlettu pelig *Madonna del Rosario*, nosivosti 800 modija, pa moli od francuskih vlasti potvrdu da sol služi za pučanstvo i vojku, da bi tako tamošnja vlada dopustila izvoz. Isti taj Pardo za brigantin *La provvidenza* moli dozvolu odlaska u Barlettu da krca sol za Kotor. Abram Pardo Salamonov također traži takvu dozvolu za trabakul *Madonna del Rosario*.⁷³⁾

Zbog nekog spora nastalog godine 1809. između suvlasnikâ broda *La dilligente* i njegovog kapetana Miha Martinovića, Baldasar Kiprić, — koji je jedan od suvlasnika — traži od Sabata V. Levija Mandolfa, koji je također zainteresiran u tom brodu, da pod

zakletvom posvjedoči razne okolnosti koje bi mogle osvijetliti taj slučaj. Kiprića najviše zanima da li je Mandolfo pregledao glavnu knjigu tog broda i da li mu je pri tome pomagao Feliks Valenzin. Zbog zanimljivosti među bilješkama navodim tu zakletvu na talijanskom jeziku kako je ona zapisana u knjizi Državnog arhiva.⁷⁴⁾

Završavam ovaj napis s podacima koliko je Židova bilo u Dubrovniku u doba koje ovdje obrađujem. Godine 1756. bio je 171 pripadnik židovske zajednice. Prema popisu stanovništva iz godine 1782. bila je tada u Dubrovniku 41 židovska porodica s 218 osoba.⁷⁵⁾ Gotovo isto toliko (zapravo 210 osoba, uključivši tu i kršćansku poslugu) bilo je Židova u Dubrovniku godine 1799.⁷⁶⁾ Godine 1807. na gradskom području od 6564 stanovnika živjelo je u gradu 227 Židova (109 muških i 118 ženskih), pa su bili brojniji od pravoslavaca kojih je tada bilo 108.⁷⁷⁾

S obzirom na to da je tu bila u pitanju tako malobrojna narodna skupina, a vodeći računa da svi njezini poslovi nisu ušli u sačuvanim nam knjigama, pa tako danas imamo samo djelomičar. uvid u privrednu djelatnost dubrovačkih Židova, od čega je — kako već spomenuh — samo nešto ovdje izneseno, treba zaključiti da je udio Židova u pomorstvu starog Dubrovnika u 18. stoljeću bio mnogostran i djelotvoran. Značajno je to da ovo sudjelovanje nije bilo samo povremeno već redovito — nekad možda slabije, a nekad jače — ali stalno ga možemo pratiti u toj najvažnijoj privrednoj grani iz koje je stari Dubrovnik crpio svoje privredno blagostanje i kulturnu snagu.

BILJEŠKE:

1) U drugim zemljama dijelilo se vlasništvo broda na veći broj dijelova, npr. u Engleskoj na 64, a u Skandinaviji na 100 dijelova. Zanimljivo je da u vezi s učešćem Židova, kada Jakob Pardo godine 1745. u jednom brodu ima 7 karata, nalazim da je vlasništvo broda podijeljeno u 27 karata (*Pom.* 56. 9/1, 2). (Sve signature koje navodim su iz Državnog arhiva u Dubrovniku.) Naišao sam na jedan slučaj da je brod podijeljen na 25 karata i na još dva slučaja gdje je brod podijeljen na 27 karata. U oba ta posljednja slučaja među suvlasnicima ima Židova.

2) Katkada su karati bili tako rascjepkani da je bio i 31 suvlasnik u jednom brodu, a naišao sam na slučaj da se karat dijelio i na 12 dijelova.

3) Te *spedizioni* sačinjavalo je nekoliko isprava koje je zapovjednik broda sobom nosio kao patentu, Pravilnik o nacionalnoj plovidbi, zdravstveni list, popis članova posade, ferman itd.

4) *Pom.* 56. 9/1—18.

5) U talijanskim pisanim ispravama osim na Giuseppe Pardo nailazim i na njegovo ime pisano hrvatski Jozo — pod kojim je zacijelo bio poznat u Dubrovniku — pa ga tako ovdje iznosim umjesto Josip. Dalje sam naišao da pišu Russo, što je možda pogrešno jer se u većini slučajeva to prezime pojavljuje u obliku Russi. Dalje pišu Cannort i Connort; Constantini i Costantino; Valenzin i Valenzini; Ventura i Venturi itd.

6) *Pom.* 56—9/1, 81.

- 7) *Isto* 56—9/2, 207v.
- 8) *Isto* 56—9/5, 22.
- 9) *Div. for.* 34/168, 140.
- 10) *Prep.* 18. st. 141. 1380, 3.
- 11) *Div. for.* 34/212, 4.
- 12) Tada su razlikovali *suhe* zajmove (*cambio secco*) od pomorskih. Zajmove za potrebe broda nazivali su pomorskim zajmovima, a druge *suhim* zajmovima.
- 13) *Div. for.* 34/212, 81.
- 14) *Pom.* 56—9/5, 126.
- 15) *Div. for.* 34/214, 237.
- 16) Jedino hrvatsko ime na koje sam naišao da su za Dubrovačke Republike — i to pri kraju njezinog života — nosili dubrovački brodovi jest *Istok*. Usp. pišćev članak O hrvatskim imenima brodova dubrovačkog okružja, časopis *Dubrovnik* br. 3—4/1962, str. 131—135.
- 17) *Pom.* 56—15/10, 17.
- 18) *Isto* 56—15/11, 45, 510.
- 19) *Acta gal.* 1808/1226 ... ma sfortunatamente avendo egli tutto il suo denaro ne' bastimenti...
- 20) *Div. for.* 34/168, 117v.—120.
- 21) *Isto* 34/170, 237.
- 22) *Pom.* 56. 8/2, 166—166v, 196v.
- 23) *Div. for.* 34/218, 264.
- 24) *Pom.* 56—10/1, bez paginacije.
- 25) *Div. for.* 34/169, 232.
- 26) *Arb.* 56—3/9, bez paginacije.
- 27) *Arhiv Blagog djela*, 92/125, 48.
- 28) *Div. for.* 34/233, 11.
- 29) *Pom.* 56. 9/1, 4.
- 30) *Pom.* 56—9/9, 37.
- 31) *Div. for.* 34/171, 22—23.
- 32) *Div. not.* 26/147, 110v.
- 33) *Div. for.* 34/238, 30v.
- 34) *Isto* 34/170, 2v.
- 35) *Pom.* 56—9/3, 70.
- 36) *Div. for.* 34/233, 266v.
- 37) *Div. for.* 34/232, 204. Usp pišćev članak pomorska nezgoda dubrovačkog broda god. 1803. blizu Smirne, *Naše more*, *Dubrovnik* 1. 1 1964, str. 66—68.
- 38) *Div. for.* 34/233, 129v.
- 39) *Isto* 34/233, 101v.
- 40) *Pom.* 56—9/4, bez paginacije.
- 41) *Isto* 56—15/11, 510.
- 42) O židovskom učešću u trgovini Dubrovnika u 18. stoljeću vidi V. Vinaver, O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku, *Jevrejski almanah* Beograd 1959—1960.
- 43) *Div. for.* 34/213, 237.
- 44) *Isto* 34/140, 45.
- 45) *Isto* 34/168, 198.
- 46) *Isto* 34/169, 232, 264.
- 47) *Div. for.* 34/169, 274.
- 48) *Pom.* 56. 8/2, 23v.
- 49) Russi u svojoj predstavi kaže: »E considerabile il consumo di tele, che si fa dai sudditi di questo Dominio per quel che occorre al gran numero de' bastimenti che veleggiano ogni giorno, oltre i comuni domestici bisogni. La fabbrica delle tele perciò dovrebbe senz' altro aver luogo tra le prime.« (*Cons. r.* 3/190, 142v.)
- 50) *Prep.* 18. st. 85. 3124.
- 51) *Arhiv Blagog djela*, 92/125.

- 52) *Min. cons.* 5/113, 354—354v.
- 53) Usp. piščev rad Brodske pristojbe u starom Dubrovniku, *Anali HI JAZU IV—V*, Dubrovnik 1956, str. 545—569.
- 54) Brojka označuje najraniju godinu kad se ta osoba spominje u knjigama *Arboracci* 56/3 u vezi s plaćanjem arboratika u 18. stoljeću.
- 55) *Arboracci* 56/3, 35, 91, 102.
- 56) *Arb.* 56—3/16/1803.
- 57) *Isto* 56—3/16/1806.
- 58) Usp. Z. Muljačić, Prva moderna osiguravajuća društva u starom Dubrovniku, *Naše more*, Dubrovnik 1956, 3.
- 59) *Div. cancel.* 25/229, 137v.
- 60) *Div. cancel.* 25/229, 130v.
- 61) *Div. for.* 34/233, 135.
- 62) *Div. not.* 26/147, 22v.
- 63) *Pom.* 56—15/10, 161.
- 64) *Isto* 56—15/11, 70.
- 65) *Cons. r.* 3/190, 233, 241v.
- 66) *Isto* 3/190, 163.
- 67) *Cons. r.* 3/190, 166.
- 68) *Isto* 3/190, 168v.
- 69) *Min. cons.* 5/111, 195v.
- 70) Nalazim da je pedesetih godina 18. stoljeća gestald židovske sinagoge u Dubrovniku bio Jakob Barafael, koji je, kako već spomenuh, bio suvlasnik raznih brodova i koji je pozajmljivao novac uz pomorske zajmove.
- 71) *Cons. r.* 3/169, 197.
- 72) *Acta gal.* 1808.
- 73) *Isto* 77/1808, 39, 1356 i 1041.
- 74) «... domando sentenziare e per sentenza de'signori giudici provvisori di marina condannarsi il sudetto reo in tutti i suoi beni a dover giurare subitamente nella presente banca al Tefilin, che chiamano la Tavola di Mosè, toccandola con sua mano e tenendovi sopra la stessa mano stando rivolto verso il sole a scalzo piede, vestito di manto e capello giudaico e tenendo in testa detto capello e così dicendo: Io Sabbati Vita Levi Mandolfo Ebreo per il Dio vivo, per il Dio santo, per il Dio onnipotente il quale ha fatto il cielo e la terra, il mare e tutto ciò che in essi si trova che in presente causa nella quale... detto Baldassare Ciprich mi obbliga a deporre la verità, che dico la verità pura, e se mentirò o userò qualche frode o inganno equivoco restrizione d'intenzione, la terra m'inghiottisca come inghiotti Datan e Abiron, e se non dico la verità la paralisia e la lepre m'invada dico quella, dalla quale Naaman Sirio fù liberato da Eliseo colle di lui orazioni, e quella che a Giezi fanciullo d'Eliseo invase e se non dirò la verità il mal caduco, il flusso del sangue la goccia repentina mi tocchi li miei interessi, la mia famiglia, il mio essere vadano tutti in precipizio e male, se la morte improvvisa mi colga e questa mi disperda si il corpo che l'anima, e che mai non pervenga nel seno d'Abramo e se non dirò la verità la legge di Mosè data al medesimo nel monte Sinai mi levi dal mondo, e tutte le scritture sacre che sono nei cinque libri di Mosè scritti mi confondano, e se qualche mio giuramento non sarà vero e guisto mi tolga dal mondo l'Adonai e la potenza sua.» (*Pom.* 56—15/10, 294v.).
- 75) Usp. V. Vinaver, *Navedeno djelo*, str. 66. Prema Vinaverovom mišljenju to je sačinjavalo samo nešto više od 3,6% stanovnika Dubrovnika.
- 76) Usp. Z. Muljačić, Popis stanovništva u Dubrovačkoj Republici, *Dubrovački vjesnik*, br. 133 od 10. IV 1953.
- 77) Usp. S. Obad, Stanovništvo Dubrovnika u doba Republike, *Beritičev zbornik*, Dubrovnik 1960, str. 241—242.

JACQUES EPSTEIN

Život i rad

(1822 — 1859)

Početak XIX stoljeća povećao se broj doseljenih Židova u Zagrebu, pa se oko 1816. godine nastanjuje na teritoriju gradske jurisdikcije neki Samuel Epstein rodom iz Trencsina¹. Radio je najprije kao knjigovođa kod trgovca Jakoba Stieglera, no vremenom se osamostaljuje i posvećuje trgovačkom poslu. Godine 1818. zamolio je Samuel Epstein tadašnjeg zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca za dozvolu da stanuje u vlaškouličkoj općini, koja je sve do godine 1850. potpadala pod biskupsku jurisdikciju. Nakon odobrenja on stanuje još neko vrijeme na starome mjestu preselivši se u Vlašku ulicu možda tek kasnijih godina². Godine 1819. oženio se Epstein u Velikoj Kanjiži, vrativši se ubrzo nakon svadbe ponovo u Zagreb. Imao je sinove Sigmunda i Jacquesa; posljednji je rođen godine 1822. u Zagrebu, gdje će manje-više provoditi svoj budući život. Od ostalih članova Epsteinove porodice stanovali su u Zagrebu i radili kao trgovci njegova braća Ignac i Wolf Epstein.

U kasnijem javnom i kulturnom životu Zagreba ubrzo se ističe mladi Jacques, koji je kao mladić od 24 godine radio na osnivanju jednog dobrotvornog društva sa ciljem potpomaganja nemoćnih i ubogih, uz rad na podizanju prosvjete i potpomaganja talentiranih zanatlija. Nakon stanovitih priprema društvo je osnovano mjeseca siječnja godine 1846. dobivši naziv »Društvo čovječnosti« (ili »Humanitätsverein«). Prilikom svečanog otvaranja održani su i veliki programatski govori, pa je zabilježen i govor Jacquesa Epsteina, koji je tom prilikom i predložen i izabran za predsjednika. Mladi Epstein je u navedenom govoru naglasio i neke osnovne zadatke novoosnovanog društva ovim riječima: »Erwägen Sie, meine Herren! dass unser Verein nicht ein Wohlthätigkeits-Verein allein ist, nämlich im engern Sinne. Ja wohl ein Wohlthätigkeits-Verein,

aber auch für uns, er soll wohlthätig wirken auf die Bildung und Veredlung des Gemüthes und Geistes, er soll durch Weckung und Belebung unseres Sinnes für vaterländische und religiöse Interessen, durch unsere Worte und Thaten, nämlich durch Sprache und Handlungen uns die allgemeine Achtung und Sympathie verschaffen. Es ist übrigens nicht hinreichend, dass wir ein Lesezimmer haben, das Zimmer soll uns haben. Es genügt nicht, dass wir Bücher und Zeitschriften in unserem Zimmer aufgenommen; wir müssen diese auch in uns aufnehmen. Dies empfehle ich Ihrer Beherzigung. An andern Orten, wo ähnliche Institute in's Leben gerufen werden, haben sie von vorneherein den heilsamen Erfolg geübt, dass die Jugend das Billardtuch mit dem Tuch des Lesetisches, die Kartenblätter mit den Zeitungsblättern vertauschten.«³ Svi prisutni, a među njima i članovi društva, primili su govor s velikim oduševljenjem, smatrajući da svakako treba usmjeriti društveni rad u naznačenim pravcima, tj. na dobrotvorni rad u javnosti uz prosvjetnu djelatnost, koja je izvirala i iz općeg stanja ne samo u Zagrebu nego i u cijeloj Hrvatskoj, u kojoj je u to vrijeme za posljednje »ilirske« faze geslo »prosvjetom slobodi« još uvijek bilo u prvom planu. Znamo da upravo u to vrijeme kao i ranije djeluje »Ilirska čitaonica«⁴, pa vjerujemo da je i njen rad ponukao mladoga Epsteina da djelovanje novoosnovanog društva prebaci i na prosvjetno polje. Međutim, ubrzo nakon osnivanja, društvo sve više prebacuje svoju aktivnost na dobrotvorno djelovanje, pa su u tome smislu izdana i društvena pravila iz kojih, uz ostalo, slijedi da je glavni zadatak društva bio da »... teži za sverhom priskočiti pravom siromaštvu posle predbiežna izpitivanja putem neposriedna podupiranja donle, dok uzmogne podupirani svojimi silami odolieti skrajnjoj biedi«.⁵ Osim toga, društvo je podupiralo i siromašne udovice i sirote, a davalo je zajmove i obrtnicima, brineći se i za napuštenu djecu. Društvo je imalo oveci upravni odbor od 40 članova, mada broj nije bio strogo određen, jer je »... želiti... bilo, da bude tolik, da bar u svakoj ulici stanovalo bude nekoliko članovah društva, jer jedino tako poći će za rukom pribavljati si točno poznavanje obsojateljstvah podpomaganja potrebnih«.⁶

Društvo se sastojalo iz prautemeljitelja, utemeljitelja, pravih članova i dobročinitelja. Među prautemeljiteljima nalazimo pretežno imena zagrebačkih Židova, a javlja se i jedno lice iz Melbourne imenom Adolf Hirschler.⁷ Godine 1849, nakon tri godine postojanja, društvo je brojilo ukupno 116 članova, dok je društvena imovina iznosila svega 405 forinti i 53 novčića. Sva društvena djelatnost bila je usmjerena i dalje na potpomaganje ubogih i nemoćnih, uz povremene akcije i na prosvjetnom planu u vidu nekih javnih predavanja, koja je u većini slučajeva održavao predsjednik društva Jacques Epstein.

U međuvremenu se mladi Epstein aktivirao i u radu drugog zagrebačkog društva, koje je osnovano krajem godine 1848. pod

imenom »Slavjanska Lipa«. To društvo je bilo osnovano prema intencijama i smjernicama istoimenog slavenskog društva u Pragu, koje je tamo osnovano mjeseca jula godine 1848. I praška »Slavjanska Lipa« nastala je kao posljedica revolucionarno-demokratskih težnji na teritoriju habsburške monarhije, koja je, kao što znamo, tlačila i sav njen slavenski živalj. Prema sačuvanim pravilima praška »Slavjanska Lipa« bila je »... društvo građanah toga radi sklopljeno, za, da se probudi i utvèrdi u austrijskih Slavenih politička sviest iz gledišta slavenskoga, te da se kod njih unapriedi duševna i materialna korist i sklopi savez čversti iz med svih narodah slavenskih...«⁸ Budući članovi zagrebačke »Slavjanske Lipe« temeljito su proučili rad i djelovanje češke posestrime i nakon duljih pregovora i predradnji usvojena su »Sverha i načela Slavjanske Lipe« iznesene na prvome sastanku 28. XI 1848. godine u Zagrebu u Narodnome domu. Iz njih slijedi da je »Slavjanska Lipa« težila za ovim ciljevima: »1) Uzdignutje, ukriepljenje i unapriedjenje narodnosti slavjanske u obće, a osobito u austrijskoj dèržavi, a najprije u južnim pokrajinama, svimi pravičnimi sriedstvi i svom moćju naroda slavjanskoga. 2) Uzajemnost plemenah naroda slavjanskoga. 3) Uzpostavljenje puka u svoja naravna pèrvobitna politička prava u dèržavi; da tako puk i njegovo blagostanje postane svèrha dèržave, te da dostojno udioničtvo u ravnanju dèržave postigne, riečju: da se načelo monarhično-demokratsko u život i dielo privede. 4) Nastojanje da dèržava austrijska postane savezna dèržava, sastojeća iz posebno samostalnih pokrajinsko-dèržavno upravljanja posiedujućih narodah, na temelju podpune ravnopravnosti svih narodah... 5) Nabavljanje sriedstvah za postignutje duhovnog prosvietjenja, moralnog dostojanstva i materialnog blagostanja naroda našega, kao: zavedenje potrebnih učionica i zavodah izobrazavajućih, unapriedovanje poljodielstva, radinosti i tèrgovine.«⁹

S obzirom na tačku 4 u odnosu na »ravnopravnosti svih narodah« razabiremo da su sastavljači »Svèrhe i načela« zagrebačke »Slavjanske Lipe« usvojili zahtjev razaslan pomoću manifesta evropskim narodima sa slavenskog kongresa, koji je održan u Pragu ljeti 1848. godine, u kome je izraženo »... da se Austrija pretvori u savez ravnopravnih naroda«, koji kongres ne smatra samo spasom njih samih nego »i slobode, prosvjete i čovječnosti uopće«.¹⁰ Članovi-osnivači zagrebačke »Slavjanske Lipe« bili su manje-više poznati javni radnici i političari: kao prvi potpisao se tada još mladi Eugen Kvaternik, za njim slijede Dragutin Kušlan, Ognjoslav Utješenović-Ostrožinski, Antun Vranycany, Antun Nemčić, Ivan Kukuljević-Sakcinski, Dimitrije Demeter, Anastas Popović, Bogoslav Šulek, Vjekoslav Babukić i toliki drugi, a javlja se i Jacques Epstein, koji će biti imenovan i predložen i za člana novoosnovanog upravnog odbora. Ubrzo nakon osnivanja utvrđen je dalje detaljan rad društva, koji je trebalo da bude usmjeren u tri pravca: politički, prosvjetni i gospodarski, pa su u tome smislu bili formirani i za-

sebni odjeli. U gospodarskom odjelu uz Nauma Malina i neke druge bio je jedan od glavnih i najaktivnijih članova Jacques Epstein koji je uz to radio i na prosvjetnome planu.

Do kraja godine 1848. i početkom 1849. društvo »Slavjanska Lipa« bilo je veoma aktivno, održavajući česte sastanke, skupne i pojedinih svojih odjela. Mjeseca februara godine 1849. uputio je Jacques Epstein glavnome odboru društva jedno pismo u kome izražava neke svoje osnovne poglede u odnosu na dalji trgovačko-privredni razvoj, ukazujući uz to i na potrebu osnivanja jedne trgovačke komore, koja bi u svakom slučaju mnogo pridonijela napretku trgovine, poboljšavajući njeno dosta zanemareno stanje. U pismu je Epstein doslovce ovako iznio svoje formulacije: »Slavni odbore! Među zadaće i nastojanja ovoga društva, kakono se to vidi iz pravilah njegovih, spada i sudielovati k podignutju tèrgovine i obèrtnosti, kao što i sve ono upotriebiti, što je nuždno za postignutje ove svèrhe. Premda sam uvieren, da će vriedni članovi ovoga društva sve najshodnije i najprikladnije predloge učiniti, to ipak sdruge strane osietjamo, kako je teško iste predloge u život uvesti ne samo iz toga, što neima kod nas obèrtnog duha, duha poduzimatelnog, već najviše iz toga, što nam fale, osobito u tergovini, zavodi ili bolje rekuć organi, koji bi slične predloge uživotvoriti mogli. — Doli podpisani misli, da bi se tomu zlu najlaglje moglo doskočiti zavedenjem tako zvanih trgovačkih komorah (Handelskammern) kakove već od dužjeg vriemena obstoje u Italii, Francezkoj, Belgii, stranom i u Niemačkoj, a sad će se uvesti i u Austriu. Ovakovih trgovačkih komorah-sastavljenih iz obertnih i trgovačkih kapacitetah, i to slobodnim izborom svih za to prikladnih obèrtnikah i tèrgovacah, koji ih izabraše-pèrva svèrha kao organah obceg mnienja tèrgovačkog i obertnog svieta, bit će tergovinu i obèrt k većem razvitku i procvietanju dovesti. Komore takove imale bi pravo: predlagati osnovne tèrgovačkih i obèrtnih zakonah i ustrojenjah; naznačivati sredstva za podignutje tèrgovine i obèrtnosti, podavati izvestja i naputke o obèrtnim i tèrgovačkim poslovima; sastavljati pregled dèržavopisne (statistične) o tèrgovini i obèrtnosti; predlagati sposobne osobe za imenovanje činovnikah trgovačkih i obertnih; napokon naznačivati sriedstva, da se digne kredit i podupire, te sudielovati kod uredjenja mitnih stvari. Bez da se upuštam u potanje razglabanje trgovačkih komorah, što za drugo vreme ostavljam, mislim da će se dozvoliti ustrojenje tih komorah tim više što su s' jedne strane okolnosti i razmierja u trgovačkom i obèrtnom obziru osobita i nerazvita, dakle i tim većma triebaju takovih organah, s druge pako strane zavod ov moći će razan i uzvišen krug svog dielovanja izpuniti, te sverhu svoju, procvietanje tèrgovine i unapredjenje obèrtnosti, postići. Moli dakle doli podpisani da sl. odbor izpita ovaj priedlog, te ako ga za vriedno pronadje da se u pretres uzme, to da ga dotićnom Odsieku preda, za moći pretresti. Od kolike je koristi, da se kod nas uvedu tèrgovačke ko-

more? Jeda li je potrebno ih uvesti? — i Šta nam valja raditi, da ih u život uvedemo? Slavnog odbora najponiznii Jakov Epstein. U Zagrebu dne 5 Veljače 1849.«¹¹

Izgleda da je Epsteinov prijedlog ostao samo mrtvo slovo na papiru, i to iz nekoliko razloga. Prvenstveno zbog toga što je daljih mjeseci rad »Slavjanske Lipe« osjetljivo počeo opadati na što se tuži i Medaković u jednome članku u »Slavenskom Jugu« mjeseca juna 1849.¹² Navedeni list je, kao što znamo, počeo izlaziti 6. VIII 1848. godine. Urednici su bili Dragojlo Kušlan i Nikola Krestić, a urednički odbor je bio sastavljen većinom od ljudi koji su bili i članovi »Slavjanske Lipe«. List je svakako zastupao načela demokratska imajući parole »... Narod bez narodnosti — tijelo bez kosti«, uzetu iz Gajeve »Danice«, te »Sloboda, jednakost, bratinstvo«, lozinku francuske revolucije.¹³ Osim toga su i novi politički događaji onemogućili djelovanje nacionalno-demokratskih udruženja kakovo je bila »Slavjanska Lipa«, pa je Bachova apsolutistička era skinula s dnevnoga reda ranije društvo, s time je i Epsteinov toliko koristan prijedlog ostao eto sačuvan samo kao suvremeni dokumenat, dok je njegovo ostvarenje omogućeno tek službenim zakonima godine 1852, kada je u Zagrebu i osnovana toliko željena Epsteinova komora.

Međutim, smatramo da je ipak bilo vrijedno priopćiti Epsteinov prijedlog tim prije što je on do sada bio nepoznat i nigdje nije spomenuto Epsteinovo ime kao nekog predlagача komore, mada mu svakako pripada zasluga da je on bio prvi koji je u Zagrebu to pitanje pokrenuo.

Nemajući više mogućnosti raditi i dalje u »Slavjanskoj Lipi« Epstein nastavlja svoj rad u »Društvu čovječnosti«, koje je također pomalo vegetiralo imajući 50-tih godina sve manji broj članova. Tek godine 1853. nastaje malo povoljnije stanje, pa o radu društva iznosi podatke sam predsjednik Epstein na glavnoj godišnjoj skupštini održanoj 5. VI iste godine. U svome kratkome govoru Epstein je iznio i ove podatke: »... die hohe Banal-Regierung habe unterm 2. April 1853, Zahl 3718, den weiteren Bestand des Vereins gestattet und als landesfürstlichen Kommissär Herrn Magistratsrath v. Verbanić bestellt, was um so freudiger aufgenommen wurde, als man hierdurch eine Förderung der Vereinszwecke zu erwarten berechtigt ist. Bei dieser Gelegenheit entwarf der Direktor einen Rückblick auf die Gebahrung des Vereinsvermögens und die erfreulichen Leistungen des Institutes, das seit seinem Bestande ungefähr 150 Familien unterstützt, und hiefür so wie für die Bildungszwecke des Vereins an 2000 fl. verausgabte. Das unantastbare Stammkapital besteht dermalen an Papieren im Werthe von 420 fl. und in der Sparkasse verzinslich angelegten 150 fl. Das Vereinsmitglied Hr. Goldzieher hat das Institut, als Theilnehmer an den in Wien bestehenden Verein zur Verbreitung von Volkschriften angereicht und den Jahresbeitrag hiefür aus Eigenem bezahlt, was dankbarst zur

Kenntniss genommen wurde. Ferner bestimmte man den in der hiesigen israelitischen deutschen Lehranstalt befindlichen armen Schulkindern zur Anschaffung der nöthigen Schulbedürfnisse die erforderlichen Beiträge zuzuwenden.«¹⁴ Mada je Epstein u svome govoru sredinom 1853. godine veoma optimistično iznio rezultate stanja u radu i poslovanju društva, to se ono krajem iste godine iznenada temeljito izmjenilo, pa je preko polovine članova izjavilo da će istupiti, smatrajući dalje postojanje besmislenim i beskorisnim. Čini se da je jedan od glavnih razloga dalje društvene neaktivnosti i početkom 1854. proizlazio iz činjenice što je društveni predsjednik Jacques Epstein upravo u to vrijeme proživljavao jednu veoma tešku krizu. Zapao je u neke oveće financijske teškoće, pa su ga one sputavale u njegovom društvenom radu. Epstein je izgleda uložio oveće novčane svote u neke poslove, koji su se izjalovili, pri tome je bio prisiljen posuditi izgubljeni novac uz veoma teške uslove, pa su ga pojedini vjerovnici nemilosrdno počeli proganjati. Posjedujemo njegovo vlastoručno pismo pisano 5. V 1854. godine zagrebačkom trgovcu i privredniku Antunu Auschu, koji je bio Epsteinov prijatelj. U pismu Epstein kaže: »Theuerster, innigstverehrter Freund! Inmitten der entsetzlichen Ereignisse, die uns bedrohen, und des hereinbrechenden Unglücks ist mein erster Gedanke an Sie! — Thränen verhindern mich am Schreiben. Ich will durch diese Zeilen nichts, als erstens bitten, verlassen Sie mich nicht als Freund in dieser unglücklichen Lage, und seien Sie versichert, dass unter allen Umständen es meine erste und heiligste Pflicht sein wird, Ihr seltenes mir geschenktes Vertrauen zu rechtfertigen, und dass ich es zu meiner Lebensaufgabe machen werde, Sie gewiss nach Möglichkeit zu befriedigen. Haben Sie Mitleid mit Ihrem unglücklichen Jacques Epstein.«¹⁵ Ausch je, kako po svemu izgleda, pomogao prijatelju, pa je na taj način na kraće vrijeme normalizirano Epsteinovo financijsko stanje, da bi se ponovo pogoršalo krajem godine 1859, kada je četrdesetogodišnji Jacques počinivši samoubistvo nasilno prekinuo svoj životni put.

Posljednje godine života Epstein fungira i dalje kao predsjednik »Društva čovječnosti«, pa se i ono zahvaljujući njegovoj brizi i zalaganju ponovo nekako preporađa, mada su postojali i dalje prijedlozi o potrebi potpune obustave. Uz Epsteina živo se zalagao za dalji rad društva i poznati zagrebački liječnik dr Bresslauer, koji je godine 1856. uvidio »... da nije kriva osnovna misao što se društvo raspada, već da je tomu kriv način kojim se išlo za ostvarenjem te misli. Društvo je bilo odviše ekskluzivno, nije zalazilo dovoljno u javnost, te se za nj u mnogim krugovima ni znalo nije. Tako isto uvidje da je težnja društvena preopsežna, preko načina razmaknuta, te da bi trebalo preciznije udariti granice društvu. Zaključeno bi stoga da se građanstvo zagrebačko proglasom pozove da pristupi društvu.«¹⁶

Traženi proglas su krajem maja 1856. sastavili i potpisali zagrebački gradonačelnik Ivan Kamauf, Dane Stanisavljević, F. S. Stauduar, dr Breslauer, Nikola Krestić, Antun Schwarz, Nikola Koller, Gratian Mihić i Jacques Epstein. U njemu sastavljači i potpisnici apeliraju na stanovništvo grada Zagreba da ono pristupi u društvene redove i ponovo omogućí djelovanje društva, koje u prvome redu želi »... podupirati siromake ovdešnje svake vrsti bez razlike stališa i vierozakona hranom, drvi, odiećom, novci i liekovi...«¹⁷

Proglas je odjeknuo veoma pozitivno, pa je godine 1857. priliv u članstvo društva postajao sve veći i društvena blagajna oporavljena posjedujući preko 2000 forinti gotovine. Članovi društva na čelu sa predsjednikom Epsteinom mogli su u svakom pogledu biti zadovoljni.

Godine 1858. Epstein, da bi sanirao nekako svoje još uvijek dosta slabo materijalno stanje, počinje neke nove poslove, preuzimajući posredovanja u pogledu raznih osiguranja protiv požara manje-više svih pokretnih i nepokretnih objekata. Iz objelodanjenog oglasa¹⁸ saznajemo da je Epstein tada stanovao u Vlačkoj ulici broj 117 u kući grofa Draškovića¹⁹, za što nalazimo potvrdu i u jednom suvremenom popisu sa teritorija Vlačke ulice iz godine 1856.²⁰ Slijedeće 1859. godine Epstein je i dalje aktivan u »Društvu čovječnosti« izbjivajući češće nego li ranije, iz čisto poslovnih razloga, koji ga sile da s vremena na vrijeme putuje u Beč ili u koje drugo veće mjesto. Zapao je izgleda u nove financijske teškoće, javlja se i vjerovnik iz godine 1854, i Epstein pod dojmom svih predstojećih neugodnosti počini samoubistvo, skačući pod vlak na putu za Beč u blizini Badena. Pao je tako nespretno da je smrvio nogu i ruku, ostavši živ, u besvijesnom stanju. Taj nesrećni slučaj komentirale su i zagrebačke njemačke novine »Agramer Zeitung«²¹, gdje anonimni izvjestitelj iznosi kao razlog samoubistva iznenadan napad ludila. Nesrećniku je bila smjesta pružena u Badenu liječnička pomoć, gdje su mu amputirane noga i ruka. Međutim, stanje je iz dana u dan bilo sve teže i teže, i u velikim mukama on je izdahnuo 26. X 1859. godine.

Epsteinovu preranu smrt uz »Agramer Zeitung«²², komentirale su i »Narodne novine« u kojima je objavljen veoma topao članak i izneseno i ovo: »Jacques Epstein, ovdiešnji obćenito cijenjeni trgovac, koi je na željeznici kod Badena blizu Beča pred nieko vrieme tako strašno postradao, da su mu uslied toga jednu ruku i nogu snimit morali, preminuo je u Badenu 26. t. m. Viest o njegovom preminutju proizvela je ovdie obćenito sažaljenje, jer njegov bezporočan život i riedke sposobnosti duha i sërca uverstiše ga punim pravom u broj naših pèrvih sugradjanah a uljudno i izobraženo ponašanje njegovo omili ga svakomu, koi je imao prigodu š njime obćiti. On je bio ravnatelj ovdiešnjega društva čoviečnosti i dielovaše neumornom revnostju za razvitak istoga. Pomagao

je rado svakomu, koliko je više mogao, bio je štovatelj, poznavalac i podupiratelj liepih umjetnosti i naše obćinstvo ima mnogi liepi umjetnički užitak poglavito njegovom nastojanju zahvalit a umietnicima gledao je vazda njihovo bavljenje među nama, neštedeći ni truda, ni troškovah, učinit ugodnim što je više mogao. Kao što je bio zauzet za sve, što je liepo i dobro, mio mu je bio i razvitak naše narodne književnosti, kojoj je iskreno želio svaki napredak. Budući da smo ga osobno poznavali, nemože nam se na ino, nego ovom niekolicinom riećih izrazit naše duboko sažaljenje, što mu je toli žalostan udes u dio pao, njemu koi bi zaista zaslužio bio da bude sretan na tom svijetu. Lahka mu zemljica i viečna pamet!«²³

Mjeseca novembra iste godine održana je i komemoracija u zagrebačkom židovskom hramu. O njoj čitamo ovu kratku bilješku: »Heute wurde in dem hiesigen israelitischen Tempel die Trauerfeierlichkeit für den leider zu früh verstorbenen Jacques Epstein abgehalten, wobei der neue Religionslehrer, Herr Eisner, eine gediegene, tief ergreifende Rede hielt. Dass sich hiebei nicht nur seine Glaubensgenossen, sondern auch Christen, namentlich die Mitglieder des von dem Verstorbenen in's Leben gerufenen Humanitäts-Vereins eingefunden, ist der unzweideutigste Beweis, wie sehr und wie allgemein das Hinscheiden desselben betrauert wird.«²⁴

Epsteinovom smrću nestala je ličnost koja je u zagrebačkom javnom i kulturnom životu u periodu kasnog »ilirizma« i »Bachovog apsolutizma« odigrala značajnu i progresivnu ulogu. Višegodišnji predsjednik i osnivač »Društva čovječnosti« i član upravnog odbora demokratsko-nacionalnog društva »Slavjanska Lipa«, i jedan od neslužbenih osnivača zagrebačke trgovačke komore, bio je svakako predstavnik novih liberalno-demokratskih načela, koja su u onovremenom građansko-kapitalističkom poretku svakako značila korak naprijed.

BILJEŠKE

1. Gavro Schwarz, Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50tih godina 19. vijeka, Zagreb, 1939, str. 50.

2. Janko Barlé, Još nekoliko priloga k povijesti židova u Hrvatskoj, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, Zagreb, 1909, sv. II, str. 129.

3. Rede zur Einweihung des Humanitäts-Vereines. Mit dem Nachhange einer unmittelbar nach dem Gottesdienste gehaltenen Anrede von Jacques Epstein (Auf einstimmiges Verlangen und Ansuchen der Mitglieder vom Vereine veröffentlicht), Wien, 1847, str. 13, o društvu v. i Schwarz o. c., str. 74, pa člančić u »Agramer Zeitung«, 1846, br. 70, 1. IX. u kome je rečeno i ovo: »... Für jetzt bemerken wir bloss, dass der seit kurzem hier ins Leben getretene israelitische Humanitäts-Verein, dessen Begründer und Director Herr Jacques Epstein, ein strebsamer und vielseitig gebildeter junger Mann

ist, es sich zum Zwecke gemacht, durch Vereinigung einzelner Kräfte die Idee der Humanität nach allen Richtungen zu fördern und dieselbe nach Massgabe der gemeinsamen Kräfte im Schoße der israelitischen Gemeinde so viel als möglich zur That werden zu lassen. — Es ist demgemäss die nächste Aufgabe des aus lauter jungen Männern bestehenden hiesigen israelitischen Humanitäts-Vereins: der mehrseitigen fortschreitenden Ausbildung der erwachseneren Jugend durch eine gemeinschaftliche, aus der Casse des Vereins unterhaltene Bibliothek und eine bedeutende Anzahl aufliegender Zeitblätter Vorschub zu leisten, Kindern mitteloser Eltern den vollständigen Schulunterricht durch angemessene Unterstützung zukommen zu lassen, und den Fleiss derselben durch Geschenke und Belobungspreise anzueifern, verarmten oder verunglückten Individuen ihrer Gemeinde Hilfe und nach Thunlichkeit auch Mittel zum Selbstbewerb zu bieten, auf den Cultus, den moralischen und religiösen Sinn ihrer Glaubensgenossen veredelnd hinzuwirken ec. — Herr Jacques Epstein hat sich daher kein geringes Verdienst um seine hiesigen Glaubensgenossen erworben, indem er unter ihnen einen Altar der Humanität errichtet, vor welchem das Eis des starren Egoismus schmelzen und dem alle Confessionen, alle Secten ausgleichenden Gefühl der Bruderliebe Platz machen soll.«

4. Jakša Ravlić, Ilirska čitaonica u Zagrebu, Historijski zbornik, 1963, str. 159—215.

5. Pravila obstojećeg od godine 1846. sad preustrojenog zagrebačkoga Društva Čovječnosti. Odobrena razpisom visokoga c. kr. miestodèrštva od 1. prosinca 1856. br. 22552—4168, str. 2.

6. Pravila, o. c., str. 8.

7. Verzeichniss der Urgründer, Gründer, Mitglieder und Wohlthäter des Agramer Humanitäts-Vereines, Agram 1857. Prema sačuvanom popisu koji se nalazi u zagrebačkoj Nacionalnoj knjižnici pod signaturom 43.718, slijedi da je ukupno 200 ljudi bilo članom »Društva čovječnosti« navedene godine 1857. Među njima su na prvome mjestu navedeni ban Josip Jelačić i nadbiskup kardinal Juraj Haulik, dok su ostali manje-više sve poznatiji zagrebački intelektualci, poznati iz vremena ilirskoga preporoda u koje vrijeme je »Društvo čovječnosti« započelo i svojim radom i djelovanjem. Od istaknutijih »iliraca« navodimo Ljudevita Gaja, Dimitrija Demetra i Ljudevita Vukotinića. Među prautemeljiteljima ističu se napose zagrebački tadanji Židovi uz neke Židove iz ostalih mjesta Hrvatske, a javlja se kao član prautemeljitelj i nekadanji zagrebački Židov Hirschler Adolf iz Australije. Prema sačuvanom popisu citiramo imena Židova koji su od prvoga dana radili u »Društvu čovječnosti« a koji su i kasnijih godina neobično aktivni. Prezimeni navodimo alfabetskim redom uz neke napomene kod poznatijih ličnosti. Ausch M. A. zagrebački trgovac; Bauer Johann, trgovac; Bettelheim Jacques; Bresslauer J., doktor medicine u Zagrebu, prautemeljitelj i aktivan član društva i kasnijih godina; Deutsch Filip; članovi obitelji Epstein Adolf, Ignaz, Jacques, Julius, prautemeljitelj i poznati glasovirač, pretežni dio života i rada proveo u Beču, gdje je od godine 1867. do 1901. bio profesor na bečkom konzervatoriju; njegov sin Richard bio je također pijanista, najprije đak vlastitog oca i poznatog skladatelja Mahlera; pa Epstein Sigmund iz Sigeta kao prautemeljitelj i kasniji dobrotvor društva; zatim Frankl Johann, građevinski poduzetnik; Goldzieher M.; Heksch Samuel iz Pešte; Hertman Samuel i Josef; Hirsch Adolf, trgovac; Hirschler Samuel, Georg i Adolf iz Melbourne; Hochstädter Josip; Holzmann Sigmund; Kaiser I. A., trgovac; Kaufmann Filip, trgovac; Kaufmann I.; Kornitzer David; E. i G. Langraf; Leitner Moritz, Varaždin; Löwinger S., trgovac; Moses Samuel, trgovac; Pollak Moriz, Luisa i Sigmund; Priester Emanuel i Gerolamo, Pulzer Leopold, trgovac; Roth A., učitelj; dr Sachs Mavro, liječnik i Sachs, bez naznake zanimanja; dr Schönstein; Schrenger, trgovac; liječnik Schwarz; Anton Schwarz, violonista i dirigent u Zagrebačkom kazalištu, učenik Wisner-Morgensterna; knjigovođa Schwarz Wilhelm i Schwarz Samuel; Singer Nanette; Spierer Eduard, trgovac; Spierer Josef; Spitzer Hermann; Ignaz i L., liječnik Stern iz

Karlova; Stern S. iz Velike Gorice; Stern Alois, dnevničar na zagrebačkoj pošti; Stiegler A. i S.; Vais August, trgovac; Weiss Jakob i Samuel i Weiss Samuel, građevinski poduzetnik; pa Weiss S. C. i Weiss Adolf i Wellnreiter Isak iz Siska.

8. Slavenski Jug, Zagreb, 1848, br. 14, 6. IX.

9. Pravila po nami ozdo podpisanimi ustrojenog društva »Slavjanske lipce« u Zagrebu 1848/9, R. 6524—a, Nacionalna sveučilišna biblioteka, Zagreb.

10. Jaroslav Šidak, Austroslavizam i slavenski kongres u Pragu 1848, Istoriski pregled, Zagreb, 1960, br. 3—4, str. 213.

11. Epstein Jakov — pismo »Slavjanskoj Lipi«, Zagreb, 5. II 1849. R. 6524-c, Nacionalna sveučilišna biblioteka, Zagreb.

12. M. Medaković, Lipa u Zagrebu, Slavenski Jug, Zagreb, 1848, br. 68, 9. VI.

13. Josip Horvat, Povijest novinstva Hrvatske 1771—1939, Zagreb, 1962, str. 162.

14. Agramer Zeitung, 1853, br. 132, 11. VI.

15. Briefe des verstorbenen Jacques Epstein, Gründer des Agramer Humanitäts-Vereines an seinen Freund Anton Ausch in Agram. Štampano u Zagrebu, originalan primjerak se nalazi u Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu pod signaturom, II. 114.

16. Milovan Hajdinjak, Spomen-spis k pedesetgodišnjici Društva čovječnosti, Zagreb 1896, str. 7. O radu i djelovanju društva vidi i Uzdaje Društva čovječnosti prigodom svečanoga koncerta obdržavana u slavu dvadesetpetogodišnjega obstanka dne 6. siečnja 1871, Zagreb, s. a. Spomenspis imade i njemački podnaslov i tekst.

17. Narodne Novine, 1856, br. 130, 7. VI — proglas je potpisan 25. V 1856.

18. Agramer Zeitung, 1858, br. 99, 1. V.

19. Lelja Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb, 1959, str. 205, Izdanja Muzeja grada Zagreba, 2.

20. Popis za javnu radnju sposobnih župljanah i broj tegleće marve u župi sv. Petra u Laškoj ulici u Zagrebu nalazećih se, Spisi Gradskog Poglavarstva, Zagreb, 1851—1858, br. 1533, Historijski Arhiv, Zagreb. Iz tog popisa slijedi da je godine 1856. u župi sv. Petra na teritoriju Vlaške ulice stanovalo ukupno 24 Židova, poimenično: trgovac Jakob Polak, Josip Spitzer, trgovac Ignac Stern i sin Jakob, trgovac Friedrich Reiner, trgovac Adolf Bettlheim; krojač Heinrich Stern, trgovac Ivan Singer, trgovac Jakob Deutsch; draguljar Marko Weiss; kožuhar Jakob Bettlheim, poslovođa udove Rozalije Pick imenom Leopold Mojses, mešetar tj. neke vrsti poslovni posrednik Josip Figatner; kočijaš Salamon Hirschel, poslovođa matere — udove Katarine Stern sin Jakov; trgovac Henrik Fürst, Philip Deutsch trgovac, Henrik Neufeld trgovac, senzal Ignac Stern, trgovac Makso Bresslauer, trgovac Ignatz Epstein, trgovac Wolf Epstein, mešetar Jacques Epstein i trgovac Mato Palota.

21. Agramer Zeitung, 1859, br. 225, 3. X.

22. Agramer Zeitung, 1859, br. 246, 27. X.

23. Narodne Novine, 1859, br. 247, 28. X.

24. Agramer Zeitung, 1859, br. 270, 25. X.

BITOLJSKI JEVREJI I VMRO¹⁾

Vekovima je položaj makedonskog naroda i Jevreja, koji su živeli u Makedoniji, bio skoro identičan. I jedne i druge organi turske državne vlasti i njena administracija, muslimanski verski poglavari i svaki »pravoverni« uopšte, tretirali su kao prave robove, neravnopravne podanike padišaha u Carigradu i poniženu — mojsijevsku i hristijansku — raju. I Jevreji i Makedonci stradali su od samovolja pojedinih nepoštenih vali-paša, sakupljača mnogobrojnih poreza, sitnih službenika, policijskih funkcionera i činovnika, pripadnika regularne i neregularne²⁾ vojske i razbojnika, čiji je broj postajao sve veći zbog unutrašnje anarhije u Otomanskom Carstvu. Sprovodeći surovu centralizaciju, turska vlast je ograničila slobodu svih nemuslimanskih podanika imperije do najmanje moguće mere.

Bitoljski Jevreji, kao i solunski, uživali su neke neznatne povlastice, u poređenju sa ostalim nemuslimanima u varoši, samo kratko vreme po dolasku iz Španije. Tada su Turci još umeli da cene zasluge Jevreja za ono što su uradili u ta vremena za carstvo, naročito za razvitak naučne misli, prosvete i kulture, za stvaranje većih radionica po evropskom uzoru i za odlično organizovanje izvozne trgovine sa zemljama zapadne Evrope. Taj period poklapao se sa kulminacijom moći Otomanske Carevine. Poznato je da je portugalski Jevrejin Šelomo Molho³⁾, propagator mesijanske ideje i jedno vreme maran^{3a)}, po svom povratku jevrejskoj verskoj zajednici napisao u Bitolju svoje poznato delo »Sefer hamefoar« o izbavljenju Jevreja. Taj miran period prošao je neobično brzo. Stanje makedonskih Jevreja počelo je da se pogoršava kada su prestali vojni uspesi turske vojske i kada je počeo period poraza, koji je trajao sve do 1912. godine. To stanje postepeno se pogoršavalo sve više, da bi dostiglo vrhunac krajem 19. i početkom 20. veka, kada je u Bitolju živelo više od 6000 Jevreja⁴⁾.

U početku pritisak na Jevreje nije izgledao strašan. Zatim je počeo da se pogoršava. Najteži teret za Jevreje, kao i za Makedonce i ostale nemuslimane, predstavljalo je otvoreno nepoštovanje za-

kona. Svaki turski službenik (od pisara do sudije) mogao je da tumači propise po svojoj volji i da ih primenjuje po svome nahođenju. Jevreji u Bitolju, a i u ostalim mestima vilajeta⁵), stradali su od razbojnika (muslimana i hrišćana) koji nisu birali žrtve i napadali su mnoge da bi ih opljačkali. O tome piše i u jednom sultanskom fermanu iz 1656. godine: »Saopšteno je Rumelijskom divanu⁶) da se događaju napadi, buntovi, ubistva ljudi i pljačka imovine u hrišćanskim, jevrejskim⁷) i drugim mestima«⁸) U stvari, i sama vlast je pljačkala bitoljske Jevreje visokim porezima. Na primer, 1670. godine oni su bili zaduženi da isplate⁹) na ime samo jednog poreza 3500 akčeta¹⁰). U takvim uslovima u turskom carstvu nikla je 1893. godine Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO).

Za nekoliko godina VMRO je uspeo da pretvori Bitolj u važan revolucionaran centar za celu zapadnu Makedoniju. Jedno od osnovnih pitanja rukovodilaca organizacije bio je odnos VMRO prema ostalim narodnostima koje su živele na etničkoj teritoriji Makedonije, od Kumanova i Skoplja do Soluna i reke Bistrice. Centralni komitet organizacije odlučio je da se borba ne vodi na nacionalističkim osnovima, već da bude borba protiv svih vidova ropstva, ugnjetavanja i feudalne eksploatacije, za slobodan život ne samo Makedonaca već i ostalih narodnosti u Makedoniji. Zbog toga je član 5. Ustava VMRO-a glasio: »Član VMRO-a može da bude svako ko živi u evropskoj Turskoj, bez razlike na pol, narodnost i ubeđenje¹¹). U organizaciju su zbog te širine bili učlanjeni i Jevreji, Turci, Albanci, Cincari, Bugari, Grci, Jermeni i dr.

Bitoljski komiteti VMRO-a¹²) započeli su sa svojim propagandnim radom i agitacijom među bitoljskim Jevrejima od početka, tačnije od 1894. godine. Zahvaljujući plemenitim ciljevima organizacije 1896. godine bilo je u Bitolju više od 20 Jevreja članova VMRO-a¹³). Taj broj se pre početka Ilindanskog ustanka povećao na oko 80 aktivnih članova. U to vreme oko 200 jevrejskih porodica pomagalo je nesebično organizaciju, dok su ostali Jevreji Bitolja bili simpatizeri pokreta. I oni su pomagali novčanim priložima¹⁴). Bogatiji trgovci uplaćivali su i po 50 napoleondora mesečno, kao na primer trgovačke kuće Pardija i Kamhija¹⁵).

Bitoljski Jevreji pomagali su organizaciju na najrazličnije načine. Oni su obezbedili u svojoj mahali veći broj odlično maskiranih ilegalnih stanova, skloništa i skladišta. Te stanove koristili su Dame Gruev, Goce Delčev, Gorče Petrov, Pere Tošev, Georgi Sugare i drugi. Bitoljski Jevreji su, isto tako, pomagali u ilegalnom prenošenju i sklapanju oružja za seoske i gradske komitete i revolucionarne čete. Bili su korišćeni i kao kuriri. Za vreme ustanka, 2. avgusta 1903. godine i docnije, nekoliko solunskih i bitoljskih Jevreja stupilo je u oružane jedinice ustaničkih snaga¹⁶). Među njima jedan bitoljski Jevrejin, Rafael M. Kamhi, isticao se kao vođa ustaničke grupe u četi vojvode Luke Gerova¹⁷).

Među bitoljskim Jevrejima, članovima VMRO-a, isticali su se svojim revolucionarnim radom sledeći:

Santo Aroesti, (1880—1943), skupljao je novac za ustanike od bitoljskih Jevreja, Makedonaca i ostalih simpatizera¹⁸).

Menteš Moše Kamhi, na koga su posle ustanka neprijatelji organizacije izvršili atentat, ali je ipak ostao živ. Turska vlast ga je internirala u Debar, gde je ostao šest meseci. U Bitolju je živeo do 11. marta 1943. godine¹⁹), do masovnog odvođenja Jevreja u nacistički logor uništenja.

Rafael Moše Kamhi, brat Menteša, rođen 15. decembra 1870, bio je član organizacije od 1894. godine. Blizak saradnik Dame Grueva, Goce Delčeva i drugih rukovodećih članova organizacije. Jedno vreme blagajnik VMRO-a. U nekim slučajevima zamenjivao je Grueva. Za vreme ustanka borio se protiv turskih odreda u debarskom kraju, noseći pseudonim Skender-beg (po imenu albanskog narodnog heroja). Pre okupacije, do 1941. godine, živeo je u Solunu, a 1943. godine prebacio se u Sofiju, gde je dočekaio poraz Hitlerove Nemačke. Danas živi u Tel Avivu²⁰).

Peris sin Kelešov, skupljao je oružje i hranu za ustanike²¹).

Mušon Nison, bitoljski mlekar, prenosio je oružje svojim čezama iz grada u sela.²²)

Avram Nison, brat Mušona, takođe mlekar, pomagao je bratu prilikom prenošenja oružja za ustanike.²³)

Bekteš Pardo, bio je aktivni učesnik u borbama. Kada su fašistički okupatori primorali 1941. godine bitoljske Jevreje da nose Davidovu zvezdu, on je umesto nje nosio svoju ilindansku značku, koju su mogli nositi samo direktni učesnici u makedonskoj revoluciji. Ubijen je u logoru Treblinka.²⁴)

Pored njih bilo je »još mnogo Jevreja koji su pomagali makedonski oslobodilački pokret«.²⁵)

Zaključak je jasan — bitoljski Jevreji su najmasovnije pomagali borbu makedonskog naroda, borbu za oslobođenje namučene zemlje koja je bila i njihova otadžbina.

BELEŠKE

1) Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) — Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija, osnovana 1893, godine u Solunu.

2) Bašibozuk.

3) Po naređenju cara Karla V stavljen u zatvor i osuđen na smrt 1532. godine, u Mantovi. Neko vreme je živeo u Solunu i Bitolju.

3a) Jevreji koji su, pod pritiskom inkvizicije, prešli na katoličku veru, nazivani su maranima.

4) Podaci raznih autora se ne poklapaju: po Cvijiću, u Bitolju je živelo 1400 Jevreja; po ruskom konzulu Rostkovskom — 4270; po Nemcu Gustavu Weigandu — 4000, a po bugarskom naučniku Angelu Kančevu — 5500. Poslednja cifra je najtačnija.

5) Najveća administrativna jedinica u Otomanskoj Carevini.

6) Savet koji je upravljao Rumelijom.

7) Misli se na jevrejske mahale u Bitolju i drugim varošima.

8) »Turski izvori za ajdutstvoto i aramijstvoto vo Makedonija«, 1650—1670, Skopje, 1961, str. 16.

9) Isto, str. 51.

10) Sitan turski srebreni novac, kovan i u Beogradu i Skoplju.

11) Ustav od 1905. godine.

12) Postojala su tri komiteta u Bitolju — okružni, sreski i gradski.

13) Po sećanju vojvode Pavla Konstantinova.

14) Po sećanju bitoljskog gradskog vojvode Miše Čosa.

15) Po sećanju Jakova Aroestija.

16) Po sećanju profesora istorije Veljana Daskalovskog, aktivnog učesnika u Ilindanskom ustanku.

17) Eli Eškenazi: »Viden dejatel na makedonskoto revoljucionno dviženie«, »Evrejski vestnik«, Sofija, broj 13, 30. septemvrii 1963, str. 3.

18) Stoisava Dimovska: »Evrei učesnici vo Ilindenskoto vostanie«, u ediciji »11. mart 1943—1958«, 1958, Bitola, str. 7.

19) Isto, str. 7.

20) E. Eškenazi, Spomenuti članak, str. 3.

21) S. Dimovska, Spomenuti članak, str. 7.

22) S. Dimovska, Isto, str. 7.

23) S. Dimovska, Isto, str. 7.

24) Po kazivanju bitoljskog profesora Filipa Kavaeva.

25) S. Dimovska, Spomenuti članak, str. 7.

JUGOSLOVENSKI JEVREJI — ŠPANSKI BORCI

Nikada ranije, kako izgleda, niko nije pravio bilans jugoslovenskih Jevreja — španskih boraca sa željom da se vidi koliko nas je, u danima kada su fašističke snage krvavo gušile narodni režim u Španiji i vršile strateške pripreme za kasniji uništavajući pohod na čitavu Evropu, pošlo da na tlu Španije damo sve od sebe, pa i same živote, da bi se oduprli toj strašnoj nemani koja je kasnije uništila milione ljudi, a naročito Jevreja, da vidimo koliko nas je bilo u španskom ratu 1936—1939. godi'ne, koliko nas je tamo poginulo, koliko nas je izašlo živih iz Španije, kakav nam je bio dalji životni put, kroz kakve peripetije i borbe smo prolazili, koliko nas je bilo u našoj narodnooslobodilačkoj borbi i, na kraju, koliko nas je danas živih i gde smo i šta smo.

Možda ovaj bilans, koji sam napravio, nije potpun, možda neko ime neću ni spomenuti, jer ga se ne sećam, a u kratkotrajnom intenzivnom ispitivanju nisam za njega doznao. No, smatram da vredi napraviti i objaviti takav pregled koji će se onim što još neko zna o onima koje ovde spominjem, a možda i o nekom koji ovde nije spomenut, moći da dopuni. Zato neka ovaj članak bude ujedno i poziv svakome ko to može, da doprinese njegovom upotpunjavanju, kako bismo pomogli da se za nove generacije sačuvaju što potpuniji podaci o jugoslovenskim Jevrejima — španskim borcima.

Kad sam pristupio tome poslu računao sam da će biti osam, najviše deset Jevreja iz Jugoslavije koji su se borili u međunarodnim brigadama u Španiji. Međutim, već prvi spisak do kojeg sam došao imao je dvanaest imena. U naknadnim razgovorima sa pojedinih drugovima koji su bili u Španiji, a i drugima, nailazio sam na nove podatke i nova imena. Na kraju sačinio sam spisak od sedamnaest jugoslovenskih Jevreja — boraca španskog rata. Od ovih sedamnaest posle drugog svetskog rata ostalo je živih svega pet. Troje žive danas u Jugoslaviji, a dvoje u Izraelu. Od dvanaest koji više nisu živi, jedanaest je poginulo u borbi

protiv fašizma — za vreme rata u Španiji ili u narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji i u toku njenih priprema, a samo jedan je izgubio život kao žrtva fašizma.

Dvojicu od trojice koji su poginuli u Španiji i lično sam poznavao, a za trećega kažu da se prezivao Altarac i da je možda bio iz Banja Luke.

Jedan od te trojice koji su dali svoje živote u pokušaju da se već u Španiji zaustavi nadiranje fašizma je i *Isa Baruh*, električarski radnik sa Dorćola iz Beograda. U ranoj mladosti bio je član Plavo-belog plemena, odnosno Hašomer hacaira, a kasnije kao komunista otišao je u Španiju gde je postao oficir u međunarodnim brigadama.

Artur Keršner

Sa Baruhom i Altarcem, sa više od šest stotina drugih Jugoslovena i sa više hiljada članova međunarodnih brigada drugih nacija i stotina hiljada španskih boraca, ostao je zauvek u Španiji i *Artur Keršner*, student veterine iz Zagreba, nekadašnji vrlo aktivni član jevrejskog omladinskog pokreta. Kao mladi komunista bio je proganjan i morao je da beži iz zemlje. Došao je u Čehoslovačku, gde smo jedno vreme bili zajedno u Pragu. Pomogao sam mu da se legalizuje i nastavi studije u Brnu. I on je, kao i mnogi drugi jugoslovenski studenti, osetio opasnost koja pretila od fašizma i pod parolom »Šta će nam diplome ako pobedi fašizam« prekinuo studije i otišao u Španiju da se bori protiv fašizma.

Od osmoro jugoslovenskih Jevreja koji su poginuli kao borci u toku narodnooslobodilačke borbe ili u vreme neposrednih priprema za nju, šestoro su posle bili oficiri ili komesari partizanskih jedinica ili jedinica narodnooslobodilačke vojske, jedan drug je streljan u Zagrebu 1941. godine, a jedna drugarica, kako izgleda, podlegla je mukama u Specijalnoj policiji u Beogradu. Trojica od njih proglašeni su narodnim herojima.

Jedan od narodnih heroja je *Robert Domanji* iz Orahovice, rođen 1908. godine. Studirao je tehniku u Zagrebu, a član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1937. godine. U Španiji je ubrzo postao komandant artiljerijske baterije i dobio čin kapetana. Do svog ranjavanja bio sam i ja borac baterije »Karl Liebknecht« kojom je on komandovao. Uživao je veliki ugled i svi su ga voleli. Bio je poznat kao jedan od najboljih artiljerijskih komandanata u međunarodnim brigadama. Posle povlačenja iz Španije, početkom 1939. godine, bili smo zajedno sa mnogim drugim Jugoslovenima španskim borcima u logorima u Francuskoj,

sve do kraja proleća 1941. Tada smo prešli na rad u Nemačku, da bismo odatle uz pomoć Komunističke partije Jugoslavije bežali u svoju zemlju i učestvovali u organizovanju oružane borbe protiv okupatora. Radili smo zajedno u jednoj fabrici u gradu Dessau nedaleko od Leipziga. Poslednji put sam video Domanjija pre odlaska u domovinu prve grupe u kojoj su, pored njega, bili i Voja Fodorović — Lerer, Kosta Nađ, Danilo Lekić, Dušan Kveder i drugi. U drugoj grupi koja je bežala iz Dessaua bio sam i ja. Negde oko Nove godine 1942. doznao sam da je u selo Dabar stigla veća kordunaška partizanska jedinica kojoj je na čelu komandant Robert Domanji. Bio sam u Lici u selu Škarama, desetak kilometara daleko od Dabra. Uprkos velikom snegu pošao sam u Dabar da se vidim s Robertom koji mi nije bio samo ratni drug iz Španije već i rođak. Stigao sam prekasno. Nekoliko sati ranije njegova jedinica napustila je Dabar, vratila se na Kordun gde je Robert mnogo doprineo jačanju partizanskih jedinica. Posle nekoliko dana saznali smo da je jedan vod u njegovoj jedinici prešao na stranu četnika i da su Robert i još nekoliko

Robert Domanji

drugova pali kao žrtve izdaje.

Ilija Engel-Andžić, rođen je 1912. u Sarajevu. Već u ranoj mladosti, kada mu je bilo 18 godina, hapšen je zbog revolucionarnog rada. Studirao je tehniku u Pragu. Bio je vrlo inteligentan, tih i skroman. Čim je počeo rat u Španiji pošao je među prvim jugoslovenskim studentima u Španiju. Tamo je ubrzo postao artiljerijski oficir. Posle poraza antifašističkih snaga našao se s ostalim jugoslovenskim dobrovoljcima u logorima Francuske. Po direktivi Partije i on se 1941. godine prebacio sa grupom španskih boraca preko Nemačke u Jugoslaviju, da bi u svojoj domovini nastavio revolucionarnu borbu. Čim je stigao tajnim kanalima u Zagreb, bio je raspoređen na rad u ilegalnu štampariju Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, koja je bila smeštena u Klajićevoj ulici. Dvadeset i četvrtog decembra 1941. godine ustaški agenti upali su u prostorije tajne štamparije i iznenadili trojicu drugova koji su tu radili. Nastala je borba pištoljima. Iako ranjen, Ilija je uspeo da pobegne. Posle toga prebačen je u partizane. Najpre je bio komandant bataljona, a kasnije načelnik u Glavnom štabu Hrvatske. Poginuo je 29. maja 1944. godine u Moslavini. Proglašen je narodnim herojem.

Drago Štajnberger — Adolf, rođen 1916. u Zagrebu, je takođe narodni heroj. Bio je radnik i rano je postao član Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Bio je vedar i borben mladić.

Isticao se u mnogobrojnim akcijama radničke klase Zagreba u borbi protiv nenarodnih režima. Kao borac međunarodnih brigada pokazao je primernu hrabrost. U Španiji je primljen u članstvo Komunističke partije. I on je sa ostalima posle rata u Španiji bio u koncentracionim logorima u Francuskoj, ođakle se, kada je okupator ušao u Jugoslaviju, sa ostalim Jugoslovenima prebacio preko Nemačke u domovinu. Njega je rukovodstvo Partije uputilo odmah na Kordun gde se istakao u organizovanju prvih partizanskih jedinica u Slunju i na Veljunu. Prvo je bio komandir, a kasnije politički komesar. Bio je popularan među partizanima i narodom Korduna pod imenom Adolf. I on je pao kao žrtva četničke izdaje zajedno sa Robertom Domanjijem.

Pored ove trojice narodnih heroja, poginuli su još kao partizani bivši španski borci *Jakov Baruh* iz Beograda, *Šlomo Albahari* iz Zagreba i *Mento Papo* iz Splita.

Kornelija — Neli Sende — Popović, rođena 1914. godine u Bačalmašu nedaleko od Subotice (Mađarska), izgubila je mladi život u Specijalnoj policiji u Beogradu u strahovitim mukama koje je više od mesec dana herojski podnosila. Bila je apsolvent medicine i sa svojim drugom Vladetom Popovićem — Pineckim, takođe apsolventom medicine, otišla je u Španiju, gde su oboje radili u sanitetu međunarodnih brigada. Posle povratka iz Španije, septembra 1939. godine, nastavila je sa ilegalnim radom, a 7. avgusta 1941. bila je uhapšena od Specijalne policije u jednoj vili na Senjaku gde je obavljala važne partijske zadatke.

Iste godine, 1941, streljan je od ustaša u Zagrebu *Fredi Bergman* iz Mostara. On je više godina kao komunista ilegalac i vešti »tehničar« putovao po partijskim zadacima po raznim zemljama Evrope, a za vreme rata u Španiji radio na pomoći narodu te zemlje u borbi protiv fašizma, a i sam boravio izvesno vreme u republikanskoj Španiji. Kao poznati komunist bio je u Zagrebu uhapšen i streljan među prvim uhvaćenim komunistima.

Ivana Lebla iz Subotice, bivšeg španskog borca, uhvatile su u toku okupacije mađarske vlasti i sa jednom radnom jedinicom uputile ga u Ukrajinu gde mu se zameo trag. Sa njim bi bila završena lista — do koje sam došao — poginulih jugoslovenskih Jevreja, bivših španskih boraca.

Od pet preživelih Jevreja španskih boraca jedan je narodni heroj. To je general-pukovnik *Voja Todorović* — Samuel Lerer. Rođen je 1914. godine u slobodarskom Mostaru, a odrastao je u Sarajevu. Pohađao je gimnaziju i istovremeno je radio kao sedlar. Godine 1933. prešao je u Zagreb gde je prvo studirao veterinu, a zatim agronomiju. Iste godine postao je član SKOJ-a, a nešto kasnije, marta 1934. godine, član Komunističke partije. Bio je hapšen 1936. godine i na sudu oslobođen zbog nedostatka dokaza.

Septembra 1937. otišao je u Španiju gde je bio mitraljezac u mitraljeskoj četi bataljona »Đuro Đaković«. Sa ostalim Jugoslovenima, bivšim španskim dobrovoljcima, bio je u logorima u Francuskoj, a 1941. godine, posle okupacije Jugoslavije, prešao na rad

Grupa španskih boraca (sa Kočom Popovićem, R. Domanijem i M. Perićem)

u Nemačku, gde je bio član Partijskog komiteta grupe španskih dobrovoljaca. Pomoću tajnih partijskih veza, krajem jula 1941. godine, prebacio se u Zagreb odakle je bio upućen u Bosansku Krajinu. Tu je najpre bio komandant bataljona, zatim komandant grupe udarnih bataljona, a kasnije komandant divizije. On se isticao kao vrlo hrabar borac i sposoban komandant. Pored mnogih podviga koje je preduzimaio i lično i sa jedinicama kojima je komandovao i po kojima je čuven, jedan će naročito ostati zapisan u istoriji narodnooslobodilačke borbe. To je napad na neprijateljski aerodrom Rajlovac kod Sarajeva avgusta 1943. godine. Tada je Prva krajiška brigada kojom je komandovao Todorović uništila 34 aviona. Borba za aerodrom u neposrednoj blizini Sarajeva, u kome su bili vrlo jaki nemački i ustaški garnizoni, trajala je čitavu noć. Nemci su pokušali da dovuku pojačanje oklopnim vozom, ali je i voz uništen.

Drugi preživeli španski borac je *Albert Abinun*, urednik emisija za inostranstvo Radio-televizije Beograd. Rođen je 1913. go-

dine u Sarajevu. U ranoj mladosti bio je član sarajevskog kena Hašomer hacaira. Radio je kao privatni činovnik. Član Komunističke partije je od 1935. godine. U Španiju je otišao iz Zagreba 1937. godine. Tamo je neko vreme bio pomoćnik političkog komesara bataljona. Nosilac je Spomenice 1941. Njegov brat Markus, student medicine, skromni, omiljeni i hrabri skojevac i prvoborac, ubijen je od četnika početkom 1942.

Treći je pisac ovog pregleda *Marko Perić - Velimir Drechsler*. Rođen 1914 godine, u Osijeku. Pripadao je zagrebačkoj grupi osnivača Hašomer hacaira. Bio je električarski radnik. Član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1935. godine, a 1936. beži kao politički emigrant u Čehoslovačku odakle 1937. odlazi u Španiju. Posle Španije bio je u koncentracionim logorima u Francuskoj. Odatle preko Nemačke dolazi 1941. u domovinu. Nosilac je Spomenice 1941. Postao je publicista i novinar. Sada je direktor sektora u Saveznom zavodu za statistiku.

Dvoje jugoslovenskih Jevreja — bivših španskih boraca koji sada žive u Izraelu su: *Lea Kraus*, koja je došla u Španiju iz Zagreba i radila u sanitetu, i »*Hamdija*« *Atijas* koji je pre Španije bio električarski radnik u Zagrebu. Lea je rođena 1914. godine u Gradačcu. Ona i dve njene sestre bile su članovi jevrejskog omladinskog pokreta, a u NOB učestvovala su četiri člana njene porodice, od kojih je dvoje izgubilo život. Lea je kao student Škole za više medicinske sestre u Zagrebu uhapšena zbog komunističke aktivnosti 1935. godine i osuđena na godinu dana robije. Posle Španije sve do kraja drugog svetskog rata živela je u Francuskoj. Sada živi u Kirjat Jamu kod Haife.

*

Pošto sam već bio napisao ovaj pregled o učestvovanju jugoslovenskih Jevreja u španskom građanskom ratu, doznao sam prilikom posete Izraelu i nekim kibucima u kojima žive nekadašnji pripadnici levičarskog jevrejskog omladinskog pokreta u Jugoslaviji, još neke podatke kojima se broj boraca povećava od 17 na 19.

Iz Zagreba je otišao u Španiju i trgovački putnik *Vilko Presburger*. Rođen je 1906. godine. Kao mladić bio je član jevrejskog gimnastičkog društva »*Makabi*«, a kasnije aktivista sindikalnog pokreta. Kako je policiji bio poznat njegov antifašistički i marksistički rad, bio je nekoliko puta hapšen i prisilno proterivan iz Zagreba. Od 1937. učestvovao je u borbama internacionalnih brigada, gde je jedno vreme bio zajedno s Pekom Dapčevićem. Poginuo je na Ebru, ali mu se ne zna grob.

U leto godine 1937. otišao je na odsustvo s hahšare u Jagodnjaku (Baranja) na kojoj su se grupe omladinaca pripremale za odlazak u Izrael učeći poljoprivredne i druge radove — *Isa Altarac*

iz Beograda. Neko se vreme nije javljao — izgledalo je kao da je nestao, dok jednog dana nije stigla ova dopisnica napisana u Parizu 20. jula 1937.: »Kibuc Hasolel — pusta Brod, Jagodnjak, Baranja. Dragi haverim, do danas mi se nije ukazala prilika da vam se javim. Na stanici su me čekali šatvanim¹⁾ i predložili mi da idem na izložbu. Sad sam, kako vidite, ovde, sumnjam da ću se vratiti. Dok bude gotovo sa mahapehom²⁾ gledaću da odem u kibuc, ali sad sam ovde potreban. Sve vas voli i pozdravlja sa hazak,³⁾ Iso.«

Za Isu Altarca — Šmuela čulo se posle da je u borbama u Španiji izgubio ruku, ali nisam uspeo da doznam za njegovu kasniju sudbinu.

---

1) na hebrejskom — komunisti

2) na hebrejskom — revolucija

3) na hebrejskom — zdravo!

KRIVIČNA DELA PROTIV ČOVEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA IZ ASPEKTA JUGOSLOVENSKEG ZAKONODAVSTVA

I

U predratnoj Jugoslaviji Jevreji su do 1940. godine bili formalno ravnopravni građani. Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. godine u svojim članovima 11, 12, 15, 19 i 23. zajemčuje slobodu vere i savesti, slobodu udruživanja, slobodu izražavanja mišljenja, slobodu nauke i umetnosti, ravnopravnost svih državljana u odnosu na zapošljenje u državnoj službi i slobodu prava i ugovaranja u privrednim odnosima. Prema tome, formalno su svi stanovnici imali pravo na slobodno, javno i privatno vršenje svake religije i verovanja, čije ispovedanje nije bilo u suprotnosti sa javnim poretkom i moralom.

Odredbe o jednakosti građana Jugoslavije sadržavao je i Senžermenski ugovor o miru sa Austrijom od 10. IX 1919. godine.

Status Jevreja kao verske zajednice u Jugoslaviji bio je uveden Zakonom od 29. XII 1929. godine. Jevrejima je bio priznat i status narodne manjine (iako o tome nije postojao posebni zakonski propis), jer je bilo dozvoljeno stvaranje raznih udruženja i ustanova sa jevrejskim nacionalnim, kulturnim, sportskim i sličnim ciljevima. Međutim, i pored formalne ravnopravnosti, stvarna ravnopravnost nikada nije bila potpuna. »Na razne načine su reakcionarni krugovi trpeli ili podržavali društvenu diskriminaciju koristeći se pri tome vekovnim predrasudama koje su se održale kao relikti ranijih vremena.«¹⁾

Dolaskom Hitlera na vlast u Nemačkoj i širenjem nacionalsocijalističkih ideja, antisemitizam je počeo da uzima korena i u Jugoslaviji, naročito poslednjih godina pred drugi svetski rat, kada su

---

¹⁾ Dr Albert Vajs: »Jevreji u novoj Jugoslaviji«, Jevrejski almanah, Beograd, 1954.

ga razni profašistički i reakcionarni krugovi i režimi počeli i zvanično da podržavaju. Važnu ulogu u tome igrale su fašističke i profašističke organizacije (Ijotićevci, ustaše, križari, kulturbundovci itd.).

Kao u mnogim drugim državama pod posrednim ili neposrednim uticajem fašizma i reakcije, naročito agresivnog nacionalsocijalizma i veoma jake antisemitske propagande iz Nemačke, tako se i u Jugoslaviji položaj Jevreja naglo pogoršao. No, tada se više nije radilo samo o antisemitizmu koji se širio mimo režima. Naprotiv, u to vreme doneti su i pozitivni zakonski propisi koji su pripadnike jevrejske zajednice Jugoslavije stavili u neravnopravni položaj. Bilo je to jasno gaženje svih proklamovanih ustavnih principa o ravnopravnosti građana i nekih međunarodnih sporazuma i obaveza. Da iz tog razdoblja navedemo uvođenje numerus-klauzusa za Jevreje za upis u srednje i visoke škole na osnovu propisa koji su doneti u vreme kada je ministar unutrašnjih poslova bio Korošec, zatim Zakon o trgovini životnim namirnicama, na osnovu kojeg se Jevrejima izričito zabranjuje trgovina životnim namirnicama naveliko (opravdanje za ovakvu meru u javnosti režim je našao u tome što je pred rat počela nestašica životnih namirnica, poskupljenje i u vezi s tim špekulacija), poverljive propise u vojsci na osnovu kojih Jevreji nisu unapređivani u više oficirske činove niti proizvedeni za oficire, i dr.

II

Kao i većina nacionalnih zakonodavstava pre drugog svetskog rata, tako i zakoni predratne Jugoslavije nisu do tada imali jasno iskristalisane pojmove i obeležja zabranjenih krivičnih radnji protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Tako, pored međunarodnih konvencija koje su bile prihvaćene od Srbije, kasnije i Jugoslavije a koje su se odnosile na neke zabranjene radnje iz ove oblasti, posebni deo Krivičnog zakonika predratne Jugoslavije nije inkriminisao nijednu od tih zabranjenih radnji. Razlozi ove slabosti u kodifikaciji bili su uglavnom: nerazvijeno međunarodno krivično pravo i često nepoštovanje prihvaćenih konvencija. Pored toga smatralo se da su mnoga krivična dela iz ove oblasti već obuhvaćena u posebnom delu postojećeg krivičnog zakonika te da ih stoga ne treba odvojeno kodifikovati. (Slično kao što, na primer, za vojna lica nisu posebno u vojno-krivičnim zakonicima propisana ona obična krivična dela koja su već obuhvaćena opštim krivičnim zakonikom — krađa, ubistvo i sl.)

Pošto je naš tadašnji krivični zakonik, kao i većine drugih civilizovanih zemalja, propisao kažnjavanje za izvršenje krivičnih dela ubistva, telesne povrede, krađe, pljačke, silovanja i dr., to

su se krivična dela ove vrste izvršena za vreme rata od domaćih ili stranih državljana na teritoriji domaće države imala da podvedu pod jedno od navedenih krivičnih dela iz posebnog dela krivičnog zakonika, naravno ukoliko su se obeležja tako izvršenog dela poklapala sa obeležjima krivičnog dela iz krivičnog zakonika. Tako bi se ubistvo talaca, civila i zarobljenika, ili silovanje i druga krivična dela izvršena za vreme rata, podvodilo pod krivično delo ubistva, pljačke ili silovanja, itd.

Ni vojni krivični zakonik predratne Jugoslavije od 1. II 1930. godine, sa izmenama i dopunama od 2. XII 1931. godine, nije u posebnom delu inkriminisao nijedno krivično delo protiv čovečnosti i međunarodnog prava. On je samo u §-u 48. inkriminisao, između ostalog, neprijateljsko izjašnjavanje vojnog lica protiv pojedinih narodnih plemena ili njihove vere.

Međutim, u §-u 162 Krivičnog zakonika bilo je inkriminisano »javno huljenje koje od javno priznatih vera«, a u §-u 165. propisana je kazna za onoga ko »javno na zborovima ili na javnim mestima draži jedan deo naroda protiv drugoga ili jedan društveni red protiv drugoga i time izaziva verski ili plemenski razdor ili razdor između društvenih redova«.

To su bile one konkretne pozitivne odredbe koje su u izvesnom smislu stavile pod krivičnopravnu zaštitu ustavne principe o ravnopravnosti naroda i veroispovesti i zabranu izazivanja svakog verskog i nacionalnog razdora (ovde ne ulazimo u zabranu razdora između društvenih redova, što u suštini znači zabranu klasne borbe, pošto to nije predmet naše teme).

Kao što se vidi, Ustav i zakoni predratne Jugoslavije zabranili su svaku diskriminaciju i razdor među narodima Jugoslavije i među postojećim verama, garantujući njihovim pripadnicima punu formalnu ravnopravnost. Međutim, ovi ustavni principi i zakonski propisi nisu niukoliko bili smetnja da se donesu propisi koji su prema Jevrejima bili u pravom smislu diskriminatorni, da se od strane profašističkih režima dopusti širenje antisemitizma i da se jedna manjina i »zakonom priznata vera« stavi u neravnopravni položaj.

Iako su ove ustavne odredbe i zakonski propisi kasnije demantovani širenjem i jačanjem antisemitizma i drugim merama vladajućih krugova protiv pojedinih naroda Jugoslavije i nacionalnih manjina, ipak oni sa formalno-pravne strane u izvesnom smislu predstavljaju neku vrstu preteče, ili sa stanovišta pozitivnog zakonodavstva začetak kasnijeg razvoja kodifikacije krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Ova kodifikacija će dobiti svoj puni značaj i sadržinu, kako u formalno-pravnom tako i u suštinskom pogledu, razvojem kroz narodnooslobodilačku borbu naroda Jugoslavije, i u novom krivičnom zakonodavstvu socijalističke Jugoslavije.

III

Karakteristika krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava je u tome što ona ne sadrže samo pojmove iz oblasti pozitivnog krivičnog prava nego i pojmove iz međunarodnog javnog prava. Odredbe o ovim krivičnim delima ne nalaze se samo u krivičnim zakonodavstvima pojedinih zemalja već i u međunarodnim ugovorima, konvencijama, deklaracijama itd. Štaviše, pojam ovih krivičnih dela, kao zabranjenih radnji, najpre je stvoren u međunarodnom javnom pravu, pa su tek posle na osnovu toga u pojedina zakonodavstva unete odredbe o ovim krivičnim delima.

Međutim, sve do prvog svetskog rata pojmovi krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava uglavnom se ograničavaju na određivanje pojma ratnih zločina, koji u stvari predstavljaju samo jednu grupu ovih krivičnih dela. Za krivična dela genocida, poznata odavno u istoriji, sve do poslednjih dana nije mnogo učinjeno da se kodifikuju međunarodnim sporazumima i da se unesu u pozitivna zakonodavstva pojedinih zemalja. Da navedemo samo nekoliko istorijskih činjenica koje jasno govore u prilog tvđenju da je genocid poznat i vršen odavno u istoriji: u slučaju ratova, krvne osvete i sl. Klanovi i plemena u doba prvobitne zajednice uzajamno su se istrebljivali: masovno uništenje Kartaginjana od strane Rimljana; istrebljenje sekta u tzv. verskim ratovima u srednjem veku; istrebljenja domorodaca od strane kolonizatora; pogromi Jevreja u carskoj Rusiji; pokolj Jevreja u Turskoj, itd. pa sve do najnovijih dana raznih rasnih diskriminacija u pojedinim državama ili još neoslobođenim kolonijama koje katkada imaju karakter genocida u pravom smislu.

Za pojam ratnih zločina u doba između dva svetska rata karakteristično je da nemaju neku određenost u krivičnom smislu, nego da se više oslanjaju na izvesna pravila o vođenju rata i ratnih operacija, na ono što je zabranjeno u ratu itd. kao sastavnim delu međunarodnog običajnog (ratnog) prava. O tim pravilima i običajima postojalo je više međunarodnih konvencija i ugovora, kao Ženevska konvencija od 1864. godine (dopunjena 1868.) o postupku sa bolesnicima i ranjenicima; Petrogradska deklaracija iz 1869. godine o zabrani varvarskih i podlih sredstava za vođenje rata doneta sa ciljem da se rat humanizuje, i o zabrani nekih napadačkih i odbrambenih sredstava; Deklaracija briselske konferencije iz 1874. godine; Ženevska konvencija od 1906. godine; Haške konvencije od 1899. i 1907. godine o poštovanju civilnog stanovništva u toku rata, o postupanju sa ratnim zarobljenicima, o postupanju prema bolesnim i ranjenim vojnicima i dr. iz oblasti ratnog prava, u čijem su donošenju učestvovali i predstavnici Srbije i Crne Gore.

Ovde treba istaći činjenicu da je Srbija, a kasnije Jugoslavija, pristupila napred navedenim međunarodnim sporazumima, te da je tako primila obaveze koje su proizilazile iz ovih međunarodnih akata.

Za krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava period sve do prvog svetskog rata karakterističan je po tome što se pokušavalo postizanje međunarodne saradnje u kažnjavanju ratnih zločina, ali se uglavnom sve bilo svelo na deklaracije i moralnu osudu, što je moglo da posluži samo kao jedan od osnova za eventualne reparacije.

Međutim, za period do drugog svetskog rata karakteristično je da uopšte nije bilo nikakvih sankcija za izvršioce ovih krivičnih dela koja u krivičnopravnom smislu nisu bila ni formulisana. Jedan od razloga da nisu bile propisane sankcije bio je što su izvršioци nekih od ovih radnji bili kažnjeni po pozitivnim zakonodavstvima država koje su neke takve radnje inkriminisale u posebnom delu krivičnog zakonika kao obična krivična dela, o čemu je već napred bilo reči.

IV

Nemačka je u ratovima 1870. i 1914—1918. primenjivala »strategiju« surovosti i razaranja. O tome svedoče naredjenja za najteži međunarodni banditizam, do tada u vođenju rata neviđenih razmera, dakle i pre hitlerovaca, kao što su ubijanja talaca, civilnog stanovništva, pljačka imovine, paljenja i dr. Da ovo nisu ostale samo prazne reči, nego da su postale i naredbe najodgovornijih vojnih komandanata, koje su bile i izvršene, svedoči više izveštaja specijalnih komisija u oslobođenim zemljama koje su bile pod Austro-Ugarskom i Nemačkom.

Pojedine odredbe Versajskog ugovora o miru sa Nemačkom okrivile su Viljema II za vođenje razbojničkog rata i predvidele osnivanje specijalnog međunarodnog suda da mu sudi. Slične odredbe o uzimanju na odgovornost krivaca koji su počinili razne ratne zločine u prvom svetskom ratu imaju i ugovori o miru sa Austrijom u Sen-Žermenu, i Bugarskom u Nejiu.

Ovi mirovni ugovori bili su međunarodni sporazumi tog vremena, a trebalo je da osude ratne zločine i da reše sve složene probleme prvog svetskog rata i pitanje krivične odgovornosti rukovodilaca državne politike i vojnih lica zbog »najveće uvrede međunarodnog morala« i izvršenih dela »protivnih zakona i običajima rata«, do tada neobični u istoriji međunarodnih ugovora.

Iako su savezničke zemlje — Francuska, Engleska, Rumunija i Italija — zahtevale da se na osnovu ovih međunarodnih sporazuma izvede pred sud 890 lica, među kojima i najviši rukovodioci

država koje su izgubile rat, a vodile su ga na brutalan i do tada u istoriji modernog ratovanja neviđen strahovito razbojnički način, — jedino je kompromisno rešeno da se ustanovi Vrhovni sud u Lajpcigu za suđenje krivcima za ratna krivična dela, i to na osnovu nemačkog zakona koji ustanovljava postupak za odgovornost za izvršenje krivičnih dela vezanih za rat.

Osim nekoliko presuda i izrečenih kazni od strane ovog suda, uglavnom simboličnih, i to nekim manje važnim ličnostima sa epizodnim ulogama u tako strašnom ratu, i za ratne zločine manjeg opsega i za podmuklo podmorničko ratovanje, glavni krivci, među njima i Viljem II, zbog držanja tadašnje holandske vlade nisu izručeni niti im je suđeno, tako da su u ovome pobedničke države u stvari kapitulirale pred zahtevima i pred otporom Nemačke.

Sve to pokazuje da je krivična odgovornost ratnih zločinaca u praksi međunarodnopravnih, a posebno krivičnopravnih odnosa bila samo fikcija. U stvari, pravi krivci za rat i ratni zločinci nisu bili podvrgnuti krivičnoj odgovornosti.

Ovde ne ulazimo u bliže razloge ove savezničke popustljivosti posle pobede u prvom svetskom ratu, ali je jasno da je tome doprinela i novonastala situacija posle oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji 1917. godine.

V

U vreme između dva svetska rata čine se ozbiljni pokušaji da se proširi pojam međunarodnih krivičnih dela, te postoji tendencija da se inkriminišu još neki postupci u vezi sa vođenjem rata. Pokušava se da se zabrane ne samo postupci ratujućih snaga protivni međunarodnom pravu o načinu vođenja rata (ratni zločini), već da se sam napadački rat stavi van zakona i da se svi postupci u vezi sa vođenjem takvog rata označe kao nedozvoljeni, odnosno kao krivična dela.

Kao međunarodni akti u ovom smislu mogu se smatrati odredba čl. 227. Versajskog ugovora o miru da će se suditi tadašnjem nemačkom caru Viljemu II »za povredu međunarodnog morala i nepoštovanje međunarodnih ugovora«, zatim čl. 16. Pakta Društva naroda, koji je kao međunarodno krivično delo inkriminisao agresiju, a kao kaznu — to je prva međunarodna sankcija — ekonomske, vojne i druge sankcije protiv krivca, čl. 29. Ženevske konvencije od 1929. godine o krivičnoj odgovornosti zbog narušavanja pravila postupka sa ranjenim i bolesnim vojnicima, kao i sa zatvorenima, Vašingtonska konferencija za ograničavanje naoružanja i za tihookeanska i dalekoistočna pitanja (1921—1922. g.) i Brijan — Kelogov pakt, zaključen 27. avgusta 1928. godine u Parizu, na osnovu kojeg su države potpisnice izjavile da osuđuju rat

radi regulisanja međunarodnih sporova i da se u svojim uzajamnim odnosima odriču rata kao oruđa nacionalne politike. Po tome paktu, svi konflikti, bez obzira na njihov karakter, morali su da se rešavaju samo mirnim sredstvima. Tom paktu bila se pridružila »dobrovoljno i bezuslovno« i Nemačka. Pitanje agresije i ratnog prava tretiraju kasnije i londonske konvencije o definiciji agresije, od 3. i 4. jula 1933. godine.

Najvažnije pitanje koje je u to vreme izbilo u prvi plan bilo je pitanje obaveznog pridržavanja zaključenih međunarodnih ugovora i sporazuma. U nekim državama je ta obaveza bila direktno izražena i u samom ustavu. Međutim, dolaskom hitlerovaca na vlast, neki pravници, pripremajući gaženje svih zaključenih ugovora, počeli su da propovedaju da su države usled promenjenih okolnosti, posle izvesnog perioda, ovlašćene da odredbe takvog jednog ugovora, koji su dobrovoljno prihvatile kao zakon i priznale, mogu na drugi način da tretiraju ili izmene s obzirom na životna prava naroda!

»Vlada Rajha izjavljuje — uveravao je Hitler 1935. godine — da će ispuniti sve obaveze koje proističu iz dobrovoljno potpisanih ugovora, čak i u onom slučaju ako je taj ugovor bio zaključen pre dolaska nacista na vlast«. Hitler, međutim, zaista nije pravio razliku između ugovora potpisanih pre ili posle prigrabljanja vlasti: on je podjednako cinično gazio i jedne i druge, što je opšte poznato iz nedavne prošlosti (zauzimanje Austrije 1936, Čehoslovačke 1938, napad na SSSR 1941. i dr.)

VI

Mnogobrojne konferencije, konvencije, međunarodni sporazumi i drugi međudržavni akti, naročito krajem XIX veka pa sve do drugog svetskog rata, u svojim odredbama uglavnom su jasno iskristalisali obeležje međunarodnih krivičnih dela. Ali, kao što smo rekli, sa kodifikacijom i prenošenjem ovih u nacionalna zakonodavstva išlo je sporo i skoro nikako. No, da se strogo držalo postignutih sporazuma i da su bile propisane sankcije za sve zabranjene radnje, a pogotovu da su sankcije striktno sprovedene bar za ona kršenja odredbi konvencija ili Pakta Društva naroda za koja su bile usvojene, međunarodno krivično pravo bi imalo jakog osnova i razloga za dalji razvoj i afirmaciju. Međutim, uglavnom se sve svelo na svečane deklaracije i izjave, pristupanje konvencijama i sporazumima, uz istovremeno verolomno gaženje istih od strane nekih država, na čelu sa Nemačkom, i to u periodu od više decenija.

Iako su postojale ove slabosti u primeni međunarodnog krivičnog prava sve do drugog svetskog rata, ipak su pomenuti akti

imali pozitivno dejstvo na razvoj teorije o međunarodnom krivičnom pravu, a pogotovu su s obzirom na stečena iskustva i događaje, ili bolje rečeno na vršenje zabranjenih radnji kroz istoriju, doprineli da se formira sistem međunarodnih krivičnih dela. Tako bi se međunarodna krivična dela mogla svrstati u dve osnovne grupe. Prva grupa — napadi na mirne odnose među narodima: 1) agresivne akcije; 2) propaganda agresije; 3) zaključivanje sporazuma u cilju agresije; 4) narušavanje ugovora koji služe stvari mira; 5) provokacija u cilju narušavanja mirnih odnosa među državama; 6) terorizam i 7) podrška naoružanih bandi («pete kolone»). Druga grupa — napadi u vezi sa ratom: 1) napadi na ratne zarobljenike, ranjene i bolesne vojnike; 2) napadi na život, zdravlje, čast i imovinu mirnih građana; 3) rušenje gradova i drugih naseljenih mesta i 4) pljačkanje i razaranje materijalnih i kulturnih vrednosti.²⁾

Međutim, ovde treba imati u vidu i specijalno krivično delo protiv čovečnosti koje su u drugom svetskom ratu izvršili nacistički zločinci čija se radnja izvršenja sastoji u uništenju neke nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe samo po osnovi pripadnosti toj grupi, bez obzira na konkretno ponašanje i delatnost pojedinaca i na njihov pol i doba života.

VII

Borba naroda Jugoslavije u periodu između 1941. do 1945. godine vodila se za oslobođenje zemlje od okupatora i za izgradnju novog društvenog uređenja. Pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, koja je posle okupacije zemlje 1941. godine i napada Nemačke na SSSR pozvala narode Jugoslavije na oružani ustanak, okupljale su se narodne mase u borbi na širokom frontu, bez obzira na nacionalnu, rasnu ili versku pripadnost i socijalno poreklo. Tako su se u redovima NOB-a svrstali svi oni poštenu rodoljubi koji su pred sobom imali kao prvenstveni zadatak oružane borbe oslobođenje zemlje od okupatora i domaćih izdajnika i izgradnju pravednijeg i boljeg društva.

Nerešeno nacionalno pitanje i suprotnosti koje su postojale među narodima Jugoslavije, vešto potpirivane i sve više raspaljivane od okupatora i njegovih slugu u licu domaće reakcije, velikosrpske buržoazije, ustaša, ljotićevara i dr., umnogome su otežavali okupljanje naroda Jugoslavije na širokom frontu za borbu protiv okupatora.

Već u prvim proglasima i pozivima koje je Komunistička partija Jugoslavije uputila narodima Jugoslavije, istaknuto je, iz

---

²⁾ Prema profesoru A. N. Trajninu: Krivična odgovornost hitlerovaca, Naučna knjiga, Beograd, 1948.

među ostalog, da se borba za oslobođenje vodi i da se nova vlast i nova država izgrađuju pod parolom stvarne jednakosti svih naroda Jugoslavije i njenih manjina, bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost. Tako se u tač. 8. proglasa o zadacima narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda navodi da »politička linija partizanskih odreda mora biti: narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije bez obzira na politička i verska ubeđenja«.

Da od brojnih dokumenata iz prvog perioda borbe, koji govore u prilog stava NOB-e u nacionalnom pitanju i pitanju ravnopravnosti uopšte, navedemo samo dva:

Zajednički proglas CK KPJ i Vrhovnog štaba NOP i dobrovoljačke vojske Jugoslavije od 27. III 1942. godine povodom prve godišnjice oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda:

***
»Uoči godišnjice porobljavanja naše zemlje, pružite si svi bratske ruke, stvarajte jedan jedinstveni Narodnooslobodilački front. Stupajte u redove naše herojske Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije, borite se rame uz rame sa herojskom Crvenom armijom, sa našim velikim saveznicima — sa Sovjetskim Savezom, Amerikom i Engleskom, za konačno svoje oslobođenje od mrskih fašističkih okupatora.

***

Centralni komitet
Komunističke partije Jugoslavije«.)

Koliko se vodilo računa o verski nastrojenim borcima, vidi se iz *Naredbe Vrhovnog komandanta Narodnooslobodilačkog pokreta i dobrovoljačke vojske Jugoslavije druga Tita od 23. VI 1942. godine štabovima proleterskih brigada o ustanovljenju zvanja verskih referenata u brigadama i o njihovim dužnostima,*⁴⁾ u kojoj se navodi:

»Prema ukazanoj potrebi ustanovljavaju se zvanja sveštenika pri brigadama sa nazivom: verski referent«.

***

»Znaci raspoznavanja su: brigadni: na levoj ruci krst (za hrišćanske), za muslimanske polumesec *itd.* (*podvukao A. L.*) sa dva širita ispod znaka, a za

---

³⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda br. 18, tom II, knjiga 3, str. 223, Vojno-izdavački zavod. »Vojno delo«, Beograd, 1954.

⁴⁾ Isto, br. 193

bataljonske sa jednim širitom. Na kraju petokraka zvezda«.

Dalje se u ovoj interesantnoj naredbi navode dužnosti verskih referenata.

U članku o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, drug Tito, između ostalog, piše:

... »Riječ narodnooslobodilačka borba — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim općejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebno, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština narodnooslobodilačke borbe«.⁵⁾

•••

Ovakav stav u nacionalnom pitanju i proklamovano jedinstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije bez obzira na rasnu i versku pripadnost, od početka ustanka pa za sve vreme narodnooslobodilačke borbe, bili su dosledno sprovedeni i potvrđeni u životu samih jedinica narodnooslobodilačke vojske i na oslobođenoj teritoriji, kao i brojnim odlukama i naređenjima vojnih komandi, narodnooslobodilačkih odbora i Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, da bi svoju punu sadržinu i stvarnu i pravnu potvrdu dobili oslobođenjem zemlje i donošenjem novog ustava.

U proglasima, pozivima i sl. ne pominju se posebno pripadnici jevrejske zajednice Jugoslavije kao narodne manjine sa specifičnim obeležjima i kao verska zajednica, što je razumljivo s obzirom na činjenicu da i druge manjine nisu posebno naglašavane i da je procenat jevrejskog življa u Jugoslaviji u odnosu na druge narode bio neznatan. Usled toga razumljivo je što KPJ, kao organizator oružane borbe protiv okupatora, nije posebno naglasio ravnopravnost i pripadnika jevrejske zajednice i jednakost njenih članova u novoj Jugoslaviji, jer se to samo po sebi razume. No, sasvim je jasno, s obzirom na ideološki stav i usvojene marksističke principe KPJ i narodnooslobodilačke borbe, da su i Jevreji u Jugoslaviji od samog početka narodnooslobodilačke borbe svrstani u iste redove i stavljeni u isti ravnopravni položaj sa svim drugim narodima i narodnim manjinama i verskim grupacijama.

Međutim, treba ovde pomenuti da su posle kapitulacije Italije, 9. septembra 1943. godine, i oslobođenja koncentracionog logora

⁵⁾ Josip Broz Tito: Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—45, I knjiga, »Kultura«, Beograd, 1957.

na ostrvu Rabu, Jevreji, oslobođeni logoraši, odmah formirali jevrejski bataljon koji je na oslobođenoj teritoriji Hrvatske uključen u 6. diviziju narodnooslobodilačkih jedinica Hrvatske. Ali, tom prilikom su u jedinice narodnooslobodilačkog pokreta, pored Jevreja, stupili i mnogi drugi pripadnici ovog logora.

»Nije nacionalni momenat iz nas stvorio cjelinu, vođenu istim ciljem i željama. Posrijedi je bilo nešto drugo, u taj čas bitnije i važnije. Trebalo je da se borimo protiv nacista i fašista, neprijatelja slobodarskog svijeta uopšte, a Jevreja posebno. Bilo nas je u talijanskom koncentracionom logoru na Rabu nekoliko hiljada iz svih krajeva svijeta: Nijemaca, Poljaka, Rumuna, Mađara, Austrijanaca i mnogih drugih, a nas Jugoslovena najviše. Ljudi iz raznih društvenih slojeva s raznim shvaćanjima, običajima i pogledima na svijet. Ali kod svih nas bilo je jedinstveno i svi smo bez iznimke željeli jedno — da se uništi fašizam i da svako doprinese toj pobjedi.«⁶⁾

VIII

Mnogobrojni dokumenti iz narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, kao što su naredbe, saopštenja, bilteni, presude, odluke i dr. a kasnije i formalno-pravni akti vojnih komandi i nove vlasti, narodnooslobodilačkih odbora i AVNOJ-a, bogati su izvori razvoja međunarodnog krivičnog prava za vreme borbe za oslobođenje. S obzirom na vreme i uslove kada su stvarani, oni, naročito u početku, nisu uvek potpuni niti adekvatni pojedinim krivičnim delima protiv čovečnosti i međunarodnog prava u onom smislu kako će se formirati kasnije u fazi oslobođenja i stvaranja nove države. No, oni su već tada i u duhu jako razvijenog novog međunarodnog krivičnog prava, koje je nastalo i pod uticajem odluka više međunarodnih konferencija, konvencija i sporazuma. Ti dokumenti iz tog vremena sadrže i mnoge odredbe i pojmove koji regulišu uopšte pitanja iz oblasti pravosuđa, zatim stavove koji se odnose na suđenje za izdajstvo zemlje, saradnju sa neprijateljem, špijunažu, za obična krivična dela, imovinsko-pravne odnose i dr., kao i pojedine odredbe procedure. Međutim, mnogi od njih po svojoj suštini predstavljaju neocenjivu istorijsku vrednost u razvoju međunarodnog krivičnog prava kod nas u periodu narodnooslobodilačke borbe i drugog svetskog rata.

Svi ti izvori mogu se razvrstati u dve osnovne grupe: dokumenti organizacionog i dokumenti materijalno i formalno-pravnog

⁶⁾ Viktor Hajon: Konačno — sloboda! — formiranje jevrejskog bataljona na ostrvu Rabu, Jevrejski almanah, Beograd 1954.

karaktera, s tim što veoma često jedni sadrže i jedne i druge norme. Inače, razvoj međunarodnog krivičnog prava za vreme narodno-oslobodilačke borbe može se podeliti u dva osnovna perioda: od početka oružanog ustanka, jula 1941. godine, pa do II zasedanja AVNOJ-a u Jajcu novembra 1943. godine i od II zasedanja AVNOJ-a pa do završetka rata 15. maja 1945. godine.

Za oba ova perioda postoji niz dokumenata u vidu raznih naredbi, biltena, presuda, saopštenja i drugih akata postojećih vojnih i civilnih vlasti narodnooslobodilačkog pokreta, koji su od neocenjive važnosti za razvoj međunarodnog krivičnog prava kod nas.

Posebni značaj za razvoj našeg zakonodavstva i sudstva, pa i za međunarodno krivično pravo u periodu do drugog zasedanja AVNOJ-a, imaju »Fočanski propisi«.

Po »Fočanskim propisima« nadležnost narodnooslobodilačkih odbora prostire se na sve funkcije vlasti, osim na one koje, u ratno vreme, spadaju u nadležnost vojnih organa. Naime, ovim propisima je izvršeno razgraničenje između NOO i vojnopozadinskih organa, tako da vojni organi imaju celokupno obezbeđenje i borbu protiv neprijatelja i krivično sudstvo u celini, dok civilno sudstvo spada u nadležnost NOO. Pored velike uloge u izgradnji nove vlasti, »Fočanski propisi« su od velikog značaja za određivanje pojma »narodni neprijatelj« i za konfiskaciju njihove imovine. Iz date definicije narodnog neprijatelja čija se imovina konfiskuje, proizilazi jasno da to mogu biti samo jugoslovenski državljani, dok okupatorski i drugi neprijateljski vojnici, ukoliko čine zverstva, postaju ratni zločinci. No za razvoj materijalnog i formalnog krivičnog prava važno je napomenuti da je narodnim neprijateljem mogao biti proglašen samo neko na osnovu sopstvene krivice, na osnovu svoje lične delatnosti. Član porodice, niti bilo kakva druga zajednica, nisu mogli potpasti pod odredbe o narodnim neprijateljima zbog delatnosti jednog svog člana. Da neko bude proglašen za narodnog neprijatelja, to je moralo da bude utvrđeno u specijalnom postupku. To znači da je u toku revolucije, još od prvih dana, vladao princip zakonitosti, koji je obavezivao sve organe vlasti i sve građane. Prema tome, propisi o kojima je ovde reč nose već u to vreme jak pečat humanizma, kako po formi tako i po svojoj sadržini, jer propisuju čovečni postupak i sa najvećim neprijateljima naroda. Što je takođe od osobitog značaja, to je činjenica da oni propisuju princip individualne krivnje svakoga za svoje delo i da zabranjuju bilo kakvu odmazdu prema članovima porodice narodnih neprijatelja. Dalje, odredbe ovih propisa spadaju među naše prve odredbe iz oblasti krivičnog prava, a sadrže neke osnovne principe na kojima se razvijalo naše krivično pravo uopšte, pa i krivična dela protiv međunarodnog prava.

Da citiramo jednu presudu ustašama koju je izrekao Ratni vojni sud Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske 18. novembra 1942. godine u Bihaću:

»U interesu naroda i narodnooslobodilačke borbe, u cilju suzbijanja ustaških zverstava i petokolonaške djelatnosti, u interesu konačnog oslobođenja naših napaćenih naroda i zaštite reda i bezbednosti na oslobođenim područjima, Ratni vojni sud, na osnovu islednog krivičnog materijala, svjedocima utvrđenih činjenica i na osnovu vlastitih priznanja okrivljenih... (navode se imena okrivljenih) izriče sledeću

P r e s u d u

Zatim sledi dispozitivni deo u kome se navode imena osuđenih lica i izvršena krivična dela, kao što su ubijanje nedužnog stanovništva, potkazivanje, zverstva i mučenja i dr. pa se dalje navodi:

»da su svi pomenuti u službi krvavog ustaškog režima, to je nepobitno utvrđeno u toku istrage i na osnovu zaplenjenih zvaničnih dokumenata«⁷⁾

Dalje se u presudi nabrajaju razlozi zbog kojih se zločini okrivljenih smatraju teškim, pa se posebno ističe činjenica da su učestvovali u ubijanju nevinog hrvatskog, muslimanskog i srpskog stanovništva. U presudi se ističu i kazne na koje su okrivljeni osuđeni.

Veliku ulogu u kažnjavanju ratnih zločinaca i u razvoju međunarodnog krivičnog prava u toku drugog svetskog rata pod uslovima dotada nečuvenih zverstava i genocida, pa i u razvoju ovog prava i kažnjavanju ratnih zločinaca u toku narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, odigrali su takođe i izjave najodgovornijih državnika savezničkih zemalja i međunarodni sporazumi, ugovori i dr., kao: Deklaracija Staljina od 4. decembra 1941. godine o »kažnjavanju hitlerovskih zločinaca«, note Vječe-slava Molotova, ministra spoljnih poslova SSSR, od 25. novembra 1941. godine i 27. aprila 1942. godine, izjava Sovjetske vlade od 14. oktobra 1942. godine, Deklaracija predstavnika Belgije, Čehoslovačke, Nacionalnog komiteta slobodne Francuske, Grčke, Luksemburga, Holandije, Norveške, Poljske i Jugoslavije, od početka 1942. godine, izjava predsednika Ruzvelta od avgusta 1943. godine, izjava Čerčila u Donjem domu 8. septembra 1942. godine, Moskovska deklaracija triju velikih sila od 30. oktobra 1943. godine, Krimaska deklaracija od 11. februara 1945. godine, Londonski sporazum četiri velike sile od 8. avgusta 1946. godine i dr.

---

⁷⁾ Arhiv Narodnooslobodilačkog rata Vojnoistorijskog instituta MNO FNRJ br. reg. 2—6, K—6—II.

IX

Na organizaciono jačanje vojnih sudova kod nas u ovom periodu uticala je *Naredba Vrhovnog štaba NOV i POJ od 29. XII 1942. godine*¹⁾ upućena štabovima narodnooslobodilačkih udarnih brigada i štabovima partizanskih odreda i komandama mesta i komandama područja, koja je doneta u svrhu stvaranja jedno-obraznog suđenja i obrazovanja stalnih vojnih sudova kod narodnooslobodilačkih (proleterskih) udarnih brigada, kod pojedinih vojnih vlasti i kod partizanskih odreda. Naredba određuje i sastav i nadležnost sudova i u bitnim crtama postupak. Posebno je značajno navesti da se tom naredbom određuje dužnost islednika da u slučaju nekog ratnog zločina prikupi sve važnije podatke, pa ističe da će takav materijal biti od propagandne važnosti za samu narodnooslobodilačku borbu, zatim od istorijskog značaja i da će poslužiti za kažnjavanje fašističkih zločinaca.

Sve do ove naredbe ne može se govoriti o pravim vojnim sudovima, bar ne na svim područjima, mada se prema Uputstvu privremene vrhovne komande u Crnoj Gori i pri osnivanju proleterskih brigada pominju vojni sudovi, pošto su komande partizanskih odreda ili drugih jedinica izricale presude, ne kao vojni sudovi nego kao revolucionarni organi narodnog ustanka. I za taj period karakteristično je da se sudilo u veću u kome je učestvovao i jedan predstavnik boraca.

Naredba od 29. decembra 1942. godine bavi se i problemima postupka, te se ističu principi usmenosti, neposrednosti i javnosti. Kontradiktornost se ne pominje ali se u praksi ostvaruje.

Organizacija sudstva u smislu pomenute naredbe i donete odluke, naređenja i uputstva za suđenje za razna krivična dela protiv naroda, protiv čovečnosti i međunarodnog prava, bili su zasnovani na principima zakonitosti i u duhu pravičnosti i humanizma, a u skladu sa razvojem međunarodnih kriterija usvojenih u to vreme od savezničkih zemalja i donetih odluka i međunarodnih sporazuma. Pored toga suđenje u toku narodnooslobodilačke borbe za sva krivična dela, pa i za izvršene ratne zločine, obavljalo se u skladu sa osnovnim principima usvojenim od vrhovnih vojnih i političkih vlasti NOP-a.

Mnogi izveštaji, pisma i saopštenja iz tog perioda daju podatke o izvršenim ratnim zločinima nad nedužnim stanovništvom. Tako izveštaj Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac od 12. marta 1943. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju²⁾ govori o

¹⁾ Arhiv Narodnooslobodilačkog rata Vojnoistorijskog instituta MNO FNRJ reg. br. 32/35, K—103.

²⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 5, str. 94. Vojno izdavački zavod »Vojno Delo«, Beograd, 1954. n

pljački i teroru neprijateljskih jedinica u Kragujevačkom okrugu, te se posebno pominju pljačke imovine seljaka i teror okupatora i prisilno odvođenje na rad u Nemačku.

Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 19. III 1943. godine¹⁰⁾ Okružnom povereništvu KPJ za Mladenovac o merama protiv neprijateljskog terora i špijunaže na teritoriji beogradskog okruga ukazuje na potrebu preduzimanja mera protiv postupka okupatora i domaćih izdajnika.

Postoje mnogi slični izveštaji i dokumenti višim vojnim komandama i političkim forumima o zločinima četnika, ustaša i drugih, kao i okupatorske vojske, kako nad pristalicama narodno-oslobodilačke borbe tako i nad narodom, koji ubedljivo svedoče o strahovitim zločinima izvršenim od okupatora i domaćih izdajnika.

X

Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu, na kome su donete istorijske odluke o stvaranju nove demokratske federativne države Jugoslavije, donelo je i važne odluke koje se odnose na kažnjavanje ratnih zločinaca.

U svome referatu na ovom zasedanju, govoreći o Moskovskoj konferenciji, drug Tito je naveo da je posle ove konferencije u odnosima između našeg političkog rukovodstva i saveznika postalo aktuelno, među ostalim pitanjima, i pitanje ratnih zločinaca. U Dekleraciji AVNOJ-a kojom su utvrđeni novi odnosi i označen revolucionarni pokret u današnjem razvitku narodne vlasti, između ostalog, pozdravljaju se i prihvataju odluke Moskovske konferencije, koja je pred sve narode antifašističke koalicije postavila i zadatak borbe protiv ratnih zločinaca. Tom prilikom je Predsedništvo AVNOJ-a donelo odluku o obrazovanju Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatorâ i njihovih domaćih pomagača — dakle samo nešto kasnije od obrazovanja Komisije Ujedinjenih nacija za ratne zločince, u Londonu, 20. oktobra 1943. godine — koja je pozvala sve savezničke zemlje da obrazuju svoje nacionalne komisije za utvrđivanje ratnih zločinaca i da sa njome sarađuju.

Videli smo da su se i dotad sudovi partizanskih komandi i vojni sudovi bavili kažnjavanjem ratnih zločinaca i izvršilaca drugih krivičnih dela, ali je osnivanjem Komisije dat podstrek i poseban značaj kažnjavanju ratnih zločinaca.

U uslovima još ne potpuno oslobođene zemlje, Komisija u prvoj fazi svoga rada nije mogla u potpunosti da razvije svoju

¹⁰⁾ Isto, tom I, knjiga 5, str. 97.

aktivnost, ali je značajno da se u toku 1944. godine osnivaju nacionalne komisije za utvrđivanje ratnih zločina, koje će zajedno sa centralnom komisijom odigrati naročito važnu ulogu posle oslobođenja zemlje.

Za rad Državne komisije i za njenu organizaciju bio je od važnosti i *Pravilnik o radu Državne komisije*, koji je donet 8. maja 1944. godine. Pravilnik sadrži odredbe materijalno- i formalno-pravnog karaktera, pored izvesnih administrativno-pravnih propisa. U Pravilniku je od značaja član 2. koji uglavnom nabroja krivična dela o kojima komisije treba da prikupljaju podatke. Važno je istaći da se bića krivičnog dela nabrojanih u čl. 2. uglavnom poklapaju sa onim krivičnim delima koja su bila inkriminisana u međunarodnom krivičnom pravu koje je tada važilo. Pošto ta krivična dela nisu taksativno nabrojana, na kraju člana je dodato kao i »svima onim delima kojima su zlostavljani pojedinci ili mase, uništavana imovina ili druga dobra, ili kojima se pomoglo izvršenje ma kojeg od takvih ili sličnih dela«.

Karakterističan je član 3. Pravilnika, već sasvim u duhu novog međunarodnog krivičnog prava što se postepeno razvijalo i afirmisalo, koji inkriminiše kako odgovornost neposrednih izvršilaca tako i organizatora, naredbodavaca, podstrekača, duhovnih začetnika i pomagača, koji su ma na koji način pomogli izvršenju ili skrivanju zločina.

Bez obzira na konkretnu delatnost Komisije, sama odluka o njenom obrazovanju i Pravilnik, kao pravni propisi nove vlasti, imali su naročiti značaj za dalji razvoj međunarodnog krivičnog prava kod nas, a posebno za razvoj propisa o kažnjavanju ratnih zločinaca. Oni su od takvog značaja i zbog toga što su u načelu prihvatili osnovne postavke dotada donetih i usvojenih međunarodnih principa u odnosu na pitanja ratnih zločina.

Pored toga, centralna komisija, kao i nacionalne komisije, pristupile su utvrđivanju i ratnih zločina izvršenih na teritoriji okupirane Jugoslavije od okupatorâ i njihovih pomagača prema Jevrejima. Komisije su ovaj materijal prikupile i posebno obradile, te je on 1952. godine poslužio kao osnova Savezu jevrejskih opština Jugoslavije da objavi knjigu »Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji«.

Dok je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača pokazivala aktivnost u pravcu utvrđivanja činjenica koje će poslužiti za kažnjavanje ratnih zločinaca, vojni i civilni sudovi nastavili su sa suđenjem kako zbog izvršenih ratnih zločina tako i drugih krivičnih dela. Tako, na primer, iz presude Vojnog suda Komande požeškog područja br. 140/43 od 9. XII 1943. godine doznajemo da je jedno lice osuđeno zbog toga što je

kao ustaša po selima palio kuće i ubio tri čoveka, »čime je počinio delo paleža i ubistva nevinog naroda«¹¹⁾)

XI

Uredba o vojnim sudovima od 24. maja 1944. godine predstavlja prvi pravni propis donet za vreme narodnooslobodilačke borbe koji konkretno daje obeležje bića krivičnog dela ratnih zločina.

Pored odredaba čisto materijalne prirode i propisa o ustrojstvu i nadležnosti vojnih sudova, naredba sadrži i odredbe o postupku za suđenje i izvršenje presude, pa se stoga ima smatrati kao jedan jedinstveni krivičnopravni propis koji je predstavljao kodifikaciju materijalnih normi koje su u oblasti krivičnog prava nastale u toku narodnooslobodilačke borbe na principima narodnooslobodilačkog pokreta.

Stupanjem na snagu ove Uredbe, prestala je da važi naredba od 29. XII 1942. godine. Inače, posebni značaj za nas imaju odredbe čl. 3. i 13. Uredbe, koje određuju nadležnost Višeg vojnog suda da sudi po važnijim delima ratnih zločinaca i koje daju bića ratnih zločina, koja se u mnogome podudaraju sa onim što je o ratnim zločinima u to vreme bilo usvojeno i od savezničkih zemalja.

Član 13. Uredbe glasi:

»Ratnim zločincima, bili oni građani Jugoslavije, okupatorskih ili drugih zemalja, imaju se smatrati: pokretači, organizatori, naredbodavci, te pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja, odvođenja u logore i na prisilni rad stanovništva, zatim paleža, uništavanja i pljačke narodne i državne imovine, svi pojedini posednici imanja i preduzeća u okupatorskim i drugim zemljama, koji su nečovečno eksploatirali radnu snagu na prisilni rad odvedenih ljudi, funkcioneri terorističkog aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaćih u službi okupatora, oni koji su vršili mobilizaciju našeg naroda za neprijateljsku vojsku.«

Ova odredba predviđa da ratni zločinci mogu biti kako građani Jugoslavije tako i građani okupatorskih i drugih zemalja i da izvršioци ratnih zločina mogu biti, pored neposrednih izvršilaca, i pokretači, organizatori, naredbodavci i pomagači. Posle određiva-

¹¹⁾ Iz arhiva Narodnooslobodilačkog rata Vojnoistorijskog instituta MNO FNRJ reg. br. 24/F-4, K-1754-1

nja subjekta krivičnog dela ratnog zločina, čl. 13. daje i njegova objektivna obeležja (radnje izvršenja, posledice).

Iz doba pre završetka rata treba pomenuti i *Odluku o ustaveni suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti* koju je 11. novembra 1944. godine donelo Predsedništvo Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije. Slične odluke donele su nešto kasnije i narodnooslobodilačke skupštine ostalih republika.

U uvodnom delu navode se razlozi koji su nametali potrebu da se donese odluka i konstatuje činjenica da su pojedinci, u vreme kada je Srbija bila pod fašističkom okupacijom i u vreme najteže borbe, saradivali sa okupatorom, služili u njegovom aparatu ili mu činili usluge raznih oblika, te da su na taj način izdali svoj narod i ukaljali svoje nacionalno ime i čast. »Obnavljajući svoju oslobođenu zemlju, srpski narod — kaže se na kraju uvodnog dela odluke — ne može ostaviti bez kazne ove zločine i prestupe kojima su njihovi počinitelji naneli štetu i sramotu srpskom narodu«.

Odluka u šest tačaka propisuje najosnovnije odredbe o organizaciji samoga suda i neke odredbe materijalno i formalno-pravne prirode. Po odredbama tač. 1. i 2. sud će »suditi svakom licu koje je za vreme neprijateljske okupacije počinilo zločin ili prestup protiv srpske nacionalne časti«. I dalje: »Ovaj sud sudiće za one zločine i prestupe koji se ne mogu kvalifikovati kao veleizdaja ili kao pomaganje okupatoru u vršenju ratnih zločina«.

U tač. 4. predviđeno je da će se »u slučaju da se u toku ispitivanja dela utvrdi da se radi o težem zločinu koji traži smrtnu kaznu, Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti oglasiti nenadležnim i uputiti krivca nadležnom sudu«.

Kao što se vidi, ova odluka ne obuhvata krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava, pa ni same ratne zločine, nego ih izuzima. Odluka je baš i doneta da se kaznama gubitka nacionalne časti (koja je u sebi uključivala gubitak građanske časti, a mogla se izreći doživotno ili na ograničeno vreme), lakog ili teškog prisilnog rada (najviše do deset godina) i konfiskacijom imovine, kazne one krivice koje se nisu mogle podvesti pod jedno od krivičnih dela iz Uredbe o vojnim sudovima od 24. maja 1944. godine, pošto su se i ta dela, s obzirom na vreme kada su izvršena, morala javno da žigošu i izvršiocu kazne.

XII

Tek što se završio rat u Evropi, Predsedništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 24. maja 1945. godine, donelo je *Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora*. Zakon je, kako u njegovom uvodnom delu ističe

Predsedništvo AVNOJ-a, donet u cilju zaštite ravnopravnosti naroda kao i ravnopravnosti građana Demokratske Federativne Jugoslavije bez obzira na njihovu nacionalnu, rasnu ili versku pripadnost. Ovaj Zakon »pravno formuliše postojeće činjenično stanje, pretvarajući ideal bratstva i jedinstva — jednu moralnu i političku vrednost, koja je za poslednjih sto godina lebdela pred očima istinskih boraca za prava naših naroda i koja je bila cilj naše borbe — u pravnu vrednost, pošto je to moralno-politička a sada i pravna vrednost jedna od osnova naše celokupne državne strukture.«¹²⁾

Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora ima sedam članova, od kojih su poslednja dva procesne prirode.

U članu 1. data su obeležja krivičnog dela koje je usmereno na rušenje načela ravnopravnosti naroda i građana i bratstva i jedinstva naroda Demokratske Federativne Jugoslavije. Stoga je »svako ograničenje građanskih prava kao i svako pružanje povlastica i prednosti (privilegija) građanima Demokratske Federativne Jugoslavije u zavisnosti od njihove nacionalne, rasne ili verske pripadnosti, kažnjivo kao krivična radnja kojom se ide za tim da se naruši načelo ravnopravnosti naroda i građana i bratstvo i jedinstvo naroda Demokratske Federativne Jugoslavije kao temeljna tekovina narodnooslobodilačke borbe.«

Član 2

Kao takav napad na nacionalnu ravnopravnost kazniće se i svaka agitacija i propaganda kojom se ide za tim da se izazove ili raspiri nacionalna ili rasna mržnja ili razdor, a isto tako i pisanje, izdavanje, štampanje i raširivanje spisa takve sadržine.

Kao što se vidi, ovaj član inkriminiše posebno krivično delo izazivanja i raspirivanja nacionalne ili rasne mržnje ili razdora, dok je izazivanje i raspirivanje verske mržnje inkriminisano u članu 5. ovog zakona i zaprećeno istom kaznom.

Zakon je redakcijski doteran, te je Ukazom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ od 11. jula 1946. godine proglašen novi Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne ili verske mržnje i razdora, koji je stupio na snagu 20. jula iste godine. Međutim, stupanjem na snagu Krivičnog zakonika, 1. jula 1951. godine, on je ukinut, ali su njegove inkriminacije prenete u čl. 119. kao krivično delo izazivanja nacionalne, rasne ili verske netrpeljivosti, mržnje ili razdora.

Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora naišao je na velik odjek u demokratskoj javnosti u svetu, a posebno je sa velikom pažnjom i priznanjem primljen

---

¹²⁾ Dr. Jože Vilfan, predgovor uz Zbirku materijalno-krivičnih propisa br. 10, izdanje »Službenog lista DFJ«, Beograd 1945.

u jevrejskoj javnosti. Jer, posle stradanja i patnji Jevreja u Evropi za vreme vladavine fašističkih režima, ovaj zakon značio je, pored pozitivne zakonske afirmacije i krivičnopravne zaštite proklamovanih principa narodnooslobodilačke borbe i principa novog Ustava, i veliku moralnu satisfakciju za progonjene i neravnopravne, nadu u bolju budućnost i veru da se nedavne strahote nikad neće ponoviti.

XIII

Drugi propis nove Jugoslavije (njegove pojedine odredbe) koji predstavlja posebni interes za naš članak, je *Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države* donet 25. aprila 1945. godine (stupio na snagu 1. septembra 1945. godine).

Ovaj zakon, po kome su se kažnjavala krivična dela protiv naroda i države, predstavlja u suštini jednu posebnu glavu budućeg Krivičnog zakonika. Vremenom ovaj zakon je pretrpeo neke izmene, a primenjivao se sve do donošenja novog Krivičnog zakonika. Donet je neposredno posle oslobođenja zemlje da bi se jasno dalo na znanje da će se izvojevana sloboda i nezavisnost, kao i tekovine narodnooslobodilačke borbe i novo društveno uređenje, braniti od svakog napada spolja i iznutra, te da će se izvršioци krivičnih dela kazniti.

U nekim svojim odredbama ovaj zakon preuzima dotada usvojena načela o pojmu ratnog zločina, te tako kažnjavanjem izvršilaca ovih dela u stvari nastavlja u uslovima oslobođene zemlje ono što se za vreme narodnooslobodilačke borbe izgrađivalo. No, treba dodati da on sadrži i nekoliko bitnih procesno-pravnih principa (o nadležnosti sudova, saslušanju osumnjičenog, pretresu, pravu na žalbu i dr.).

U tač. 3. čl. 3 Zakona, data su obeležja krivičnog dela ratnog zločina:

»Ko izvrši ratni zločin, tj. ko u vreme rata i neprijateljske okupacije radi kao pokretač, organizator, naredbodavac, pomagač ili neposredni izvršilac uštava, osuđivanja na smrtné kazne i njihovog izvršenja, hapšenja, mučenja, prisilnog iseljavanja ili odvođenja u koncentracione logore, u internaciju i na prisilan rad stanovništva Jugoslavije; ko vrši namerno izgladnjavanje stanovništva, prinudno odnarođivanje, prinudnu mobilizaciju, odvođenje u prostituciju i silovanje, prisilno prevođenje u drugu veru; ko pod istim uslovima vrši potkazivanja koja imaju za rezultat u ovom stavu navedene mere terora i prisiljavanja ili ko pod istim okolnostima

naređuje ili vrši paljevine, uništavanje ili pljačku javne ili privatne imovine; ko postane funkcioner terorističkog aparata i policijskih formacija okupatora ili službenik zatvora, koncentracionih i radnih logora, ili nečovečno postupa sa jugoslovenskim državljanima i ratnim zarobljenicima.«

Novi *Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države* od 16. jula 1946. godine, koji je stupio na snagu 23. jula iste godine, ukida ili rediguje neke odredbe ranijeg zakona i uvodi nove, ali je ipak većina odredbi ostala identična sa onima iz ranijeg zakona.

Iz ovog zakona treba pomenuti odredbu čl. 16. po kojoj krivična dela po ovom zakonu i izvršenje presuda izrečenih po tim delima *ne zastarevaju*. Ova odredba bila je sasvim opravdana s obzirom na prirodu i težinu krivičnih dela protiv naroda i države, odnosno ratnih zločina. Odredba o nezastarelosti krivičnog gonjenja ovih krivičnih dela dobila je kasnije potvrdu u st. 3. čl. 88. Opšteg dela Krivičnog zakonika od 4. decembra 1947. godine u formulaciji: »Nema zastarelosti u pogledu gonjenja onih krivičnih dela za koje to zakon izričito određuje.« Kasnije ćemo videti kako je ovo pitanje regulisao novi Krivični zakonik.

XIV

Naš *Krivični zakonik od 2. marta 1951. godine* (izmene i dopune 2. jula 1959, 22. jula 1962. i 4. aprila 1965. godine) u glavi XI o krivičnim delima protiv čovečnosti i međunarodnog prava sadrži odredbe o krivičnim delima genocida, ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, ratnog zločina protiv ranjenika i bolesnika, i dr.

Kako je reč o krivičnim delima koja su po svom biću i obeležju takođe u skladu sa dotada priznatim i usvojenim shvatanjima naprednog i savremenog međunarodnog krivičnog prava i idu ukorak sa njegovim pozitivnim razvojem, to ćemo ovde njihove odredbe citirati.

Genocid (čl. 124.)

»Ko u nameri da potpuno ili delimično uništi neku nacionalnu, etičku, rasnu ili versku grupu, vrši ubistva ili teške povrede tela ili vrši teško narušavanje fizičkog ili duševnog zdravlja članova grupa ili prisilno raseljavanje stanovništva, ili stavi grupu u takve životne uslove koji dovode do potpunog ili delimičnog istrebljenja grupe, ili pri-
meni mere kojima se sprečava rađanje između pri-

padnika grupe, ili vrši prisilno preseljenje dece u drugu grupu, kazniće se strogim zatvorom najmanje pet godina ili smrtnom kaznom.«

Krivično delo genocida po našem krivičnom zakoniku može se izvršiti kako u vreme rata tako i za vreme mira, i ne tretira se kao političko krivično delo, što ima posebni značaj u vezi sa ekstradicijom. Osnovno njegovo obeležje je da je izvršeno jednom od navedenih radnji u nameri da se potpuno ili delimično uništi neka nacionalna, etnička, rasna ili verska grupa. Stoga ovde nije bitno prema koliko lica je genocid izvršen, nego da je učinjen u pomenutoj nameri prema jednoj od citiranih grupa. Pored toga, svaka od njegovih radnji izvršenja a naročito izvršenje ubistava i teških telesnih povreda, i bez namere koja je potrebna za postojanje genocida, predstavlja posebno kažnjivo krivično delo.

Ako se obeležja genocida kako su data u našem Krivičnom zakoniku uporede sa onima iz konvencije Generalne skupštine UN o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (čl. I-VII), koja je kod nas ratifikovana Ukazom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ od 21. VI 1950. g., dolazi se do zaključka da su ona u odnosu na zaštitni objekat identična, što je uostalom i suština pitanja, dok su radnje izvršenja u Krivičnom zakoniku date nešto detaljnije.

Ratni zločin protiv civilnog stanovništva (čl. 125)

»Ko kršeći pravila međunarodnog prava u vreme rata, oružanog sukoba ili okupacije naređuje ili vrši prema civilnom stanovništvu ubistva, mučenja ili nečovečna postupanja, podrazumevajući tu i biološke eksperimente, nanošenje velikih patnji ili povreda telesnog integriteta ili zdravlja; protivzakonito raseljavanje ili preseljavanje ili prisilno odnarođivanje ili prevođenje na drugu veru stanovništva; prisiljavanje na prostituciju ili silovanja; primenu mera zastrašivanja i terora, uzimanje talaca, kolektivno kažnjavanje, protivzakonito odvođenje u koncentracione logore i druga protivzakonita zatvaranja, lišavanje prava na pravilno i nepristrasno suđenje; prisiljavanje na vršenje službe u oružanim snagama neprijateljske sile ili u njenoj obaveštajnoj službi ili administraciji; teranje na prisilni rad, izgladnjavanje stanovništva, konfiskovanje imovine koje nije opravdano vojnim potrebama, uzimanje nezakonite i nesrazmerne velike kontribucije i rekvizicije, smanjenje vrednosti domaćeg novca, ili protivzakonito izdavanje novca, kazniće se strogim zatvorom najmanje pet godina ili smrtnom kaznom.«

Ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika (čl. 126.)

»Ko kršeći pravila međunarodnog prava u vreme rata ili oružanog sukoba naređuje ili vrši protiv ranjenika, bolesnika, brodolomaca ili sanitetskog osoblja ubistva, mučenja ili nečovečna postupanja, podrazumevajući tu i biološke eksperimente, nanošenje velikih patnji ili povreda telesnog integriteta ili zdravlja, ili ko naređuje ili vrši protivzakonito i samovoljno uništavanje ili prisvajanje u velikim razmerama materijala i zaliha sanitetskih ustanova ili jedinica koje nije opravdano vojnim potrebama, kazniće se strogim zatvorom najmanje pet godina ili smrtnom kaznom.«

Ratni zločin protiv ratnih zarobljenika (član 127.)

»Ko kršeći pravila međunarodnog prava naređuje ili vrši protiv ratnih zarobljenika ubistva, mučenja ili nečovečna postupanja, podrazumevajući tu i biološke eksperimente, nanošenje velikih patnji ili povreda telesnog integriteta ili zdravlja, prisiljavanje na vršenje službe u oružanim snagama neprijateljske sile, ili ih lišava prava na pravilno i nepristrasno suđenje, kazniće se strogim zatvorom najmanje pet godina ili smrtnom kaznom.«

Ratni zločini iz čl. 125., 126. i 127. Krivičnog zakonika imaju svoj osnov u Ženevskim konvencijama od 12. avgusta 1949. godine — o zaštiti građanskih lica za vreme rata, za poboljšanje sudbine ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu, za poboljšanje sudbine ranjenika, bolesnika i brodolomnika oružanih pomorskih snaga, i u Ženevskoj konvenciji o postupanju sa ratnim zarobljenicima. Međutim, pojedine inkriminacije ovih krivičnih dela bile su sadržane i u ranijem našem pozitivnom zakonodavstvu u vreme rata i odmah posle oslobođenja, o čemu je napred bilo reči. Naravno, u Krivičnom zakoniku su sve inkriminacije preciznije, obuhvatnije i posebno tretiraju sva tri zaštitna objekta — civilno stanovništvo, ranjenike i bolesnike i ratne zarobljenike.

U čl. 128. Krivičnog zakonika kao krivično delo predviđeno je organizovanje grupe radi vršenja genocida i ratnih zločina. Po ovoj odredbi kažnjava se strogim zatvorom najmanje pet godina ili smrtnom kaznom onaj ko organizuje kakvu grupu radi vršenja krivičnih dela iz čl. 124. do 127. ovog zakonika, ili ko podstiče na stvaranje ovakvih grupa ili priprema njihovo organizovanje.

Za ovaj oblik — organizovanje grupe radi vršenja genocida i ratnih zločina, zakonodavac je propisao istu kaznu kao i za izvršenje tih krivičnih dela. Istina, kažnjava se svako lice, ali za organizaciju kakve grupe radi vršenja ovih krivičnih dela, što znači da sama dela i ne moraju da budu izvršena. Dalje, kažnjava se onaj ko podstiče na stvaranje ovakvih grupa, što znači za jedan posebni oblik podstrekavanja za koji se neće primeniti odredba čl. 19. Krivičnog zakonika, i, na kraju, istom kaznom kažnjava se onaj ko priprema organizovanje jedne takve grupe, što znači da su kažnjive i same pripreme za organizaciju grupe radi vršenja pomenutih krivičnih dela.

Kao što se vidi, naš Krivični zakonik je veoma dosledan i oštar kada je reč o ovim najtežim krivičnim delima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Jer, on je, pored toga što je u čl. 124. do 127. obuhvatio sve poznate i moguće radnje izvršenja ovih krivičnih dela, u čl. 128. predvideo i oblike koji su društveno veoma opasni, pa je stoga i propisao istu kaznu za njegove učinioce, kao i za neposredne izvršioce.

U grupi krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava koja imaju svoj osnov u Ženevskim konvencijama i koja se razlikuju od ovde citiranih ratnih zločina samo po tome što su manje društvene opasnosti, treba pomenuti krivična dela surovog postupanja sa rajenicima, bolesnicima i ratnim zarobljenicima (čl. 131. K. z.) i zloupotrebu međunarodnih zakona (čl. 133. K.z.).

U grupu ovih krivičnih dela po našem Krivičnom zakoniku spadaju i krivično delo protivpravnog ubijanja ili ranjavanja neprijatelja (čl. 129.), protivpravno oduzimanje stvari od ubijenih i ranjenih na bojištu (čl. 129a), upotreba nedozvoljenih sredstava borbe (čl. 129b), povreda parlamentara (čl. 130) i uništavanje kulturnih i istorijskih spomenika (čl. 132).

Ova krivična dela tretiraju se takođe kao ratni zločini u širem smislu, a neka od njih crpe svoj međunarodni karakter iz Pravila o zakonima i običajima pri vođenju rata uz Hašku konvenciju iz 1907. godine, dakle ne kao prva grupa ovih krivičnih dela koja imaju osnova u posleratnim Ženevskim konvencijama.

Kao što se vidi, Krivični zakonik je u XI glavi veoma precizno formulisao sva krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava, usvojivši u suštini načela o ovim delima iz pomenutih međunarodnih konvencija i akata. On u ovoj glavi, osim odredbe o kažnjavanju organizatora kakve grupe za vršenje krivičnih dela iz čl. 124. do 127. ovog zakona, nije posebno, kao ni Statut međunarodnog vojnog suda, istakao da se »službeni položaj optuženih, bilo kao šefova države ili kao odgovornih službenika u državnim nadležnostima, neće smatrati kao razlog za oslobođenje od odgovor-

nosti ili za ublažavanje kazne«. Isto tako nije, kao ni čl. 8 Statuta, propisao da se okrivljeni neće osloboditi od odgovornosti ako je radio po naređenju svoje vlade ili pretpostavljenog, te da se to može smatrati kao razlog za ublažavanje kazne, niti je posebno propisao mogućnost suda da pojedine organizacije proglašava za zločinačke i da njihove pripadnike samim tim izvodi pred sud bez potrebe da se uvek i ponovo utvrđuje zločinački karakter jednom već tako proglašene organizacije — čl. 9. i 10. pom. Statuta. Međutim, kod razmatranja pitanja odgovornosti organizatora i naredbodavaca za izvršenje ovih krivičnih dela, pored odredaba čl. 23. i čl. 128. Krivičnog zakonika — organizovanje grupa radi vršenja genocida i ratnih zločina, treba imati u vidu i odredbe Krivičnog zakonika o saučesništvu, tj. da postoji mogućnost da se pored neposrednih izvršilaca i svi saučesnici kazne primenom čl. 19. do 22. K.z.

Krivični zakonik nema posebne odredbe o odgovornosti izvršilaca krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava ukoliko su ova dela učinili po naređenju svoje vlade ili svog pretpostavljenog, te se prema tome za postojanje njihove krivične odgovornosti primenjuju opšta načela o odgovornosti izvršilaca krivičnih dela učinjena podstrekavanjem od strane drugih lica. Naša bogata posleratna sudska praksa u potpunosti je usvojila principe izražene u pojedinim odredbama Statuta Međunarodnog vojnog suda — o odgovornosti i kažnjavanju šefova država i odgovornih službenika, o odgovornosti za izvršenje krivičnih dela ratnih zločina i genocida po naređenju svoje vlade ili pretpostavljenog — i o zločinačkom karakteru pojedinih domaćih i stranih političkih organizacija kao i principe iz Nirnberške presude o kažnjavanju glavnih nacističkih ratnih zločinaca.

Po Krivičnom zakoniku od 2. marta 1951. godine *zastarelost* krivičnog gonjenja i izvršenja kazni za najteža krivična dela nastaje kada protekne 25 godina od izvršenog dela odnosno od pravosnažno izrečene kazne. Međutim, najnovijim Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika od 4. aprila 1965. godine, po novom čl. 134a. krivično gonjenje i izvršenje kazne za krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava navedena u čl. 124. do 128. ovog zakonika, tj. za krivično delo genocida, ratnog zločina protiv ranjenika i bolesnika, ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika i za krivično delo organizovanja grupe radi vršenja genocida i ratnih zločina, *ne zastarevaju*.

Ovakvim regulisanjem ovog pitanja, Jugoslavija je još jednom pokazala svoju doslednost u stavu prema problemima koji su početkom 1965. godine bili u centru pažnje svetske javnosti. Demokratska javnost sveta podigla je glas protesta protiv zasta-

revanja prava na gonjenje i kažnjavanje ratnih zločinaca u Zapadnoj Nemačkoj 9. maja 1965. godine. Protestu se pridružila i jugoslovenska javnost. Posebno mesto u tome zauzima izjava Savezne skupštine od 27. januara 1965. godine i, za nas, Rezolucija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije protiv odluke bonske vlade o zastarelosti ratnih zločina.

U Jugoslaviji su praktično likvidirani slučajevi odgovornosti za ratne zločine. Ovde-onda se otkrije još poneki ratni zločinac. No, odlukom o nezastarivosti gonjenja, kažnjavanja i izvršenja kazni za ratne zločine »Jugoslavija pokazuje svoj dosledni stav i rešenost da i tim aktom učestvuje u solidarnosti miroljubivog čovečanstva da se privedu kazni krivci koji su odgovorni za najteža krivična dela.«¹³⁾

---

¹³⁾ Jevrejski pregled, Beograd, mart—april. 1965.

DJECA BJEŽE

Iz povijesti jevrejske izbjegličke djece za vrijeme drugog svjetskog rata

Prošlo je otada više od dvadeset godina. Desetine jevrejske dece dolazilo je k nama, a kod nas je bio mir i spokoj. Kod nas su tražili spasa i slobodu, a i sami nisu znali koliko taj naš mir i spokoj već odiše i nemirom i tjeskobom. Prošlo je toliko mnogo vremena od one jeseni 1940, kada mi je Recha Freier, tvorac zamisli Omladinske Alije a i organizatorica spasavanja te jevrejske djece iz Njemačke, povjerila misiju brige za tu djecu, dok ne uspiju da odu u Palestinu. Bio sam s tom djecom gotovo pet godina i vodio ih preko tri granice, brinuo se za njih koliko se moglo brinuti u tim godinama 1941—1945. Sve te slike strahota koje su se mogle desiti, i koje su se oko nas i dešavale, sve to još živi u nama.

*

U predgrađu Zagreba čekao sam prvu grupu djece. Najavljen je njihov dolazak. Policija ne smije da ih primjeti, jer su oni »ilegalci«. Ilegalno su prešli jugoslavensku granicu, ilegalno će živjeti u Zagrebu, smješteni kod naših Jevreja koji ih čekaju sa svom toplinom solidarnosti. Gledam u tamu i ne vidim ništa. Čini mi se samo da neka bezlična masa ocrtava čudne konture, koje nisu ni čovjek ni drvo... Da li su to možda ta očekivana, spasavana, voljena jevrejska djeca?

Dođe mi zamisao i izrekнем rječcu: Šalom! Smjesta se ras-trgla ta bezlična masa, rasturila se, razletela kao da ju je pogodila iskra oživljenja, a mala i velika djeca okupila su se oko mene u velikom povjerenju i obasula me pitanjima. Dva pitanja su mi ostala u sjećanju:

»Haver, ima li u Zagrebu ,minjan' da kažem Kadiš za mojim ocem? ...«

»Haver, je li istina da se u Zagrebu smije igrati nogomet, da mi to isto smijemo igrati? ...«

*

I tako su oni počeli da dolaze...

Organizovano, a i pojedinačno, kako ih je jevrejski udes, pod čizmama fašističke Evrope, k nama dovodio.

Jednog smo dana očekivali najavljeni dolazak grupe od 16 djevojaka iz Berlina. Bile su to kćeri poljskih Jevreja u Berlinu, za koje se niko nije brinuo pa ih je Recha Freier primila pod svoje okrilje. Telefonom nismo bili obaviješteni ni o čemu i ured naše Roze Haker odisao je brigom. Nakon čitavog dana iščekivanja stigla je zlokobna obavjest: jugoslavenska žandarmerija ih je uhvatila prigodom prijelaza granice, dok su se ta djeca teško vukla kroz snijeg sjeverno od Maribora; sada sjede naši hapšenici u Mariboru, a vlasti namjeravaju da ih vrate u hitlerovačku Austriju.

U Mariboru me dočekala neočekivana situacija. Svo stanovništvo je već znalo za čudne mlade hapšenike koji, zatvoreni u mariborskom malom hotelu, suše svoje haljine i čekaju na svoju sudbinu. Banska uprava je dala nalog da ih vrate... Ali Maribor to nije dozvolio. Mariborski ljudi su se zakleli da ta djeca moraju biti spasena, a ljubljanske novine su učinile svoje...

Logor u Krškom ih je primio.

*

Došao je 27. mart 1941. Poslednja grupa dobila je certifikate od engleske vlade za ulazak u Palestinu, nakon teških pregovora i preklinjanja. Pratio sam tu grupu iz Zagreba, nesiguran da li ću moći da ih dovedem u Beograd, jer je zvanični Zagreb šutio 27. marta...

Nekoliko desetina jevrejske djece sišlo je u Beogradu sa voza. Niko nas nije čekao. Pošao sam sa svojom »četom« kroz noć 27. marta, kroz Beograd, miran nakon bure... Nakon nekoliko trenutaka hoda kroz ulice, opazismo tenk a pred njim oficir koji nas zapanjeno upita:

»A šta mu je to?...«

»Pa eto, jevrejska siročad iz Njemačke, a idem s njima u ured Saveza jevrejskih općina.«

Mladi oficir je bio izvan sebe. Počeo je od uzbuđenja da izbacuje pojedine nesuvisle riječi:... »pa šta da učinim... zar iz Njemačke... proklet Hitler... pa da vas pratim... hoćeš tenk... topove...«

Pred uredom Saveza opet mir. Nitko da nam otvori. Podvornik se ne usuđuje. Dok ne naiđe odjednom neki general i lupi sabljom u vrata, psujući sve svece: »Otvori, ili ću ti...«

Sutradan su djeca putovala sa beogradskog kolodvora, preplavljenog masom naroda, a naš Šime Špicer, predan i dobar, sretan je gledao na djecu koja su konačno uspjela da uđu u vagon.

*

Kada sam se nakon dan-dva vratio u Zagreb, našao sam preostalo šezdesetoro djece kako me u prvi mah bezizražajno gledaju da me odmah zatim čudno zapitaju:

»A zar nisi pošao s njima? Mi smo navikli da nas ostavljaju...!«

Čuti ću još mnogo puta isto pitanje. Ta draga napaćena lica, koja su se navikla da ne vjeruju čovjeku, jer je zvijer, jer ih zvijeri prate od rođenja u formi SS i Gestapo, jer su im uzeli očeve i majke, i jer je čitava njihova predodžba o svijetu prepuna umora od stalne borbe za goli život, — oni još dugo neće biti u stanju da vjeruju, jednostavno da vjeruju da imade i nade i povjerenja i međusobne pomoći...

Šezdesetoro djece našlo se ilegalno u Zagrebu, kada je nacistička vojska pregazila Zagreb, a ulice se napunile ustaškim ološom. Berta je već onda jauknula:

»Nikad im nećemo pobjeći!«

Nakon nekoliko dana smjestili smo ih u dva naučnička doma koji su bili svojina Jevrejske općine. I tako započinje traženje izlaza...

Arje mi je rekao:

»Nemojte nam dati žutu traku. Ti znadeš da sam ja ponosan Jevrejin, ali mi imademo već gorko iskustvo sa nacističkom bagrom. Sve je to da bi sastavili spisak, siguran i tačan, pa da vas onda lijepo, kada sve bude u redu organizovano, odjednom zgrabe. Nemojte nam dati žutu traku...« Poslušali smo ih i dobro smo učinili. To nam je omogućilo da ih spasimo lakše i brže nego što bi to inače bilo moguće.

Uskoro sam pošao u Ljubljano da tražim izlaz. Nakon mjesec dana vratih se sa slikom starog habzburškog dvorca »Lesno Brdo« iznad Horjulske doline.

I opet me pogledaše moja djeca, i s čuđenjem rekoše:

»Pa zar si se vratio? Bili smo uvjereni da si se spasio, a nas da si zaboravio!«

Za koji dan smo prešli talijansku granicu.

Bio sam uvjeren da će mi djeca odahnuti. Eto, sada smo spašeni. Počinje novo poglavlje, a nade se sve više šire... Moći ćemo da izgradimo našu čudnu i slučajnu zajednicu, zajednicu jevrejske djece koja bježi iz zemlje u zemlju i tko zna da li će ikada doći u svoju zemlju?

Bio sam sretan što će mi sada ta napaćena djeca vidjeti slovenske ljepote... Idemo serpentinama, penjemo se prema Lesnom Brdu, a unaokolo divne, crnogorične šume... S jedne strane prekrasna Horjulska dolina, obrubljena brdima, crnim i prelijepim, a desno pored nas, ispod Lesnog Brda, malo plavo jezerce... Sada će djeca da ozdrave u ljepoti toga kraja...

»Što je tu lijepo...!«

»Pa ako je lijepo, šta onda?«

»Doći će Hitler da nas i ovdje nadje!...«

*

Nakon nekoliko mjeseci, kada smo već organizovali naš život, kada je Boris, profesor Muzičke akademije u Berlinu, učenik Glazunova, svirao djeci u sumornim večerima planinskog primraka, dolazile su do nas prve vijesti o partizanima vrhničkog kraja. I bilo je to za nas veliko slavlje kada su konačno došli da se ugoste kod nas i da im naša kuća bude kuća odmora i previjalište. Iz Švicarske nam je predstavnik palestinskog sindikata slao velike količine medikamenata koji su uglavnom bili i poslani za »naše« partizane. Dovoljna je bila ona dopisnica na kojoj sam mu pisao: »Trebalo da mi pošalješ mnogo medikamenata, jer su mi djeca Adom (crveni) bolesna...« Razumio je da su drugovima potrebni medikamenti.

U to vrijeme otprilike došao je k nama i naš voljeni dr Licht. Dobili smo obavijest da će Licht biti pušten iz Graza i da će doći u Ljubljanu. Bili smo uzbuđeni i, razumljivo je, htjeli smo da se dr Licht odmori kod nas, u prekrasnoj prirodi. Sačekao sam ga... Teško mi je bilo vidjeti u takovom stanju našeg Lichta, učitelja nekoliko pokoljenja jevrejskih radnika Jugoslavije. Mislili smo da će uskoro Licht moći da pođe nekamo u unutrašnjost, gdje bi mogao mirno da sačeka kraj, neminovnu pobjedu našu. Ali, dr Licht je rađe ostao s djecom i u mnogim govorima usađivao je u njihove duše ono duhovno blago ljudskog vjerovanja u humanizam i borbeni napredak koje smo toliko cijenili kod njega. U to se vrijeme njegov progresivni duh još više približio najnaprednijim snagama, pa su dirljivi bili susreti sa njim kraj našeg jezera...

*

Mi smo se slobodno kretali po brdima vrhničkog kraja. Seljaci bi nam pomogli da nađemo nešto hrane za djecu, jer su nam djeca gladovala. Bilo je vremena kada smo kuhali koprive, maline i sve što se u šumi moglo naći, a bilo je teško slušati navečer one uzdahe šesnaestogodišnjaka:

»Zamisli, kad bih sad imao nešto onako pošteno da zagriзем, na primjer, dobar komad mesa ili...«

»Prestani, ili ću te...«

Kada je jula 1942. godine započela velika ofanziva, a Talijani postali neobično nervozni, dali su nam odjednom iznenadni nalog za evakuaciju. Te noći bili smo u nedoumici. Sve šumske ceste bile su barikadirane partizanima, velika stabla prečila su svim kolima prolaz. U ponoći je komandant partizana, Josip Černi, napisao naredbu seljacima da voze djecu i njihove stvari do Drenova Griča, naše željezničke stanice. Bez njegove pomoći ne znam kako bismo uspjeli da prevezemo stvari do stanice.

*

Došli smo u Modenu. Tamošnji Jevreji nisu bili spremni, nisu uopće znali o nama. Čekali smo u starom modenskom hramu, u kome je nekad učio i djelovao slavni Leon de Modena. Friedmann, dobri stari predsjednik modenske općine, učinio je sve da bismo se mogli smjestiti. Nakon dugog čekanja odoše sudbinom otupljena djeca do sela Nonantole...

Ljetna vila čekala nas je prazna. Renesansni svečani stil bio je u očitoj suprotnosti s tim tmurnim danima fašističke vladavine oko nas, ali nas je srdačnost pučanstva odmah ohrabrila. Odmah nam je prišao mjesni liječnik dr Moreali, stari antifašistički borac koji se godinama odupire svim pokušajima fašista da ga pokunje, da ga prisile da primi partijsku knjižicu Musolinijeve partije raspadanja... Moreali nam je čitavo vrijeme našeg boravka bio tješitelj, on nam je bio moralni oslonac pored bezbrojnih radnika i seljaka Nonantole koji su nam na svakom koraku pokazali svoju solidarnost.

Dr Licht je teškom mukom pristao da ne stanuje zajedno s djecom. Sada se on odmarao živeći u tom starinskom selu rimskih legija, u kome se čuvaju kosti prvih papa, relikvije iz franačkih epoha, romanska crkva i gradske zidine, koje ovo selo pretvaraju u historijski muzej. Nonantolanci tvrde da im je i Dante sugrađanin.

Naši Nonantolanci!... Kada su prvog dana čuli da mi kuhamo rižu na mlijeku i u to još stavljamo šećer, okupio se čitav narod krsteći se i posmatrajući nas s izrazom saučešća, da bi onda polako, polako, počeli da izvlače ispod svojih kecelja flaše ulja...

Jer je to ono poslednje na što čovjek pada, po njihovom dubokom uvjerenju; kad mu već ne preostaje ništa drugo nego da rižu kuha... E, zbilja, jadan je to život!

Nonantola je uglavnom bila antifašistička i dokazala nam je to tisuću puta.

Život je počeo ponovno da se organizuje. Došao nam je jedan talijanski Jevrejin, mlad i simpatičan, da nam pomogne u svakidnevnom radu, a naši stariji mladići počeli su da sanjaju o konkretnom produktivnom radu. Počeli su seljacima da pomažu. Siegfried je stalno radio kod svog »contadina« i tamo je zavolio poljoprivredu. Naš život bio je ponešto sputan raznim ograničenjima od strane vlasti, kao na primjer zabranom putovanja bez dozvole, ali su i mjesni Jevreji pooštravali zabranu bojeći se nepoželjnih posljedica. Prvih dana čak naš talijanski »šef« tražio je da svako od njega dobije dozvolu za izlazak iz kuće... Razumije se da nije to još bilo otežano i tako tešku psihološku situaciju djece. Sve je to još bilo otežano i čudnim zahtjevom talijanskih Jevreja da se djeca prinudno mole Bogu... I ono malo pobožnosti koja je postojala kod izvjesne djece nestalo je nakon tih zahtjeva.

Ta naša grupa djece, koja bježe od svoje sudbine, bore se za svoj goli život i sanjaju da će ipak možda jednoga dana stići u Erec, ta grupa predstavljala je simbol za talijanske Jevreje. Tako je stvorena divna i idilična veza s jevrejskom omladinom iz Firence, koja je dolazila k nama stvarajući lična prijateljstva i hraneći se preko nas solidarnošću jevrejske sudbine.

*

Naša se grupa odjednom uvećala. Iz Splita su došla k nama jugoslavenska jevrejska djeca. Oko tridesetak djece iz Sarajeva i Osijeka, koja su se našla u Splitu 1942. godine, pripojena su našoj grupi, te je tako u našoj vili Ćmi već bilo oko 100 djece i odraslih. Istovremeno je u našoj kući organizovan specijalni ured Delasema (Joint) za materijalnu pomoć jevrejskim izbjeglicama, u kome su stariji mladići radili i tako našli produktivni i koristan rad za jevrejsku zajednicu. Preko Delasema sam tražio i nalazio adrese naših ljudi, drugova iz pokreta i starijih javnih radnika, kojima sam mogao poslati pomoć iz Palestine, koja je meni pristizala iz Istanbula i Ženeve.

*

Musolini je pao! Nonantola je izašla na ulice u velikom slavlju i u svom velikom dugogodišnjem bijesu prema mjesnim fašistima. Dr Moreali je pohitio k nama da nam javi veselu vijest na koju je on toliko godina žudno čekao! Eto, sada su nam se vidici otvorili, planovi o aliji će biti realni, naši snovi će se obistinuti, a moja zakletva Rechi Freier da ću dovesti djecu u Palestinu postaje vjerojatna, nebesa postaju ljepša...

A 8. septembra 1943. nacisti zaposedaju sjevernu Italiju. U školi nasuprot vili Ćmi ustoličuje se grupa SS!

*

Sirota Berta! Ona nije izdržala sve to. Još u Lesnom Brdu, kada su stare zidine odjekivale od dječjeg plača, nakon primanja pošte iz Poljske: »Adresse unbekannt«, djeca su znala da je to smrtna obavijest... a plač se razlijevao sa visine Lesnog Brda prelijepom horjulskom dolinom — još tada je Berta gledala ushićena u daljine i ostajala tako satima gledajući i nitko je ne bi mogao prenuti! Prokleti dani kada je pošta, ta uredna njemačka pošta, donosila, dan za danom, napaćenoj našoj djeci obavještenja da su im roditelji ubijeni... A Berta je zapala u ono poremećeno stanje kada razum ne može više da shvati realnost, tu realnost bolesnog svijeta.

A sada se uplaših! Da li će kao Berta i druga djeca pokleknuti? Mnogi mali dragi su mi nekako čudno »pobjedonosno« govorili ujutru toga dana: vidiš, imali smo pravo, oni nas gone, kamo god dođemo oni su nam za petama!

I te noći smo naredili starijoj djeci da se smjeste kod naših dobrih seljaka, a ja sam pošao svojim prijateljima iz Abazie nonantolanske,*⁾ drevne i mirne, da ih zamolim da prime našu djecu da se spasu. Stari monsignore Pelati ozbiljno je stajao na pragu i krstio se: u ime oca i sina i duha svetoga...

Mi smo donosili granate iz policije, gdje su nam antifašistički talijanski policajci to predavali i unosili ih u samostan. Don Beccari bi ih uzimao, stavljao u košaricu i biciklom odnosio u goru prvim talijanskim partizanima...

U zidinama samostanskim diskutirali smo u tmurnim noćima. Don Beccari, ja, don Rossi... o marksizmu, cionizmu, o skorom porazu Hitlerovom, o nadama i opasnostima. A u međuvremenu je don Beccari, zajedno s dr Morealijem i prijateljima iz Modene, planirao kako da nas spase. Našao se zanatlija koji je napravio nov pečat grada Larina (južna Italija), a naš Moreali imenovao se gradonačelnikom toga grada, pa smo tako svi dobili prave talijanske lične legitimacije! Čuli smo da će i u Italiji započeti uništavanje jevrejskog življa za koji dan. Don Beccari je planirao da povedem djecu, obučen u popovske haljine, prema jugu i da uz pomoć njegovih prijatelja pređemo bojne linije saveznika. Taj plan nije uspio, pa sam ja pošao na švicarsku granicu da pokušam da nabavim u Švicarskoj od naših prijatelja 120.000 lira koji nam je iznos bio potreban da nas prevedu na švicarski teritorij. Jer spas je bio u novcu, a za svaki dječji život tražili su 1000 lireta.

To je bio najteži dan moga života. Čekao sam jedan dan u Comu na odgovor, čekao sam da se onaj nepoznanik kome sam se obratio vrati iz Švicarske i da mi donese novac i poruku. A ako je to Nijemac? A ako ne dođe?

Sutradan je stigao s novcem, uzbuđen i pokušavajući da me uvjeri da će sve biti u redu. Dao mi je nekoliko malih švicarskih sireva da ih pokažem djeci.

*⁾ Nonantolanski samostan.

*

U Nonantoli su mi djeca opet rekla: »Zar si se vratio?... Mislili smo da si sam pobjegao.« Djeco, djeco, zašto ne vjerujete! Pa imade na svijetu ipak, pa čak i u proklesoj godini 1943, ljudi koji vas vole i brinu se za vas!

Pošli smo na put. Negdje prije Milana kontrola SS. Strava, a pored toga ispod klupe smo sakrili talijanskog partizana. I to je prošlo! Spavali smo u javnom zahodu pred milanskim kolodvorom. Išli smo satima prema granici i djeca su već bila malaksala. Kada smo zašli u brzu Trezinu, počeli su i stariji da malaksavaju. Berta je htjela s vodom da ode, a naš kuhar je molio smrt da mu dođe. . .

Bila je to tragična noć Jom hakipurim 1943. A švicarski ljudi kao da ništa ne znaju. Pitali su nas zašto smo pobjegli, zar smo ubili, ukrali, i htjeli su da nas vrate da lijepo, mirno živimo, jer nam Nijemci sigurno neće ništa. Nakon tri dana muka i iščekivanja odluke, održao nam je kapetan logora dugačak govor o teškom položaju Švicarske. Bili smo na rubu svojih snaga. A kada nam je najzad izjavio da je federalna vlada odlučila da ostanemo kod njih, moje snage su popustile i ja sam pao u naručje Lacija.

*

Švicarska 1943—45. Kuća omladinske alije u Bex les Bains, pored Montreuxa. Normalan život sa jasnim ciljem. Čekali smo kraj rata da konačno ostvarimo svoje želje. Stizala su nova djeca, a mi smo se spremali za naš cilj. Pa eto, došao je i taj dan kad smo pošli, koncem juna 1945, preko Francuske i Španije, da bismo brodom stigli u Palestinu, kao prva grupa olim iza rata.

Čekala nas je Rechá Freier, mene je čekao naš Šalom Finci, kao Palestinac, padobranac engleske armije.

Čekali su nas rođaci i znanci, čekao nas je novi život.

I Bertu je čekao brat, ali za nju više nije bilo veselja, samo onaj blagi i daleki osmjeh koji je pričao o boli, o izgubljenim roditeljima, o izgubljenim godinama, o ranama koje se ne mogu zacijeliti. . .

Razišli smo se. Pozdravili smo se i pošli svaki svojim putem.

A godine 1955. smo se našli, bliski jedan drugome kao i prije, u Gatu i slavili desetogodišnjicu našeg dolaska u Izrael. . .

PRILOG POZNAVANJU UNIŠTENJA JEVREJSKE ZAJEDNICE U BANATU TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA

Sudbina Jevreja u Banatu u mnogo čemu se razlikuje od sudbine Jevreja u drugim krajevima Jugoslavije, pa i drugim krajevima koji su duže ili kraće vreme bili pod vlašću fašističke Nemačke.

Banat se u toku okupacije za vreme prošlog rata u administrativno-upravnom pogledu nalazio pod upravom vlasti u Beogradu, u početku pod onom koja je bila podređena vojnom zapovedniku Srbije, a kasnije pod komesarskom upravom koja je preuzela funkcije građanskih vlasti i u Banatu, a kada je osnovana Nedićeva vlada, formalno je ona i u Banatu preuzela građansku vlast. Međutim, stvarna situacija bila je drugačija. U Banatu se nalazila brojna grupa Nemaca⁽¹⁾ — folksdojčera, »Švaba«, kako su se nazivali i pod kojim imenom su imali i svoje organizacije (sportske i druge) i premda procenat Nemaca u Banatu u odnosu na ostalo stanovništvo nije bio bitno veći nego u nekim drugim krajevima Jugoslavije, npr. u Bačkoj (koja je bila pod mađarskom okupacijom), u Sremu, u nekim delovima Slavonije (koje su bile u sklopu tzv. Nezavisne Države Hrvatske) itd., ipak je uticaj banatskih Nemaca bio daleko veći od uticaja Nemaca u drugim krajevima Jugoslavije u kojima je nemačka manjina bila brojno zastupljena. Taj povlašćeni položaj Nemaca u Banatu nastao je otuda, što su pomenuti delovi okupirane Jugoslavije bili sastavni delovi (»za večita vremena«) satelitskih država Hitlerove Nemačke (Mađarska, NDH) ili su pak jedinstavno priključeni Nemačkoj, kao što je bio slučaj s jednim delom Slovenije. S obzirom na ovu činjenicu, Nemci, više oni iz Nemačke nego iz Jugoslavije, morali su ovo imati pred očima, da o tome vode računa i da se isuviše glasno ne izjašnjavaju protiv toga da budu podanici država tako vernih Hitlerovoj Nemačkoj. Bilo je, doduše, manje ili više javnih sukoba, što je podstaklo npr. novosadske

---

(1) Naseljavanje Nemaca u Banat i Vojvodinu uopšte bilo je najintenzivnije u toku XVIII i XIX veka.

fašističke »Jutarnje novine« (»Reggeli ujsåg«) da u jednom svom članku na početku okupacije donesu napis pod nazivom »Da govorimo otvoreno o onima koji kvare prazničko raspoloženje«, aludirajući pri tome sasvim otvoreno na Nemce u Bačkoj, koji su u to vreme mađarsku okupaciju Bačke smatrali verovatno samo privremenom, želeći da Bačka dođe pod istu upravu kao i Banat.

Nemci u Banatu nisu krili da se ne samo faktički nego i formalno ne osećaju obaveznim da se uvek podčinjavaju, u upravnom pogledu, građanskim vlastima u Beogradu. Činjenicu da ni formalno nisu imali nad sobom vlast neke druge države u savezničkom odnosu sa Nemačkom i da su toga svesni, banatski Nemci nisu nikada ni krili. Naprotiv, koristili su sve mogućnosti da Banat i formalno učine nemačkim. Npr., u Zrenjaninu, na glavnom trgu, nalazio se ogroman transparent sa natpisom »Dieses Land war, ist und bleibt deutsch« (Ova zemlja bila je, jeste i ostaće nemačka) i činili su sve da i bude tako. Ovakav njihov stav i položaj koji su imali u Banatu, omogućio im je da Banat učine prvom (zaista prvom) administrativnom (u faktičkom pogledu) celinom u celoj okupiranoj Evropi, gde je dosledno, tako reći 100%, sprovedena deportacija Jevreja. Iako formalno sastavni deo Srbije, iako su u Banatu važile iste naredbe i uredbe koje je sprovodio isti Gestapo u Beogradu, po istim uputstvima iz Nemačke, banatski Nemci, zahvaljujući stvarnoj situaciji i vlasti koju su imali, uspeli su da do sredine avgusta 1941. godine Banat učine »Judenfrei« što su uvek i s ponosom isticali. Posle 15. avgusta 1941. godine u Banatu nije bilo ni jednog jedinog Jevrejina — izuzev 43 žene (2) koje su bile u braku sa nejevrejima i još dva Jevrejina od kojih je jedan, po zanimanju učitelj u Vršcu, kako se u to vreme govorilo, bio u godinama posle prvog svetskog rata jedan od osnivača Kulturbunda, ali uprkos tome je ubrzo po deportovanju Jevreja nestao, dok je drugi bio inž. Herzfeld iz Zrenjanina, o kome će još biti reči. U ostalom delu Srbije Jevreji su se nalazili, mada stalno i teško maltretirani, još nekoliko meseci na relativnoj slobodi.

Ova tragična činjenica nam objašnjava ne samo zašto je tako malo Jevreja bilo u partizanskim odredima, koji su se do sredine avgusta 1941. godine u Banatu nalazili tek u početku, nego i zbog čega se iz Banata spasao tako zapanjujući mali broj Jevreja. Dok su u drugim krajevima Jugoslavije Jevreji kao celina deportovani mesecima, pa i godinama posle okupacije, iz Banata su već 4 meseca posle okupacije Jevreji nestali. Nije bilo mogućnosti za spasavanje, jer u to vreme nije se još ni znalo za sve ono što se kasnije saznalo, a uostalom da se to i znalo, ne bi mnogo vredelo, jer svako kretanje Jevreja bilo je od početka do te mere ograničeno, da je praktično svaki kontakt bio među njima sveden na minimum. Pod tim uslovima nije moglo biti ni govora, a kamoli

---

(2) Dokumentat zaveden u Istorijskom muzeju Saveza jevrejskih opština SFRJ, pod brojem 856, strana 231.

pokušaja, o nekom organizovanom spasavanju u susjednu Mađarsku ili Rumuniju, gde je u to vreme život Jevreja bio daleko snodljiviji, pa je zato uspešnih bekstava i bilo tako malo. Čak i berlinski »Börsenzeitung«⁽³⁾ javlja da je Banat »prva teritorija oslobođena Jevreja«.

Banatskim Jevrejima u celini pripada ta žalosna slava da su na sebi iskusili prvi svu strahotu hitlerovskog režima.

Pa ipak, i pored deportacije Jevreja Banata meseca avgusta u Beograd i njihovog istrebljenja u Beogradu i okolini tokom jeseni i zime iste godine, Jevreja je u Banatu bilo još 7 meseci posle toga. Bilo ih je malo, nisu bili na slobodi, ali ih je bilo. Koliko je piscu ovih redova poznato, o njima dosada nigde ništa nije zabeleženo i u raznim publikacijama se sa deportovanjem Jevreja prestaje da govori o Jevrejima u Banatu⁽⁴⁾. Želja da podatak o ovim Jevrejima ne padne u zaborav bila je i razlog da ovi redovi nastanu.

Pisca ovih redova, zajedno sa njegovim bratom, oktobra 1941, uhapsila je u Novom Sadu mađarska policija, a na osnovu traženja nemačkih vlasti iz Novog Kneževca (Banat), gde su im roditelji do deportacije živeli. Na osnovu te potražnice, predati su Nemcima na obali Tise u Novom Kneževcu i posle 48 sati odvedeni su u Zrenjanin u tamošnji zatvor Okružnog suda, gde su zatekli još desetak Jevreja. Svaki od njih stigao je tamo drugim putem. Vreme je učinilo svoje i malom broju preživelih iz tog zatvora nisu više u sećanju sva imena i svi detalji iz tih dana, ali neki momenti još nisu sasvim zaboravljeni.

Tako npr. prilikom bekstva iz Beograda kroz Banat na mađarskoj granici uhvaćena je porodica Levai iz Subotice⁽⁵⁾; Weinert Herman, krojač iz Beograda, uhapšen je zajedno sa svojom suprugom takođe prilikom bekstva na putu kroz Banat; Balajti Adolf, Jevrejin iz Mađarske⁽⁶⁾ bio je kao akviziter knjiga u Titelu i kako se antisemitskom sreskom načelniku nije svideo(!) — bio je slučajno na ulici legitimisan i ovaj ga je jednostavno predao nemačkim vlastima sa druge, banatske, obale Tise, koje se nisu mnogo interesovale kakve veze on ima sa Banatom, a nikada ni on niti bilo ko iz njegove porodice nikakve veze sa Jugoslavijom nije imao; žena trgovca Kanica iz Novog Bečeja zatekla se u Bečeju, u Bačkoj, i nju su Nemci jednostavno kidnapovali; to su učinili i sa poro-

---

(3) Sos E.: »Europai fasizmus és antiszemitizmus«, Magyar Téka, Budapest, str. 84.

(4) »Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji«, izd. Saveza jevrejskih opština FNRJ, Beograd, 1952; — Stanojlović A.: Jevrejski almanah 1959—1960, izd. Saveza jevrejskih opština FNRJ, Beograd (str. 129).

(5) Otac krajem 1944. godine ubijen u Budimpešti, dok su mati, sin inž. Ladislav-David, elektroinženjer i snaha dr Piroška, bakteriolog — svi u Jerusalimu.

(6) Sada nastanjen u Hajfi.

dicom Šternhajm (sinom Zoltanom, advokatskim pripravnikom iz Vršca, njegovom majkom i maloletnom sestrom), a i sa Kraus Stevanom iz Zrenjanina, koji se nalazio u Senti. Rajcer Makso, rukavičar iz Beograda, sa ženom Jelenom^(?) i bratom od strica Andrijom uhvaćen je na Tisi, na domak Ade, tako reći već na mađarskoj teritoriji. Slična je sudbina bila i Haker Tibora, poreklom iz Lugoša, Rumunija, koji je kao zubar radio u Srbiji i prilikom pokušaja da se spase u prolazu kroz Banat uhvaćen je isto kao i Kon Fraciška, domaćica iz Ade koja je bila u Beogradu i pokušala da stigne kući, ili Bošković Eugen (Jenö), dete iz nekog bačkog sela, koje se nekako zateklo u Beogradu na početku rata. Sve su te osobe bile manje ili više još na slobodi do bekstva koje im je još jedino preostalo da spasu goli život. Ostalim Jevrejima, pretežno ženama i deci (muškarci u to vreme više nisu bili nigde u Srbiji na slobodi) imena su zaboravljena i verovatno im se više, na žalost, neće nikada ni saznati.

Tokom sledeća 4 meseca pridošlo je još nekoliko jevrejskih žena, većinom sa decom, koje su se legalno ili ne, nalazile u Beogradu i pokušale da prolazeći kroz Banat dođu do Mađarske i u tome nisu uspele. Tako je krajem januara 1942. godine u tom zatvoru, u koji su upućeni svi Jevreji uhvaćeni u Banatu, nalazilo oko 25 Jevreja raznog pola i uzrasta.

Život u zatvoru bio je težak, ali nije bio nesnošljiv. Bilo je fizičkih maltretiranja, mada time nikom život nije bio neposredno ugrožen. Hrana je bila zatvorska, a čuvari su bili delom još predratni zatvorski čuvari, a delom Nemci. Bilo je atrociteta, npr. buđenje noću s nalogom da se probuđeni odmah spremi jer ide na streljanje ili, na radu se moralo ići kroz najdublje blato i sl., u čemu se osobito isticao novopostali Nemač, koji nije dobro ni govorio nemački, Jalgoci Laslo, Mađar poreklom. Muškarci su, dok se radilo na seči drva kraj Begeja, ili na transportnim ili drugim sličnim fizičkim poslovima, radili sami, a žene su bile u zatvoru i radile lakše poslove. Kada se posao sveo na sređivanje jevrejskih pokretnina u bivšim jevrejskim stanovima u gradu i u kasarni na Melenačkom putu (u kojem su svi Jevreji iz Zrenjanina pre deportacije bili koncentrisani), negde u drugoj polovini decembra, na posao su izlazile i žene. U to vreme položaj koji su zatvorenici imali postao je čak i lakši. Posao u fizičkom pogledu nije bio tako naporan, jer su do tada sve teže i vrednije delove nameštaja Nemci, tamošnji kao i oni iz Nemačke, najvećim delom odneli ili su se pak u bolje nameštene stanove sami uselili, a osim toga neosporno je da su stražari blažim nastupom prema zatvorenicima hteli sebi da obezbede na neki način njihovu naklonost da bi im zatvorenici izabrali najkvalitetnije od onoga što zatraže. Zatvorenici su u prostorijama kasarne bili bez stalnog neposrednog nadzora i jedan

---

(?) Jelena verovatno živi u Južnoj Americi.

stražar, na primer, sam je ponudio da će kad god bude obilazio deo kasarne gde su zatvorenici radili na sređivanju stvari da zviždi, kako bi znali da on dolazi a ne neko drugi, pa u tom slučaju ne moraju da žure s radom. S obzirom da se među zrenjaninskim Jevrejima, prilikom osnivanja logora u kasarni, pronosila fama da će tu ostati mesecima (»možda se neće smeti vratiti u svoje kuće odavde čak ni do kraja rata«), u kasarnu su bili doneti najbolji predmeti kućanstva i dosta namirnica koje nisu mogli da ponesu sa sobom prilikom deportovanja u Beograd, pa tako zatvorenici nisu u hrani oskudevali. Oskudica se jedino jako osećala u obući, pošto je sva iole upotrebljiva obuća već bila razneta u vremenu od deportovanja Jevreja do zime, pa tako je, na primer, jedan od zatvorenika celu tu tako hladnu zimu proveo u sandalama, umotavajući noge u krpe, što nije bilo od velike pomoći na putu od blizu dva kilometra koliko je bilo od zatvora, gde su noćivali, do kasarne. Takav se, manje-više jednoličan rad odvijao iz dana u dan, pa čak i na pravoslavni Božić, početkom januara 1942. godine, kada je u Zrenjaninu i drugim mestima Banata streljano 150 partizana i njihovih simpatizera. Treba istaći da je to bilo jedino streljanje u Srbiji i Banatu kada među streljanima nije bilo Jevreja — »potreban« broj nije dopunjen Jevrejima nego Ciganima, kojih je u to vreme takođe bilo po zatvorima Banata. Zašto je to bilo tako, zatvorenici nisu nikada saznali.

Od života koji su zatvorenici vodili u zatvoru sasvim je odu-darao život pomenutog inž. Herzfelda. On se krajem prošlog veka rodio u Banatu i završio je studije hemije u Nemačkoj. Za vreme prvog svetskog rata, radeći za nemačku vojsku, postao je invalid rada, a posle rata oženio se udovicom nemačkog oficira, takođe oficirskom ćerkom, koja mu je dovela kćer iz svog prvog braka, a i njemu je takođe rodila kćer. Kako je zadržao jugoslovensko državljanstvo, a imao je ženu Nemicu i bio je nemački invalid rada, mogao je u Nemačkoj da radi još nekoliko godina posle dolaska Hitlera na vlast. Međutim, neku godinu pred rat došao je u Zrenjanin i otvorio hemijsku radionicu. Po ulasku Nemača u Jugoslaviju i po uvođenju šikaniranja Jevreja, njegova supruga je od glavnokomandujućeg generala Srbije, koji je bio školski drug njenog prvog muža, dobila potvrdu da inž. Herzfelda treba smatrati izuzetim od svih mera protiv Jevreja. Kada je taj general premešten iz Beograda, jedan od rukovodećih gestapovskih službenika u Zrenjaninu, SS-untersturmführer Harry Zeller (navodno, sada živi negde u Nemačkoj) na prevaru, prema pričanju Herzfelda, oduzeo mu je pomenutu potvrdu (pozvan u Zellerovu kancelariju, vodio je ovakav razgovor: »Na osnovu čega ste vi kao Jevrejin na slobodi?« — »Imam pismeno odobrenje«. — »Da vidim. To je falsifikat. Ispitaću. Sad možete ići.« Posle nekoliko dana pozvan je ponovo do Zellera: »Na osnovu čega ste kao Jevrejin na

slobodi?» — »Pa videli ste odobrenje koje imam i uzeli ste ga sami.« — »Lažete, ilegalno ste na slobodi. Uhapšeni ste«. Ipak, nije smeo sasvim da ga ponizi. Inž. Herzfeld je imao specijalni tretman: imao je svoju krevetninu, nikuda na rad nije išao, hranu je dobijao od kuće, svakodnevno je nasamo mogao da razgovara sa svojom suprugom. Negde u drugoj polovini januara, vrativši se sa posla, saopštio je zatvorenicima da mu je žena ispričala kako će zatvorenike tih dana pozvati na saslušanje radi izjašnjenja da li su zaista oni iz Bačke, kako svi to uporno tvrde u nastojanju da se kao mađarski građani dočepaju mađarske teritorije i time spasu neposrednog uništenja (zatvorenici nisu ništa znali za raciju u Šajkaškoj i u Novom Sadu) i da pri tome treba svim silama nastojati da se Nemci ubede kako su svi odvajkada živeli u Bačkoj i da su se samo slučajno zatekli u Banatu, odnosno Srbiji, jer bi to moglo da pomogne u ostvarivanju namere da se pređe iz Banata u Bačku, odnosno Mađarsku. Zaista, posle par dana, upravnik zatvora Bauer (Nemac iz Banata, pre rata kolar) vršio je saslušavanje svih zatvorenika, a i stražari su govorili da se sprema prebacivanje Jevreja iz zatvora u Mađarsku. Nekoliko dana kasnije Herzfeld je ispričao da mu je žena saopštila zbog čega je došlo do ove izmene stava Nemaca prema Jevrejima. Neko od nemačkih komandanata u Banatu tražio je odobrenje da novu, 1942. godinu dočeka u Beogradu i to mu je odbijeno, a taj komandant je uprkos tome otputovao u Beograd. Iste noći, zbog leda na Dunavu, prestala je da saobraća skela između Pančeva i Beograda i kako između Banata i drugih delova Jugoslavije nije bilo mostova, mogao se vratiti u Zrenjanin samo preko Zemuna, Novog Sada i Segedina. U to vreme takvo putovanje je trajalo nekoliko dana, pa kako su ga u međuvremenu tražili iz Beograda telefonom, da bi se opravdao zbog čega je odsustvovao uprkos zabrane, naveo je kao razlog da je bio u Mađarskoj da pregovara sa mađarskim vlastima. On će da preda »mađarske« Jevreje, tj. one koji stalno tvrde da su iz Bačke, u zamenu za banatske Jevreje, kojih je nešto malo bilo u bačkim mestima. Da bi dokazao »istinitost« svojih tvrdnji, on će izvestan broj Jevreja iz zrenjaninskog zatvora da prebaci u Mađarsku, a ako mu mađarske vlasti ne predaju »njegove« (banatske) Jevreje, on nije kriv što se izmišljeni »fer plej« nije obostrano poštovao.

To je bio razlog da zatvorenike nije iznenadila naredba 10. februara 1942. godine popodne da osam zatvorenika — Jelena Rajcer, 4 člana porodice Levai, Balajti Adolf i pisac ovih redova sa svojim bratom — odmah prekinu sa radom i da se vrate iz karnarne u zatvor, gde im je saopšteno da će biti kao prva grupa, još isto veće, odvedeni i predati mađarskim vlastima. Istu noć su pomenuti zatvorenici i jedan bivši mađarski građanin (koji je kao istaknuti učesnik revolucije u Mađarskoj po njenoj propasti 1919.

godine, emigrirao u Jugoslaviju, na izrazito traženje mađarske policije uhapšen u Zrenjaninu, gde je živeo do pre nekoliko dana) odvedeni u zatvor u Novi Bečej, da bi 12. februara popodne preko zaleđene Tise bili odvedeni na bačku obalu reke i tamo predati mađarskim žandarima. Odmah po dolasku u Bečej, svog sunarodnika žandari su odveli u zatvor kontrašpijunaže (»Kémelhàritó«), a osmoro Jevreja u policiju, a iduće večé u centralni policijski zatvor u Budimpeštu (»Toloncház«), odakle su posle nekoliko nedelja odvedeni na razne strane.

»Prva grupa« ostala je i jedina grupa koju su Nemci predali, tako reći na »revers« mađarskim vlastima. Preostali Jevreji su i dalje ostali u zrenjaninskom zatvoru. Iz jednog dokumenta⁽⁸⁾ vidi se da je tadašnji šef Gestapoa u Zrenjaninu, Pammer Karl, stavio predlog Komandi javne bezbednosti pri policijskoj prefekturi za Banat, na ruke Pelikan Ernesta, da se prilikom streljanja koje treba da se izvrši kao odmazda zbog ubistva Vjekoslava Krala, šefa političke policije u Pančevu — koje su izvršili rodoljubi 6. III 1942. godine — uzmu u obzir i Jevreji Bošković Jene, Kraus Stevan, Rajcer Andor, Rajcer Makso, Šternhajm Zoltan i Vajnert Herman. Po izvršenoj odmazdi 14. III 1942. godine, obnarodovane su plakate⁽⁹⁾ sa imenima pomenutih Jevreja, samo umesto Bošković Jenöa, stoji ime Haker Tibora (zbog čega je ova izmena izvršena, nije poznato).

Šta je bilo sa ostalima, ženama i decom, ne zna se, ali se zna da su i njih negde početkom marta odveli — nije teško pogoditi zbog čega; nije poznat način njihovog ubistva niti je poznato mesto gde su sahranjeni. Posle toga, sem pomenutih Jevrejki u braku sa nejevrejima, na teritoriji Banata Jevreja više nije bilo, sem, možda poneko ilegalno, sve do oslobođenja Banata, oktobra 1944. godine.

Ni sada, gotovo četvrt veka posle opisanih događaja, mnogo šta preživelim jevrejskim zatvorenicama zrenjaninskog zatvora ostalo je nejasno. Da li su informacije koje je saznala supruga ing. Herzfelda doista bile tačne? Da li je izbor lica koja su predana mađarskim vlastima vršen nekim žrebom ili na osnovu samo zatvorskoj upravi poznatog kriterijuma? Da li je puka slučajnost ili sastavni deo neke politike da je prilikom masovnog streljanja početkom januara 1942. godine, za razliku od uobičajene nemačke prakse, broj budućih žrtava umesto Jevrejima, koji su Nemcima bukvalno bili pri ruci (u zrenjaninskom zatvoru streljanja su vršena pod prozorom prostorije gde su Jevreji-muškarci noćivali), dopunjen samo

---

⁽⁸⁾ Dokumentat br. 856/46 u Istorijskom muzeju Saveza jevrejskih opština SFRJ u Beogradu, str. 249.

⁽⁹⁾ V. fotokopiju pod br. 3 u »Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji«.

Ciganima? Zbog čega je izvršena, u poslednjem času, izmena, pa je umesto Bošković Jenča »zvanično« streljan Haker Tibor?

Ova pitanja i niz drugih s tim u vezi ostaće, verovatno, za uvek bez odgovora i neće se saznati nikada zbog čega su hitlerovci u vreme kada je doneta odluka o »Endlösung« jevrejskog pitanja, isпусти iz svojih ruku osam Jevreja za koje se već nigde niko nije mogao zalagati.

Neka ovi redovi budu prilog poznavanju sudbine Jevreja u Banatu, a ubijenim Jevrejima — kojima se ne zna tačno ni broj niti im se znaju imena — pozdrav od šake još preživelih njihovih bivših zatvorskih sapatnika.

DESET GODINA NAGRADNOG KONKURSA ZA JEVREJSKO NAUČNO, KNJIŽEVNO I UMETNIČKO STVARALAŠTVO

Već se deset godina svakog proleća pojavljuje na stranama jednog od dnevnih listova i u glasilu Saveza jevrejskih opština, sažet i svim potrebnim podacima snabdeveni oglas o nagradnom konkursu Saveza. Prošla je već decenija od prvog takvog skromnog i bojažljivog oglasa. Skromnog po visini nagrada, a bojažljivog po neutvrnosti svog puta ka afirmaciji. No, svaka je jesen, takođe već deset godina uzastopce, donosila na istim mestima i sličnu objavu o dodeljenim nagradama, radovima i njihovim autorima. Objavu koja je, iako uvek isto tako racionalno sažeta, nagoveštavala svojim sadržajem mnogo dublji i emocionalniji smisao i sadržinu ove ideje i samog poduhvata, otkrivala je više no što jedno zvanično obaveštenje treba da pruži.

Oktobra meseca 1954. godine jevrejska zajednica u Jugoslaviji proslavljala je desetogodišnjicu svoga obnavljanja. Slaveći ovaj svoj jubilej oživljavanja i ostvarenja nade u zdravu i dobru budućnost, ona je još jednom izrekla svoju obavezu da ne prepusti zaboravu nekada bogatu prošlost. Razni su putovi odgovaranja ovoj obavezi. Jedan od njih je i poziv upućen svakom pojedincu da svoju uobličenu naučnu i umetničku misao inspirisanu jevrejskom problematikom afirmiše kroz konkursne radove. Tako je ponikla ideja o nagradnom konkursu Saveza koji se već deset godina raspisuje povodom Dana Republike.

Za proteklih deset godina pokazalo se da je ova ideja pobudila interesovanje naučnih radnika, pisaca i umetnika, kao i onih koji su jednostavno osećali intimnu potrebu da, možda prvi put pišući, kažu nešto o sopstvenim patnjama, ili su želeli da izraze svoju žalost za nestalim susedima i prijateljima nesvakidašnjih imena i sudbina. Pokazalo se da je ovaj konkurs postao ustaljena kulturna manifestacija da bi posle deset godina proslavio svoj sopstveni jubilej.

U njegovim okvirima još su jednom više našli potvrdu svojih vrednosti već poznati književnici, naučni radnici i kompozitori, ali su i mladi stekli prve afirmacije. U tim istim okvirima su pojedina pitanja i teme kroz naučnu i umetničku obradu dobili svoju pravu ocenu i vrednost.

Analiza onoga što je kroz 10 godina naraslo u bogat i raznovrstan fond prikupljenih radova, daće realnu ocenu ove kulturne manifestacije.

Pregled primljenih radova prema vrsti i broju u odnosu na godinu, daje sledeću sliku:

Godina	Ukupan broj	Nauka	Književnost	Muzika	Likovna umetnost
1955	18	5	6	3	4
1956	16	3	13		
1957	24	6	18		
1958	56	6	50		
1959	31	6	25		
1960	55	5	50		
1961	51	4	44	3	
1962	46	5	41		
1963	36	7	27	2	
1964	42	3	39		
Svega:	375	50	313	8	4

Od 375 radova nagrađen je 121, i to: naučnih 30, književnih 87 i muzičke kompozicije 4. Likovna umetnost bila je obuhvaćena konkursom samo prve godine, dok je za muzičke kompozicije posle 1955. godine nastavljeno raspisivanje konkursa, i to za horske kompozicije.

Naučni radovi obrađuju teme iz istorije, filozofije, ekonomije, sociologije, prava i drugih oblasti društvenih nauka, dok su književni radovi uglavnom odraz nedavne prošlosti i mahom imaju za temu stradanje i borbu Jevreja pod nacizmom.

Nije beznačajna činjenica da radovi pristižu iz svih krajeva naše zemlje, a njihovi autori su različitih zanimanja i godina starosti.

Ne mogu se zanemariti ni mali rekordi ovog konkursa. Najveći broj nagrada dodeljen je Filipu Davidu, danas već arfimisanim pripadniku generacije mladih jugoslovenskih književnika.

Osam nagrada za radove iz raznih rodova književnosti dodeljeno mu je tokom tri konkursa, da bi mu u poslednjem u kome je učestvovao, 1960. godine, bile dodeljene četiri nagrade.

Aron Alkalaj, pisac, publicista i jevrejski javni radnik, obavljao je svih deset puta dužnost jednog od članova žirija za naučne radove i na taj način jedini je dao ocenu svih 50 naučnih radova prispelih za ovih 10 godina na konkurs.

Pored toga vredno je pomenuti i da je pet autora zadržalo svoju anonimnost. Nagrade za pripovetke »Dijete«, »Kokanova želja« i »Sve je noć«, za pesmu »Poruka majci« i dramu »Ono što se nikad ne zaboravlja« još uvek čekaju da budu uručene autorima.

* * *

Savez jevrejskih opština je tokom ovih godina neumorno radio na proširenju okvira konkursa i na njegovom što većem publicitetu. U tome je imao značajnu podršku zaslužnog jevrejskog javnog radnika, predsednika Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, g. Romana Šmucera. Od 1960. godine, konkursom su obuhvaćene i četiri njegove nagrade za najbolje pripovetke, koje će se deliti deset godina.

Teško je bilo šta reći o ovom konkursu a ne pomenuti pritom ime dra Alberta Vajsa, jednog od inicijatora njegovih i toplog podržatelja ove ideje. Deseta, jubilara svečanost podele nagrada prošla je prvi put bez njegovog ličnog učešća. Ali njegovo ime ostaje i dalje vezano za ovaj konkurs i za stimulisanje naučnog stvaralaštva u okviru Saveza. U znak sećanja na njegovu ličnost i delo ustanovljena je u okviru konkursa posebna nagrada koja će nositi njegovo ime a dodeljivaće se najboljem naučnom radu.

JEVREJSKA NARODNA I UNIVERZITETSKA BIBLIOTEKA U JERUSALIMU

U sklopu zgrada neobične moderne arhitekture univerzitetskog grada na Givat Ramu u Jerusalimu štrči jedna, po svojoj ravnoj fasadi od beloga mermera sa relativno malim prozorima na donjoj trećini fasade, postavljena sva na stubovima, zgrada Jevrejske narodne i univerzitetske biblioteke. Kao što se vidi i po imenu, njena je namena dvostruka: da bude nacionalna biblioteka vaskolikog jevrejskog naroda, s jedne, i univerzitetska biblioteka, s druge strane. Prema tome: u jednoj kolekciji nalaze se knjige, manuskripti, časopisi i ostali materijali koji su u uskoj vezi sa životom i kulturom jevrejskoga naroda. Kao biblioteka hebrejskoga univerziteta ona sakuplja knjige iz svih domena nauke, a posebno one, koje su od značaja za instrukciju i naučno istraživanje. No, uza sve to, ona predstavlja i centralnu biblioteku Izraela, koja po potrebi daje i bibliografska obaveštenja, knjige na pozajmicu i poklanja publikacije drugim institucijama.

Zamisao o stvaranju jedne ustanove od tako velikoga značaja za jevrejski narod uopšte, usko je povezana sa imenom ruskog Jevrejina dr *Jozefa Hazanovića*, lekara po profesiji, koji je toj zamisli i ostvarenju posvetio sav svoj život, žrtvujući joj trideset godina svoga života i sav svoj imetak. Životni cilj koji je sebi postavio on je i ostvario: prilikom svoje posete Palestini 1890. godine on joj je postavio temelje uz učešće jerusalimске lože Bene Berit. Zamisao o stvaranju ovakve biblioteke odmah je prihvatio i docnije joj se sav posvetio do kraja svoga života 1951. g. profesor dr *Heinrich Loewe*. Od 1920. godine direktor ove biblioteke bio je prof. dr *Hugo Bergmann*, koga je nasledio prof. dr *Gotthold Weil* i bio na čelu biblioteke sve do 1947. godine. Od tada do danas na čelu ove ustanove stoji u svojstvu direktora dr *Curt Wormann*, nekadašnji direktor gradske biblioteke u Berlinu — Kreuzberg i do-

cent bibliotekarske škole u Berlinu. Kao njen vicedirektor fungira dr *Isahar Joel* koji radi u toj ustanovi oko trideset godina, stekavši naročite zasluge kao bibliograf.

*

Temelji moderne zgrade nove jerusalimske biblioteke postavljeni su 1926. godine na brdu Skopusu, koje se hebrejski zove Har Hacofim. Sredstva za podizanje te zgrade, koja je svojevremeno stajala 40 hiljada palestinskih funti, namaknuta su od zaostavštine *Davidu Wolfsohna*, bivšeg drugog predsednika Svetske cionističke organizacije posle smrti Teodora Herzla.

Međutim, biblioteka 1948. godine, posle ugovora o primirju sa Jordanijom, morala je da napusti svoje sedište na brdu Skopusu sa svim svojim skupocenim i nenadoknadivim blagom, dotad godinama sakupljanim knjigama i rukopisima, kojih je bilo oko pola miliona. Tako je ovo književno jevrejsko blago postalo praktično neupotrebljivo i pored konvoja izraelskog koji je posećuje svakih 15 dana kao i prvobitnu bolnicu »Hadasa« koja je takođe ostala na jordanskoj teritoriji.

Usled toga gubitka učinjeni su, posle stvaranja države Izrael, ogromni naponi za pribavljanje novih kolekcija, tako da danas ova biblioteka poseduje više od milion knjiga, uz znatan broj spasenih knjiga jevrejskih biblioteka iz nacističkog vremena u Evropi. Biblioteka prima svake godine oko deset hiljada časopisa, a ima oko sedam hiljada manuskripata, među ovima i veoma vrednih.

*

Da bi čitalac dobio predstavu o zamašnosti ove znamenite institucije, smatramo potrebnim da navedemo sledeće detalje i podatke. Biblioteka ima dve velike čitaonice: jednu za 250 osoba sa ručnom bibliotekom sa opštim priručnicima i podsetnicima, delima duhovnih znanosti, i drugu čitaonicu za 100 osoba sa časopisima. Zatim, ona ima čitaonice za stručnu literaturu (judaiku i hebraiku) sa 80 sedišta; za orijentalistiku posebno, takođe sa 80 sedišta; nadalje čitaonicu za socijalne znanosti za 50 osoba; za jurisprudenciju sa 250 sedišta; za prirodne nauke i matematiku sa 75 sedišta; za slikarsku umetnost i muziku sa 50 sedišta; šest posebnih prostorija za posebne kolekcije koje se pozajmljuju uopšte: to su skupocene i vrednosne kolekcije po imenu *Švadron (Saron)*. To je kolekcija jevrejskih autografa i portreta, zatim zbirka po imenu *Friedenwald* o istoriji medicine, a posebno o Jevrejima u medicinskoj nauci; zatim muzička lična zbirka čuvenog pok. dirigenta *Sergija Kusevickog*. Biblioteci je pridodata veoma prostrana medicinska biblioteka po imenu *Dr Julius Jarcho*, koja inkor-

porira više od 20 medicinskih bibliotekarskih ogranaka u raznim oblastima Izraela. U sastavu ove biblioteke na univerzitetskom kampusu nalaze se i šest soba za studiranje manuskripata, zatim po jedna prostorija za kataloge, za pozajmljivanje knjiga i jedan laboratorijum za mikrofilmovanje; nadalje, 25 kancelarijskih prostorija za službenike biblioteke, te sale za izložbe, čitanje, sastanke i zborove. Knjige su postavljene na visokim policama sa po pet redova sa predviđenim mestom za dva i po miliona knjiga. Zidanje same zgrade stajalo je oko dva miliona dolara. Dabome da je bilo mnogo darodavaca, kako u novcu tako i u knjigama i u manuskriptima, i to kako pojedinaca tako i korporacija širom jevrejskih zajednica u svetu.

Danas ova biblioteka vrši razmenu publikacija sa 1058 institucija u 67 država. I najzad, da pomenemo da ova biblioteka služi kao centralno čuvalište za svu literaturu koju su pisali Jevreji kao i za onu koja je o njima napisana.

*

Evo sada nekoliko najnužnijih detalja o njenim odsecima. Ona poseduje pored opštih zbirki dela iz oblasti duhovnih i prirodnih nauka i odseke judaističke i orijentalne, kao i poseban arapski odsek, zatim jedno veliko odeljenje medicinskih knjiga koje snabdeva stručnom literaturom profesore, docente, studente, bolnice i lekare širom zemlje. Biblioteka ima i svoju sopstvenu muzičku biblioteku. Zatim zbirku iz istorije medicine, s posebnim delima o udelu Jevreja kao lekara u istoriji medicine; nadalje zbirku knjiga za pravni fakultet, za advokate i sudije ove države; odsek za autograme, pisma i portrete, a takođe i mnoštvo rukopisa mnogih dela. Ova ustanova ima veliku zbirku arapskih dela, manuskripata i časopisa sa posebnom čitaonicom, kojom se koriste naročito arapski studenti inkskribirani na hebrejskom univerzitetu.

U muzičkom odseku postoje i mnoge note posvećene specifičnoj jevrejskoj muzici, liturgiji, narodnoj muzici i modernim izraelskim kompozicijama.

Nemoguće je u okviru kratkog članka ulaziti u sadržinu knjiga izvesnih najinteresantnijih pojedinih odseka, a naročito judaistike.

One će možda biti predmetom posebnih razmatranja jednog od narednih mojih članaka. To već i stoga što je ovaj članak zamišljen kao jedan opšti pregled za uvid u zamašnost ove nacionalne ustanove. Stoga evo samo još nekoliko pojedinosti od opšteg značaja.

— U želji da dokažu svoju dobru volju i raspoloženje prema Jevrejima, oko 335 nemačkih izdavačkih preduzeća posle rata po-

slalo je do marta 1955. godine 3354 knjige u vrednosti od 42 hiljade maraka.

— Prema opšte usvojenoj praksi biblioteka ima dva glavna kataloga: jedan po autorima, a drugi po nazivu knjige, od kojih postoje najmanje po dve karte za kartoteku. Oba ova pomenuta kataloga stoje na raspolaganju čitalačkoj publici u posebnim sobama za kataloge. U autorskom katalogu zbog slova na kojima su dela štampana i jezika, katalogi su podeljeni u pet zbirki: engleska zbirka (pod koju su podvedena sva dela pisana latinicom na raznim jezicima), zatim hebrejska, jid.š, arapska i ruska zbirka.

— Pri biblioteci, odnosno pri hebrejskom univerzitetu, postoji i škola za stručne bibliotekare pod vođstvom direktora biblioteke dr *Carla Wormanna*. Ona traje jednu, odnosno dve godine, a primaju se kandidati sa stečenim nazivom najmanje bachelor of art. Osnivanje ove škole potpomogao je Unesco u licu stručnjaka profesora *Leona Carnovskog* iz škole za bibliotekare na Univerzitetu u Čikagu, koji se o vrednosti dela i o organizaciji biblioteke izrazio veoma pohvalno.

U Jerusalimu
januara 1963. godine

OD SEDAMDESET JEZIKA — JEDAN

Kako hebrejski postaje maternji jezik izraelskog stanovništva

Obnova hebrejskog jezika izaziva i danas divljenje svijeta. Mnoge zemlje šalju u Izrael stručnjake da prouče kako »iz sedamdeset jezika nastaje jednovita nacija« i govori je d n i m jezikom, koji su još prije nekoliko decenija smatrali mrtvim, ili u najboljem slučaju jezikom hrama, molitve i knjige. Ali i Izrael proučava metode kojima druge države usađuju jezik useljeničkim ili drugim grupama i metode borbe protiv analfabetizma.

Doduše, jedva će se naći zemlja u kojoj tako velik procenat stanovnika »uči maternji jezik od djece« (prema duhovitoj definiciji Efrajima Kišona). A ne smije se zaboraviti ni to da veliki broj useljenika u Izrael potiče iz zaostalih zemalja u kojima je analfabetizam masovna pojava, a naročito među ženama. Ali ipak i učenje maternjeg (ili državnog) jezika »od djece« i borba protiv analfabetizma nisu nikako izraelski monopol.

Iskustvo Engleske i Sjedinjenih Američkih Država

Sjedinjene Američke Države već decenijama vode borbu na oba pomenuta područja. Engleska ima mnogo iskustva ne samo u Basic-English koji treba da olakša sporazumijevanje strancima nego i u pisanju lakim stilom, koji ima dvostruku svrhu: da unapredi podučavanje engleskog jezika strancima i da olakša čitanje onima kojima je engleski maternji jezik, ali su analfabeti ili poluanalfabeti. A upravo zbog toga, što u tim zemljama podučavanje narodnog jezika procentualno nije toliko značajno kao u Izraelu i što one obiluju i materijalnim sredstvima i pedagoškim snagama one su mogle da posvete više pažnje metodici i da je uzdignu na visok nivo. Pri tome mislimo ne samo na elementarnu poduku jezika useljenicima i manjinskim grupama ili strancima nego i na izdavanje materijala (izvornog, tj. specijalno pisanog, a takođe i naročito obrađenog i pri-

ređenog) za neobrazovane narodne slojeve koji ne razumiju i ne mogu da čitaju lijepu, stručnu i drugu literaturu, pisanu normalnim stilom.

Kao što je poznato, u Engleskoj su mnoga literarna djela obrađena na različitim jezičkim razinama, prema broju riječi koje pretpostavljaju da čitaoci poznaju. U Sjedinjenim Američkim Državama razvila se čitava znanstvena grana koja se bavi metodikom podučavanja engleskog jezika i formulacijom pravila za stilističko, sadržajno pa i tipografsko oblikovanje materijala namijenjenog širokim slojevima koji su svršili po koji razred osnovne škole, ali su ostali ili postali poluanalfabeti, jer su poslije školske obuke jedva nastavili da čitaju knjige ili novine. Stoga nije čudo što Izrael želi da uči od njih i da se služi njihovim iskustvom i iskustvom drugih.

Škola, porodica i ulica

Izrael je postigao značajne rezultate u podučavanju hebrejskog jezika. Useljenička djeca koja polaze u dječji vrtić, često već s navršene dvije godine, uče vrlo brzo hebrejski jezik. Kad svrše osam razreda obavezne osnovne škole, vladaju jezikom kao i sabre (djeca rođena u Izraelu). I djeca koja dolaze u Izrael u školskoj dobi po svršetku osnovne škole uglavnom vladaju jezikom. Dakako, stepen njihovog općenitog (pa i jezičkog) obrazovanja mnogo zavisi od atmosfere u kući i u školi. U tom pogledu ima velikih razlika koje se ne mogu svladati i izbrisati preko noći.

Na brzinu i dubinu sticanja znanja hebrejskog jezika utiče i sredina u kojoj žive novi useljenici. Ima sela i gradića u kojima useljenici iz jedne zemlje žive u svome krugu, kao da nisu ostavili svoj ranije boravište. U drugim mjestima useljenici su mnogo više pomiješani, pa već i zbog toga uče brže jezik, čak i ako ne polaze naročite kurseve za učenje hebrejskog jezika.

Ali taj proces je isuviše spor. O tome svjedoči i veliki tiraž novina na mnogim jezicima kojima se služe useljenici, gdjekad i desetine godina posle dolaska u zemlju. Zato se pokazala potreba naročitih puteva za ubrzanje hebraizacije. Bilo je predloga da se donese zakon o hebrejskom jeziku koji bi obavezao vlasti da unapređuju hebraizaciju svim sredstvima, od organizacije besplatnih kurseva do obaveznog objavljivanja hebrejskih stupaca u svim nehebrejskim novinama; od traženja znanja hebrejskog prilikom upošljavanja do odredbe da na svakom listovnom papiru i kuverti i na svakom uličnom napisu i cimeru bude hebrejski dio veći od nehebrejskog, itd.

Ulpan i ulpanit

Izraelska javnost odbila je te i slične predloge koji idu za tim da se hebraizacija ubrza prinudnim sredstvima. Mjesto toga stekli su u Izraelu i u svijetu neobičnu popularnost instituti za brzo učenje jezika koji se zovu ulpan («studio») ili ulpanit («mali studio»).

Kurs u ulpanu traje tri do šest mjeseci. Ima ih u formi internata koje izdržava uglavnom Jevrejska agencija. Učenici (svi odrasli, mnogi od njih i u »vrlo poodmakloj dobi«, a samo malen dio omladine) uče, jedu i stanuju u ulpanu, tako da žive neprestano u hebrejskoj atmosferi. Budući da učenici dolaze iz mnogih zemalja i govore različitim jezicima, mogu da se sporazumijevaju među sobom samo hebrejski. Razvijeni društveni život, zajednička pjesma, izleti, posjete kazalištu itd. upotpunjavaju ono što učenici ulpana uče u razredu.

Ima i »radnih ulpana«. Oni su smešteni u kibucima. Tamo učenici (vrlo često familije s djecom) rade pola dana u nekoj grani kibučkog gospodarstva, a pola dana uče. I tu su ulpani vrlo popularni; i to ne samo među novim useljenicima koji žele da — učeci jezik — upoznaju život u kibucu pa da, možda, i ostanu tamo. Mnogi turisti koji dolaze na duže vrijeme u Izrael da ga svestrano upoznaju odlaze najprije u ulpan da nauče jezik kako bi mogli ne samo da se sporazumijevaju na ulici (uvijek će naći nekog ko će ih razumjeti, i ako ne govore hebrejski) nego i da prodru u društveni život i kulturno stvaranje Izraela, a za to treba kakvo-takvo znanje hebrejskog jezika.

Ulpaniti postoje u svim gradovima, gradićima i kolonijama. Podržavaju ih mjesne općine, a naročito moacot poalim (mjesne podružnice Histadruta). U ulpanitu se uči uveče, poslije rada, dva do četiri puta sedmično. Napredak u ulpanitu zaostaje, dakako, za brzim napretkom u ulpanu, ali zašto on obuhvata desetine tisuća učenika koji ne mogu da se koriste ulpanom.

S pedagoške strane naročito odjeljenje Ministarstva prosvjete vrši nadzor nad ulpanima i ulpanitima. S vremena na vrijeme vrši se revizija udžbenika i metoda, koja je, dakako, rezultat borbe između konzervativnih i novatorskih stručnjaka. Konzervativci ukazuju na to da postignuti rezultati izazivaju divljenje, a novatori naglašavaju da bi se mogli postići još bolji rezultati za isto vrijeme, s manje truda, a s modernijim metodama.

Borba protiv analfabetizma

U posljednje vrijeme intenziviralo je Ministarstvo prosvjete borbu protiv analfabetizma i neznanja. Ta se borba vodila i ranije inicijativom nekoliko fanatičara. Oni su organizovali dobrovoljne snage (učitelje, studente, činovnike itd.) koje su posjećivale sela i predgrađa i okupljale u privatnim kućama male grupe analfabeta pa ih učile hebrejski čitati i pisati i malo računati. Po tome uzoru počela su da rade i ženska udruženja, a naročito krug dobrovoljaca u Histadrutu »Ole laole« (»Useljenik useljeniku«). Organizovani su kućni kružoci u centrima nove useobe u kojima su dobro-

voljci »Ole laole« razjašnjavali pojmove o zemlji, pomagali u rešavanju ličnih problema novih useljenika ali i podučavali hebrejski, čitati i pisati. To je bilo naročito važno za žene koje su pomalo govorile hebrejski, ali su bile analfabete.

Sada je Ministarstvo prosvjete postavilo taj rad na široku osnovu da bi za nekoliko godina likvidiralo analfabetizam i dalo svim stanovnicima bar ono što je trebalo da nauče u osnovnoj školi. Taj se rad vodi uz učešće učitelja osnovnih škola, a naročito djevojaka koje su završile srednju školu i kratke kurseve za metodiku, pa u toj formi služe svoj vojni rok (kako je poznato, u Izraelu ima obavezna vojna dužnost i za djevojke).

Materijal pisan lakim stilom

U nizu mjera na tom području treba spomenuti i izdavanje naročitog materijala za odrasle koji ne vladaju dovoljno jezikom ili nemaju dovoljno općeg obrazovanja da bi mogli ili htjeli da se »muče« knjigama ili novinama namijenjenim redovnoj čitalačkoj publici. A književnost za djecu odbija ih i zato jer su baš oni vrlo osjetljivi i ne žele da ih smatraju »djetinjastima«, a možda još i više zbog toga što se ta književnost odlikuje bogatim i raznolikim rječnikom koji izaziva zaprepašćenje kod tih »neohebraista« ili »neoalfabeta«.

Ima nekoliko serija knjiga i knjižica u kojima izlaze djela pisana izvorno u naročito lakom stilu ili prerađena djela poznatih pisaca da bi ih mogli razumjeti i ljudi koji su tek naučili osnove jezika.

Pored tih edicija izlaze već petnaestu godinu dnevne novine »Omer« (uz »Davar«, organ Histadruta) koje nastoje da donesu sav materijal i sve rubrike dnevne štampe, ali zbito i vrlo jednostavnim jezikom. Rečenice u »Omeru« su po mogućnosti kratke, a rječnik je ograničen. Svaki broj donosi prevod nekoliko riječi na devet jezika (koji su se, uostalom, mijenjali tokom godina, prema valovima useobe) i objašnjenje pojmova i idioma (frazu) koje je lakše objasniti nego prevesti.

Ministarstvo prosvjete izdaje tjednik »Lamathil« (»Početniku«), koji služi kao prvo »novinsko štivo« u ulpanu i koji dobivaju mnogi apsolvenci ulpana. Budući da je čak »Lamathil« pretežak za učenike i apsolvence kurseva za analfabete, izdaje Ministarstvo prosvjete i dvotjednik »Šaar lakore hehadaš« koji je još lakši.

Ne treba objašnjavati da je metodički lakše redigovati knjigu ili tjednike i dvotjednike nego dnevne novine. Za dnevne novine pišu novinari koji redovno nemaju ni vremena ni stručne spremu da u pisanju uvažavaju sva metodička pravila za olakšanje stila da bi u potpunosti bio pristupačan onima koji razumiju samo »elementarni hebrejski«. A i redaktori ne mogu da posvete dosta vremena

i pažnje lingvističkim pitanjima, jer slagalice mašine ne čekaj a pored lingvističkih pravila ima još mnogo normi koje moraju da se uvažavaju u redigovanju novinskog materijala.

Ali stručnjaci Ministarstva prosvjete našli su da gotovo sav materijal namijenjen odraslim »neohebraistima« i »neoalfabetima« nije zasnovan na znanstvenim metodičkim spoznajama, nego na intuiciji i na subjektivnom osjećanju onih koji pripremaju taj materijal. Čak i kad izdavač koje edicije kaže da je pisana s određenim brojem riječi (500—1000—2000), nije to dokaz da materijal odgovara svrsi. Do danas nema autoritativne listine riječi »elementarnog hebrejskog«. Isto tako još nisu dovoljno proučena i u izraelskoj praksi primijenjena metodička pravila do kojih su došli, na primjer, u Sjedinjenim Američkim Državama i u nekim drugim zemljama na polju izdavanja materijala koji treba da privuče čitanju i one odrasle (i poluodrasle) kojima je obični tekst knjige ili novina pretežak i odbijajući.

Ova kritika izazvala je diskusiju, čiji će rezultat svakako biti revizija izdatog materijala i usavršavanje metoda na kojima se zasniva ta izdavačka djelatnost. Jasno je da budućnost Izraela zavisi ne samo od materijalnih faktora, od narodne bezbjednosti i od političkih snaga u svijetu, u zemlji i oko nje, nego i od tempa kojim će izraelsko društvo da riješi svoje kulturne probleme. A likvidacija analfabetizma u najširem smislu te riječi i dolično poznavanje hebrejskog jezika od strane jevrejskih stanovnika Izraela — svakako su najpreči društveni zadatak. Jer oni su uslov za rješenje svih kulturnih problema, koje sa sobom donosi potreba amalgamacije najraznovrsnijih useljeničkih grupa u jednovitu naciju koja teži za visokim stepenom materijalne i duhovne kulture.

FÜLÖP GRÜNVALD

(1887 — 1964)

Porodica Fülöpa Grünvalda poreklom je iz Ceceja. Za vreme oslobodilačkog rata 1848. njegov ded je bio nakupac konja za vojsku. Otac mu, Mano Grünvald, došao je u Sopron kao mladić i bio rabin Ortodoksne jevrejske opštine sve do smrti 1929. godine. Fülöp se školovao u Sopronu. U gimnaziji je najviše upliva na njega imao profesor istorije i geografije Bela Lajoš. Ali interesovanje za istoriju, kako je sam govorio, probudilo se u njemu mnogo ranije. Starovekovne iskopine i starine rodnog mesta — među njima i mnogo jevrejskih — privukle su ga istoriji. Školski drugovi su ga već kao gimnazijalca smatrali malim naučnikom na polju istorije. Svakodnevno je u četiri časa ujutru počinjao da uči.

Na Budimpeštanskom univerzitetu slušao je predavanja iz istorije i geografije. Tu je odabrao za mentora Henrika Marczalia. Po sticanju profesorske diplome, 1913, javio se ministarstvu na raspored, ali su mu stavili do znanja da nema mnogo nade da dobije državnu službu. Ponudio je svoje usluge peštanskoj Jevrejskoj opštini. Isprva je bio učitelj u Muškoj građanskoj školi, a od 1919. prešao je u novootvorenu Jevrejsku mušku gimnaziju. Ovoj školi posvetio je sav svoj život. Nastojao je da učenicima pruži temeljno znanje. Predavao je sa oduševljenjem, predano i bio je srećan kada bi pobudio interesovanje đaka. Nije bio prestrog na ispitima i verovao je u snagu i dejstvo svog jakog intelekta. Zaista se mali broj profesora može pohvaliti tolikim brojem odanih učenika širom sveta koliko ih je on imao. Mnogi znameniti istoričari primili su prve podstreke od njega. Od 1948. do penzionisanja 1958, bio je direktor Jevrejske gimnazije. Poslednjih godina života vodio je katedru istorije na Zemaljskom rabinskom seminaru u Budimpešti, a posebno je predavao istoriju mađarskih Jevreja.

Trideset godina bio je prvo kustos, a zatim direktor Mađarskog jevrejskog muzeja. Eksponate je najvećim delom sam našao i nakupio, a za vreme nemačke okupacije i sačuvaov. Poznavao je svaki komad ove kolekcije. Bio je njen živi katalog.

Njegovo široko istorijsko znanje razvijalo se uporedo sa temeljitim poznavanjem hebrejskog jezika. To mu je i koristilo u pozivu koji je sam izabrao: proučavanje istorije mađarskog Jevrejstva. Od njega smo očekivali nastavak velikog dela Samuela Kohna (Istorija Jevreja u Mađarskoj od najranijih vremena pa do katastrofe kod Mohača. Bp. 1888), što nam je decenijama obećavao Šandor Büchler. Ali, na žalost, i on je objavio samo delimične studije. Pripremio je uputstvo za pisanje te istorije (A PIH Alapítványi Reálgimnáziumának Értesítője. Bp. 1927), i dao ocenu delatnosti svojih prethodnika (IMIT Évkönyve. 1934, Ararat. 1940), opisao istoriju Jevreja u Budimu (A zsidók története Budán, Bp. 1938), utvrdio mesto jevrejske sinagoge i jevrejskog groblja u Budimu za vreme turske vladavine (Heller-Emlékkönyv. Bp. 1941), opisao istoriju naseljavanja mađarskih Jevreja (Ararat, 1942), pisao o prošlosti sinagoga u Mađarskoj (Grünvald-Naményi: Budapesti zsinagógák. Bp. 1949.)

Ostao je do smrti veran svom rodnom gradu Šopronu. Ogroman je njegov doprinos stvaranju Zbirke jevrejske umetnosti u zgradi srednjovekovne sinagoge. Prilikom otvaranja 5. jula 1960. održao je i svečan govor.

Bavio se i istorijom šopronskih Jevreja. Dešifrovao je natpis prvog pronađenog srednjovekovnog nadgrobnog spomenika (Darken 1946). Otkrio je podatke o prvom šopronskom Jevrejinu Izraelu (SSz XV, 1961). U VII knjizi »Arhiva« obezbedio je mesto dosad neizdatom materijalu o Jevrejima Šoprona u srednjem veku, a posvetio je celu VI knjigu dokumentima i napisima o šopronskim Jevrejima XVII i XVIII veka. Pri restauraciji srednjovekovne sinagoge bio je najponosniji i najuzbuđeniji posmatrač.

Grünvald je izveo iz mraka XVI veka riječkog Jevrejina Mušla (Jevrejski almanah 1959/60. i Rassegna Mensile di Israel, 1960), pružio skupnu sliku o pečatima jevrejskih prefekata (Gelber Jubilee Volume, Tel-Aviv, 1963) i dao važne priloge istoriji novosadskih Jevreja (Jevrejski almanah 1961/62).

Svojim životnim delom smatrao je nastavljjanje izdavanja građe za jevrejsku mađarsku istoriju. Između 1959. i 1963. godine, u saradnji sa piscem ovih redova, izdao je četiri toma (V/1 — VII). Želimo da napomenemo da mu je za publikaciju prve četiri sveske »Arhiva« bilo potrebno 35 godina (1903—1938). Sedmu svesku, koju je nazvao »glavnom knjigom« mađarskog Jevrejstva, dobio je u ruke tek nekoliko dana pred smrt i tada je rekao svojoj supruzi: »Sada neće moći lako da me zaborave.« Ovaj skromni naučnik tada je prvi put u svom životu bio ponosan i zadovoljan.

Bio je čovek bez pretenzija i sujete. Nikad nije govorio o svojoj delatnosti. Nije vodio računa o svojim već objavljenim radovima. Neumorno je pomagao drugima pri radu i pružao im podatke. Ali njegovu mirnu pokornost savladala je velika hrabrost kada se postavilo pitanje odbrane istine. Godine 1944. sudelovao je u sastavljanju i rasturanju poznatog napisa koji je imao za cilj da pobudi interesovanje mađarske javnosti za akciju spasavanja jevrejskog življa. Zbog toga je bio hapšen i mučen, ali o tome nikad nikom nije govorio.

* * *

DR LUJO WEISSMANN*)

(1895 — 1963)

Veliki je broj ljudi sa tri kontinenta koji se nostalgично sećaju nedavno umrlog Luja, kao prijatelja i zaštitnika, kao advokata i političkog radnika, kao sportiste i muzičara. Ali pre svega kao druga kakav se retko nalazi.

Lujo se rodio 1895. u Požegi kao najstariji sin natkantora Josipa Weissmanna, vedrog i simpatičnog muzičkog stručnjaka i nastavnika kojeg su zavolele mnoge generacije opštinaru i učenika

jevrejske osnovne škole u Zagrebu, kada je porodica Weissmann dvadesetih godina preselila u ovaj grad. Najveći uticaj u porodici imala je, međutim, majka Regina rođena Hevesy, sestra budimpeštanskog velikog rabina. Ova vanredno inteligentna i živa žena nije bila samo čuvena po svom gostoprимstvu nego je bila i nadarena slikarka i kiparka.

Umjetnička crta bila je jako izražena i u Luja: hteo se posvetiti muzici, ali se ipak odlučio za pravo. Poslije završetka prvog svjetskog rata upisao se na Zagrebački univerzitet, gdje se istakao kao ljevičar, aktivista, izvrstan govornik. Kad je ta djelatnost postala ilegalna, Lujo ju je, bar zvanično, napustio, ali je postao neumorni zaštitnik i pravni branilac progonjenih. Da bi pomogao

ljudima koji su zbog svog političkog stava i rada bili hapšeni, mobilizirao je sve svoje veze i svoj veliki lični autoritet. Uspjevao je da uđe i u zatvore, u »sudske uze« i policiju u Zagrebu, u kaznione

---

*) Prema sećanju i beleškama Vere Stein Erlich, Zagreb.

u Mitrovici i Lepoglavi, gdje je posjećivao političke uhapšenike i robijaše. Donosio im je hranu, novac, knjige, savjetovao ih i zastupao pred sudom. O nekom honoraru nikad nije htjeo ni da čuje, naprotiv, on je te ljude obilno pomagao.

Sa svojim bratom Adikom otvorio je advokatsku kancelariju u vrtnoj zgradi Bettlheimove kuće u Ilici. Kancelarija je uvijek bila prepuna, ali ne samo klijenata nego i političara, kulturnih radnika, sportista, prijatelja, ljudi kojima su bili potrebni savjet, pomoć ili novac. Kako je Lujo decenijama bio istaknuti gimnastičar, motociklista i skijaš, jedna je soba bila puna sportskih trofeja — u njoj su katkad i spavali prijatelji kada se za to ukazala potreba. Kada su braća Weissmann postali počasni konzuli Republike Urugvaja, dobio je Lujo još više mogućnosti da pomogne ljudima u nevolji.

Volio je planine i snijeg i često je sa svojom drugaricom Zlatom, koja je također bila istaknuta sportistica, odlazio u Sloveniju, gdje su se oko njega i njegove popularne harmonike uvijek okupljali planinari. Njegova pojava i njegove kretnje odavale su čovjeka punog snage, samosvjesti i smjelosti. Kad su neposredno pred drugi svjetski rat u Zagrebu fašistički nastrojani elementi počeli da dižu glavu, Lujo je uveče prolazeći Ilicom zaustavljao pojedince za koje je znao da su ustaški ili antisemitski raspoloženi i započinjao sa njima tuče u kojima je uvijek pobjeđivao.

Kad je rat zahvatio Jugoslaviju i kad su Nijemci ušli u Zagreb, uspjelo mu je da spase sebe i svoju drugaricu. I braća su mu se spasla; brat Encika — Ernest, vrlo talentirani arhitekta još prije rata, postao je poslije istaknuti stručnjak Ujedinjenih nacija i u tom svojstvu ponovo zadužio našu zemlju, naročito u planiranju ponovne izgradnje potresom porušenog Skoplja. Lujina je majka umrla još prije rata. Oca nisu uspjeli da spasu, ustaše su ga odvele u logor.

Poslije lutanja Lujo i Zlata su stigli u New York, gdje su postali vrlo aktivni pobornici narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije. Lujo je davao koncerte, držao mitinge, govorio na radiju, pisao u američkoj štampi o borbi protiv okupatora i o stvaranju nove Jugoslavije. Skupljao je i novčana sredstva za tu borbu. I poslije rata ostao je u zvaničnoj i bliskoj vezi sa raznim jugoslovenskim institucijama u New Yorku, bavio se publicistikom i pisao o kulturnim i umjetničkim temama.

Pre nekoliko godina ispunio mu se životni san. Uspio je da stekne jedan mali motel u državi Vermont, istočno od New Yorka, u planinama, šumi, u skijaškom raju — u kojem je mogao stalno da boravi. Ubrzo je i ovde postao popularna ličnost koju su svi, domaći i sportisti neobično zavoljeli.

Svoju staru domovinu posetio je još jedanput 1963. godine, kada je doputovao u Požegu na proslavu pedesetogodišnjice mature. A onda su ubrzo došle podmukla bolest i smrt.

Nbrojeni prijatelji u Jugoslaviji, Americi i Izraelu sjećaju se Luja Weissmanna i žale za njim — za požrtvovanim drugom i pomagačem, umjetnikom i ljubiteljem prirode, za nezaboravnim likom dobrog, hrabrog i vedrog čovjeka.

DIDA DEMAJO

(1906 — 1964)

Preranom smrću Dide Demaja nestao je iz naše sredine jedan neobično drag čovek velikih umetničkih i ljudskih kvaliteta, koji je ceo svoj život posvetio nesebičnom zalaganju za načela humanosti i ideale socijalizma.

Rođen je 1906. u Beogradu, u jednoj staroj i vrlo uglednoj jevrejskoj porodici koja je jevrejskom javnom radu dala istaknute predstavnike. Dida, iako se i sam osećao Jevrejinom, nije vidno učestvovao u našem jevrejskom životu. Rano je postao duhovni građanin Evrope i njegova umetnička filozofija i orijentacija imala je univerzalan karakter. — Ali to ga nije udaljavalo od hrabrog i požrtvovanog učestvovanja u političkom radu, u senci Glavnjače i mitrovičke kaznionice, a kasnije i na domaku nemačkih šmajsera.

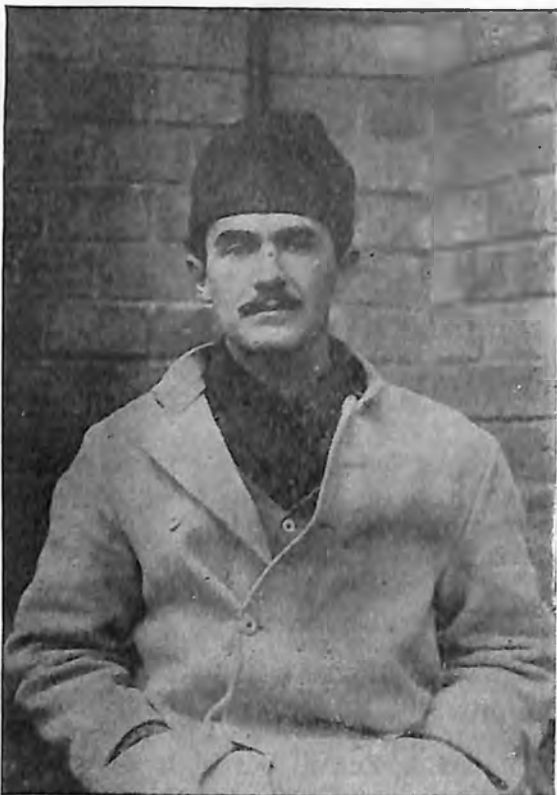
Već kao mladić od 18 godina saraduje kao grafičar u beogradskom časopisu »Refleks mladih« u kojem su pisali i Risto Ratković, Desimir Blagojević i Pavle Popović. Zatim boravi u Beču, a od 1925—1932. u Parizu za koji ga vežu sopstveno bogato umetničko stvaralaštvo i saradnja u raznim oblastima slikarstva i primenjene umetnosti. Njegove slike odlaze u mnoge kolekcije, a njegovo se ime pojavljuje na programima, plakatima i katalozima, u filmovima, pozorištima i časopisima. Radi inscenacije, kostime i unutrašnje uređaje, ilustruje revije. Stvaraoci s kojima radi često su najvećeg formata, kao Reinhard, Cavalcanti, Bunuel i Renoir, Mistinguette i Roger Vaillant.

Po povratku u Beograd uključuje se velikim elanom u revolucionarni i antifašistički pokret kao umetnik koji likovno oprema razne edicije; radi i u tehnici Komunističke partije. »Sud za zaštitu države« osudio ga je 1935. godine na 3 godine robije koje je proveo u Mitrovici, gde je i dalje neumorno nastavio da radi, politički i umetnički. »Isprepletenost borca i umetnika bila je uvek značajna karakteristika u radu Dide Demaja«, kaže za njega u jednom biografskom prikazu književnik Pavle Popović. Tako je bilo i na robiji: pisao je i predavao, ilustrovao i tehnički opremao ilegalne edicije

kao na pr. sveske serije »Okovani boljševik«. Još iz beogradske Glavnjače uspeo je da proturi u svet svoj članak o toj zloglasnoj tamnici, koji je, sa predgovorom André Gidea o progonima poli-

tičkih krivaca u Jugoslaviji, objavio pariski časopis »Vendredi«.

Dida Demajo

Po isteku kazne živi od 1937—1938. opet u Beogradu gde nastavlja s ranijim likovnim i političkim radom. U časopisima i raznim organizacijama saraduje među ostalim s Jovanom Popovićem, Đordem Jovanovićem-Jarcem i Elijem Fincijem, a u ilegalnom partijskom radu (izrađuje na pr. pasoše za borce u španskom građanskom ratu) s mnogim, danas istaknutim političkim radnicima. Kada mu je pretilo ponovno hapšenje, prelazi u ilegalnost, a onda se po odluci Partije preko Alžira prebacuje u Francusku, gde učestvuje u pomaganju borbe republikanske Španije i naših dobrovoljaca. Njegovo grafičko majstorstvo i upravo legendarna savesnost ogledaju se ponovo u izra-

di mnogih desetina lažnih pasoša španskih boraca iz naše zemlje i drugih država, koji su se vraćali kući da bi tamo nastavili s revolucionarnim radom.

U Francuskoj ga zatiče invazija nemačkih armija, sa svim tegobama i opasnostima okupatorskog terora i kvislinških policijskih mera. Ali Dida ni ovog puta nije mislio na spasavanje sopstvene glave, nego je dosledno nastavio da se suprotstavlja fašizmu. U centralnoj Francuskoj stupa u redove pokreta otpora i kao oficir Maquisa puškom i kičicom ostvaruje jedinstvo borca i umetničkog kreatora. (Trebalo bi prikupiti Didine crteže i grafička rešenja iz predratnog i ratnog perioda i prikazati ih na jednoj memorijalnoj izložbi!) O značajnoj ulozi Dide Demaja u francuskom pokretu otpora dovoljno rečito govori već pismo francuskog književnika

André Malrauxa kome je u jednom vrlo kritičkom momentu spasio život i porodicu. To pismo glasi:

»Ja, potpisani André Malraux, državni ministar, član pokreta za oslobođenje (pukovnik Berger), svedočim da je kapetan Dida

Dida Demajo: Crtež

de Mayo bio nosilac vrlo odgovornih dužnosti u organizacijama otpora FTP u Corése i da je lično imao najviše udela u mom sopstvenom spasavanju.«

Po povratku u Jugoslaviju 1945, Dida opet danonoćno, majstorstvom koje se prepoznaje po originalnom i serioznom stilu, radi

na grafičkoj opremi knjiga i drugih edicija. Posebnom ljubavlju posvećuje se radu na delima koja su svedočanstva nedavnog rata, stradanja i borbi, ali se njegov istančani smisao za lepo i vedro ogleđa i u saradnji na izdanjima koja prikazuju prirodna i umetnička blaga naših krajeva. Radi za »Vojno delo«, »Jugoslaviju«, »Jež«, »Prosvetu« i izdanja invalidskih organizacija, a upravo u poslednjim danima spremna grafičko rešenje za knjigu »Stara je-

Dida Demajo: Crtež

vrejska umetnost u Palestini« V. Nedomački, u izdanju Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Iako je znao da je ozbiljan bolesnik, nije se čuvao i nije smanjivao intenzitet rada. Umro je skroman i nenametljiv, uvek nesposoban da eksploatiše svoje umetničke vrline i političke zasluge, materijalno ne obezbedivši sebe i svoju porodicu. Sahranjen je i suviše tiho, ali će unutrašnji sjaj njegove plemenite ličnosti ostati kao trajan, iako nevidljiv, spomenik među svima koji su se s njim sreli i koji su imali sreću da ga bliže upoznaju.

KNJIŽEVNI DEO

D E C A

Naš drug, prosedi inženjer, pričao nam je jedne večeri ovo sećanje iz svoga detinjstva:

»Bila je Velika nedelja. Deca ne vole to pretprolećno vreme, kad je zemlja još pusta i grane gole, kad nema ni snega ni cveća ni voća, ni zimskih igara ni kupanja. U takve dane, klateći se na komšijskim tarabama i žmirkajući na martovskom suncu, ovi mali ljudi izmišljaju nove, često čudne i svirepe igre.

Dečje vođe iz našeg sokaka bili su neki Mile i Palika. Mile je bio pekarev sin, bled, oštar, sa licem suviše izgrađenim za njegove godine. Palika je bio bucmast i rumen, Mađar po ocu, pa iako je bio rođen u toj istoj ulici u kojoj i mi ostali, imao je neki otegnut i težak izgovor, kao da su mu usta puna testa. Njih dvojica su vodila žestoke borbe sa vođom dečaka iz susedne mahale. To je bio neki naš vršnjak, Stjepo Ćoro, koji je već stigao da izgubi jedno oko. Mi ostali bili smo vojska, nestalna i nedisciplinovana, ali borbena i grlata. Kao u svakoj borbi, i tu je bilo privrženosti i hrabrosti, kolebanja i neverstva, suza, krvi, izdaje i zakletvi. Gotovo svako predveče, dok smo sedeli iskupljeni oko kamenite česme, prilazile su vođe ponekom od nas, odvodile ga u stranu, i ozbiljnim, muklim glasom postavljale mu pitanje:

— Jesi li mi drug?

Jednog od tih prolećnih dana, bio je Veliki četvrtak, u jedno takvo predveče pozvaše me Mile i Palika da sutra posle podne idem s njima da bijemo Jevreje. Na te ekspedicije u jevrejske mahale išlo se samo nekoliko puta preko godine, redovno o našim ili jevrejskim praznicima. Za mene, koji dotad nisam nikad učestvovao u takvim podvizima, bila je to velika počast od strane dvojice vođa.

Mislim da sam sutradan ručao na brzinu i sa uzbuđenjem. Krenuli smo odmah posle ručka. Pre nego što smo se spustili niz breg i prešli reku, zaustavili smo se na jednoj raskrsnici. Seli smo

na veliku uglačanu kamenu ploču, i tu su Mile i Palika sa mnogo pažnje i razumevanja razgledali naše oružje. Palika je imao neki čudan lovački štap, koji je potkovao klincima i zašiljio na vrhu. Mile je imao naročito oruđe koje je sam napravio. To je bila neka cev od gume, koju je on pri dnu napunio olovom, a na drugom kraju vezao kanapom oko ručnog zgloba. Ponosio se tim vitkim štapom od gume i olova i zvao ga je »budalaš«. On je i sada, onako hladan i oštar, bio nagnut nad svojim oružjem i doterivao ga malim nožićem.

Meni su dali jednu zalomljenu letvu, otkinutu maločas od nekih taraba; na njoj je pri donjem kraju još virio klinac kojim je bila prikovana za žioku. Ja sam se stideo svoga oružja, koje mi je izgledalo prostačko i nedovoljno. Mile mi je uzeo letvu, odeljao je vešto na kraju gde se drži rukom i zamahnuo njome nekoliko puta oko sebe, sa fijukom. Učinio sam odmah za njim to isto, ali fijuk nije bio isti kao kod Mila.

Spustili smo se u ulicu gde se obično sačekaju jevrejska deca radi tuče.

— Njihov je praznik. Oni sada idu oko vode — govorio je Palika sa iskustvom i zverajući oprezno kao lovac.

Ali Jevreja nije bilo. Ljutito i zapovednički, Mile je predložio da pređemo u Čaršiju. Već u prvoj ulici Palika zastade i viknu prigušeno:

— Eno Čifučadi!

Zaista, u dnu ulice, oko kamenište česme igrala su se četiri dečaka u prazničnom odelu.

Mile ga samo prekorno pogleda i daje znak da idemo za njim i radimo što i on. On je sakrio svoju cev od gume iza leđa i išao polagano, praveći se kao da zagleda kuće i dućane. Tako smo se primicali česmi. Ali, bilo da nas je odavao naš izgled, bilo da su jevrejska deca već navikla na takve posete, ona se uznemiriše, kao srne na šumskoj čistini, i skloniše se za česmu. Meni je srce tuklo naglo. Gledao sam netremice Paliki u potiljak.

Da zavara protivnike, Mile se pravio kao da će proći drugom stranom ulice, a kad ga je od njih delilo svega nekoliko koraka, on viknu neočekivano snažno i oštro, i jurnu na njih. U prvi mah je izgledalo kao da su dečaci rešeni da se brane, ali kad on udari svojom strahovitom cevi prvoga po ruci i kad videše da smo i mi pritrčali, nastade divlje bežanje na sve strane.

Razbežaše se dečaci, ali ja nisam toliko gledao njih koliko nagli pokret kojim je Mile iskočio iz onog pritvornog mira i odjednom se pretvorio u nešto novo i nepoznato. Potpuno odvojene od njega, video sam i čuo njegov udarac i njegov uzvik. Osetio sam ih kao stvari za sebe, kao prve pojave meni nepoznatog, velikog, uzbudljivog, strašnog sveta u kom se nosi koža na pazar, u kom se daju i primaju udarci, mrzi i likuje, pada i pobeđuje — jednog

sveta u kom sam samo naslućivao nepoznate rizike i neke velike, sjajne trenutke.

Za dečacima se dadoše u trk Mile i Palika, a ja za njima. Trojica dečaka uspeše da upadnu u kapije svojih ili tuđih kuća, iz kojih se odmah za nama osuše vriska i kletve jevrejskih žena. Četvrti, najkrupniji, bežao je kao obnevideo iz ulice u ulicu, dok se ne izgubi iza nekog belog zida. Kad sam ja pristigao, Mile i Palika su ga već tražili po velikoj vlažnoj avliji, kao kerovi.

Bili smo u nekom napuštenom, ruševnom mektebu. Prođosmo kroz srednji hodnik i spustismo se niz nekoliko natrulih basamaka u jednu manju, četvorougao nu avliju. Sa sve četiri strane visok zid. Osim vrata na koja smo ušli, samo još u protivnom zidu jedna mala vrata, kao kapidžik, očigledno zatvorena ili zakovana odavno. U jednom ćošku neke pozelenele daske, ostatak od nekog krova, prislunjene uza zid i podignute donjim krajem na jednu gredu. U prostoru koji je ostajao od greda do zemlje, otprilike jedan dobar pedalj, ja ugledah nečije dve cipele, nepomične i grčevito pripijene jedna uz drugu. Ponesen tom čudnom hajkom, dozvah Mila znakom i ukazah mu ponosno prstom na moje otkriće. Ne gledajući mene, nego ukočenim pogledom u one cipele, prišapnu mi da ostanem tu na ulazu i da ne dam dečaku na vrata. On i Palika sidoše sa poslednjeg basamaka u avliju. Palika se, opet na nemu zapoved Milovu, uputi onim malim zatvorenim vratima i tu stade raširenih nogu i podignute toljage. Odmah zauzeh i ja takav stav.

A Mile se primicao onoj gomili dasaka nekim ratničkim hodom, ne skidajući očiju sa cilja. Taj njegov nečujan korak i oštro uperen pogled izgledali su mi strašniji i uzbudljiviji od svake trke i tuče. Ali pre nego što je on stigao da se primakne, jevrejski dečak prhnu iz svog zaklona kao ptica iz žita i poče da beži po avliji.

Palika, koji je oprobao mala vrata i video da su zatvorena, siđe takođe u avliju. Otpoče jurnjava i vijanje, u kom je dečak natrčavao čas na Palikinu toljagu, čas na Milovu cev od gume. Ali nijedanput nisu uspeli da ga udare po glavi ili po leđima. Zahvatali su ga samo s kraja, po rukama ili nogama. Palika je više trčao. Mile je stajao kao seljak na guvnu i gledao da dočeka udarcem žrtvu kad mu je Palika natera. U toj jurnjavi pomicali su se svi bliže meni.

Tako se oko ulovljenog dečaka sve više stezao trougao od letve, toljage i gumene cevi. Sad sam mogao da ga vidim iz bliza. Bio je u novom jevtinom odelu, mokat i kaljav od zaklona pod daskama, ugojen i kratak, bez kape na kovrčastoj kosi. Protivno od Milovih njegovi pokreti nisu imali za mene ničeg ni strašnog ni uzbudljivog. Kretao se odjednom celim telom, bezglavo i leteo kao bačen.

U jednom trenutku, kad ga je Palika pristigao i kad je trebalo da udari posred glave, jevrejski dečak se neočekivano i nekako komično sagnu i baci svom težinom Paliki u grudi. Tako je izbegao udarac. Mile pritrča. Nastade gužva. Dok se Palika pribirao, dečak iskoristi trenutak, otkide se od njih, ustrča ono nekoliko basamaka

i nađe se odjednom lice u lice sa mnom. Za jedan tren oka videh ga pred sobom, sa uzdignutim rukama, jedna mu podlanica sva u krvi, sa zabačenom glavom kao kod samrtnika. U tom trenutku ugledah prvi put njegovo lice. Usta mu napola otvorena, usne bele, oči bez pogleda, razlivene kao voda, bez ikakva izraza više, i odavno izbezumljene. Tu je trebalo udariti.

Šta se tada desilo? — Koliko sam puta postavio sebi to pitanje i tih dana i docnijih godina. I nikad nisam mogao dati odgovora.

Koliko sam posle mogao da se setim i prosudim, dečak se malko sagnuo (bio je to onaj isti pokret za odbranu kao maločas prema Paliki), odgurnuo me lagano, dodirnuvši me onom nepovređenom rukom u slabinu, otklonio me kao najlakšu zavesu, i protrčao sa tutnjem kroz uzak hodnik pored mene nepomična i pored moje uzdignute letve, kojoj je na kraju strčao oštar i veliki klinac.

Pribrao sam se tek kad su pored mene protrčali, odgurnuvši me grubo i prezrivo, Mile i Palika. Stajao sam još na istom mestu i slušao kao u snu kako pod njihovim nogama još jače odjekuju podnice u hodniku. Zatim sam izišao polako, vukući svoju letvu kao teret. U dnu ulice video sam Mila i Paliku kako trče. Ohrabreno Jevrejče bilo je izmaklo. Trčali su još malo, pa zastadoše, prvo jedan pa drugi. Nešto su razgovarali jedno vreme, a zatim krenuše putem kojim smo bili došli, ne obzirući se na mene. Pođoh za njima. Pre nego što su došli do mosta, stigao sam ih. Išao sam tako iza njih, ali su se oni pravili da me ne primećuju. Taj me položaj mučio. Zaustih nešto da kažem.

— Kuš! — Prekide me Palika.

I na sve moje pokušaje da se pravdam, da kažem ma šta, on je odgovarao hladno i gnevno svojim: kuš! Gore od te psovke brinulo me i mučilo Milovo ćutanje. Tako smo prešli most i primicali se našoj mahali. Išao sam dva koraka iza njih, uviđajući i sam koliko sam glup i smešan. Smišljao sam neprestano šta bi trebalo kazati i kako se objasniti. Možda sam u tom razmišljanju i glasno rekao neku reč. Tada se Mile naglo zaustavi, okrenu se i, pre nego što sam mogao išta da kažem ili učinim u svoju odbranu, pljunu na mene, zasu me svega pljuvačkom. Da me je udario svojom cevi od gume verovatno bih se manje zbunio i možda znao kako da se branim ili da mu vratim udarac. Ovako, stajao sam nasred ulice i brisao se rukavom, dok su njih dvojica odmicali, kako se meni činilo, neverovatno brzo. Izgledalo je da oni lete, a da vreme stoji.

Mali ljudi, koje mi zovemo »deca«, imaju svoje velike bolove i duge patnje, koje posle kao mudri i odrasli ljudi zaboravljaju. Upravo, gube ih iz vida. A kad bismo mogli da se spustimo natrag u detinjstvo, kao u klupu osnovne škole iz koje smo davno izišli, mi bismo ih opet ugledali. Tamo dole, pod tim uglom, ti bolovi i te patnje žive i dalje i postoje kao svaka stvarnost.

Danas, posle toliko godina i događaja, teško je, nemogućno je merom naših sadašnjih iskustava i izrazima sadašnjih osećanja ka-

zati kakve su bile te prve nesanice u životu, kakve muke i sumnje pred prezirrom vođa Mila i Palike, pred podsmehom cele dečje čete iz mahale. Svaki pokušaj da stvar ulepšam ili popravim ispadao je na moju štetu i gurao me u još gora poniženja i veću usamljenost. Palika je pričao svima moju bruku i, karikirajući me, pokazivao nasred sokaka kako sam glupo propustio Čifuče dok su se deca oko njega grohotom smejala i pravila šale na moj račun. Mile je samo ćutao, i nije hteo da me vidi ni da čuje za mene. Pokazivali su me prstom deci iz drugih mahala. A ja sam obarao pogled pred svima, sakrivao se u školi za vreme odmora u nužnik, i vraćao se kući sporednim ulicama, kao prokažen. Kod kuće nisam mogao da kažem nikom ništa, ni da tražim zaštite ili utehe. Čini mi se da sam već tada naslutio ono što ću posle jasno uvideti: da nam u našim najdubljim duševnim mukama naši roditelji malo mogu pomoći; malo ili ništa.

Prolazili su tako dani a ja nisam gubio, čini mi se, ni jednog trenutka svest o svom poniženju. Sav moj detinjski svet srušio se i, razbijen u komade, ležao kod mojih nogu. Stajao sam nad njim nemoćan, ne razumevajući ništa i znajući samo jedno: da patim. Stajao sam i nisam znao gde da se denem pod ovim nebom, tako osramoćen, izvrnut podsmehu i sâm. Kako da odredim svoj odnos prema Milu, Paliki i ostalim drugovima kojima bih želeo svom dušom da budem ravnopravan drug, ali ne uspevam, a kako prema jevrejskim dečacima koje treba, izgleda, napadati i tući, a ja to ne mogu i ne umem?

Najposle, i to se nekako preturilo, iako nikad nisam uspeo da nađem odgovor na ta pitanja. Izmirio sam se malo-pomalo sa drugovima. Izgledalo je da su mi oprostili. Ili su samo zaboravili? Sad se više ne sećam. Ali me nikad više nisu povelili na slične podvige. A ja sam još dugo pamtio ceo događaj i ponekad ga snivao. U snu sam viđao gotovo uvek isto: jevrejski dečak sa mučeničkim licem protrčava pored mene, lak i nezadrživ kao anđeo, a ja ga i opet propuštam bez udarca, iako znam unapred šta me zbog toga čeka. Ili: stojim nasred ulice, popljuvan i sâm, pod nemilosrdnom svetlošću popodneva, dok vreme stoji nepomično a drugovi se naglo udaljuju. Tek docnije, mladičke godine izbrisale su potpuno taj spomen iz moga sećanja i istisle tu sliku iz mojih snova. Ali to je već bio zaborav, smrt detinjstva.«

FRANC KAFKA

1. Tragovi i znaci

Za vreme boravka u Pragu kuda god bih se uputio, svuda sam nailazio na Kafku. Dok sam se peo širokim stepeništem palate Kinskog, u nameri da posetim izložbu čeških i slovačkih naivnih umetnika, reče mi istoričar umetnosti Pohribni: »U ovoj kući držao je Kafkin otac svoju radnju. Na firmi je kao njeno obeležje bila naslikana čavka, češki »kavka«.

Prolazili smo gotički baroknim sokacima Starog grada, kroz taj labirint istorije i planske privrede, a zatim smo zastali pred jednom neuglednom kućom na ivici nekadašnjeg geta. To je bila kuća u kojoj se rodio Franc Kafka. Jedino je stari portal autentičan, ugrađen u novu zgradu. Jevrejski grad je porušen, ali Kafka ga je nosio u sećanju: »U nama još žive mračni kutići, tajanstveni hodnici, slepi prozori, prljava dvorišta, bučne krčme i zabravljene gostionice. Prolazimo širokim ulicama novosagrađene varoši. Ali naši koraci i pogledi nesigurni su. U duši još podrhtavamo kao nekad u starim sokacima bede. Srce nam još ništa ne zna o izvršenoj asanaciji. Nezdрави stari jevrejski grad u nama mnogo je stvarniji od higijenskog novog grada oko nas. Budni koračamo kao kroz san i sami tek sablasti prohujalih vremena...« Tako je Kafka gođinama docnije govorio svom prijatelju Gustavu Janušu.

U Celtner ulici posmatrali smo lepu renesansnu zgradu sa izbledelim zgrafitima. »Minuta-kuća«, reče moj pratilac, »tu je Kafka provodio detinjstvo.« Istim tonom rekao je i na Karlovom mostu: »Ovo je sveti Nepomuk! Mesta iz Kafkinih sećanja postala su stanice na putu stradanja jednog svetitelja u veku ateizma...«

Dok smo u katedrali na Hradčanima slušali Honegerov oratorijum »Jovanka na lomači«, u trenutku kada Jovanka svojim bestijalnim sudijama dovikuje, u pesmi, svoj »kredo«, šapnu mi istoričar umetnosti Tomeš: »U ovoj katedrali, pred malom boćnom predikaonicom, zamislio je Kafka svoj dijalog sa sveštenikom, u kojem Kafka kaže: Laž je postavljena kao svetski poredak!«

I sami Hradčani, sa svojim zidinama, raskošnim dvoranama, nepristupačnim, nekad neznatnim i bezimennim, ta tvrđava nad gradom možda je bila ishodište njegove vizije o »Zamku«.

Posetili smo jevrejsko groblje. Kao nasukane olupine jedrenjaka štrče moćne kamene ploče grobova jedne pored i jedne iznad drugih. Bez zvuka, bez žalbe kazuju one svoj »kadiš«.

Bokori jorgovana bili su u punom cvetu, pa i kestenovi, kada me je Irena Venigova rano izjutra odvela na Kafkin grob. Prošli smo mimo mnogih grobova. Ulicama mrtvih iz dvadesetih

Grob Franca Kafke na Jevrejskom groblju u Strašnicama

i početka tridesetih godina. Češka imena, nemačka, hebrejska. Poneka čak got skim slovima uklesana u kamen. Porodična grobnica uredno je negovana. Na vrhu kamena natpis: Dr Franc Kafka 1888—1924, ispod njega Herman Kafka 1854—1931, strogi otac, i Julija Kafka 1856—1934, majka. Nešto niže hebrejski tekst koji se više ne može pročitati. Ograđen betonskom ivicom, cveta tek posađen zdravac; u staniol umotan lovorov venac. Nije čavka nego je malen drozd sa mrkim pegama po telu čučao na vencu i gledao me crnim očicama. Oko groba poređano sitno kamenje koje Jevreji spuštaju na poslednje počivalište svojih pokojnika. Kad te okružuje prolećni dan prožet prijatnom životnom toplinom, ne možeš sasvim očajavati. Spustio sam i ja jedan sitan ćoškast kamen, pridružujući ga ostalima...

Neodlučan stojim pored groba. Nesiguran u svoje poznavanje alfabeta smrti. Možda moram da počnem sa kraja: sa pretvaranjem Kafkinog duha i tela u prah i mit; sa pretvaranjem introvertiranog, sputanog, napaćenog, tihog pesnika u klasika epohe, slavnog kao Gete. Faust nalazi iskupljenje, kod Kafke ga nema.

Kafkini romani tumače se i komentarišu kao Danteova »Božanstvena komedija« i Geteov »Faust«. Nedavno je u Pragu održan simpozijum koji se bavio egzegezom njegovih dela, kao crkveni koncili biblijskim tekstovima. Stotinama tumačenja dodajem svoje. Svestan sam problematičnosti i nedovoljnosti ovog pokušaja. Shvatiti Kafku — čini mi se — liči na pokušaj da čovek shvati samoga sebe: bačenog u krhkost postojanja, u suprotnosti rasa, religija, jezika i ideja; sa češkim prijateljima iz mladosti sa kojima je rastao i sa vezanošću za nemački jezik na kojem je pisao; između hrišćanske transcendencije i magije jevrejskog Golema, zanosa hasidizma, naučnih saznanja sveta i njegove lične, neodoljive težnje za potiranjem i uništenjem.

2. Rastvaranje kanona vrednosti

Savremena umetnost znači pokušaj da se kaos savlada stvaranjem, uobličavanjem. »Jedini način da se umakne iz ponora jeste taj da se on osmotri, da mu se izmeri širina i dubina, pa da se čovek onda spusti na dno«, piše Cezare Paveze.

Elementarni poredak i zakoni postojanja polako se raspadaju. Naučne i društvene konstelacije menjaju se iz osnova. Osećanje opšte nesigurnosti prožima svest našega doba. Ovo sumračno raspoloženje, kao neko predosećanje propasti, nema međutim nikakvu hilijastičku pozadinu. U srednjem veku ljudi su pomračenja sunca i pad zvezda smatrali nagoveštajem teške nesreće. Danas se pretnja krije u blesku nuklearnih pećurki, u uzletanju u prostore zvezdama podobne, ljudskim trudom sazdanim tvorevinama.

Uspon istinitog umesto lepog, tako Erih Nojman naziva nesklad koji je, po njegovom mišljenju, karakterističan za modernu: »Iza arhetipa Sotone i mraka koji ga okružuje, a pod čijim se naletom raspao crvotočni svet drevnih kanona kulture, sad se pomalja sveproždiruća, stravična Velika Majka, gospodarica komadanja, rastrzanosti i ludila. U umetnosti moderne ovu dezintegraciju zapažamo svuda kao razbijanje i raspadanje oblika.«

Razbivanje predstava o prirodi, razlaganje oblasti vidljive stvarnosti, rasklapanje ljudskog lika, — sve su to prelazne stanice na razvojnom putu moderne umetnosti. Otudjenje od svih zakona i pravila klasičnog sveta otvara vakuum u koji se uvlače hermetična snoviđenja, neskladne i halucinantne asocijacije nesvesnog. Moderna umetnost dala je smrti i paklu svetovno obeležje. Hodočašće na rubu noći odvelo je do dadaizma, do nadrealizma, do magije primitivnih XX veka. »Besovi« Dostojevskoga pokazivali su već crte mučne razbijenosti. Još pre Sigmunda Frojda bačen je snop svetlosti u ono duboko zapretno i podsvesno što počiva u ljudskoj duši. Kafkino tumačenje sveta sadrži kako nadrealističke tako i ekspresionističke crte. Ali, u krajnjoj liniji, Kafka se ne može svr-

stati ni u jednu umetničku školu, niti se može vezati za jedan određeni stil. Njegova iznutra pokretana umetnost izražavanja toliko je tiha da izbegava sve što je naglašeno osećajno, patetično, eksplozivno. Kafka briše tradicionalne granice između spoljnog i unutarnjeg sveta, jave i sna. Kao da se pesnik trudi da sastavi red vožnje za opasno putovanje kroz prostore sa dvostrukim dnom i ponore obavijene maglom.

Mada se sve što je Kafka izgovorio javlja u dvojakoju svetlosti, njegov stil deluje jasno, čak trezveno. Ponekad kao obznana ili kao tekst zapisnika. Hladna krutost njegove proze poseduje nerazorivu lepotu stena što okomito štrče uvis. Ono jednostavno, lakonsko, donosi aromu daljine, zvuk neodredljivog glasa sa neke druge planete.

Psihologija razgolićavanja spada u osnovna obeležja nadrealizma. Ona je znamenje jednog kritičnog stanja nauke, društva i psihe. Vernim prikazivanjem nesvesnog, nagona, pobuda, potisnutog i sputavanog, otkrivene su dosad zatarabljene oblasti egzistencije.

U izvesnom smislu Kafka je preteča nadrealizma. I on izvanrednom oštrinom ocrtava psihička zbivanja. Ali lica koja opisuje nisu ni »ja« ni »ono«. Slična su senkama, neplastična, neka vrsta »pod-ja« koje se kreće u prostoru, podobnom akvarijumu jedne hipotemperisane stvarnosti. Kafka ne otkriva, on zastire. Njegova bezlična stvorenja lebde u maglovitoj svetlosti sumnje i otvorenih pitanja koja su ostala bez odgovora. Osećanje krivice jednog razdoblja, strah od mehanizovanog sveta, koji je u svojoj preciznosti nemilosrdan a u isti mah i nedokučiv, ocrtani su ovde aperspektivnim sagledanjem bezizlaznosti.

3. Kraj i početak u sumraku

Pokušaj da se Kafkina filozofija postavi u središte njegovog dela navodi na jednostrane zaključke. Kafka je samo utoliko filozof ukoliko njegova preosetljiva duša registruje potrebe čovečanstva i treperenja ljudskog duha. Njegova proza, osobito njegovi dnevници, pokazuju kliničku sliku nervno potresenog, osetljivog umetnika: »Kafkini hermetični zapisnici sadrže socijalnu genuzu shizofrenije«, piše Teodor V. Adorno. (Dijagnoza koja se sigurno može postaviti mnogim modernim umetnicima.)

Kafka nije ni duboko religiozan vernik ni odlučan ateist; ni preteča egzistencijalizma ni socijalist. Ali sva strujanja ogledaju se u njemu, sažeta i protumačena asketskom snagom njegovih izražajnih sredstava. Kafkino delo i danas još stoji u žarištu svetske književnosti upravo zato što ne sadrži nikakve odgovore ali postavlja sva pitanja koja se tiču čoveka današnjice. U prejasno škrtom, pedantno tačnom prikazivanju, pesnik ocrtava jedan košmarski ne-

pregledan svemir u kojem čovek, nemajući smera, a opterećen sumnjom i krivicom, traži svrhu svog postojanja.

»Ja sam, eto, kao od kamena, kao moj sopstveni nadgrobni spomenik sam ja, tu nema pukotine u koju bi se mogla uvući sumnja ili vera, ljubav ili mržnja, hrabrost ili plašnja posebice ili

Franc Kafka

uopšte, tu živi samo neodređena nada, ali nimalo jasnije ni razgovetnije nego natpisi na nadgrobnim spomenicima. Gotovo nijedna reč koju napišem ne podudara se sa drugom, čujem kako se suglasnici šupljim limenim zvukom taru jedni o druge a samoglasnici ih prate otegnuto kao telali. Moje sumnje postrojene su oko svake reči, ugledam ih ranije nego reč samu, ali koješta! Ja reč uopšte ne vidim, nju ja izmislim.« (Kafka, VI, 19).

Tvrđenje Maksa Broda da je Kafka pred kraj života bio cionist zvuči isto onako neubedljivo kao i pokušaj da se iz činjenice što je Kafka imao razumevanja za radničke zahteve izvede zaključak o njegovom socijalističkom stavu. On je svuda i uvek bio pojedinac, čovek po strani od svega. On sam kaže o tome: »Čega zajedničkog imam ja sa Jevrejima? Jedva da imam ičega

zajedničkog i sa samim sobom, i trebalo bi da se sasvim tiho, zadovoljan što mogu da dišem, zavučem u neki kutak...«

Odbojnom stavu prema očevom ispovedanju jevrejstva sledilo je distanciranje od hrišćanstva: »Mene nije, kao Kjerkegora uvela u život već teško klonula ruka hrišćanstva, i ja nisam poput cionista jedva uspeo da dohvatim krajičak jevrejske molitvene odežde što se izniče u letu. Ja sam kraj ili početak...« (Kafka, VI, 158.)

Možda u onom smislu kraj ili početak u isti mah koliko se pozno i rano, predreligiozno i postreligiozno dodiruju.

Klasična teologija sa svojim jednosmislenim odgovorima isto je toliko tuđa Kafkinom sutonasto dvogubom biću kao i agresivni ateizam izrastao iz prosvেćenosti. U njegovom delu valjda i nema sasvim jednosmislenog iskaza, nema spasonosnog božjeg lika, nema nikakvog kreda ni ikonoklastičke crte. U središtu njegovog stvaralačkog postojanja stoji sumnja. Ali ako sumnja nije verovanje, ona ne znači ni neverovanje. U svojoj oštromnoj studiji »Kafka pro und contra« Ginter Anders govori o jednom mogućnom međustavu: »Godinama se bavio polovičnim doktrinama o spasenju, kao što su Štajnerova antropozofija, Mazdaznan — ne zato što bi ove jevtine religije namenjene priprostim svetima imale nečega zajedničkog s njegovim filozofskim ili religioznim stilom: jaz između imponantnog baljezganja ovih učenja o spasu i njegove trezvenosti neizmerno je dubok, nego zato što je iz onog »ništa« morao da učini skok u »nešto«, u bilo kakvo nešto, ili u totalnu potvrdu postojećeg, u potvrdu suštine činjenice postojanja...«

U ovom zlom postojanju, zla je i vlast kojoj je ono potčinjeno. Kafka se, bez sumnje, pozabavio tom vlašću, potraživši je u lavirintu njenih nerazmrsivih i protivrečnih poredaka i naredaba.

Ginter Anders ocenjuje pomodne struje učenja o spasu, u prvoj polovini našeg veka, ne uzimajući u obzir zašto su one za Kafku i druge umetnike imale tako velik značaj. Antropozofija i druga istočnjačka filozofska, verska i poluverska učenja predstavljala su i za Kandinskog i Mondrijana sile pounutarnjenja i produbljanja usmerene protiv otuđenja čoveka putem tehnozovanja i pretvaranja duhovnog dobra u robu. I Kle se — mada uz unutarnje ograđivanje — bavio antropozofijom. U drugoj polovini našeg veka taoističko i zenbudističko učenje imalo je sličan uticaj na umetnike.

Nesaglasnost između Kafkine jednostavnosti izraza i slojevitosti njegove misaone građe deluje mnogim njegovim kritičarima kao zbrkanost.

A upravo u toj rascepljenosti krije se tajna njegovog umetničkog dejstva. Nije zbrkan on već svet i život u svetu. Ma šta Kafka izgovorio i kuda god se okrenuo, on to čini u želji da shvati život. Znači li to da je Kafka stavio umetnost na mesto nekog učenja o spasu ili nekog filozofskog saznanja? Kafka je ponajmanje želeo da služi umetnosti. Ono što mi je rekao Fokner — da književnik piše zato što ga uzbuđuju sudbina i jad ljudi — odnosi se, valjda, i na Kafku. Ono izvanestetsko, životno, za njega je važnije od problema forme.

4. Nesavršeno savršenstvo

Nastojanje Maksa Broda da spasena i javnosti predata Kafkina dela protumači kao kompedijum religioznog duha donosi sumnjive plodove, a isto tako i pokušaj da se njegova proza objasni kao transponovan protest protiv zapostavljanja i izolovanja Jevreja u društvu.

Svesno ili nesvesno, Kafka je u svojim glavnim motivima išao Frojdovim tragom. Simbolišući nagonske porive, on je ponekad slutnjom premašio saznanja psihoanalize i od neurotskih simptoma, promašaja, kompleksa i snova gradio živu stvarnost.

Otac kao neprijatelj dečakov, kako ga Frojd objašnjava a Kafka doživljuje, jeste osnovna stvarnost. Sin kao očev suparnik u odnosu na majku — potencijalni je ubica svog oca, buntovnik koji ustaje protiv autoriteta od koga ne može da se odvoji. Saznanje o nagonu kao prazvoru i nesvesnom ishodištu postupaka znači već odvajanje od oca-boga. Jer bog nije samo »pater-imag«, oličena želja, nada, nego, u isti mah, i oličena strava, strašilo od kojeg se mladić mora da odvoji kako bi sa samim sobom najzad bio načisto.

Kafkino delo ostalo je uglavnom u fragmentima. Samo mali broj svojih pripovedaka smatrao je pesnik završenima. Nijedan svoj roman nije priveo kraju. U toku stvaranja zamorio bi se, počeo da okleva, pa napuštao započeti rad. Sve je načeto, u procesu obračunavanja sa samim sobom, uobličeno u težnji da se oslobodi unutaršnjeg opterećenja. Pisao je kao što drugi žive. Sumnjao je u pouzdanost reči i govorio o »varljivim rukama koje se pružaju prema njemu dok piše«. Sumnjao je u pouzdanost svojih tekstova i tek je oklevajući, pod pritiskom svojih prijatelja, predavao izdavaču ono što je formulisao u grozničavim noćima, po završetku dana provedenog u mrskom zanatu pravnika. U Kafkinom pisaćem stolu nađena je posle njegove smrti ceduljica upućena njegovom prijatelju Maksu Brodu: »Dragi Makse, moja poslednja želja: sve što se u mojoj zaostavštini (dakle u ormaru za knjige, za rublje, u pisaćem stolu, kod kuće i u kancelariji, ili je bilo kuda odneseno pa ga ti zapaziš) bude našlo od dnevnika, rukopisa, pisama, tuđih i mojih, zabeležaka itd., neka se bez ostataka spali, isto tako i sve napisano i nacrtano što se našlo kod tebe ili drugih, koje zamoli u moje ime da tako postupe. Za pisma koja ti ne bi hteli predati neka se bar obavežu da će ih sami spaliti. Tvoj Franc Kafka.«

Maksu Brodu dugujemo zahvalnost što nije ispunio Kafkin poslednji zahtev. Godinama se on borio i navaljivao na zatvorena vrata savesti svog vremena nastojeći da se Kafkino delo objavi. Njegove zasluge za spasavanje tog dela zaista su velike. Ali ostaje otvoreno pitanje u kojoj je meri Maks Brod sam vršio funkciju sudbine u odnosu na prijatelja i pesnika Kafku, kada je njegovom delu po sopstvenom nahođenju dao konačnu arhitektonsku celinu.

U svom spisu »Šta je arhitektura?« Sartr govori o zaprepašćujućem obilju tema i problema koje je Kafka obradio u svojim knjigama: »Kafkino delo je slobodna i celovita reakcija na jevrejsko-hrišćanski svet Srednje Evrope; njegovi romani predstavljaju sintetično prevlađivanje njegovog položaja kao čoveka,

kao Jevrejina, kao Čeha, kao verenika koji se opire, kao tuberkuloznog bolesnika itd., kao što je to bio i njegov stisak ruke, njegov osmeh i pogled, kojem se Maks Brod toliko divio...«

Ove rečenice osvetljavaju jedan važan kompleks uzročnosti u Kafkinom stvaralačkom postupku, ali nisu dovoljne za rasvetljavanje njegovog dela u celini. Da li su Sartrova, hrišćanskom determinizmu suprotstavljena, »totalna sloboda« i »totalna odgovornost« slobodnog čoveka u svetu odgovor potekao iz sopstvenog životnog stava ili, u isti mah, i formula postojanja?

Kafkina izdvojenost odgovara opštoj usamljenosti jedinke u društvu. U njegovom osnovnom stavu ogleda se osnovno raspoloženje jednog vremena: besmisao postojanja, očajanje i bezizlaznost.

U svojoj filozofskoj raspravi »Mit o Sizifu« Alber Kami tvrdi da su čovekov život i trud besmisleni poput Sizifovog napora. U svom eposu »Vuk straha« V. H. Oden opisuje četiri ljudska bića koja prolaze predelom podsvesti i pri tome postaju plen predstava i snoviđenja očaja, ludila.

Mada je Kafka proizišao iz nemačkog ekspresionizma, on je na nemačkom jezičkom području dugo ostao nepriznat i tuđ. Kafkino tumačenje života slično je, u izvesnom smislu, tumačenjima Petra Altenberga, Kristijana Morgenšterna i Alberta Erenštajna. Možda su Kafku u Francuskoj neposrednije mogli da shvate i prihvate, jer je svet, kako ga je on video, tamo već bio umetnički preformiran. Duševni pakao u Remboovom »*Saison en enfer*«, mrtvačka ironija Lotreamonova sadržavali su već — iako drukčije instrumentirano — lepotu ružnoga. Stravični, blasfemični i bezočni Lotreamonovi likovi, džinovski puž idiotizma, polip slabosti karaktera, ajkula izopačenosti, nepomirljivi kengur podsmeha istog su roda kao i onaj jezivi čovek — insekt Gregor Samsa u Kafkinoj noveli »Preobražaj«.

Kafkin svemir, međutim, to je svet malograđanske svaki-dajnice. U njemu nema mesta za Remboove vizije opijene životom, za Lotreamonove lirske zanose. Njegov stil je precizno trezven, detinje naivan. Nema radnje, nema intrige. Pa ipak, puna tajni i napetosti, priča preseca dah čitaocu. Ono fragmentarno, ono neliterarno, iz muka rođeno, to je ono naveštajno u Kafkinoj umetnosti. I Sartr, Kami i Oden primili su, svesno ili nesvesno, podsticaje od Kafke.

U svirepoj komici, u gorčini smeha, koji niti razrešuje niti igde razgaljuje, leži sličnost sa Lotreamonom, ali i nagoveštaj Samjuela Beketa. Komika Kafkina mračna je, groteskna, mudrijaška i neodgonetljiva. Isto onako apsurdna kao i tragika. Poistovećena s njom.

Možda je Beketovo »Čekajući Godoa« najekstremnija formula onog psihičkog stava koji je Kafka prvi definisao: nedotupavna, u normalne ljude prurušena bića igraju se života. Njihova egzi-

stencija ostvaruje se u besmislenom delanju i čekanju. Čekaju li čoveka? Boga? Škrti stil i lakonski jezik, kojim Beket formuliše ljudsku katastrofu, potiču od Kafke.

Mogli bismo navesti više primera iz apokaliptičnog duha moderne umetnosti koji duguju Kafki: devojčice i dečaci Redžinalda Batlera koji žive životom insekata — njihovi nagi udovi pokreću se kao nožice u muve, dok im trup liči na štit skakavaca; ukočena, košmarna bića u bronzi Keneta Ermitedža; Čedvikovi mešanci ljudi-ptice, koji se bune protiv apsurdnosti i konačnosti egzistencije; Paolocijeva stvorenja-mašine sastavljena od plodova raspadanja; brodolomnici Žermene Rišije, kao himere, trošni, drobni; izmučene, dobačene ljudske sablasti Frens'sa Bekona. Nema kraja ovom nizu izopačenih, ranjenih i ugroženih likova koji su svi dotaknuti tamnom svetlošću Kafkine tuge.

5. Otuđenje i magijska realnost

Neizvesno je da li bi Kafka, da su ga upitali, umeo da objasni smisao svojih pripovedaka. Ne samo zato što je pošao od nesvesnog pa samog sebe nije mogao razumom da shvati, nego još više stoga što se njegovo delo ne može protumačiti. Ispod dnevnog kopa vidljive građe leže neizmerno duboka okna.

Jedna sačuvana skica iz mladosti nosi naziv »Mesečar«. Vrto glavo osećanje nesigurnosti u čoveka koji balansira iznad ponora jeste odblesak Kafkine mladosti. Lelujava mnogoznačnost njegovog osetljivog duha oseća da nije dorasla beskrajnosti, neshvatljivosti sveta, Ovu nesigurnost pojačava telesna slabost, zamor tela i duše. Oklevanje da se utvrdi, da se odluči, karakteristično je za njega. Ništa nije izvesno, ni boje koje vidimo, ni čuvstva koja verujemo da osećamo. Pitanje je i to da li su karakteri koji mi pozitivno ocenjujemo dobri ili su bolji oni koje smatramo zlim. On je potišten što se od njega očekuje da kaže da ili ne.

Gustav Januš opisuje jedan razgovor koji je 1920. godine vodio sa Kafkom. Januš, tada sedamnaestogodišnjak, doneo je pesniku Kafki svoje pesme na ocenu. »U vašim pesmama ima još mnogo buke«, rekao je Kafka. »Ta pojava je pristalica mladosti, ona ukazuje na suvišak telesnih snaga. Čak i ta buka je dakle lepa, mada sa umetnošću nema ničeg zajedničkog. Naprotiv: buka remeti izraz. Ali ja nisam kritičar. Ne umem da se hitro preobratim u nešto drugo, pa da se onda vratim u sebe i tačno odmerim razdaljinu. Kako rekoh — ja nisam kritičar. Samo osuđenik i gledalac...«

A sudije? — zapitao je Januš.

Kafka se zbunjeno nasmešio: »Ja sam, doduše, i poslužitelj u sudnici, ali sudije ne poznajem. Verovatno sam sasvim sitan sudski poslužitelj za ispomoć. Ne posedujem ništa definitivno.«

I posle kratkog ćutanja: »Definitivna je samo patnja.«

Ne obespekujava samo sopstvena nesigurnost, nego i tuđa sigurnost. Ubedljivost drugih koji naglašavajući saopštavaju ono što je neprihvatljivo i neistinito. Tuđa krivica pritiskuje, pa i tuđe samouzdizanje dovodi do učaurenja u omotač hermetičnosti.

Ako se pažljivo zagledamo, vidimo kako se obrisi predmeta gube, kako se likovi rasplinjavaju i rastaču. Skromno sredstvo protiv toga čini pokušaj da se reči očiste od sutonasto dvogubog sjaja, da im se oduzme estetski bleštava uglačanost, pa da se uobliče kao strogi i tvrdi okovi nepomirljive istine.

Ali svet koji Kafka opisuje nije svet vidljive stvarnosti, ma koliko da je naturalistički tačno i veristički detaljno dat. Sve što je stvarno u isti mah je i dvosmisleno i predstavlja i deo nečeg nezemaljskog i nadstvarnog. Pojedini su gotovo dokumentarni tragovi sećanja na neko doživljeno mesto, na proživljena zbivanja. »Možda su pred pesnikovim očima lebdeli Hradčani kad je zamislio roman o Zamku, katedrala Sv. Vida pri opisu prizora u hramu, a Cirau pri slikanju sela, što Kafkinoj umetnosti apstrakcije i opšteg važenja ne oduzima ništa od njene imaginativne snage...« (H. S. Rajs: *Kafka*).

Stvarnost pruža ishodište, koje se mnogostruko transponuje i preobražava. Likovi potiču iz autobiografskog i biografskog kruga, ali se onda, prevazišavši sve što je individualno, preobražavaju u bezvremene predstavljache imaginarnih junaka. Nestvarno je tako duboko utisnuto u stvarno da plodovi mašte postaju nešto što je samo po sebi razumljivo.

Ni u kakvu tamnicu nije Jozef K. zatvoren. Reč hapšenje je, doduše, izgovorena, ali ona deluje jedino u njemu samome. On to saznanje nosi u sebi, dok ga sveg ne prožme, kao što u sebi nosi i proces, sve dok ga taj proces ne okruži sa svih strana. Čudnovata, neshvatljiva zbivanja. Proces teče bezglasno i bez prekida. Nezaustavljivo. Optuženi uzalud pokušava da pribavi protivdokaze. Jozef K. ne traži mnogo. Samo pravičan postupak i uvid u optužnicu. Ali nikad ne uspe da prekorači prag vlasti i zakona. Tu, i uvek, već je sve odlučeno pre nego što je i započelo. Proces, pokrenut na zahtev nepoznatoga, iz nepoznatih razloga, završava se pogubljenjem. Krivica počiva u činjenici postojanja. Dva gospodina u redengotu, sa cilindrom na glavi, bleđi i ugojeni kao rashodovani glumci, vode Jozefa K. kroz noćnu tamu u kamenolom, gde će se izvršiti pogubljenje. Sasvim obične figure, niski, prosti izaslanici pakla. Njihov izgled daleko je od gotičke uobrazilje — slikara pakla Brojgela. Pakao kojem one pripadaju to je savremena svakidašnjica, birokratija.

U svojim beleškama o Kafki T. V. Adorno kaže da građa Kafkinih dela, poput skrivenog božjeg delanja, nagoveštava nacionalsocijalizam: »Ispunilo se ne samo Kafkino proročanstvo o teroru i mučenju. 'Država i stranka', tako one zasedaju po ta-

vanima, prebivaju po gostionicama, poput Hitlera i Gebelsa u 'Kajzerhofu', zaverenička banda instalirana kao policija. Njihova uzurpacija obelodanjuje uzurpatorsku crtu u mitu o vlasti. U 'Zamku' činovnici nose neku specijalnu uniformu kao esesovci, kakvu čovek, kao parijski, može za nuždu i sam sebi da skrpi; i elita u fašizmu naimenovala je sama sebe. Hapšenje je prepad, sud — nasilje. Sa strankom su njene potencijalne žrtve uvek bile u nekom sumnjivom, korumpiranom odnosu, kao i sa Kafkinim nedostupnim vlastima; reč pritvor, u smislu preventivnog zatvora, mogao je on i da izmisli, da takva mera nije već u toku prvog svetskog rata bila široko primenjivana. Plavokosa učiteljica Giza, možda jedina lepa devojka, svirepa i životinjski umilna, koja je onako celovita izašla ispod njegovog pera, kao da svojom okrutnošću prkosi Kafkinom vrtlogu, potiče iz preadamske rase Hitlerovih devica, koje mrze Jevreje još iz onoga vremena kad Jevreja uopšte i nije bilo. Neobuzdanu vlast vrše subalterne figure, tipovi poput podoficira, kapitulana i vratara. . .« (Adorno: *Prizme*).

Kafka nije preslikao vidljivu stvarnost ali je predosećao nastupajuća zbivanja raznih procesa, masovnih uništavanja i nasilja. Njegove sestre stradale su u gasnim komorama Aušvica.

Nikad nije s takvim uspehom primenjivana zagonetno-tajanstvena tehnika uništavanja psihe, pretvaranja optuženog u automat samooptuživanja. Nevidljivi sud došaptava, a optuženi u tim procesima bez reči povinuje.

Sa nepoštednom iskrenošću i naivnom istinitošću govori Kafka o izgubljenom čovekovom poverenju u čoveka, u stvari, u boga. Svet je tuđ predeo, a život pokušaj da se nadživi nepoznato.

Navikli smo da pojam »otuđenost« vezujemo za Brehta. Kafka je, ne upotrebivši tu reč, ocrtao jedan otuđeni svet koji nekonvencionalnim pojedinostima svog dekora postiže da se abnormalnost čini kao nešto svakidašnje, a svirepost kao zakon. Kod Brehta je to intelektualno svestan, didaktičan postupak sa ciljem da se u napetosti između igre i egzistencije osvetli ono nehumano, lažno i promenljivo u našem životu. Kafka ne stvara rukovođen teorijskim namerama. Njegov metod izrasta iz njegovog bića. Nije tuđ i nedokučiv samo svet nego i sopstveno ja. U jednom radu iz mladosti, »Razgovor sa bogomoljcem«, Kafka piše: »Nije postojalo nikada vreme u kojem sam mogao samoga sebe da ubedim da sam živ.«

Dok je suštinska osobina moderne umetnosti da se oslobađa nasleđenih i novih veza, jedan od glavnih ciljeva Kafkinih junaka čini težnja da se uklope u zatvoreni krug kolektivnosti, da steknu mogućnost vezivanja. Tako snažno oseća Kafka svoju otuđenost da mu se vezivanje čini vredno stremljenja, a pripadništvo postaje meta koju njegovi junaci nikad ne mogu da dosegnu.

6. Usamljenost i bespuće

U Džojsovom »Portretu iz mladosti« junak Stiven zatvoren je u lavirintu prinude, predrasuda i neznanja. Na kraju njegovog tmurnog traženja nazire se mogućnost izlaza. Kod Kafke nema izlaza. Lavirintski hodnici egzistencije nemaju kraja. U noveli »Jazbina«, koju je Kafka napisao pred samu smrt i koja je, gotovo dovršena, nađena u njegovoj zaostavštini, priča on o jednoj životinji koja se oseća ugroženom od sveta. Da bi se zaštitila, ona gradi podzemnu jazbinu sa tajnim hodnicima i zakopa se duboko pod zemlju. Uprkos svim merama predostrožnosti i obezbeđenja, u ovoj zverčici i dalje vlada strah. Odnekud, tiho i nevidljivo ali nezaustavljivo, krči neprijatelj sebi put.

Egocentričnost i usamljenost te zverčice tolika je da ona ni u koga ne može da se pouzda i svuda njuši potajnog neprijatelja. I tako ne može da nađe nikoga ko bi je smenio na straži i pomogao joj da svoju jazbinu zaštititi i odbrani.

Da li ova priča o življenju ograničenom samo na svoju ličnost simboliše čovekovu sudbinu? Možda je osamljenost i bezbedno izdvajanje još jače izraženo u priči »Preobražaj«. Preobrativši se u kukca, trgovački putnik Gregor Samsa prekida i poslednju vezu sa svojom okolinom. Preobražaj u životinju znači izgon, isključenje iz društva i porodice. Da bi se oslobdila sramnog tereta, porodica priželjkuje propast preobraženog — svog sina i brata.

I pripovetka »Presuda« osvetljava iznenadno saznanje o promašenom životu. Prizor kad stari otac osuđuje sina na smrt davljenjem, i još više, tiha spremnost kojom sin prihvata ovu presudu i davi se u reci, ubrajaju se u najupečatljivije i najtajanstvenije stranice Kafkinog dela.

Zbirka novela »Seoski lekar« sadrži i pripovetku »San«. U njoj je obeležen Kafkin odnos prema smrti. Šetajući se, K. se odjednom obreo na groblju. Kraj jedne sveže iskopane rake posmatra on kako dvojica ljudi zabijaju u zemlju nov nadgrobni kamen. Treći se pojavljuje iz šipražja i počinje da ispisuje u kamenu reči: »Ovde počiva —«, onda oklevajući zastane i zagleda se u K. Ovaj polako shvata šta se sprema i, kad se oglasi grobljansko zvono, sam se ukopa u rastresitu zemlju. A čovek koji je počeo da piše, dopunjuje slovom K. reč koja je nedostajala na nadgrobnom spomeniku.

Ukazuje li ova pripovetka na nezaustavljivo približavanje smrti? Je li to bolest i svest o bliskom kraju, ili neko mučno osećanje krivice prema ocu i prema svetu koje se samo u ujedinjenju sa apsolutnim, u uništenju sebe i smrću može da izbriše? I junak pripovetke »Kažnjenička kolonija« završava samoubistvom. Kao Jozef K. u »Procesu«, i njegovo telo je izbodeno noževima. To su noževi jedne svirepe sadističke mašinerije starog načina uništava-

nja, fantastična giljotina koja ubija svoga poslednjeg branioca da bi se nakon toga i sama raspala.

U jednom pismu Karlu Kerenjiju, Tomas Man je pisao o čudnoj radosti koju pruža dovršenje nekog dela: »Čini se da je smrt ono istinski čudno i radosno. Jer čovek uvek teži i traži da nešto završi, a ne zapaža da u stvari teži za dovršenjem sebe i za smrću...«

Kafka nije poznavao ovo »dovršenje« sebe u delu, taj skladni kraj ostvarene tvorevine, to urastanje u smrt kao ispunjenje života. Jer sve što je stvarao činilo mu se nedovršeno i vredno uništenja.

Ne postupaju samo lica u Kafkinim pripovetkama tako kao da su mesečari, koji ne znaju tačno ni ko su ni gde se nalaze. I sam pesnik zauzima prema životu stav nemoćnog čoveka. On se javlja u najbeznačajnijem obličju i odbacuje svoje ime, ili zadržava, ipak, samo još to jedno slovo K., koje će dati umesto imena juracima svojih romana, kao poputninu na oprezno korišćenje.

Prag: Stari deo grada, gledan iz Kafkove kuće

Bilo bi neopravdano poistovetiti Kafku sa njegovim likovima i iz njihovog držanja izvoditi zaključke o kliničkoj slici pesnikovo. Pa ipak, ta se lica ne mogu shvatiti i protumačiti ako se ne uzmu u obzir i poremećaji i sputavanja u Kafkinoj psihi.

Kafka i likovi koje je on stvorio kreću se poput činovnika jedne njima samima nepoznate i nerazumljive ustanove. To su pot-

činjeni ili pretpostavljeni službenici koji, opet, pored sebe, iznad sebe i iza sebe imaju isto tako funkcionere i službenike. Položaj im pruža izvjesnu sigurnost, ali oni ga moraju u neprekidnoj borbi, lukavim oprezom i smerno promišljenom marljivošću uvek iznova sticati. Mračne sile koje upravljaju ovim aparatom, njihov porudak, njihova etika, njihovi zakoni nalaze se s onu stranu ljudskih normi. Ali, unutarnja zakonitost ne može im se poreći. Njihov neodgonetljivi pravni sistem nedokučiv je, doduše, ali zato on neobično precizno deluje.

Jozef K. požalio se sudu na ponašanje svojih čuvara. Jednog dana, kada je neočekivano kročio u ostavu za starež u banci u kojoj je radio, zatekao je onu dvojicu čuvara u trenutku kad ih je jedan batinaš kažnjavao šibanjem. Užasnut, doživeće sutradan nastavak toga prizora. Uzalud će pokušati da spreči dalja šibanja. Pritužba koju je izgovorio, žaleći se na loš postupak dvojice čuvara prema njemu, više se ne može povući. Apsurdni zanat batinaša ustanovljen je da služi ovom imaginarnom pravnom sistemu. Ginter Anders daje tačnu analizu:

»Postavljen sam za batinaša, dakle batinam' izjavljuje u 'Procesu' čovek koji je nehotičnom krivicom K.-a primoran da dvojicu činovnika neprekidno bije. Pre četvrt veka, kada je Kafka stvorio ovaj lik, svet ga je shvatio kao lutku, kao izmišljotinu jednog sadiste; psihoanaliza se ubrzo dočepala ovoga lika i njemu sličnih likova u Kafkinom delu. Pa i neanalitičan čitalac osetio ih je kao nešto 'traženo', izveštačeno, jer nisu bili ništa drugo do 'funkcije', i jer, bez i trunčice savesti, nisu više zapravo ni delali, nego samo slušali. Danas nam se batinašev odgovor javlja u sasvim drugoj svetlosti: istovetan je sa onim odgovorima koje su na saslušavanju davali nameštenici nemačkih logora smrti. To je odgovor obezvlašćenog, koji je neodgovoran zato što mu se ne ostavlja odgovornost, ukratko: odgovor onoga koji zapravo ne živi nego je 'življen'.

Kafkini likovi nisu kadri da se brane, jer u stvari imaju isuviše razumevanja. Imaju razumevanja čak i za svoje mučitelje. Ne mogu da mrze. Ali ne mogu ni da vole. Skladan uzajamni odnos čoveka prema čoveku oni ne mogu da ostvare. Kafkinim junacima ne polazi za rukom ni usklađivanje polne ljubavi. Ljubav između muškarca i žene, taj poslednji, mitski preobraženi nagon-ski čin savremenog čoveka — neka vrsta naknade za sve izgubljeno verovanje u svetu civilizacije — javlja se u Kafkinom delu kao grešan, zabranjen plod jednog nedostupnog raja.

Ljubavne scene kod Kafke počinju većinom polnim aktom. Slučajno, nasilno, neodoljivo. Sve ostalo spada u epilog. Nešto brutalno, proračunato krije se u erotičnim reakcijama. Nedostaje duševna veza. Je li Kafka prizivao duhove svih tabua da bi opisao napast ljubavi? Ili su njegovi likovi projekcije sopstvenih kom-

pleksa? U Kafkinom životu, koliko nam je poznato, jedva da je bilo duševno ostvarenih ljubavnih odnosa. Uzgredni polni dodiri, veridbe i raskidi pokazuju njegovo uzmicanje. U isto vreme, iz njegovih beležaka u dnevniku vidimo da je brak smatrao ispunjenjem, idealizovao ga je, ali se nije osećao doraslim za brak.

U priči »Presuda« mladi trgovac Georg Bendeman sprema se da krene na venčanje, ali umesto da ode na venčanje on skače u vodu.

Jozef K. došao je svome advokatu da ga zamoli za savet i pomoć, ali pre nego što je pušten u advokatovu kancelariju desi se da ga služavka Leni namami na ljubavni čin na samom podu. On potajno veruje da će mu njena veza sa advokatom moći da koristi. Na drugom mestu u »Procesu« pokušava u praznoj sudnici da zavede čistačicu koja održava odnose sa sudijom, jer želi da pridobije njenu naklonost i tako stekne njenu zaštitu. Ali mu je otme student, koji je odvede istražnom sudiji.

Na advokate, sudije, činovnike, može se — kako se njemu tu čini — najbolje uticati preko žena. I sa Fridom spava K. na podu gostionice, koji je poliven pivom, jer hoće da dođe u vezu sa Klamom, činovnikom zamka, čija je ona ljubavnica.

Po sebi se razume da se žene iz sela podaju činovnicima zamka. To što Amalija, kći obućareva, odbija da udovolji požudi činovnika zamka Sortinija smatra se nemoralnim gestom. Njeno odbijanje dovodi do osiromašenja i propasti cele porodice.

Ako »Zamak« označava hijerarhijski natčovečnog, mogu li onda biti opravdani nemoralni zahtevi njegovih predstavnika? Ili božanska mudrost postavlja na drugi način pojmove dobra i zla? Ako je tako, onda je čovekov položaj beznadan.

Beznadan je u Kafkinim očima. I Barnabasov slučaj pokazuje problematičnost svog iskustva. Sve ostaje u neizvesnosti. Čak ni glasnik iz zamka ne zna da li on tu funkciju zaista vrši ili samo veruje da je obavlja. Zašto još nije dobio odelo, livreju zamka? Šta znači ta sporost, to oklevanje visoke vlasti: »Može da znači da je stvar u službenom postupku, ali može da znači i to da taj postupak nije ni započet, dakle da Barnabasa, na primer, još žele prethodno da oprobaju, a najzad može da znači i to da je službeni postupak već okončan, da je odobrenje iz bilo kojih razloga povučeno, te Barnabas nikad neće dobiti odelo...« (Kafka, IV, 203).

Put u zamak postaje simbol ljudskog života. Iz sela vodi širok drum u pravcu zamka: »...vodio je u neposrednu blizinu, a onda je kao namerno skretao, pa ako se i nije udaljavao od zamka, nije mu se ni približavao...« (Kafka, IV, 21).

Istina je očigledno nesaznatljiva. Približavamo joj se, ali u tom približavanju samo se još više proširuje pitanja. Kafkino delo označava sopstveni susret sa problematičnošću egzisten-

cije. On je prikazao čovekov omašaj u susretu sa svetom i u tome i leži konvergencija njegovog pesničkog dela sa psihičkim stanjem vremena.

7. Neprodorna stvarnost

Kafka nije Jov koji je poveo težak razgovor sa bogom. On nije prorok koji se poziva na svoje pravo. On razgovara sa sudbinom, kako god je nazvali: bog ili priroda, ovostrana ili onostrana sila. Ali on govori kao sitan, bremenom života pritisnut, bezazlen čovek dobre volje. Brani život uporno. Ali, i bez upornosti. Nedostaje mu ubeđenje. Nepreglednost egzistencije čini da se granice između dobra i zla gube. Sputava ga osećanje krivice, odgovornosti, savesti.

»Taj ogromni svet koji nosim u glavi. Ali kako da se oslobodim i kako svet da oslobodim, a da ga pri tome ne iskidam. I hiljadu puta bolje da ga iskidam nego da ga zadržim u sebi ili pokopam...« pisao je Kafka 1912. Bez glasa, bez krika, u onespojavadajućoj sutonastoj svetlosti sumnje i nemanja odgovora, obelodanjuje se ono bitno u njegovom delu. Bez ikakvih majstorija — slično magijski naivnom likovnom jeziku carinika Rusoa — i ovde su čovek i svet prikazani po novim merilima. U svojim kompozicijama Kafka ne zna za prednji ni za zadnji plan. Ravni se presecaju, i kao na dečjim crtežima, ono što je maleno ponekad postane monumentalno, a veliko se pomera gotovo u nedogled.

U bestrasnom hladnom načinu aperspektivnog pripovedanja počiva magijsko dejstvo stvarnosti koju je sam stvorio. U svome eseju »Odvraćanje od dekoracije« Herman Broh piše: »Svaki pravi stil znači isticanje neke od suština sveta, znači preobličavanje haosa u sistem suštinskih elemenata, ali jedino ‚pratil‘ neposrednog početka poseduje za to još i naivnost apsolutno nepatvorenog realizma, onu naivnost koja je u isti mah najviše, čak — kao u Homera — izvanredno rafinovano poznavanje umetnosti. To znači poznavanje umetnosti, pa ipak, i doraslost prirodi, to je stil same prirode, koji dolazi do izražaja u umetnosti neposrednog početka, a što se razvojni put sve više udaljuje od nje, tim se ređe javljaju odjeci ove veličanstvene, nesumnjive mitske naivnosti, svakako ne kod Gogena, ali zato kod Anrija Rusoa, i svakako ne kod Džojisa, ali zato kod Kafke...«

Broh umesno govori o analogiji između Rusoa i Kafke, jer su obojica uspela da, boraveći u središtu evropske umetničke tradicije, sačuvaju svoju nezavisnost. Ruso je, međutim, *maître populaire*, istinski naivni umetnik, koji nije nosio u sebi tradiciju, mada ju je želeo, dok je Kafka, po svojoj komplikovanoj duši, tradiciju isuviše dobro poznao pa je zato i prevladao. Bezazlenost Rusoa bila je u tome što on nije tražio pojavni vid stvari, jer je u njemu živelo jedinstvo likovne predstave i stvarnosti, na šta se

inače nailazi samo kod dece. Kafkina jednostavnost je borbom stečena jednostavnost paćenika, okretanje znalca ka ostrvlju odricanja. Sinteza tvoračkog majstorstva i detinje naivnosti, realizma i iracionalnosti, izaziva, međutim, još jednu analogiju — analogiju sa Šagalovom magijskom snagom.

U svojoj knjizi o Marku Šagalu Franc Majer ukazuje na veze slikarevih likovnih simbola sa Kafkinim pesništvom: drevni mitovi o sudu i božanskom redu, izvitopereni do besmisla, pretvaraju se u »Procesu« i u »Zamku« u sliku ljudske usamljenosti. I Šagalova ikonografija značila je dekompoziciju i negiranje starog svetog poretka. »Ma koliko su različita dela slikara (Šagala) i pesnika (Kafke), njih ipak povezuje komplementarno srodstvo. U Šagalovom delu iz mladosti, u živom toku stvaranja, neprekidno se razabire ton onoga beskrajnog bola koji mi poznajemo iz pesnikovog dela, a na mnogim mestima kod Kafke, kao neki blesak sa tajanstvenog horizonta, ona uvek iznova potiskivana nada probija svojim zracima. Srodstvo, koje i sam Šagal stalno podvlači, odnosi se na umetnički postupak. U oba slučaja nije reč o saopštavanju određenih sadržina, nego o dočaravanju jedne drukčije, neočekivane stvarnosti. Ogrešenja o racionalnu logiku imaju uvek taj smisao. Kao što to i Šagal ponegde naglašava, ovaj način psihičkog dejstvovanja i u delu slikara i u delu pesnika proistekao je iz jedne tradicije koja je po svojoj bespojmovnoj neposrednosti bliža Istoku nego Zapadu.«

Šagalova pobožna erotika, raspaljena zanesenjačkim verovanjem hasidizma, stvara, međutim, životvorne mitove pomirenja, dok Kafkina vizija nemilosrdno gura u mrak.

Da li to Kafka nipodaštava samoga sebe kad svoje pisanje naziva »škrabanjem«, ili se u tome krije nešto od one ironične mnogoznačnosti koja iskrsava u šaputavo nabačenim pismenišama slikara Marka Tobija? Tobijeva bela faktura jeste potez unutarnje spontanosti, Kafkino »škrabanje« pak izražajni oblik njegove pasivnosti slične transu, njegovog tihog opštenja sa slutnjama i osećanjima. U tom rukopisu ima nečeg što se gasi a što je u isti mah nerazorivo. Bežeći iz jednoga paklenog života, slikar Vols je od slučajnih škrabotina, od brljotina i mrlja samouništanja načinio sliku košmarne hronike. Ovi usklici jednog izgnanika, jednoga teškog ranjenika, bili su apstraktni odjeci Kafkine vizije. Obojica, i slikar i pesnik, živeli su u predelu duševne pustoši, koji nisu mogli da napuste.

U predgovoru američkom izdanju Kafkinog »Zamka« Tomas Man je napisao: »Nikakvih odgovora ili najmnogoznačajniji odgovori na večito pitanje o dobru i zlu, pri čemu na dnu duše neiskorenljivo leži nada u jedini pravi put, — sva nemogućnost ljudskog postojanja i slutnja jednoga višeg poretka sfera čiji se zrak teško probija kroz naše zbrke — izvanredan izraz! — opširnost, savesnost, komična ozbiljnost i tačnost, ironična pedanterija.«

Mada je Tomas Man, začudo, osećao jak afinitet prema Kafkinoj prozi, on je u sopstvenom jadu teških ratnih godina Kafkinoj koncepciji sugerisao mogućnu nadu. Kafkino delo, međutim, ne pripada nadi. Iz dubine usamljenosti, kao da su reči izgovorene pod zemljinom korom, dopire do nas tamna frekvencija njegovoga glasa nošenog očajanjem i opsesijom smrti. Upravljen je protiv besmislenih rituala nebeskih poredaka, bezdušnih aparatura birokratskih sistema, protiv terorističkih autoriteta vlasti. Kafka je prvi i najintenzivniji glas kolektivnog straha našeg vremena, glas od kojeg zatitraju sva treperenja onoga poznatog životnog straha koji je sličan prastrahu čovečanstva. On kaže: »Ja neprestano tražim da saopštim nešto nesaopštljivo, da objasnim nešto neobjašnjivo, da pričam o nečemu što mi je u kostima i što se u ovim kostima može doživeti. Možda to u osnovi nije ništa drugo do onaj strah o kojem je već mnogo puta bilo reći, upravo strah protegnut na sve, strah od najvećeg kao i od najmanjeg, strah, bolestan strah da se izusti reč...«

B I B L I O G R A F I J A

- Adorno, Theodor W. *Prismen*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1955
 Anders, Günther *Kafka, Pro und Contra*, C. H. Beck, München, 1951.
 Beissner, Friedrich *Der Erzähler Franz Kafka*, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1952
 Beissner, Friedrich *Kafka der Dichter*, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1958
 Brod, Max *Franz Kafka, eine Biographie (Erinnerungen und Dokumente)* Praha, 1937, Frankfurt, S. Fischer Verlag, 1954
 Brod, Max *Franz Kafka als wegweisende Gestalt*, O. J. Tschudy Verlag, St. Gallen
 Brod, Max *Franz Kafkas Glauben und Lehre*, Mondial Verlag, Winterthur, 1948
 Emrich, Wilhelm *Franz Kafka*, Bonn, 1958
 Flores, A. *The Kafka Problem*, New York, 1946
 Fürst, Norbert *Die offenen Geheimtüren*, Heidelberg, 1956
 Janouch, Gustav *Gespräche mit Kafka (Erinnerungen und Aufzeichnungen)*, S. Fischer Verlag, Frankfurt, 1951
 Kafka, Franz *Tagebücher und Briefe, 1910—1923, Gesamtwerke*, S. Fischer Verlag, Frankfurt, 1951
 Pongs, Hermann *Franz Kafka, Dichter des Labyrinths*
 Reiss, H. S. *Franz Kafka, Eine Betrachtung seines Werkes*, Lambert Schneider Verl., Heidelberg, 1952
 Wagenbach, Klaus *Franz Kafka, Eine Biographie seiner Jugend 1883—1912*, Bern, 1958
 * * * *Franz Kafka, Liblicka Konference*, Nakladatelstvi Československe Akademie Ved, Praha, 1963

OTO PUTUJE NA ŽENEVSKO JEZERO

I

Smrt Ota Bauera nije mogla da mi oduzme onu njegovu večnu prisutnost usađenu negde veoma duboko u meni.

Oto Bauer, pomislih, u stvari je samo zaspao umoran od dugog, patničkog putovanja. Jer, zapravo, on i ne može umreti, iščeznuti tek tako — da sklopi oči, da se ukoči i ohladi. Ipak, postoji i nešto što je jače od svega toga, od onog mučnog saznanja da je čovek umro, da ga jednostavno više nema, nešto što svojom snagom, nekim vidom svog večnog prisustva, nadjača i pobeđi smrt.

Sem mene nikoga više nije bilo na njegovoj sahrani. Njih šestorica u pohabanim, crnim uniformama nosilo je kovčeg. Koráčali su polako, ukorak. Tugaljivo je rskao šljunak pod nogama.

Ljudi u crnim uniformama — žbiri smrti — svojim ravnomernim koracima pevaju pozdrav ovozemaljskom životu.

Mislio sam o pokojniku. Njegova smrt, odjednom, nije delovala tako strašno. Potresniji je bio njegov život. A to što sam ja jedini na njegovoj sahrani samo je gorka činjenica. Ali, pomislih, i to sada nema više gotovo nikakvog značaja, bar sada, kada je sve svršeno. Najzad, bila je to želja pokojnika — da ga inkognito sahranimo. Bez ikakvog ceremonijala.

Bio jednom jedan čovek, možda neobičan čovek, možda i pomalo osobenjak, ali dobar čovek. Nezapaženo i tiho oputovao u večnost. To je sve.

Ispred mene, preko staze, pretrča kos, stade za trenutak osluškujući nešto, a onda odskakuta i nestade u visokoj travuljini, što je skrivala od pogleda stare, napuštene grobove. I negde iz daljine, tamo sa reke, dotrča do groblja prigušen pisak voza.

Oto Bauer je veoma voleo da mašta o jednom dalekom putu bez kraja.

Bilo mi je drago što sam uspeo da udovoljim njegovoj želji, da ga sahranimo na ovome groblju. To je bilo još jedino i poslednje što sam mogao da učinim za njega. Kod jednog starca nedaleko odavde kupio sam četiri velika buketa cveća i dva venca. Sve je to sada kao nekakav prtljag počivalo na njegovom skromnom kovčegu za koji je on ostavio novac od prodanih knjiga.

Na trenutak malo zastadoh utonuvši u bezvredno razmišljanje, ako čovek uopšte i može o nečem bezvrednom razmišljati na sahrani dragog prijatelja. Sunce je prosto pržilo i nemilosrdno udaralo u kovčeg, kao da mu se pri toj poslednjoj šetnji ruga poigravajući se njegovim ostacima koje ćemo za koji trenutak prepustiti crvima i vekovima.

Onda pođoh, jer su ljudi već dosta poodmakli. Upravo se penju blagom uzvišicom koračajući još ukorak, poput vojnika. Zavili smo prečicom i zaustavili se kraj iskopane rake. Tu su već čekala trojica sa lopatama. Zapahnu miris ilovače. Kovčeg smo onda lagano spustili u jamu. Bacih poveći grumen zemlje. On tupo tresnu po poklopcu.

Dugo sam još stajao kraj groba.

Ljudi su bacali zemlju u raku. Sanduk je polako nestajao. Kao jedan svet.

»Gledajte ovo groblje. Zar to nije galerija u kojoj se nanovo počinje živeti?« čuo sam daleko negde glas mog pokojnog prijatelja.

II

Oto Bauer nije imao nikoga. Nikada se nije ženio. On je bio još jedini živi član svoje porodice, koja je po pokojnikovom pričaju bila neobično razgranata, kao retko koja u ovom našem gradu. Kako su godine promicale porodica se raspadala, mnogi su pomrli, dok je većina bila internirana u koncentracione logore gde su mučki uništeni, umoreni glađu, cijankalijem, ili su podlegli kao žrtve monstruoznih eksperimenata. Oto Bauer je nekom čudnom igrom slučaja, ili sudbine, uspeo da izdrži sve to i da dočeka oslobođenje i slobodu.

Stanovao je nedaleko starog i već gotovo zaboravljenog jevrejskog groblja, u kući što me je uvek podsećala na nekakav romansko-gotski zamak, čiji su vlasnici od pamtiveka zatvarali u njega svoju plavu krv. Beskrajno dugim decenijama karbonizirani zidovi još su prkosili vremenu. Memom i prašinom bivših života, raskalašnim, setnim, većno tužnim i nežnim, ljubavnim svirkama lutnji uštogljenih salonskih gospodičića, ova građevina, određena za rušenje, žmirkala je pod titrajima luckastog svetla gasnih fenjera, sitnih i sivih kao mišije oči.

Tako sam uvek doživljavao tu njegovu kuću kada bih dolazio k njemu u posetu, ili dok bih u dugim šetnjama prolazio mimo nje, otrgnuvši s proleća sa nekim strahopoštovanjem koji buketić jorgovana, što je još jedini davao svemu tome ton pravoga života. Kuću su gradske vlasti stavile u spisak objekata za rušenje, ali na njegovu molbu da je ne ruše za njegova života, za što će on u znak zahvalnosti pokloniti gradskom muzeju sve umetničke slike, stilski nameštaj i ostale porodične dragocenosti, sem biblioteke, kuća nije bila srušena.

Oto Bauer je živeo potpuno usamljen u jednoj velikoj sobi na gornjem spratu, čiji prozori gledaju vekovno istim pogledom ka starom, napuštenom groblju i perivoju. Tamo na groblju, vetrovi su čudnovato šumorili u granama vrba. Njihovo lišće je s jeseni primalo lelujavost smrtnog leta leptira. Na iskrzanim, poobaranim spomenicima, sa kojih se nisu više mogli pročitati imena i godine, zaustavljala se svakodnevno, u večernje sate, senka mog prijatelja, pripremajući se da u veoma skorom vremenu preseli i svoje bivstvovanje u mir za njega srećne večnosti.

Kada bi završio svoju uobičajenu šetnju po groblju, Oto Bauer se sporim, staračkim koracima vraćao gore, u svoju sobu. U njoj preko dana beše uvek prilično mračno. On nije voleo intenzivnost dnevne svetlosti, već polusvetlo. Iako nisam nikada voleo takve sobe iz kojih je zračila večna prisutnost smrti, raspadanja, u njoj sam se začudo osećao veoma prijatno. Sati su tekli veoma brzo dok bih u miru razgledao sve što se nalazilo u sobi, otkrivajući u svim tim stvarima nanovo nešto novo, ili dok bih vodio duge razgovore s njim, sedeći u udobnim, dubokim naslonjačama od nekakve skupocene kože. Ti časovi značili su za nas obojicu veoma mnogo. On je to osećao, pa se i trudio, bilo je to tako očigledno, da to bude vreme zaista što prijatnije za obojicu, a za mene naročito. Posedovao je čudnovatu moć da od jednog naizgled najobičnijeg trenutka stvori raskošnu impresiju punu poezije i jedino njemu svojstvenog života. Stvari oko nas dobijale su dušu. Naše disanje je poprimalo oblik širine kojom se poput najdivnije sonatine širi odjek, udahnujući besmrtnost stvarima što su nas okružavale cizelerskom anatomijom svog postojanja između polutame i one uske trake sunca, što je tvrdoglavo prodiralo kroz škrte otvore na prašnjavim zastorima. I činilo se da moj prijatelj ima u sebi nepresušni izvor tih impresija, jer beše dovoljno samo jedna sitna, još nenaglašena misao, nedovršena reč, neki recital iz klasične poezije, pa da pred njegovim očima, sjajnim i pepeljastim oživi izvanredno plastična slika. Sve te slike zapravo trebalo je da mi ostave u amanet neizbrisivu uspomenu njegovog duhovnog življenja.

Susrevši ga pre dve godine, prvi put, na jednoj književnoj večeri posvećenoj palim Jevrejima, privukao me je baš tom svojom snagom što je tako čudnovato zračila iz njega. Sećam se da smo tada do kasno u noć, šetajući ulicama Stare varoši, diskuto-

vali o njegovom ljubimcu, ocu Pestalociju. Beše to posebno uživanje dok sam ga slušao sa koliko žara govori o njemu, o Linhardu i Gertrudi, napominjući pri tom da inače nije pristalica njegovih demagoških shvatanja pedagogije, ali da ga ceni kao izvanrednog etičara sa pomalo donkihotskim shvatanjem života. Tada sam u stvari osetio, što je duže govorio o njemu, da je on, Oto Bauer, doktor i profesor, upravo takva ličnost. Nisam ga žalio. Ali sam saosećao s njim. Spominjući mi tada mnoge svoje kolege s kojima je godinama saradivao na području primenjene psihologije, psihologije emocija, zanosno je pričao o bavorskim brdima nedaleko od Bodenskog jezera, gde je nekoliko godina pre rata proveo nezaboravne trenutke u društvu starih kolega, koje su ubrzo posle toga uništili emigracija, koncentracioni logori. Bio je to njihov poslednji susret u kući tada već pokojnog njihovog profesora Steringa.

Tako smo se sprijateljili. I od toga dana redovno sam dva puta nedeljno odlazio k njemu u posetu, ili bismo šetali ulicama Stare varoši, po tihim alejama napuštenog, jevrejskog groblja nadomak njegove kuće. Svraćali bismo i do »Starih krovova« na koju čašicu rakije. On je obično sedeo u uglu, pored prozora, i sa uživanjem gledao kako se po tesnim uličicama pale još oni poslednji fenjeri. Tu smo često i večeravali, dok bi nam debeli i bubuljičav vlasnik lokala, David, grdosija od čoveka, kad bi se gosti razišli, svirao na gitari stare gradske pesme koje je Oto rado slušao. Zatvorenih očiju dimio je onu svoju englesku lulu, i tako, u laganom zanosu, predavao se slatkom zaboravu i uspomenu iz svoje srećne mladosti, kada je kao mlad i nadobudan pesnik sa »Fleurs du mal« u džepu lutao obalom Ženevskog jezera, kada je sanjario o muzici oduševljavajući se Betovenom i Bahom, kada je šetajući kejevima Sene zviždukao Sen-Sansa, kada je vatreno polemisao o starim kulturama, o Zoroastru i Platonu, tražeći u svim tim delima dalekih svetova mita, muzike, prastare religije, antičke filozofije svoje uzore, i pokušavao da uvek nekako pronađe način kako bi opravdao ljudske zablude i strasti, verujući pri tom i nadajući se da će zdrav ljudski razum ipak nadjačati struje koje su sobom nosile miris dima, okus krvi, vetar sa Istoka i Zapada začet kugom i kolerom svih civilizacija i svih boja ljudske kože. To su bila njegova srećna vremena dok je mogao tako da misli, da se tako ludo nada. I tada nije niko mogao postojati na ovome svetu, nikakvi argumenti, baš niko, ko bi bio u stanju da skrši tu njegovu veru u čoveka, u onu iskonsku i duboku njegovu želju za srećnim mirom, kao jedinom neimaru i tvorcu progresa.

»Smrt je isto tako lepa, na svoj način, kao i život«, govorio mi je još nedavno, tiho, gotovo prigušeno. »Smrt i život zapravo predstavljaju ravnomerni ritam života. To je večita cirkulacija. To je baš ta harmonija prirode. Samoubistvo je surov obračun, oskrnavljenje te nenadmašne harmonije. A dragi moj, zar ratovi

ne predstavljaju baš to u neku ruku? Da, čovek se nekako napokon nesrećno povinuje toj spoznaji i pokušava to da spreči. Žrtvuje se. Daje život ako ustreba. Postaje heroj. Ljudi od njega stvore mit, kult, šta li. . ali još je groznija činjenica da baš ti rade i suprotno, istovremeno. Kakva užasna komedija, bože moj!»

Ali da bi najzad u Otu Baueru sazrela ta spoznaja, trebalo je da prođe toliko krvavih godina, dana, meseci strašnog rata, trebalo je da milioni nedužnih ljudi budu zbrisani sa lica zemlje. Te godine ostaviše u njemu užasne, duboke rane. I one su kasnije godinama proždirale njegovo srce. Danima i noćima budile su se u sve većem i većem obliku nadzemaljske aveti. Stravično su tutnjali njihovi koraci iz neke nedokučive dubine mraka smrtno ranjene duše. U njemu je umirao onaj od iskona rođeni instinkt za istinskim životom. Čovek koji nije mogao zamisliti sebe odvojenog od ljudi kojima je propovedao svoje humane poruke, samoga sebe je bio potpuno izolovao, sazidao živog u zidove one pretpotopske građevine. Čovek koji je jednom ludovao za »Apasionatom«, za onom Listovom »Na vodama vavilonskim«, za »Španskim kapričom«, zadovoljavao se pregršću starih i otrcanih gradskih pesama. I kakva beda beše, istovremeno, oduševljivati se, nakon svega, struganjem i udaranjem masnih i debelih Davidovih prstiju po svetloj konjskoj struni, što ispušta nekakve zvuke, pretvarajući ih u petparačke melodije izvitoperenih gradskih pesama.

III

Trošna i rasklimatana vrata što su vodila u vrt njegove kuće bila su poluotvorena. Te večeri, kada sam već kao po običaju dolazio k njemu, nisam ni slutio da će to biti jedan od naših poslednjih susreta.

Kuća je stršila iza tek olistalih breza, i činilo se da spokojno očekuje svoju sudbinu. Njeni uski, gotski prozori kopljastog oblika delovali su poput krecavih izreza na nekakvim na brzinu improvizovanim kulisama za jednu tragediju, čiji se početak desio još veoma davno i dostigao svoju kulminaciju pre dve decenije i nešto više, i koja sada treba svojim finalom da obeleži ne samo sudbinu Ota Bauera, već i sudbinu mnogih njemu sličnih, i stradanje čitavog jednog naroda i jednu opšteljudsku tragičnu istinu. Izgledalo je da je ta kuća uplašena da ću je probuditi iz vekovnog sna. Noć je njen čuvar. Jedini iskren poklon svih vremena. Noć u kojoj ona potpuno prepuštena samoj sebi živi i dogoreva senkama predaka, što su joj još od davnina ostavili u nasleđstvo uspomenu na svoja zlatna vremena.

Kuća mog prijatelja ćutala je. Izgubila se bila tom ćutnjom u šumoru mladog lišća, u molbi svoga mira, preklinjući me da budem blagor srca kad rastvorim velika vrata njenog sna.

Čudan beše uvek moj susret sa tom građevinom. Večito sam nešto nanovo doživljavao stojeći pred tim trošnim, rasklimatanim vratima od kovanog gvožđa, promatrajući one prozore što su bili zatvoreni, beznačajni jedino za praznog čoveka. Jer život je postojao na njima, iza njih, u njima. Život što se izmenjivao sa smrću, gasio se i nanovo nastajao, poput lišća. Napokon se transformovao u jedan drugi oblik, u nešto kondenzovano što zrači toplinom i neizrecivo bogatom baštinom svojih predaka, klasikom, ustreptalom punoćom zvuka okerastozelene patine i na sebi svojstven način ipak realnom, kao neka neoklasicistička gravira Djan Batiste Piraneza. Proći kroz jednu takvu mrežu doživljavanja, koja se sama po sebi nametala, i doći do Ota, i biti prazan, i ne ostati uzbuđen već na prvom koraku, bilo bi zaista više nego jedno.

Stojeći pred tom građevinom menjala se moja fizionomija. Menjalo se vreme, navike, kriteriji za vaganje principa i vrednosti. Osećao sam onaj pravi život sa svom njegovom dinamikom prolaznosti, strahom, nadama i slutnjama.

Tako posve spontano pripremljen odlazio bih k njemu da doživim sve ono što bi mi on spremio i pružio za vreme od nekoliko sati, koliko bih proveo s njim.

U hodniku je bilo prilično mračno. Jedan jedini prozor beše razbijen i zatvoren daskama, tako da ni ono malo škrte svetlosti škiljavih fenjera sa ulice nije lako moglo da prodre u hodnik. Pipajući po mraku polako sam se penjao vijugavim drvenim stepenicama.

Oto Bauer se nekako nesigurno oglasio, pomalo drhtavo i zbunjeno, kada sam zakucao na vrata njegove sobe.

Četvorica snažnih mladića stajalo je kraj stola na sredini sobe. Na stolu je u neredu ležala ogromna gomila knjiga. Ljudi su, ne obraćajući pažnju na mene, slagali knjige u velike kofere od pletenog pruća. Jednim munjevitim pogledom preleteh preko polica u kojima su još do jučer u besprekornom redu bile raspoređene knjige. Otu se oči čudnovato zacakliše kada primeti sa kolikom sam zabrinutošću pogledao poluprazne police, znajući da veoma dobro znam šta su knjige značile za njega. Prišao mi je i, osmehnuvši se usiljeno, pružio svoju koščatu ruku. Zbunio me je taj smešak u kome je bilo nečeg ledenog, neke bolne grimase koja se nikako nije mogla sakriti, iako se on trudio da bude što mirniji.

— Dragi doktore, oprostite, ali šta to treba da znači? Vaše knjige vi...

— Prodajem ih, izustio je jedva čujno, — prodajem.

— Ne, pa to je nemoguće, doktore! Zar svoje knjige?

On za trenutak izgubi dah. »Prodajem ih, dragi moj. Prodajem. Sve ih prodajem«, prekide on moju reč odjednom čvrstim i sigurnim glasom, da u jedan mah čak i ludo pomislih da mu nije žao, da mu više i nije stalo do njih. Ali kada je još jedanput, mutnim

pogledom prešao preko praznih polica što zjape odjednom tako pusto, stravično, kao duboka senka u očnim dupljama mrtvačke lobanje, primetih kako je sklopio oči i tako dugo ostao nepomično i nemo. Ne rekavši više ni reči, preturao sam po starim, razbacanim knjigama. Na tim izbledelim listovima nije više bilo stihova Homera, Ovidija, Getea. Nije više uzbuđivala dramatika Šekspiraniti besmrtnost Petrarkine ljubavi. Na njima je još jedino ostao vrisak tuge i izgubljenog života. One su za Ota Bauera bile jedino utočište, ostrvo spasa u okeanu njegove usamljenosti. On ih je čuvao do poslednjeg časa svoje pomisli da su mu još potrebne. Sada ih nose ovi ljudi tako hladno, kao da niko ne stoji iza njihovog života i sudbine.

Još uvek je pokušavao da bude relativno pribran i smiren. Kada je video kako i poslednju knjigu sa stola staviše u kofer, oči mu postadoše neobično sjajne a odmah zatim mutne, beživotne, upravo iste onakve kakvim već decenijama bulje one dve glave jelena iznad kamina. U jednom času mi se učini da žali što sam tu, pored njega i njegovog plača, prikrivenog, ali gorkog, potresnog, pitomog i još kao detinjeg. Velika je stvar pored svega ostati pitom, tako pitom kao što to može da bude on, Oto Bauer, profesor i doktor. Moj prijatelj! U njegovim očima se umesto suza pojavila čudna svetlost treperavog kandila u nekom dalekom hramu gde će se odmarati njegova duša. On stoji nepomično poput statue, kao poslednji čuvar Akropole koga je pregazilo vreme.

Ljudi su odneli knjige. Čuli smo bat njihovih koraka po drvenim stepenicama u hodniku.

Preko mog ramena Oto je gledao u prazne police. Čitali smo.

— Žalosno je ovo, sve ovo, zar ne? reče on najzad.

Neprimetno klimnuh glavom. Pitao sam se, šta bih mogao da mu sad kažem.

On je duboko disao. Tu pomaže samo ćutanje.

Oto me pogleda. »Ovako je bolje«, kaže on prigušeno. »Iskreno govoreći, sve je to u stvari tako mizerno, vulgarno ništavno, i ova moja tuga, ako je to sada uopšte tuga, jer ja više ne mogu da budem ni tužan. Ja sam samo jedan od miliona onih što se mrtvi izgubiše u užasnoj stihiji totalnog istrebljenja jednog čitavog, nedužnog naroda. Vi se možda čudite, dragi moj prijatelju, ali ja zaista posle svega što sam prošao ne mogu da budem tužan. Da bi čovek mogao da bude tužan, mora da u njemu samome ima nečega što je još preostalo od života, od stvari, od nekoga koga ste, recimo, voleli, od sećanja, od divnih uspomena. Ja više apsolutno ništa nemam. Ništa sem patnje. Pa ja sam samo jedna trula gomila mesa i kostiju u čijim pukotinama tako pusto struji prisutnost smrti. I ja u stvari nisam više živ. To je sve jedino poslednji trzaj inercije — feder izanđalog časovnika koji se još nije sasvim odmotao. Sve stvari što me ovde okružuju umiru zajedno sa mnom. Ja sam njima dao život. Kad ja nestanem, nestaju i one, tihe, neprimetne, kao i ja. Za mene su i moje knjige postale od-

jednom mrtve stvari. Moje knjige, zamislite! Pa ja sam u njima tražio i video veličinu sveta, grandioznost čoveka i njegovog uma. Tragediju koju sam na žalost preživeo, preživeo samo prividno, fizički, nisam zapravo nikako mogao da umanjim time, već naprotiv, ona je postajala još veća u onom jezivom kontrastu — lepota života, veliki ljudi — beda i ništavilo života i ljudi monstrumi. I — prodao sam knjige. A one su mi bile, kažem, jedina neprocenjiva vrednost prema svim ovim stvarima ovde, što bi drugi nazivali banoslovnim bogatstvom trulih aristokrata — Jevreja. Bože moj!« Oto se malo pomače u svojoj fotelji, i okrenuvši leđa praznimolicama, pripali lulu. U dimu za trenutak, kao u magli, nestade njegovo sivo smežurano lice.

»Nikada nisam mogao da se pomirim«, nastavi on tišim glasom i malo smirenije, »sa onim što ljudi obično nazivaju srećom, da sam eto nekako uspeo, ne znam ni sam kako, da izdržim sve one neopisive muke. Kako sam samo mogao izdržati gledajući godinama smrti u oči, gledajući kako hiljade, hiljade ljudi, žena, dece, staraca, svrstani u kolone, goli, izgadneli, poniženi do krajnosti, odlaze u smrt? I uvek sam se pitao, zašto sam ostao živ? Da ovako stradavam? Pa od toga se ne može pobeći. Nikada se ne može od toga pobeći. Nikuda. Čak ni u smrt! Moj kolega doktor Rajman nije izdržao. On se ubio. I mnogi nisu izdržali. A kada se samo setim koliko smo radili za opšteljudsku stvar. Svi smo mi umnogome doprineli razvoju nauke. Ipak, istorija nas neće zaboraviti. Moji drugovi su bili savesnog znanja, formirani na učenju Kanta, Hegela, Ritera i ostalih. Mi smo se razvijali, dragi moj, rasli smo upravo u ono vreme kada se na mladoj stabljici počese da javljaju prvi plodovi, kada je nauka prestala da sebe smatra protivrečnošću života. Naš profesor, doktor Štering, dolazio je na predavanja sa tomovima i tomovima grandioznih dela iz oblasti filozofije i literature. Tada se, prijatelju moj, pokušavalo da se u duhu dijalektike reše mnoga savremena pitanja; to nije bilo moguće, naravno, ali je svakako dovelo do jasnijeg saznanja činjenica. Upravo ti naši profesori doneli su sa sobom te zavetne snove, žarku veru u nauku i ljude. Katedre su za njih bile sveti naloži s kojih su bili pozvani da objavljuju istinu. Dolazili su u slušaonice ne kao nekakvi samozvani naučnici, ili tako nešto, ne, dragi moj. To su bili misionari ljudske religije. . .! Ali dok su oni izgarali u svom pozivu, drugi su već pripremali dan i čas kada će definitivno raskrstiti s njima. Prvo njih, a onda sve druge, ceo narod. Ali mi smo pripadali odvratnoj rasi koju je trebalo iskoreniti. Teši me ipak jedno, i ove naše žrtve, zajedničke naše žrtve, naći će svoj puni smisao, kad-tad. Zdrav razum će ipak pobediti i ljudi, čovečanstvo, će još jednom uvideti sve svoje zablude. Doći će taj veliki dan. Ja, na žalost, neću biti tu, ali znam da će tako biti i to mi je dovoljno da bar umrem mirno, ipak srećno, sa smeškom.«

Oto ustade. Učinio je nekoliko koraka po sobi. Pod je škripao sada jače no ikada. Kao da se uvija i stenje pod teretom njegovog tela koje se sve više opušta i postaje teže.

Sa zida se oglasio stari sat.

Kuvao je kafu na malom gasnom štednjaku, sav nekako izgubljen u toj velikoj prostoriji što je lebdela u skromnoj svetlosti. Doneo je kafu, pripalio lulu i ponovo seo u fotelju. Cutali smo. Činilo se kao da oslušujemo još nešto što nije kazano, a što živi tu, pored nas. Oto je onako koščat, bele kose, ukopan u kožnoj fotelji, zurio u oblake dima što su se poput senki valjali u mrak. Popili smo u tišini i poslednju šoljicu kafe, prividno mirni, prividno pomireni sa sobom, sa sudbinom i satima što sporo odmiču, odjednom. Ovi sati, kao krvotok u čoveka na samrti.

Kada sam polazio kući, Oto je za mnom nosio sveću dok smo silazili niz vijugave, drvene stepenice. Na izlazu mi je pružio svoju tanku, hladnu ruku. I ništa nije rekao.

Čuo sam kako se Oto udaljava penjući se umorno stepenicama. Pošao sam. Kolona fenjera oteгла se u beskraj.

IV

Stvari su u sobi izgledale kao skup duhova, i kao da su upirale svoje oči u vrata na kojima zastadoh na trenutak, dok je kroz njih prodirao poslednji odsjaj dana... —

Bio je to naš pretposlednji susret.

On je sedeo u kožnoj fotelji ispred praznih polica. Usta mu behu poluotvorena, tako da su mu se videli zubi. Promatrao sam ga u njegovoj tipičnoj pozi za pisaćim stolom. Preko njegove snežnobeke kose nežno se slivala prijatna zelenkasta svetlost stolne lampe. Bio je veoma oronuo. Nestalo je i ono još malo svežine na njegovim upalim obrazima. Njegov glas koji je uvek delovao kao neka vrsta protivreakcije, znak bunta, primio je oblik totalnog opuštanja i utabani put ka slomu. Sve me to jako uznemiri. To je onaj čovek, mislio sam gledajući ga, onaj čovek o čijoj se hrabrosti u logoru i pisalo jednom. Uvek je bio velik, dostojno njegovog shvatanja života, velik u patnji, velik i u ovim trenucima svog svesnog umiranja. Ljudi su mnogo pričali o njegovoj hrabrosti, ali on — nikada. Kada se ranije događalo da se slučajno nađe u nekom društvu i da neko povede reč o njemu, on se uvek nekako izvukao, jednostavno neprimetno se uklonio. Smatrao je da sve to nije nikakvo naročito herojstvo da bi o tome trebalo trošiti toliko dragocenih reči. To je jednostavno bila ljudska dužnost, govorio je. Ljudska dužnost i ništa više.

Gledam Ota Bauera i odjednom se tako intenzivno sećam svega što se toliko pričalo o njemu, prosto kao o nekoj legendi, što se eto prenosi s kolena na koleno; priča se ta legenda negde

možda baš i sada dok ja ovako stojim tu, kraj njega, kao svedok njegovog iščezavanja, bespomoćan i užasno utučen zbog toga.

Zagreb, februara 1942. godine. Bilo je gotovo besmisleno išta uraditi da bi čovek nekako uspeo da spase svoju glavu a kamoli tuđu. Tako su ljudi mislili i tako se ponašali. Njih stotinak Jevreja, jedna stotina od budućih miliona, sabijeno u nekakvoj tesnoj sobi već danima čeka internaciju. Dok se kroz prozor mogao videti grad obavijen tamom ratnih godina, nekako se činilo da je zaista sve svršeno, ljudi su onako neispavani, premoreni, jedino gajili suludu nadu da neće biti oterani u logore, već će ih jednostavno likvidirati ovde, dole, u velikom betonskom dvorištu, postaviti onako okrenute leđima prema zidu, iskrzanom i sivom, i pustiti na njih dug rafal. Sa Biblijom u rukama, sa molitvom na usnama ljudi su čekali sudnji čas.

A onda, jednog jutra dođoše. Hodnikom su zlokobno zvečale, cerile se esesovske čizme. Ključ, i vrata se otvaraju. Ali ona im neće otvoriti put ka betonskom dvorištu, ka iskrzanom zidu od rafala pod kojim su ginuli ilegalci, već veoma daleko u internaciju, u logore gde će ih dočekati čeljusti krematorija.

Prozvani uzimaju svoje stvari i izlaze.

Plavokosi mladić je zaspao naslonivši glavu na rame svoje devojke. Mислеći — beše to besmisleno, ali možda je negde skriveno, u toj tajanstvenoj igri sudbine, postojala nekakva nada — da će ga možda spasti, Oto Bauer se javlja umesto mladića i polazi ka vratima. I kada se činilo da je već uspeo, pozna ga jedan od ustaških agenata, njegov bivši student, i kezeći mu se udara ga šakom u lice. Krvavog i poluonesvešćenog bacaju ga u transport.

Aušvic, 1943. godine. Niko više nije imao snage da misli i o smrti. Svako je jedino čekao svoj red, ako je dotle još ostao u životu, ako nije dotle sam sebi prekratio muke. Znali su svi da oni koji su otišli na »kupanje« da su zapravo ugušeni cijankalijem. Kolona žena, dece, staraca odlazi na »kupanje«. U Otu se ponovo budi zračak nade da će možda nekom detetu spasti život. On moli stražara da ga pošalje na »kupanje« umesto nekog deteta. Stražar ga udara kundakom do besvesti. Deca su otišla na »kupanje«. A ta čudna igra sudbine i slučaja — da ostane živ, da dočeka slobodu, zadesila je baš njega.

Uznemiren, strahovito iscrpen tim užasnim slikama, ja jedva uspevam da pređem prag i stupim u sobu. Ja sam mu čestitao rođendan, pozelevši mu dobro zdravlje i još dugi niz godina života, na šta se on jedva primetno pomače uz diskretan, kiseli osmejak. Bilo mi je potpuno jasno. To se Oto samome sebi ruga, a mene možda pomalo osuđuje što mu tako širokogrudno poklanjam te konvencionalne reči nekakvog čestitanja, kao da to zapravo ima za njega nekakvog smisla posle svega. Ruka koja me dotače po ramenu, odjednom me duboko dirnu. Osetih sve to poput ropca jednog blagog povetarca na izdisaju.

Smrt je bila veoma blizu njega. Dah joj već beše prisutan u svakom uglu sobe. Smrt koja ni od čega ne preza, a toliko se borimo. Ona je bila svuda. Ledena, okrutna. Pretvorena u njegovu senku, u malu bronzanu statueta Mojsija, u jedva čujni šum vetra u granama breza ispred kuće, ili se zavukla negde u uglove praznih polica, pretvorena u nevidljive stranice knjiga od kojih ostade još jedino praznina i miris žute, krte hartije.

»Očekivao sam vas«, kazao je posle dugog ćutanja. »Juče ste mi bili neverovatno potrebni, razumete? Prava je šteta što se juče nismo videli. Danas, eto, nisam pri reči, ali juče sam bio u takvoj formi! Objasnio bih vam sve. Počev od nebeske mehanike, odgovorio bih vam i na mnoga pitanja. Ne, bez šale, osećao sam strahovitu potrebu da govorim s vama, dragi moj. Za mene to u neku ruku predstavlja moj poslednji doprinos duhovnoj nadgradnji. Pričanja, diskusije, uzgredne analize, sinteze... a da uzmem pero, da pišem, sada? — to je vreme odavno, odavno, prijatelju dragi, otrpahnulo. No, ipak i pored svega što osećam da je kraj tu, veoma blizu, želim da u granicama svog ograničenog vremena još živim u obliku nečeg korisnog, nečeg što uprkos izbrojanosti sati može da posluži kao skromna poluga za rešavanje mnogih problema. Na to imam i pravo, zar ne? Najzad, vi ste umetnik, ja bivši naučnik. Mislim da to ide zajedno.«

»Apsolutno, profesore«, rekoh. »To nas je i zbližilo, zar ne? I ne samo to, naravno. Na prvom mestu dolazi vaša ljubav prema bližnjem. Mislim da je to ta vaša nikada uništiva energija koja živi u vama i koja će kao takva ostati večna. Ona je ispunila vaše srce dostojanstvenim, sretnim mirom. To je uopšte smisao vašeg postojanja. I ona s pravom traži da se izlije, da je utrošite, da na kraju krajeva budete srećni. I zaista, vi možete biti srećni. Ja ne mogu zamisliti, svojstveno tome, nešto uzvišenije od toga. A zatim, doktore, ono ipak najvažnije: vaša koncepcija života. Hoću da kažem, sve ono što ste doživeli, preživeli, što je prošlo kroz vas i ostavilo trag, pukotine, nije nimalo moglo da utiče da promenite tu koncepciju — da živite, da treba da živite da biste se žrtvovali.«

On je hteo nešto da kaže, ali iznenada izgubi glas. Samo je u toj krajnjoj neprilici, ganut mojim oslikavanjem njegove ličnosti, ustao prišavši prozoru. Okrenuvši mi svoja malo povijena leđa, rastvorio je zastore i nadlaktivši se podupro dlanom obraz, i nekuda zalutalim pogledom zagledao se u vrt, tražeći u svemu tome neko umirenje. Onda se naglo okrenuo. Namestivši svoju leptir-mašnu reče glasno:

»Hoćete li da izađemo malo? Zaista, već dugo nismo šetali. Odjednom sam dobio neodoljivu želju da malo prošetamo.«

»Baš sam to želeo da vam predložim, doktore«, kazao sam, predosećajući da će to biti naša poslednja šetnja.

V

Oto je ležao na svom otomanu na kome se obično odmarao u toku popodnevnik časova. Bio je obučen u frak, isti onaj stari, dobri frak koji je prvi put obukao kada je na ciriškom univerzitetu bio svečano promovisan za doktora filozofije.

»Srećan sam što vas ponovo vidim. Na rastanku. Putujem.« On podiže glavu. Zanemio sam. Znao sam da je to kraj. »Da, da, putujem. Veoma daleko putujem. Lepo je to od vas što ste došli da me ispratite. Ali, ne, molim vas, ne uznemiravajte se. Ostanite veliki, gordi. Kao što sam vas ja učio. Ja sam još otputovao tamo u Aušvicu, Buhenthalu, Mauthausenu, sa onim milionima Jevreja. Ali, ipak sam vas učio da ostanete veliki kao što su bile velike naše žrtve. Gordi.«

Iz bašte je do nas dopirao cvrkut ptica.

»Bilo je to davno«, govorio je tiho, »u jednoj kafani na obali Ženevskog jezera. Setno je svirala jedna violina. I jedna beskrajna staza čempresa. Ptice su isto ovako pevale. Sada se vraćam nazad. Na obale Ženevskog jezera. Ja srećno putujem. Ja sam zato srećan čovek. Ipak srećan, razumete li? Kada sam već bio nekako preživeo onu grozotu, onda pred sobom, mislim, imam pravo da umrem mirno, dostojno čoveka. Da jednostavno otputujem. Bar toliko za mene na kraju puta. Ova smrt, u stvari, znači vraćanje. Uvek se vraćamo onamo odakle smo jednom pošli.« Smognuo je još toliko snage pa da se čak i nasmeje na ovu aluziju.

»Da li ste ikada videli mrtvog čoveka? Ili, da li ste ikada videli kako čovek umire?«

Naježih se.

»Ne, doktore, nikada nisam video«, jedva izustih.

»Preda mnom su umirale stotine, hiljade. Svakodnevno. Umirali su mi u naručju. Umirali su sa telom što je naličilo mlevenom mesu. Umirali su s molbom da im pregrizemo žile. Umirali su udarajući glavom o zidove. Umirali su... ne, ne, pa to nije bila smrt! To je bilo nešto hiljadu, hiljadu puta, nepojmljivo groznije od toga. A ja? Ja da ipak i dobijem nešto pošteno od života, kao neku rekompenzaciju — da srećno otputujem.«

Slušao sam ga potpuno skamenjen. Pa on sve to govori tako smireno, uzdržano, bez ikakve patetike u izrazu lica, u glasu! Sedeo sam kraj njegovog uzglavlja s rukama nemoćnim, s rukama nikada odvratnijim, težim. Niko ne može pomoći. Tu nikada niko nije mogao pomoći. On je umirao godinama a ovo je finale tragedije. Prosto je osetio da je smrt došla po njega. I — spremio se za putovanje.

Niko ne može pomoći. Čovek umire!

Ne znam šta sam ono hteo da mu kažem, ali da sam mu i kazao, on me više ne bi ni čuo. Gledao je u jednu tačku na plafonu.

Neprestano je gledao u jednu tačku na plafonu. Sklopih mu oči. Bio je na obali Ženevskog jezera i nije više znao da sam još tu, kraj njega, kao i uvek.

Oдох do prozora i otvorih ga. Video sam kako tamo iza perivoja ljudi odlaze na izlet izvan grada, a sasvim pozadi, zagubljeno u vrbama, dremalo je napušteno jevrejsko groblje, po kome je Oto Bauer šetao i gde je jednom izrazio želju da ga, kada umre, svakako tu sahranimo.

Malo, napušteno, jevrejsko groblje. Svetlost je prodirala u sobu izmešana živahnim cvrkutom ptica.

Oto Bauer se smešio.

Stajao sam kraj prozora.

»Gledajte groblje. Zar to nije galerija u kojoj se nanovo počinje živeti?« govorio je moj pokojni prijatelj.

Malo, napušteno, jevrejsko groblje.

B A L K O N

Ima puteva koji su skoro neizmerljivo dugi a mi ih prelazimo brzo i lako; ima puteva koji su daleki često koliko samo pogled naš može da ih obuhvati a prolazimo ih teško i sporo ili ih nikada ne pređemo. A dogodi se ponekad po nekom nerazumljivom zakonu ili slučaju da ih pređemo iznenada iako smo se već godinama i danima mučili a nismo mogli da ih prevalimo.

U mojoj zgradi ljudi nisu bučni i komunikativni. Porodice se mnogo ne mešaju. Neke su, kao moja, potpuno povučene iza svojih vrata. Oduvek pritisnuti strahom da neko o nama ružnu brigu vodi, da će nas progoniti zbog ko zna čega (a u stvari već sam vrlo rano znao zbog čega), bili smo otcepljeni od ljudi, mada su nas od njih delili samo zidovi. Svako je od nas obavljao svoj posao, bio dovoljan sebi i porodici, na stepeništu samo prolaznik. . .

Neke od tih ljudi svakodnevno sam sretao na stepeništu, otkrivao po detaljima njihove navike i karaktere a ipak smo ostajali, i ja i oni, hladno oprezni, uzdržani. Devojkicu — crnu, sa jednog sprata niže — sretao sam često, nekad i dva puta dnevno, na spratu ispod našega, ili je gledao sa našeg balkona kako se na svom savija oko cveća. I slušao sam satima kako svira na klaviru. Jednolično, za moje neprefinjeno uho monotono, kao da nikad neće prestati.

U jedno podne, kada sam se vratio iz bolnice, majka mi reče još sa vrata da se sa našeg balkona odlomio komad gipsanog ukrasa i pao na balkon ispod našega. I da je čitav jedan deo još u opasnosti da se sruši.

Treba otići dole i izviniti se.

I pogledati kako da se opravi, jer je to, izgleda, lakše vidljivo sa donjeg sprata.

Izvinjavao sam se na vratima donjeg sprata. Tiha profesorka ih je bila otvorila. Poznajući dobro raspored svih prostorija, kretao sam se po njima kao po sopstvenom stanu u koji se vraćam sa puta, u kome su zaboravljeni detalji i senke na zidu (a baš nas ti detalji iznenade i uzbuđuju kad ih ponovo vidimo). Sva su im vrata škripala

(naša nisu). Njihov je balkon izgledao mnogo manji i zatvoreniji. Valjda zbog mnogobrojnih saksija i sanduka sa cvećem. Idući prema balkonu prošao sam tiho sa profesorkom kroz sobu u kojoj je devojka, okrenuta nam leđima, svirala. Namerno sam ostavio otvorena vrata i bio bučan na balkonu da bih je uznemirio. Čula nas je. Klavir je prestao da zvoni. Profesorka nas je upoznala na ponovnom prolasku kroz devojčinu sobu a ja sam se izvinjavao, uz teatralne naklone, što ću morati, sigurno, još nekoliko puta da prolazim ovuda.

»Ja sam Samuel, lekar, iz stana koji je nad vašim. . .«

». . . A ja Mirijam«, nadoveza se njen alt na moju zvaničnu malo prenaplašenu rečenicu.

»Ona studira muziku. . . kao dete je volimo. Nema nikoga. . .« ispričala je stara.

Nehotice sam celo popodne mislio o njima. Mučilo me je da iskopam iz mog trenutnog raspoloženja sećanje na prirodu osećanja koje je trajalo dok sam bio kod njih. Setio sam se i svoje želje, koja se javila kad sam se vraćao sa balkona i prilazio devojci (njeno je ime starica u tom trenutku izgovorila), da ih iznenadim. I zbunim. Neću biti običan i konvencionalno uzdržan. Reći ću im nešto što će me odmah pokazati pred njima onakvim kakav sam. Omaklo mi se da sam prve reči izgovorio malo nadmeno i poneo se za jedan delić sekunde nekom svojom nadmoćnošću, pa sam istim tonom rekao do kraja rečenicu. I ono da sam lekar, zbog čega mi je kasnije bilo naročito krivo.

Nepoznati ljudi se uzdržavaju, teško i sporo odaju deo po deo sebe. A mi smo hteli da odjednom pređemo onaj put, nekoliko godina dug, i razgrnemo jedni druge.

Poslednjeg puta, kad je balkon bio već opravljen, a ja došao da molim za izvinjenje (zbog uznemiravanja a, verovatno, i da vidim Mirijam), devojka je bila sama. Dugo smo razgovarali. I svako je ispričao svoju ratnu priču. Mi, Jevreji, imamo, svako za sobom, po jedan roman o svom životu, po jedno ratno spasenje i izbavljenje koje je svakom od nas, svakom preživlom, značilo prelom u životu, ponovo rođenje. Njena je priča bila bolnija. Moja — suva i realna, čak malo obična; njena gorka i tužna, puna mašte i maglovite zbilje, više senzualan bol iz prošlosti jedne šestogodišnje devojčice, više rana kao osećanje no kao stvarnost. . . Postala mi je bliža, zanimljiva, i osetio sam ogromnu želju da je otkrijem i saznam svu. Činilo mi se da boluje od svoje prošlosti, možda i od života. I moja porodica, tako smo svi preživeli rat i bili prilično daleko od najtežih poraza koje su naši najbliži preživeli, nosila je nešto razbijeno, raspuklo u sebi. U duši ove devojke bilo je sve bolnije i dublje.

Trajala je jesen.

Klavir se po celo popodne čuo iz sobe ispod moje.

»Dole su te — kod penzionera (tako smo u krugu moje porodice zvali susede sa donjeg balkona) pozvali. Neko je bolestan.

Obećala sam da ću te poslati čim stigneš«. Majka moja, dobra srca, sažaljiva kao uvek, obećala je moju pažnju unapred.

»Mirijam ima visoku temperaturu, u bunilu je skoro stalno od sinoć«, ljubazno, poluosmehnuto lice profesorke me je tim rečima dočekalo na vratima. Osetio sam mali strah pred bolesnicom — kao na ispitima — poznato osećanje straha da ne pogrešim dijagnozu. Soba bolesnička, dosadno i upadljivo bela. Lekar podsmešljivog izraza lica. Dve sestre. Nekoliko studenata, mojih kolega. Tišina nad bolesnikom među nama.

»Kolega, zaboga! pacijent bi do sada tri puta umro kada biste ga vi tako lečili.«

Okrenulo mi se sve. U magli sam video jednu koleginicu, koja mi se dopadala, kako, prikrivajući smeh, šapuće nešto, verovatno na račun moje greške, drugarici do sebe...

Hteo sam da nešto kažem. Da se opravdam. Nije bilo reči.

»Ali nije to ništa. Znam ja da vi znate... prošli ste ovoga puta.«

»Je li jako opasno?« vratio me je u stvarnost glas profesorke.

Nije bilo ništa ozbiljno. Ali ja sam dolazio svakoga dana po 2—3 puta da bih duže bio sa Mirijam. Bili smo vrlo slični. Po svemu što smo od života želeli i po svemu što smo od njega dobijali. Ona, doduše, nežnija, senzibilnija, sa puno mašte; ja mladalački slobodan, dovoljno snažan da ne podlegnem potpunom razočaranju u život i iluzije, nešto opterećen. Oboje smo život osećali kao tesnu ljušturu, kao nešto što je drugačije od naših stvarnih želja.

Želela bih da budem leptir. Da imam od nežnih žutih malja majušno telo i prozirna krila.

Žuto — to je boja površnih ljudi.

Šta mogu. Podseća na sunce. Sletala bih na tvoj balkon dva puta u dan. U rano jutro (tek kada svane i kad je vazduh potpuno providan i čist) i pred mrak. Kad se dan pretvara u maglu.

Voleo sam što je romantična, što je uvek od života htela da pravi sliku. U tim trenucima bila mi je najbliža. Čim bi se to na bilo koji način prekinulo, uvlačila bi se u sebe i bila ćutljiva ili nekako ironično glasna i zvanična, što me je uznemiravalo i ljutilo. I bolelo što nije uvek onako topla i draga kao kad mašta o leptiru.

Tu priču o leptiru pričala mi je često u toku zime. Jedva čeka da dođe proleće. Onda će se pretvoriti u leptira i dolaziće mi onako kako je još prvi put rekla. Tako će živeti šest dana. Posle, ako i umre. Nije važno. Važno je pronaći ono što je najlepše i najveće... Nisam prihvatao njenu teoriju života. Želeo sam i ja, onako kao ona, jedan viši oblik života, vanzemaljsku čistotu i ekstazu, ali sam znao i za gorčinu pomirenja sa realnošću i slast u običnosti pomirenja... Ipak, čekao sam proleće da vidim Mirijam kako će uspeti u traženju zenita, kako će ga naći.

To što smo Jevreji doprinelo je mnogo našem zbližavanju. Često se ponavljala i njena priča o detinjstvu. Priča o jevrejskom

detetu koje je doživelo tragičnu sudbinu tolikih sličnih porodica, o domovima i smirenju u profesorovoj kući... Upoznajući je i analizirajući je, našao sam u njoj mnogo tragova te prošlosti i za sve što je ona činila, možda isforsirano sa moje strane, tražio koren u toj proživljenoj, njoj čak nejasnoj strahoti i usamljenju... Zato sam opraštao sve što je išlo u raskorak sa mojim pojmovima o svetu i zakonitostima njegovim. I da bih to zakopao što dublje u nju, podsticao sam njenu drugu fantastičnu priču. O leptiru.

Otapali su se snegovi. Prvo toplo sunce izronilo...

I prve zelene trave u parkovima.

Insekti su oživljavali.

Jedne subote Mirijam nije došla na ugao naše ulice, gde sam je obično čekao. Ni sledećih nekoliko dana je nije bilo. Majka kaže da se klavir uopšte ne čuje preko dana. Nijednom se niko nije pomolio na donjem balkonu. Pričinjava mi se, kad prolazim pored njihovih vrata, da je na ručici prašina...

»Jutros sam prvi put od ove godine videla leptira«, reče majka ulazeći u sobu pred kraj sledeće nedelje. »Jutros rano kod nas na balkonu«. Gde je, da li je odleteo? Ona se nije sećala.

Mirijam. Doveče na balkonu... Jutros... Lud sam...

Smestio sam se, pun straha, u ugao balkona. I čekao sumrak. Svaki je minut trajao sat i činilo mi se da ih ne mogu preživeti. Počinjao sam da se uznemiravam. Nebo se na zapadu bojilo crnim. Plamen se ugasio. Samo je još ponegde na nebu iznad moje glave tinjalo. Crnilo se povećavalo, raslo prema središtu polulopte nad gradom. Bolele me oči od crvena svetla. Drveće i krovovi, koliko sam ih sa balkona video, počeli su se rasipati i ja osetih duboku žalost. Tada čuh neki lepet krila. Peo se prema balkonu. Jedno malo oko zasvetli i zaustavi se na listu bokora sa crvenim cvetom. Jasno sam video: žuti leptir, nežnog plišanog tela. Sanjam. Inače, otkud bih video ovako crno nebo. Malopre je odzvonilo šest. Znači nisam zdrav. Rano je za ovako crno nebo. I taj neobjašnjivi strah. Ne, budan sam. Siguran sam da je ovo leptir. Ako pružim ruku i dodirnem ga prstom, osetiću da mu podrhtavaju krila. Polako ću sa zadnje strane. Inače može odleteti...

Nemoj pružati ruku. Ne možeš me dotaći. Od vazduha sam. Jesi li se setio ko je? Da te ne mučim — Mirijam. Ne iznenađuj se! Zar ti nisam o ovome cele zime pričala?

Mirijam... ja sam lud.

Nisi lud. Pretvorila sam se u leptira. Teško ti je da shvatiš. Mislila sam da ćeš lakše razumeti. Ne boj me se. Doći ću sutra opet. Večeras mogu samo jedan minut da živim.

Ne znam da li sam spavao ili nisam do sutradan ujutru. Kad god bih se razbudio, video bih da je odmaklo vreme ali nisam umeo da objasnim sebi kako. Sa svitanjem sam se potpuno rasanio i poleteo na balkon. Oštar vazduh mi je stezao mišiće koji nisu

bili pokriveni odećom. Osećam da mi je telo normalno, puno pod ogrtačem, a da su se delovi van njega smežurali, skupili, došli kao dečiji. . .

»Dobro jutro. Jesi li spavao? Ja sam svu noć letela. Išla sam mnogo kilometara van ovog grada. Letela sam dugo, dugo. I bilo mi je tako lepo. Nigde nisam susrela nikoga. Osim nekoliko ovakvih leptira kao što sam ja. Svaki je bio drugačije boje. I nijedan me nije pitao kud sam krenula. I nijedan se atom na ovom svetu nije bunio što sam baš na njega stala da se odmorim. . . Oko ponoći sam krenula visoko, visoko u nebo. Iza najviših, najzama-gljenijih oblaka osećam da postoji nešto neizmerno lepo. Ali sam znala, ako pođem tamo, da neću stići da u ovaj minut budem ponovo ovde. . . Tako sam se vratila. Umorna sam. . . Svet je tako lep noću. . . Više me se ne bojiš. . . Tvoja Mirijam. . . vidiš, pre sam ti govorila. . . Doviđenja. . . Večeras ću opet živeti dva minuta«.

Odletela je. Tad shvatih da je sunce na istoku potpuno izronilo. I da je ona lelujala na njegovim mladim zracima dok se rađalo. . .

Opet je došao dugi dan mučenja. Nikako nisam mogao, i pored svih napora, da odelim minute u kojima sam potpuno svestan i zdrav od onih u kojima mi se činilo da tonem u neke mutne ambise. Možda sam već umro, pomišljao sam, pa se sad duša prevrće i ne može da se smiri zbog raznih grehova (padala mi je čak na pamet i moja baba sa svojom prostom filozofijom). Zatim sam opet radio svoj posao. Svi pacijenti toga dana izgledali su mi potpuno beznadežni i svi su iz moje sobe izlazili preplašenih pogleda, leđima uzmičući prema vratima sa iskrenom željom da ih se što pre domognu.

Uveče i sutradan ujutru, i sutradan uveče, sedeo sam na balkonu. Leptir je sletao na isto mesto. Mirijam, koju sam jedino čuo i čas verovao da je gledam smanjenu u malu, žutu leptiricu, čas opominjao sebe i drhtao od straha da ludim, pričala je svoju priču. (Svako dana je trajala jedan minut duže.) O letovima u prostore, nadletanju gradova i nekih neobičnih predela, o viđenju čudnih, primamljivih stvari. . . I do kostiju me je bolelo (kad se zanesem i zaboravim obične odnose i stanja) što i ja to ne mogu. I uvek taj njen svršetak o tome kako je svoj pravi, najvažniji let morala prekinuti da bi ovamo stigla, kako ga nikako nije mogla ostvariti. . .

Iako donekle otcepljenom od života i izbačenom iz njegovog normalnog koloseka, meni je postajalo, kako su dani odmicali, sve to, u granicama određenih relacija, obično. Manje me je mučilo i uznemiravalo ili ja više nisam bio sposoban ni voljan da sebe prešlišavam i stabilizujem. . . Čak sam bez previše uzbuđenja sačekao šesti dan. Ujutru je priča male, žute Mirijam bila dugačka. Žurila se da mi ispriča što više i da mi se izjada kako je opet ono najlepše morala da prekine da bi u rano jutro stigla ovamo. Otišla je

hitro, kao vetrom odnešena na svoj poslednji let... Pred mrak je došla na balkon umornija i sitnija no ijednom do tada. Njeno telo je postalo oveća mrlja na listu a prvih dana sveže žuta krila sad su podrhtavala. Prozirna, skoro bez praha. Opet sam osećao neizmeran bol. Znao sam da se danas najviše upinjala da odleti tamo gde je uvek htela i da nije stigla... Pričala je malo, umorno, isprekidano. I jedva čujno rekla na kraju da nije otišla dalje nego ranijih dana jer je žurila na balkon.

Ćutali smo. Verovatno je prošlo punih šest minuta a onda je bez zamaha, bez pokreta skliznula sa lista, okrznila ivicu balkona i propala. Ispružio sam vrat i uspeo da vidim 2—3 zrna žutog praha na ivici balkona...

Dugo nisam hteo da ustanem. Mnoge stvari su mi u ovom ćutanju postajale jasne. Bilo da to shvatam u svesti ili u ludilu, saznajem koliko je istinita priča o prekinutom letu i nedostignutoj visini... A kad se već smrklo, sišao sam na ulicu. Na pločniku, ispod našeg balkona, osvetljenom krugom ulične svetiljke, sitni crni insekti obletali su oko jednog većeg, zgaženog. Sagnuo sam se da vidim, da pronađem moju leptiricu sa balkona. Videli su se, mada umrljani, žuti tragovi.

Lagano se vraćam uz stepenice. Šta je to sa mnom bilo? Mogu li da budem siguran da sam svestan i zdrav? Stepjenik siv, pa crn. Udaram u bočne strane. Psujem. Svestan sam bola u prstima. Jedna vrata se otvoriše.

Doktore...

Stare profesorke silueta. Zeleni pōd. I komad belog nameštaja.

»Oprostite, da li možete doći? Mirijam je u groznici... Šest dana nije bila tu... Jedva se dovukla do kreveta... Vi, Samuele, sigurno možete pomoći...«

JEDINA RELIKVIJA

Na mom pisaćem stolu nalazi se uokvirena ispisana požutjela hartijica na crnom kartonu. Tako čuvam jedinu uspomenu i relikviju, koju sam donio iz logora smrti.

Čudna joj je historija, kao što je čudan diktat jedne maglene želje, da se oživi san koji je jedva doticao stvarnost. Nema dana u kome ne bih nešto novo otkrio u nekoj crti, koja se vijugavo penje, u nekom znaku u kome kao da se krije trag ustalasanog dima, u vlažna svitanja. I uvijek ponovno krećem tragom nježnim i lelujavim što ga je ostavila djevojčica poput leptira, kad krilcima dotiče pijesak. I uvijek se ponovno gubim u čudnoj mješavini maglovitih sjenki. Prilikom ispisivanja tih riječi već je smrt vodila tu tanku dječju ručicu. Ta pismena su skamenjeni poklik iz najdubljeg ponora strave. Kao u magičnom zrcalu gledam taj posljednji životni trag, propinjanje najsvetijeg božanstva u posljednjem grču. Savijena mala leđa. Prikupljanje posljednje snage i prelaženje prstiju preko hrapavog zida. Izdizanje i propinjanje glave, na sitnom čelu prve graške znoja. Ramena već podrhtavaju, a zubi stisnuti kao kad se sanja sjena ogromne tamnozeleno planine. I konačno savijena u klupko sa tajnom, koju je povjerila hartiji, koje se ne mogu da nagledam kao ni zvjezdanog neba.

* * *

Iako Jevrejin, mislili su da bih im kao liječnik mogao da budem od koristi. Radio sam u jednoj ambulanti logora Birkenau. Kad je rat izbio upravo sam završio specijalizaciju za kirurga. U logoru vidio sam mnoga ljudska lica, u snu i na javi. Jedno lice, međutim, živi pored mene, lebdi preda mnom, drhti u meni, kao da je postalo dio mene. Zaklanja često cijeli vidljivi svijet. Pa ipak ja ne bih bio u stanju da to lice opišem, kao što se ne dađu opisati ni slike iz djetinjstva kad se komešaju sa nejasnim slutnjama iz prošlosti.

Kratko vrijeme prije oslobođenja doveli su je u ambulantu. Bila je iz okoline Pariza, djevojčica, koja je jedva bila navršila četrnaestu godinu. Ispitivao sam je i doznao, koliko se već može da dozna u nekoliko trenutaka za vrijeme rada u logorskoj ambulanti. Zvala se Simona, a u logor je stigla iz Drancya, gdje su bila skupljena francuska jevrejska djeca bez roditelja. U Birkenau provela je već više od godinu dana: ljuštila je krumpir.

Iskrsla je preda mnom neočekivano, zagasitog lica, sa malim pravilnim nosom. Imala je tamne, ali ne posve crne oči, koje su s vremena na vrijeme presijecali odsjevi čas svjetlomodri, čas zagasitozeleni. Bile su to oči neobično lijepe. Iako gotovo još djetinje, one su već svijetlile blagim zavodljivim žarom, koji se morao da pali i gasi negdje u nepristupačnim unutaršnjim oblastima. Gledala me pravo u oči. Da to nije bila logorska sredina, morao bih da vjerujem da je bila gotovo nasmijana, vlažeci jezikom tanke, suhe usne. Pa i te usne kao da nije rastvarala kad su sa njih silazile meke riječi, pjevušave, titrave poput sitnih snježnih pahuljica.

Slučajno se tih nekoliko trenutaka, dok sam je pregledavao, niko nije pojavio u ambulanti. Tužila se na bolove u grudima, a odmah sam primjetio da ima i povišenu temperaturu. Ništa ozbiljnijeg nisam mogao da ustanovim i vjerovao sam da se radi o logorskim krizama, koje su se češće pojavljivale i prolazile bez posljedica. Vidio sam da je stidljiva, pa ikao je mlada djevojčica, nisam htio da ostavim smiješan i nesiguran utisak nagovještavajući možda i podsvjesno neke nejasne namjere i želje. Uhvatio sam je za ruku mjereći bilo. U munjevitim vizijama — priznajem — silazio sam u ponor, u kome se krilo sve ono što nije dozvoljeno ni moguće, a što se raspaljivalo na ovom malom, dražesnom stvorenju kao šumski požar na nekoj sitnoj, bezazlenoj žeravici.

Tih nekoliko trenutaka dok sam je pregledavao i dok smo razgovarali — ja vladam prilično francuskim jezikom — sav se nijemi, bezimni prostor u kome smo se kretali i ona i ja pretvorio u neku duhovno-čulnu oazu, prvu u tom paklu, prvi put zapljusnutom mekoćom i raskoši zanosa i zaborava.

Došao je čas rastanka. Čulna groznica u meni probuđena lepršavom nevinošću uzmaknula je pred podvigom duha: pogasio sam bolesne želje i svijetlom mišlju obuhvatio tu djevojčicu, kojoj je vjerojatno sjena smrti produbila moć doživljavanja i igru mašte dajući joj neobičnu izražajnu snagu. Zamolio sam je da me ponovno čim prije posjeti. Ona je mijenjala boju, blijedila, treperila. Još me jednom pogledala širom otvorenim očima. Odmah zatim spustila je pogled, u nekom prelijevanju osjećanja, kojima se nije mogla oteti. I kao odvojivši se od same sebe ona je pošla ivicom premorenog sna. Slijedeći jednu misao od njenog prvog postanka, jedno osjećanje kojega se plašila, naglo mi je prišla i, obujmivši me rukama, poljubila u čelo svojim suhim, nježno-razbludnim ustima. Dahovi prolebdješe. Simona nestade i više je nikad nisam vidio.

Dani su prolazili. Često sam Simonu u mislima zvao jednim kratkim dahom iza sklopljenih usana. Čuvao sam taj susret kao neku dragocjenost, on je za me značio bogaćenje. Dodir sa njom u sjećanju kao da me čuvao od svih novih susreta. Neko novo gledanje na život, nova perspektiva sa umnogostručavanjem misli i osjećanja kao da je izazvalo popuštanje na intenzitetu posmatranja opasnosti pa i samoga straha. Iako je zbivanje u logoru ostalo neizmjenjeno, iako su se njime zatočenici kretali i plazili kao i ranije, ja sam sve više razmišljao o Simoni, o ranoj zrelosti kraj netaknutog djevojaštva, o djevojčici koja je imala samu sebe, svoje malo strasno tijelo, žeđ i glad i oko sebe lješine, koje su pokazivale što vrijedi život. Kao blagi magnet odvukla mi je dušu i zaslula logorsku svagdašnjicu toplim prelijevima. I to sve do trenutka u kome sam doznao kako je Simona završila. Bilo je to svega dvije nedelje nakon našeg susreta. Kad sam rano ujutro stigao u ambulantu, moj mi je laborant predao jednu malu izgužvanu hartijicu. Ceduljicu mu je dao jedan od komandososa, koji je lješine prenosio iz plinskih komora do krematorija. Nalazila se u ustima jedne napadno lijepe djevojčice. Bila ju je stisla u posljednjem grču zdravim, bijelim zubima.

Na jednoj strani napisala je moje ime i broj bloka moje ambulante, a na drugoj slovima u lakim, bezazlenim oblinama nekoliko rečenica :

»Otkad sam Vas ugledala mislim na Vas. Nisam više bila sama. Bili ste posljednji čovjek kojega sam ovdje srela, a prvi koji me je zapazio. Ja Vas volim i umrijeću misleći na Vas. Ovo nekoliko riječi pišem ležeći na betonu. Nalazim se u grupi koja čeka da se isprazni plinska komora od lješina onih koji su prije nas ušli i umrli. Ceduljicu ću smjestiti u usta i stisnuti ću zube. Nemojte me zaboraviti. Simona.«

Riječi kroz koje dahću i zažareno se prelijevaju ljubav i smrt. U zaokretu, sa nogom zakoračenom u nepovrat, nepoznata djevojčica poklonila mi je posljednji životni dašak. A u meni je od onda ostala nepregledna pustoš, raznjihana ledina, na kojoj su mrazevi uništili sva mlada žita.

BALADA O DOBRIM LJUDIMA
(Odlomak drame)

III ČIN

II scena

PEVAČ: Rastanak ovaj težak je i bolan
Daleko, daleko odlazi voljeni sin
odlazi za suncem, za visinom žudi
u dalekom svetu njegovi dragi neće biti s njim
a ko zna kako primiće ga tuđi ljudi
Daleko, daleko, u dane bez povratka
odlazi prognani sin.

Očeva soba u polumraku. Otac, Benjamin, sedi za stolom. Glava mu je među rukama. Ispred stola stoji Hajmačo. Jedva skriva uzbuđenje. Glas mu podrhtava dok govori, ali stoji mirno kao kip.

HAJMAČO: Došao sam da se pozdravimo, oče.

Hajmačo uzalud očekuje odgovor. Otac se ne pomera sa mesta. Ne diže glavu.

HAJMAČO: Voz mi polazi za pola sata.

Nema odgovora. Tišina.

HAJMAČO: Oče, oprosti mi, ako sam te nečim uvredio. (*Posle kraće pauze*). Oduvek sam te voleo i divio ti se... za sve što je dobro u meni mogu tebi da zahvalim.

Otac lagano diže glavu. Na njegovom nepomičnom licu ne pomeri se nijedna crta.

Hajmačo pritrči ocu, zagrlji ga, poljubi.

HAJMAČO: Oče, oče moj!

Otac ga naglo odgurne.

OTAC: (*Muklo i užasnuto*). Ne približuj mi se bliže od četiri lakta!

Hajmačo, više zbunjen nego uplašen, ustukne.

OTAC: (*Brzo*). Proklet si danju, proklet si noću, kad ležeš i kad ustaješ, kad dolaziš i kad odlaziš... na tebe su bačena sva prokletstva neba što su napisana u Knjizi zakona!

HAJMAČO: Ne veruješ valjda u te gluposti.

OTAC: Da li verujem, grešniče? Ja sam video svojim očima kako se na samo jednu jedinu reč svetih ljudi čitavi gradovi ruše kao da su od pepela, kako zemlje tonu u mora, a zemaljska kugla prska i raspada se u kaos; da, dovoljno je da božji čovek samo mrdne malim prstom, evo ovako, pa da svaka stvar i svako stvorenje nestanu u ništavilu.

HAJMAČO: Govoriš li ozbiljno?

OTAC: Trebalo je da prođu godine i godine da moj razum preraste u nadrazum. Ja sada prozirem čitavo čovečanstvo, svet posmatram kao na dlanu. Da hoću mogao bih da stisnem šaku pa da sve ode do sto đavola... i slušaj ti, ako me budete ljutili, učiniću to jednoga dana, tako mi svega na svetu; smoždiću jednim udarcem sve one koji narušavaju moju koncentraciju. Ti ne možeš da pojmiš... (*Polako se diže sa stolice*).

HAJMAČO: Oče, molim te, ti ne znaš šta govoriš.

Otac začuti i sruči se nazad u stolicu.

OTAC: Nikada nisam izrekao nijednu laž... i svi će videti da je svaka moja reč bila istinita... ja nisam slabić...

HAJMAČO: Za koji trenutak odlazim. Teško mi je što se ovako rastajemo. (*Uhvati oca za ramena i trese ga*). Shvati, tata, ja odlazim.

OTAC: (*Gleda ga tupo*). Odlaziš?

HAJMAČO: Da, oče.

OTAC: (*Povišenim glasom*). Odlaziš da u nekom udaljenom kraju umreš sam, bolestan i prognan za večita vremena.

HAJMAČO: Ja nisam izdajica!

OTAC: Nisi! Nisi! Naravno da nisi! Dovoljno je da to kažeš i svi će ti verovati.

HAJMAČO: Idem da pronađem makar jedno mesto na zemlji, gde se može živeti slobodno, u ljubavi i poverenju sa svima.

OTAC: (*Ustane, ispravi se. To je onaj stari Benjamin iz najboljih dana*). I ti bi mogao, ti bi mogao da živiš na tom tvom dalekom ostrvu, da se penješ na palme, jedeš urme, zabavljaš sa ženama i propovedaš samarićanstvo dok u tom istom svetu, samo nekoliko kilometara dalje, žive najogavnije ubice!

HAJMAČO: Ne razumem te.

OTAC: Najogavnije ubice, sine moj! Evo, evo... (*Vadi iz kapa putu prijavljuje, masni blok*). Pogledaj, Hajmačo, ovde su njihova imena. Tragao sam za njima godinama. Pronašao sam gde stanuju, šta rade.

HAJMAČO: Tata, od toga nema koristi. Samo će ti biti teže...

OTAC: (*Ruke mu drhte, glas uzbuđeno treperi*). Sada treba poći od jednoga do drugoga. To će biti zemaljska pravda, kada za njih nije bilo božanske.

HAJMAČO: Ne shvatam...

OTAC: Samo me je strah, Hajmačo, da nije isuviše kasno. Iako moje ruke i moje misli vode hiljade mrtvih, ja nemam dovoljno snage, ona me napušta. (*Poverljivo se nagne prema Hajmaču*). Varao sam te malopre; ništa od onih silnih stvari ne bih mogao da učinim.

HAJMAČO: Ne misli na to.

OTAC: (*Uzbuđeno*). Da ne mislim?

HAJMAČO: Zaboravi.

OTAC: Nikada! Pre nego što su počeli da nas šalju po krematorijumima, da nas ubijaju na poljanama kao pse i vešaju o drveće, a to je bio kraj sa prokletom mnogo drveća, to su bili neki voćnjaci, Hajmačo, možeš da zamisliš šta to znači...

HAJMAČO: (*Pokrije lice rukama*). Ne mogu više da slušam... ne mogu... ti ćeš me sasvim obeshrabriti...

OTAC: Pre nego što smo polazili da sebi kopamo grobove, dok smo stajali u gomili, mi smo se zaklinjali jedan drugome da će onaj ko ostane živ osvetiti mrtve.

HAJMAČO: Siguran sam da si to uobrazio, da si sanjao...

OTAC: I ja sam ostao živ, Hajmačo, jedini od svih njih.

HAJMAČO: Izmislio si čitavu tu priču.

OTAC: (*Pokazuje blok*). Tu je sve, sve. Gledaj. (*Otvora jedan list bloka*). Hans von Baumann, Mariahilferstrasse 50,

Beč. Prodavac duvana. Terao nas je da goli, na užasnom mrazu, igramo kazačok. A onda, radi zagrevanja, slao je na spaljivanje. Ovaj ovde, Manfred Kriger, sada trgovac u Frankfurtu na Majni, vadio je logorašima zlatne zube i vršio eksperimente nad devojkicama od 10—12 godina. . . Čitav ovaj blok, Hajmačo, istorija je gadnih zločina, jednog gnusnijeg od drugog. Uzmi, čitaj.

HAJMAČO: Ne znam šta mogu da učinim sa tim blokom. Ja odlazim.

OTAC: *(Govori u opasnom zanosu. Oči mu sijaju)*. Oni moraju nestati sa lica zemlje nasilnom smrću. . . Ove adrese i ovi podaci o njima, njihove su smrtne presude.

HAJMAČO: *(Pažljivo zatvori blok i vrati ga ocu)*. Shvatam te, ali bi bolje bilo da misliš o nečem drugom.
(Otac prilazi Hajmaču i hvata ga za ruku).

OTAC: *Sine moj, Hajmačo, saslušaj me*. Ono gadno prokletstvo koje je noćas bilo izrečeno može se povući. . . *(zastane)* samo u jednom jedinom slučaju.

HAJMAČO: A taj je?

OTAC: *(Miluje mu ruku)*. Ti si dobar, voliš me, je li tako?

HAJMAČO: *(Stisne mu ruku)*. Volim te, tata.

OTAC: I učinićeš ono što tražim od tebe?

HAJMAČO: Oče.

OTAC: Uzmi ovaj blok.

HAJMAČO: *(U nedoumici je šta otac želi. Primi blok)*. Ali, oče. . . *(Otac grozničavim, brzim pokretima odlazi do stola, otvara ladicu i stavlja na sto revolver)*.

OTAC: Dajem ti ga u ruke. Pođi. Neka ti je sa srećom. *(Pruž mu revolver)*.

HAJMAČO: *(Ustukne)*. Šta ti pada na pamet?!

OTAC: *(Krikne)*. Hajmačo, uzmi, uzmi, ne izazivaj me!

HAJMAČO: Ne, oče. . . ja idem da pronađem bratstvo, ljubav. . .

OTAC: I ti mi sada govoriš o ljubavi, dok držiš taj blok u ruci!

HAJMAČO: Ne mogu, ne mogu to da učinim.

OTAC: *(Klonulo)*. Ja sam te vaspitavao, sine moj, da budeš jak i izdržiš, da jednom uzmeš ovo u ruke i svetiš se. Šta je ostalo od tebe!

HAJMAČO: Ja sam bolji nego što misliš, oče.

OTAC: O, ti si niko i ništa. Ti si se tamo uhvatio sa njima. Poslali su te ovamo da špijuniraš. (*Oči mu cakle. Korakne napred držeći revolver*). Znam ja za tu veliku međunarodnu zaveru protiv jevrejstva, ali nisam verovao da su već tako daleko doterali, da su kupili i neke naše duše...

HAJMAČO: Ti buncaš... ti si lud...

OTAC: Na jednoj strani moraš biti... ovde ili tamo...

HAJMAČO: Ja nisam ni ovde, ni tamo! (*Tek kada to izgovori shvati koliko u ovim rečima ima strašne istine*). Ja nisam ni ovde, ni tamo!

OTAC: (*Revolver koji je dosada držao u ruci sa namerom da ga pruži Hajmaču, on iznenada uperi u sina*). Ponovo se pletu mreže, je li? Hoćete da nas uhvatite žive? Uhodiš? Bogami, sada se nećemo tako lako dati! Idi, pseto, i poruči svojim gospodarima...

HAJMAČO: Ne znaš šta govoriš. Vрати taj revolver odakle si ga uzeo. (*Zakorači prema ocu želeći da mu oduzme oružje*).

OTAC: Ne približuj mi se!

HAJMAČO: Tata, molim te.

OTAC: Ne približuj mi se!

(*Kada Hajmačo učini odlučan pokret da iz očevih ruku istrigne revolver, izbezumljeni otac pritiska oroz. Čuje se pucanj. Hajmačo se uhvati za stomak i padne na pod. Benjamin nekoliko trenutaka stoji nad lešom svoga sina. Onda se baci na njega.*

Hajmačo, šta ti je? Jesam li te povredio? Sine moj! Jedini moj sine! Biće ti sve oprošteno!

(*Najzad uviđa strašnu istinu: ubio je Hajmača. Krikne i pojuri ka vratima. Otvori vrata; čitava soba biva obasjana crvenom svetlošću.*

(*Čuje se očev glas:*) Ubio sam ga! Ubio sam ga! Ubio sam ga!

(*Zatim zavlada tišina.*)

PEVAČ: Odlazak bolni uvek srce tišti
u potragu za suncem otišao je sin
u dalekom svetu njegovu dragi neće biti s njim.
Daleko, daleko u dane bez povratka
odlutao je prognani sin.
Od njega, od njega, ostala je samo sen.

PRVI OSMEH POSLE RATA

Tražim istinu. Ali kopajući po svom sećanju ne mogu da pro-nađem sve boje, mirise, zvuke. Ni fijeke mog pisaćeg stola nisu mnogo bolje sređene. Ne znam tačno gde je šta. Verujem da negde mora još da postoji onaj žuti papir sa zabeleškom o temi koje sam se setio jedne februarske noći. Ta ceduljica postoji. Ja bih danas voleo da je nađem, preturam, tu je onaj račun koji mi je bio po-treban prošle nedelje, prospekt od pokvarenog električnog aparata koji sam, čini mi se, bacio...

Trebalo bi se setiti. Bio je tamo jedan šesnaestogodišnjak. U napuštenom koncentracionom logoru ležalo je i dalje na hiljade zatvorenika umirući od gladi. Tukli su topovi. Dečak je mnogo go-dina posle toga prošao i kroz školu za rezervne pešadijske oficire i naučio ponešto o topovima, nadajući se da mu praktično nikada neće biti potrebno da ih identifikuje — kao što se i njegov otac nadao polažući majorski ispit, pa ga je ipak rat zgrabio i ubio — ali tada još pojma nije imao grmi li to blizu ili daleko i da li taj zvuk znači život ili smrt. Možda ni vično, vojničko uvo u takvoj situaciji ne bi moglo da proceni gde biju baterije i da li su nemačke ili američke. Ali — kad danas pomislim na taj scenario — artilje-rija, trešnje u cvatu, staza među brdima, čisto nebo bez oblaka i aviona — plašim se, plašim se da li mogu da se vratim dvadeset godina unazad. Dvadeset godina je još uvek više od polovine moga života, ali uskoro više neće biti. Ne sećam se, jesam li ja oslobođenje iz logora zaista doživeo kao film u boji i sinemaskopu, kao što mi se, bogami, danas čini. Ali kad danas mislim na onog dečaka, ja vidim kako sa Ladjom i Handlerom ide puteljkom pod granjem u cvetu.

Vidim mu po licu da mu je neobično što pored sebe ne oseća stražare sa puškama. Vratilo mu se raspoloženje tada staro svega trinaest meseci — danas preko dvadeset i jednu godinu — kada su ga mađarski brkati policajci u modrim uniformama vodili preko žutog klinkera novosadske Futoške ulice, čak su i bajonete imali na puškama, a on se osećao odraslim kao nikada dotle u životu. I

nikada kasnije. Kada je sam morao da stavi pušku na rame, pa ašovčić, nož, gasmasku, unakrsno remenje, municiju, bombe, i kada je jednog manevarskog jutra sunce tako stalo iza njegovih leđa, da je video svoju senku — on, on karakterističan, sa svim tim ukrasima kao neka crna i groteskna božićna jelka — nimalo se nije osećao vojnikom, budućim oficijom, nego detetom koje se igra. Ali kad su njega sprovodili — na žalost, mislio je tada, na žalost ni kriva ni dužna, da sam bar stigao do Skoja i sličnih tajanstvenosti — sve mu je bilo stvarno i odraslo. Nije se plašio. Ne što bi bio hrabar. Možda nije imao dovoljno mašte. Ili je odveć fantazirao, pa je u dnevnim snovima, zamišljajući sebe kao junaka, Robina Huda, detektiva Dekstera, odveć često video u okovima, ne sumnjajući u stripovsko filmsko oslobođenje. Sad opet. Pod trešnjama, a prašnjava staza, dva nepoznata, prisna čoveka, starija od njega za večnost, bar za desetak godina, odrasli dakle, negde između dvadesete i tridesete, ili čak bliže tridesetoj, kažem, trešnje, topovi, ti topovi su u krajnjoj liniji samo svirali partiju kontrabasa u simfoniji pesimističkoj samo na prvi pogled. Smrti nema.

U logoru, tek pola kilometra iza njegovih leđa — mislim da sam već i to rekao — umirali su od gladi. Ne sećam se. Ali znam da je tako bilo. Ozbiljniji pisci od mene potvrdili su to ne samo u romanima nego i u onim crno uokvirenim ili sivo broširanim knjigama bez humora, koje misle da su istinitije od beletristike, zato što fotografišu dokumente. Umirali su nemoćno, jer ih nedeljama niko više nije hranio, a onaj dečak sa svojim drugovima imao je hrane, nije je podelio sa umirućima, jer bi onđā i sam umro, naučio je u logoru — trinaest meseci je dovoljno kao škola, za trinaest meseci može ponekad da se diplomira ili padne za sva vremena — ne možeš parče hleba da podeliš na šest hiljada sitnih komada, laže Biblija, ali možeš sam da ga pojedješ i da možda ipak ostaneš živ, iako je to neverovatno.

Išli su, išao je, i kada je na putu ispred sebe primetio tri siluete, opet nije stigao da se uplaši i stao je tek kada su stariji stali. Korak ili dva ispred njih. Da, vidite, tada je nisam primetio, ali sada se sasvim dobro sećam svoje senke na prašnjavom putu. Sećam se te svoje tanke senke i morao sam da pogledam i niza sebe, niz štraftasto kažnjeničko odelo — snimamo u boji, u sinemaskopu, plave i bajagi bele, zapravo sive crte, na sredini, kao što smo se dogovorili, trojka, napred mališan, levo tamnozeleno šuma, u sredini, pod nogama, žuti put, desno livada, trava, kukci. I nebo. Nebo bez oblaka i aviona. Sećam se svoje šesnaestogodišnje senke na nemačkom putu, kao i svoje dvadeset i šestogodišnje senke na bitoljskom poligonu sa puškom, ašovčićem i ostalim igračkama devete klase škole rezervnih pešadijskih oficira. Prva je stvarnost. Druga igra. Uspomene su senke. Senke su snovi. Senke su uvek crne, ali ja ponekad sanjam u boji. U poslednje vreme to mi se čak događa sve češće.

Išli su, išao je, stali su, on korak ili dva napred, stale su i one tri siluete. Samo jedan trenutak je u njima planulo pitanje: a ako su Nemci? Logoraške uniforme na svom telu. Straže su pobegle pre tri dana, ali možda je to ipak bekstvo. Možda smrt još uvek negde postoji ispod neba bez oblaka i aviona. Ali zato je dobro sa-njati u boji. Siluete nisu imale zelene uniforme. Ni crne. Bile su žute. Kao pesak. Ne kao sunce. Mali je prvi potrčao. Kloparale su, ne, šljapkale su drvene cipele po prašini, zaboravio je na rane na nogama. I njegovi drugovi su potrčali. Ladja ga je čak i prestigao. Handler je ostao dostojanstven. Naočari uvek čine lice inteligentnijim, čak i ako se sastoje samo od dva okrugla stakla vezana oko glave običnom žicom. To nije komično. Zašto se američki vojnici smeju takvim naočarima? Momci iz Teksasa su pustili puškomitraljez, smejali se, jedan je zabacio šlem na potiljak:

— Govori li ko od vas engleski? Ali nas nemojte grliti, sigurno imate vaši...

Ti momci iz Teksasa biće da danas imaju poprilično preko četrdeset godina i baš me briga da li su glasali za Džonsona ili Goldvotera ili su poginuli u automobilskoj nesreći — a zašto da nisu, u Americi se svake godine više gine u saobraćajnim nesrećama nego što je ta zemlja izgubila sinova u drugom svetskom ratu i u Koreji zajedno. Nijednog od njih ne bih poznao, ako bismo se sreli, na primer, u Gradskoj kafani u Dubrovniku, pa da nema slobodnih stolova, tako da nas neozbiljni i preterano romantični reditelj ove sinemaskop produkcije u istman koloru može smestiti za isto okruglo parče mramora, ništa ne bi u mojoj svesti izazvalo lančanu reakciju uspomena. Ali znam da su se smejali Handlerovim stakličićima koji su za mene značili da je on pametan čak i u logoru. Znam pouzdano da nisu hteli da se grle, jer su se plašili vaši, i da ja otada ne volim Amerikanke, iako danas poneki Amerikanac piše sasvim dobre debele romane.

Najmanji od njih, onaj sa naočarima, pitao je:

— Zar ovde ima neki logor?

Imao je lepe naočari sa širokim okvirom. I neke srebrne kuke na rukavu. Vi ste — kao i ja posle toga — gledali američke filmove, ratne filmove, u kojima uvek ima poneka patrola, i uvek poneko u toj patroli ima takve naočari. A neko drugi naredničke širite. Zato i znate kako izgledaju narednički širiti US Army. U tim ratnim patrolama uvek je jedan intelektualac sa naočarima, a narednik je neki polugangster grube spoljašnjosti i zlatna srca. Kakvo su srce imali ovi momci iz Teksasa, ne znam, ne znam čak ni da li su bili iz Teksasa, ali Handler mi je petnaest godina docnije u svom london-skom stanu tvrdio da su bili iz Teksasa, pa što onda da ne napišem da su to zaista i bili, a reč »Teksas« dobro zvuči u srpskoj knjizi, zar ne? U svakom slučaju, u ovom mom filmu reditelj je sebi kao prvu originalnost dopustio da narednik u patroli bude identičan sa intelektualcem u patroli. Treći, najdeblji član američke patrole

— ostanimo pri tome da su svi bili iz Teksasa, to je jednostavnije — i njega svi znate, u svakom američkom ratnom filmu u patroli postoji i jedan najdeblji koji voli da jede — najdeblji, kažem, prvo je počeo da pretura po rođenim džepovima i konstatovao je sasvim praktično i prosto:

— Biće da ste gladni, bojs?

Oni nisu bili čak ni razočarani. Mislim na trojicu bivših logoraša. Na malog. Nije bio razočaran. Razočaran je bio one godine kada je prvi put pomagao svojoj majci da kiti jelku, i to na sopstveni energični zahtev, pa kad je završio, izašao je da pravi društvo sestri koja je verovala u božić batu — ili je bila tako učtiva prema roditeljima da se pretvara da veruje — i da bi roditelji smestili njegove poklone pod dosta visoku jelku, a možda je bio i bor. Razočaran je bio kada su ga nešto docnije zvali zajedno sa sestrom i kada ta jelka — vrlo važno da li je bio borić ili jelka — uprkos sada upaljenim svećama i prskalicama, nije bilo čudo iz bajke nego drvo osrednje veličine sa nešto malo paketa pod granama. Tada je bio razočaran. Sada ne. Samo se čudio: to je dakle to. To je oslobođenje. Amerikanci su u pravu: »Nemojte nas grliti, sigurno imate vaši...« Imali su vaši i još se nisu bili ni setili da ove prve vitezove savezničke armije koja ih je oslobodila inferna mogu i moraju da zagrlje. Režija je zatajila. Grljenje, poljupci, oslobođenje i radost nisu pojmovi poznati logorašima. Mislili su još uvek: logorašima. A trebalo je već: bivšim logorašima.

Nisu osećali potrebu čak ni pre tog upozorenja da zagrlje momke iz Teksasa u žutim uniformama. Znam da odveć objašnjavam, ali moram na početku, dok se ne saživim sa onim šesnaestogodišnjakom, za koga mislim da moram da tvrdim da sam nekada bio ja — ne mogu to poreći, a čini mi se prilično neverovatnim — on se nije bio ni setio da zagrlji Amerikance, ne zato što onim tragom svog netaknutog, predlogoraškog bića, koji je još postojao, ne bi otkrio da je to moguće, da treba, da režija i scenario zahtevaju, nego samo što su mu reakcije bile usporene i što je tek postepeno dolazio do saznanja šta se oslobođen čini, a šta ne. Da su američki vojnici stali kao lutke — a to ne možemo od njih zahtevati, najzad, i oni su u ratu, i njihovi drugovi ginu, može da zapuca iz ove tamnozelene šume, i oni hoće da ostanu živi — da su se ukočili, možda bi ih logoraši i zagrlili kroz petnaest minuta, kroz petnaest sekundi — ko zna. Petnaest sekundi, to je odmah, to čak i nije nikakva cezura, to reditelju ne bi smetalo. Možda bi kameru u međuvremenu uperio na nekog leptira koji se upravo nasisao slasti jednog cveta, pa kreće na drugi: gro plan; leptir ili bumbar na cvetu, graciozno pokreće nožice... cvet, plavi cvet... Ali zdravi, mladi ljudi, koji su, doduše, došli iz rovova i tenkova i takođe sumnjičavim ušima slušali grmljavinu topova — oni su možda čak i znali biju li njihovi ili Nemci, nismo ih pitali, ali danas mislim da smo to ipak čuli savezničke topove — iako su i oni takođe došli iz sused-

stva smrti, ali ipak s one strane granice, iz života, odmah su onim prvim svojim rečenicama uspostavili, zapečatili, utvrdili za vjeki vjekov nove relacije.

Trajne relacije.

Uvek — ma šta glumili — ostaće razlika između onih iz logora i onih koji tamo nisu bili. Nije važno čak ni da li su oslobodioci. Ili stražari. Logoraši su jedno. Ostali — civili, vojnici, kraljevi, esesovci, popovi, šumari — drugo. Preostatak života, a on može da bude i veoma dug — to su sada bivši logoraši prvi put osetili — biće nešto što nisu zaslužili, što im ne pripada, jer su već jednom i stotinu puta umrli. A svaki uskras je neprirodna stvar. »Sigurno ste gladni« reći će im sledećih meseci, godina, decenija, gladni hleba, gladni sažaljenja, ljubavi, poljubaca, zora i večeri, života, reći će to sa manje ili više prikrivenim prizvukom neobjašnjivo otuđenim — i time će postaviti barikade. S pravom. Ne krivim ih. Ne krivim vas. Činjenice su činjenice i tvrđe od dobre volje, koja je, uostalom, i sama samo ćerka činjenica.

Najmlađi od bivših logoraša još je imao u sebi toliko snage — da se bori sa suzama. Dvojica starijih nisu znala da bi se moglo, da bi trebalo plakati.

Sećam se, bio sam sasvim mali, pošto bi me stavili u krevet, otac je dolazio da mi dâ poljubac. Kad bi ulazio na vrata, bacao sam na njega jastuk. On bi vrisnuo i pretvarao se da je smrtno uplašen. Tako jednom, tako dva put. I uvek. Bio je to deo dana, stavljaju te u krevet, ali ti uzmeš mali jastuk, pritajiš se, sad će se otvoriti vrata iz trpezarije, otvaraju se, gađaš. Možda se prvi dan otac čak i naljutio, iznenadio, tada se valjda stvarno malo i uplašio, stvarno uskliknuo, zamalo mu se nisu slomile naočari — i on ih je nosio, i on — ali se brzo nasmejao sinu u krevetu. Drugi dan — već je unapred bio skinuo naočari — samo je odigrao uplašenog, ali to je na mene delovalo prirodnije, u svakom slučaju bar zabavnije nego prvi put. I to je postao deo dana, kažem, nešto bez čega se zaspati nije moglo. Jedne večeri, vrata su se odškrinula, jastuk samo što nije bio poleteo — umesto oca koji će dati poljubac za laku noć sinu i dobiti mali jastuk na glavu — ušao je stari, otvoreni kišobran. Veliki kišobran. Otac je bio iza njega. Jastuk nije poleteo. Mali se nasmejao. I zaplakao. Zaplakao grčevito, histerično, nesavladljivo, pao na krevet, na jastuke, jecao, sve je u njemu bilo slomljeno. Dan više nije bio dan, kad je stiglo to veče sa kišobranom. »Šta ti je, sine, šta ti je?« uplašio se otac. »Ako hoćeš da baciš jastuk na moje lice, baci ga. Pa baci! Baci! Smiri se. Evo, izaći ću opet, ostaviću kišobran tebi, a ti baci jastuk, hoćeš li? Pa šta da radim da bi prestao da plačeš?« Ali mali nije znao, nije znao šta želi da otac uradi, nije znao zašto plače, zašto je tako strašno i duboko razočaran — nije mogao oca da pogodi jastukom u lice — ali sada je mislio da život u ovom malom, belom, čistom krevetu nema više smisla. Čemu otac, čemu beli jastuk — ako ne možeš ga gađaš?

To su sad bile iste one suze. Bio je stariji. Umeo je da se izbori sa njima. Ali iste suze. U grlu. Ispod grla, negde već zasađene, ali neiznikle, ne suze zbog radosti oslobođenju — šta je to? — ne suze zbog tih oslobodilaca neandela. Suze zbog života što je takav kakav je. I što se ljudi brane kišobranom od jastuka, neljubaznim osmehom od vašiju, sobom od tebe. A šta su — pitam ja vas i njega, sebe, šesnaestogodišnjaka — šta su mogli ti vojnici — patrola na nepoznatom, možda još i neprijateljskom zemljištu — da kažu, ako ne: »Govori li ko od vas engleski?« »Ali nas nemojte grliti, sigurno imate vaši...« »Zar ovde ima neki logor?« »Biće da ste gladni, bojs?« I oni su došli iz susedstva smrti. I, uveren sam u to što ću sad reći, da je mali zaplakao i rekao: plaćem zato što mi ne date da vas zagrlim, dragi oslobodioci — reditelj bi se veoma obradovao i uhvatio prvo detalj suze, pa total prolećnjeg predela, pa mališu u zagrljaju Amerikanaca, jer tada bi sigurno i ti osetljivi, preplanuli, krupni ljudi umeli da zaplaču, da se zastide, da zaborave na vaši, da zagrle malog, opsovali bi vojnički sebe i vaši i Nemce, i sve bi bilo u redu. Finale. Kao što je otac nudio da bude gađan jastukom u naočari. Kasno. Ništa, ništa se nije moglo popraviti. Odnosi su konačno uspostavljeni za ceo život, a debeli Amerikanac, koji je, najzad, iz jednog od svojih bezbrojnih džepova izvukao nešto u bleštavom staniolu, široko — ali ipak zbunjeno se osmehnuvši — rekao je:

— Izgleda da sam sve već pojeo za doručak. Imam samo još žvake, uzmite, friends, uzmite, molim vas...

I druga dvojica su počela da tragaju po svojim džepovima. Odnosi su uspostavljeni. Oni koji nisu bili u logoru hteli su nešto da daju onima koji su bivši logoraši. Mogli su, naravno — ko će im to zameriti — da daju samo ostatke. Dva-tri keksa, čokolade, žvake, žvakaće gume... Jedna konzerva sira, taman za zalogaj. Mali je dobio čokoladu. Handler je znao engleski, prevodio je. Nebo je bilo bez oblaka. I — srećom — bez aviona.

Možda je neverovatno. Ako je neverovatno, onda se možda i varam. Ali čini mi se da nismo bili gladni. Ja se danas više ne mogu setiti da smo baš tada bili naročito gladni. Dali su mi taj komad čokolade. I vi znate, ako ste dovoljno stari, te čokolade iz američkih brekfest, saper, diner paketa koje ste dobijali preko Unre ili kako se već zvala ta organizacija, koja je svoje ime još dugo posle toga imala i na lokomotivama — žuta slova na crnoj gvozdеноj tabli. Nisam osećao nikakvu glad za čokoladom, kad sam je halapljivo stavio u usta. Kako bi to lepo zvučalo da kažem: bio sam na smrt gladan, ali onako ponosan, pošto su odbili da se grle, dakle da me priznaju za sebi ravnog, nisam primio čokoladu nego sam je bacio u prašinu. Dobro bi zvučalo. Da se razmotri za scenario? Ponos iza bodljikavih žica. Ispred žica. Ne daš se korumpirati parčetom čokolade. Ali danas snimanje nešto ne ide po efektnim kadrovima. Niti sam bio mnogo gladan, niti sam odbio. Žvakao sam,

progutao — sećam se dosta tačno prvog vrućeg hleba koji smo isti dan, samo pola sata kasnije, jeli u selu — ali ukusa te crne čokolade se ne sećam više. Reći ćete: vrlo važno. Slažem se. I vi ste samo s one druge strane barikade. Niste li?

Vama samo mogu da pripovedam: proleće je stajalo kraj prašnjavog puta u Tiringiji — švenkujte kameru još više udesno, dabome, preko livade, još, do onog zelenog lanca brda preko, zove se Brdo Malahita. U ostavljenom rudniku tamo je napuštena fabrika aviona. Nad ulazom u glavni tunel: »Herman Göring Werke A. G.«. Tamo su kopali zemlju. Ne, to kamera naravno ne vidi. Samo aprilsku livadu, pčele, ne, ne ponavljaj kadar sa leptirom na cvetu, to bi bilo insistiranje na nekakvoj pseudoromantici, istina, cvet je uvek zahvalan u koloru, ali ne treba preterati, briši tu scenu iz knjige snimanja. Ono što film ne može da prikaže: proleće je stajalo do njih, popelo se na prste, gledalo im preko ramena. Opisati ga ne umem, inače bismo mogli i filmskom kamerom da ga ulovimo. Trešnjini cvetovi gore nisu ništa manje banalni nego mak ili kako se to u travi već zove, botaniku i zoologiju nikad čestito nisam naučio, važno je da je cvet, a kako se zove ili preziva. . . Ni vojnici, ni logoraši, izvinite: bivši logoraši, nisu razgovarali o proleću. Amerikanci nisu Englezi. »Najs veder«. . . Ni vojnici ni upravo oslobođeni nisu sišli sa puta, nisu legli u travu, nisu pobjegli od prašine, ni zaronili lice u miris zemlje, ni sluh poklonili ravnodušnim kukcima. A kako prolećnja livada zuji, vi to znate. . . Stajali su, tri čoveka licem u lice sa dva čoveka i jednim dečakom. Počeli su da razgovaraju, Handler je prevodio, ako je bilo potrebno, ali reči su razumeli, ako ništa drugo nisu. Razgovarali su i razumeli se površno, a ničeg zajedničkog nisu imali i nisu mogli da imaju, osim možda što su znali da kemp treba da bude ono iza žica i stražarnica na sprat a fajn — dobro. Reči su im bile iste — lepa je, značajna konvencija jezik, govor, to da artikulisani zvuci ponekad barem mogu i da se manje-više shvate — ali inače ništa. Amerikanci svakako nisu došli preko okeana i svih frontova da baš ovu trojicu oslobode — uostalom, nisu ih ni oslobodili, samo su naišli na njih, kad su već sami bili izašli iz napuštenog logora, iz kojeg su stražari pobjegli. Pobjegli, doduše, ipak od ovih žutih uniformi. A trojica zatvorenika nisu jutros zato odlučili da rizikuju i napuste logor, pre nego što bi sasvim sigurno znali da je ovaj kraj sada slobodan od esesovaca, da bi ova tri momka zagrlili ili nezagrlili. Ili razgovarali sa njima. A razgovarali su. Da, tu je logor, iza okuke. Langenštajn—Cviberge se zove. Se zvao. Ne, zove se još uvek, jer još na hiljade umiru tamo od gladi. Da li baš na hiljade. Ako ne na hiljade, na stotine. Svako umire za sebe sam, šta brojevi tu znače? Da, to je strašno, nešto treba da se učini.

— Kratkovid?

— Jes, ser.

— Koliko dioptrija? . . .

Narednik je ponovo počeo da otvara jedan svoj džep i našao futrolu.

— Pokušajte.

— Ju ar veri kajnd...

Handler je oprezno oslobađao svoje lice od žice i stavio na nos naočari sa širokim ramom. Iste onakve kakve je i narednik imao. Inače uopšte nisu ličili. Narednik omanji, dežmekast, tvrd, sa šlemom, Handler veoma visok i mršav, tip gliste, sa zelenom kapom, još uvek smešan, ali još mudrijeg izgleda. Mali je sad tek video u njemu civila. Ili već.

— Tačno to...

— Dopuštate? — molio je Amerikanac veoma učtivo.

— Ali naravno...

Probao je da stavi logorske naočari sa žicom. Pod šlemom nisu ni bile tako smešne.

— Kao naočari za gasmasku.

— Molim.

— Za gasmasku. Za ovo. Ovo! — pljesnuo je po limenoj kutiji u kojoj je imao gasmasku. Tada su razumeli.

— Da se menjamo...

— Ali molim vas!

— To će za mene biti uspomena. Pomalo trofej, znate, kad se vratim u svoj koledž. Aj em e tičer...

— Na koledž...

— O jes.

— Samo izvolite.

— Znate, vi ste prvi logoraši koje sam sreo. A toliko smo čuli o tome. I gasne komore, je li to istina ili je to naša propaganda izmislila?

— Istina je. Sva trojica smo bili i u Aušvicu. Uostalom, i vi ste prvi Amerikanci koje sam upoznao. A umete čak i da vidite kroz te moje jadne naočari?

— Perfektno. Ista dioptrija. Baš je lepo što smo se sreli. A što se logora tiče — to je strašno. Hitler je pas.

Oko toga su se složili. Zamena naočari. Ratni trofeji. Nije američka propaganda izmislila gasne komore, iako su borbene trupe bile u to uverene. Logoraši koji nepokretno još leže u ovom i u drugim logorima i dalje umiru na hiljade, na stotine, na stotine hiljada. Hitler je džukela. To je strašno.

Ali ova patrola za to nije bila nadležna. Ona nije mogla da napusti svoj borbeni zadatak — razgovarali su o tome, nisu imali one smešne predrasude o vojnim tajnama, mogli su da kažu i rekli su ovim slučajnim logorašima — bivšim logorašima — da moraju da prođu ovaj putić sve do raskrsnice sa većim drumom. Pokazali su to i na karti, koju je narednik spremno izvadilo. I šesnaestogodišnjak je video na njoj crnu tačkicu koja se zvala selo Langenštajn i veću nepravilnu šrafiranu mrlju koja se zvala grad Halberštat.

Video je tanke izohipse onog tamo brega, Brda Malahita, i ovih brežuljaka s leve strane takođe, i mogao je da pronade i jedan tesnac — na najviše šest stotina metara odavde — u kome se nalazio koncentracioni logor »Langenštajn—Cviberge«. Ali to na karti nije bilo ubeleženo. Bar ne tako. Tesnac se mogao poznati, a na izohipsama dva brežuljaka zaista je najmanjim i najtanjim slovima bilo upisano »Zwieberge«. Razmera 1:25.000 ili bilo kakva druga razmera nije dovoljno velika da se na vojnim kartama američkih narednika ubeleži umiranje. Čak ni sopstvenih drugova iz Ohaja, Nju-Džersija ili zapadne Karoline. A kamoli brojeva u prugastim, plavo-sivim odelima. I tu gde se jedna nešto deblja linija — ovaj putić ovde, ju nou — sreo sa dvema paralelnim nešto tanjim linijama — drum, tako je — tu »mi moramo da se javimo keptnu Malkolmu, našem komandiru«. Tu će ponovo sestiti u svoj kamion i poći dalje — ako ne bude drugih naređenja i krautovi ne budu izmislili nešto opako. Prvi put je mali čuo da Amerikanci Nemce zovu »krautovima«, kupusom, i učinilo mu se da je to tepanje za njih. Nije zbog toga više voleo Amerikance.

Ali Handler sa svojim novim naočarima — ja ne znam, možda on zato još i danas više voli Amerikance i Engleze od mene, možda samo zato, on je danas pisac i psiholog i veruje u Frojda, možda će to čak i priznati, zaboravio sam da ga pitam, kad sam bio s njim u Londonu, u pismima, a dopisujemo se retko, nije red da se tako nešto pita, ali ako se budemo još koji put sreli pre nego što on umre ili ja umrem, pitaću ga da li je to možda ipak samo zbog toga — Handler ovako pametan i sa nečim civilnim na nosu postao je i učtiv i obrazovan i kao da je sa onim staklima stavio opet i svoje akademsko obrazovanje — doktor Handler, doktor phil. bravo, to u civilu nešto znači, u logoru nije bilo ništa, ali sad opet znači nešto biti doktor, zar ne — i topio se kao u koledžu:

— Tenk ju veri mač indid...

Klapa. Kadar ne znam koji po ne znam koji put.

Seoski put. Tri žute siluete u jednom, tri plavo-sivo prugaste u drugom pravcu. Patrola nije mogla da napusti svoj borbeni zadatak — tako se ta šetnja zvala — i da ode klancem u logor, da zamahne čarobnim štapićem, pa da oni koji umiru ne umiru više, ili da oni koji su umrli opet vaskrsnu. Ne oni koji su pre pet dana umrli i još leže nesahranjeni. Oni ne. Odveć je mnogo zelenih muva već ušlo kroz njihove uši i nozdrve. Ali bar da vaskrsnu oni koji su juče umrli, noćas, pre jednog sata, zar ima smisla umirati, kada se na borbenom zadatku ovim putem pod trešnjama već šetaju američke patrole sa puškomitraljezima i žvakaćim gumama na gotovs? Ne, reditelj još mora da čeka, još logor nije zreo za njegove kamere, još mora da čeka sa nama na putu — posle na montažnom stolu neka radi šta hoće, ali sada mora sa nama — koraci po prašini, koraci, koraci... Sa tri paketa žvakaće gume, parčetom čokolade, konzervom sira se za deset hiljada umirućih od gladi ništa

ne može učiniti. Trojica iz Teksasa ne mogu čak ni da zagrlje sve njih, čak i da nemaju vaši. Nisu za to imali naređenja. U selu je, rekli su, američka komanda. Nađite je. Javite im. Mi nemamo podataka o ovom logoru. U komandi će da naredi sve što je potrebno. Nadležni će narediti. Ne brinite. Doviđenja. Haj!

Posle oproštaja obe strane su se jednako zbunjeno nasmešile. Dok idu logoraši do sela, to još mogu da kažem, imaju do sela — rekosmo, čini mi se, zove se Langenštajn — čitav kilometar, zbunjen osmeh je ipak osmeh. Senke položene preko puta. Senke su crne, ali ja sanjam u boji. Nisam sasvim siguran, ali čini mi se da se u malom probudilo dete, naglo, ipak baš kao tim čarobnim štapićem. Ne zbog mrzovoljnog promljackanog zalogaja čokolade. Počeo je da preskače senke. Najedanput je shvatio da na senke ovih trešanja ne sme da stane. Podesio je hod tako da bi ih prekoračio. Požurio. Time povukao i starije drugove za sobom. Senke su bile rešetke na putu. Ali ne od bodljikave žice. Mislim da je zaboravio da nije sasvim sam na ovom putu, u ovoj Tiringiji, Evropi, svemiru. Za kratko vreme je zaboravio. Išao je napred — nije znao kuda, to što su tražili bio je nejasan, nezanimljiv, opet filmski pojam: radioveza, nadležni, naređenja, treba nešto učiniti za one koji još umiru u logoru, i to što pre. Išao je brzo, senke su ga naterale da skakuće, da poskoči, da poleti, da trči ne dodirujući ih, pa misleći, valjda, da ni zemlju ne dodiruje. Zaigrao je — ako se ne varam — na tom prašnjavom putu. Ostavio je dvojicu starijih za sobom i oni su se malo postideli: gle, kako je mali požurio da bi što manje onih u logoru umrlo, požurili su i sami. Mali ih je ostavio prilično daleko za sobom, jer oni nisu preskakali senke, senke ih nisu terale da se požure, nisu ni znali zašto je tako čudan ritam hoda šesnaestogodišnjaka pred njima.

A plača više nije bilo u mališinom grlu. Deca i žene su ponekad takvi: od plača bez razloga do smeha bez uzroka put nije dugačak. Nije se još smejaio. Još će morati da prođe nekoliko dana ili nedelja pa da se prvi put nehotice nasmeje. Istinu tražim. Ne mogu da kažem, iako bi lepo zvučalo čak i kao naslov: zaboravio je da se smeje. Zaboravio, doduše, jeste, ali samo zato što povoda nije imao. Kada bez protivtega opet dođe povod, kad iskrsne, smejaće se, smejaće se često u životu — ako mu bude dovoljno dug — i bez razloga i sa razlogom, ali uvek nekim povodom. Koga sada nije još bilo. Nije to njegovo dečje lice bilo skamenjeno, samo sleđeno i već je počelo lagano, sasvim lagano, da se topi na aprilskom nemačkom suncu, da prima one crte koje se tako neodređeno i nesavršeno u razgovoru nazivaju osmehom, smeškom, a koje su neopisive kao ukus ili miris sena, i to uveče, ili boja potoka sasvim blizu izvora.

Kada se na domaku sela okrenuo, setivši se da nije sam — jer tu su se već belele prve nepoznate kuće — video je da je sve na

svetu zarazno. I Handler i Ladja su se smešili. Handleru su nove naočari zaista dobro stajale, mogao si da zaboraviš njegovu logorašku uniformu.

Ali američke komande u Langenštajnu nije bilo.

Seoski pekar nije bio debeo. Bio je star. Možda je on u stvari bio samo otac pekara, a pekar negde vojnik, možda je taj sin — vojnik — pekar bio baš tako debeo kao što bi filmskom reditelju za sinemaskop platno bilo potrebno. Ali odgovarajući sin-pekar bio je u vojsci, seoski pekari inače mnogo posla nemaju, čak ni u ratu, uprkos kartama za namirnice u Langenštajnu je priličan broj porodica peklo kod kuće, a starac — sigurno je imao bar sedamdeset godina — ujutro inače nije mogao da spava. U četiri je — to mi niko nije rekao, ali verujem da je tako — ustajao, založio, mesio hleb. I hleb je sada upravo bio pečen, svež, rumen, seoski hleb. U logoru se davao samo vojnički hleb star i čoškast kao cigla; da ne pričamo o ratnom vojničkom hlebu, to je knjiga za sebe.

— Da, — rekao je nesigurno, — Amerikanaca je već bilo. Ušli su jutros. Da, tenkovi. Ne znam. Ja ništa ne znam.

— Kad ste poslednji put videli esesovce? — izgleda da su naredničke naočari Handlera učinili praktičnim.

— U utorak su otišli.

— A šta je danas?

Začudio se:

— Petak.

— Gde su Amerikanci sada, to ne znate?

— Ne. Sigurno ih ima u Halberštat. — A kad je video da oni samo stoje i da ne znaju šta da rade, sam je zapitao:

— Vi ste bili tamo... Cviberge?

Ladja je klimnuo. Handler i mali se više nisu osvrtnali na pekara.

— Mogu li da vam ponudim...

Pogledali su.

— Pazite, vruće je...

Hleb je zaista još bio topao. Rekli su hvala. On se izvinjavao što ne može da dá više: — Znate, hleb se daje na karte, ja moram da obračunam sa brašnom, istina, trenutno ne znam kome, ali neko će sigurno doći da kontroliše, nego šta! Neko uvek traži račune, pa izvinite zbog toga, verujte, ja nisam ništa kriv! — rekao je pekar, bolje rečeno, otac pekara.

Rekli su hvala i to je bilo dovoljno.

— Koji je put za Halberštat?

Pokazao mi je.

To je bio širi i bolji drum. Uvaljeni šljunak. Znali su da ne bi trebalo da jedu vrući hleb, možda ne bi trebalo uopšte da jedu nešto teško, mleko, mleko ili nešto tome slično bi bilo najpotrebnije, ali jeli su hleb, lagano, zalogaj na svaka dva-tri koraka, kida-

jući ga, uvlačeći u sebe ne samo njegov ukus nego i njegovu toplinu. Vidite, tog ukusa se sećam, na to sam malopre mislio. I nisu bili umorni.

Četiri kilometra do Halberštata. To je za odmorne, zdrave, odrasle ljude manje od sata. Sat nisu imali, ali sunce je već stajalo mnogo više na nebu. Ni trešanja nije bilo, samo bagremova.

Tutanj se postepeno približavao. Mali je posle često video kolone tenkova — na filmu. Dva-tri puta i u stvarnosti — na manevrima svoje vojske u kojoj je sam bio prvo pitomac, zatim potporučnik, poručnik, smešno, zar ne? Video je i kolone ruskih tenkova u pokretu u Mađarskoj pedeset i šeste, i one su bile duže, strašnije — uostalom, tada nije bio april, nego novembar, on je dosta udobno sedeo u svom džipu sa jugoslovenskim pasošem i novinarskom beležnicom. Ali ovo su bili prvi veliki tenkovi, a on je bio pešak u zatvoreničkoj uniformi na drumu. Shvatio je da su tenkovi veći nego što je mislio. Primetio bele petokrake na njihovim kulama. I mahao im. Mahali su i Handler i Ladja. Osim tenkova tu je bilo i džipova, kamiona sa dizalicama, cisterni, kamiona sa protivavionskim mitraljezima, sanitetskih kola, kola za radiovezu. Mahali su energično. Mahali su da neko stane. Hteli su da kažu nekom da je tu logor, ljudi umiru, treba pomoći. . . Ali kolona, naravno, nije stala, sa kupola tenkova su odmahivali, bacali čokoladu, pakete brekfest, diner i saper, cigarete kemel i laki strajk i američke vojničke erarske osmehe. Nisu stali. Nisu, zaboga, ni mogli da stanu, nisu imali naređenja, a nije bilo naređenja za logor Langenštajn—Cviberge, nije ni moglo da bude naređenja za njega, jer on nije bio zabeležen u vojničkim kartama 1:25.000, a nije se mogao ni zabeležiti, jer oni nisu smeli bez naređenja da stanu, da saznaju za njega, da to saopšte komandi, pa da se zabeleži u vojne sekcije i da se potpišu potrebna naređenja, bez kojih se — što se čudite? — jedna organizovana vojska u pobedničkom ratnom pohodu ne može osvrtni ni levo, ni desno. Jesmo li razumeli!

U Halberštatu je možda komanda. Sigurno je tamo komanda, to je veliki grad.

Ostatke hleba su već bili bacili, jeli su čokoladu, jeli su sir, biskvite, presovanu šunku, keks, žvakaću gumu, stavili u džep fini toaletni papir. Handler je već i pušio jednu kemel. U logoru su, dođuše, umirali od gladi i njih trojica su već bacali hranu — svesni, najedanput, da neće morati da gladuju u životu — i nisu mislili na to da bi ti bačeni zalogaji nekom mogli da budu spas. Ja naknadno sada upozoravam na to. Ali neka ih opravda: nisu mislili ni na to što su sto puta na raznim mestima pročitali, da na smrt gladni ne treba da žderu. A ždrali su. Najzad, išli su peške, prvo kilometar i po, pa sad opet četiri kilometra, dobrovoljno, i ne misleći da ne bi morali i da su možda neki drugi logoraši već i pre njih napustili logor i isto tako teže nekim američkim komandama, da ih obaveste da unesu i reč »Langenštajn—Cviberge« između sela Langenštajn i

brda Cviberge i da ga označe onim topografskim znakom koji su valjda vojni kartografi izmislili za koncentracione logore.

Na ulazu u grad postavljen je tenk. Sa topom uperenim na drum. A pred njim je stajala posada i trojki rekla: Helo.

Znak raspoznavanja nije bila legitimacija, jer je bivši logoraši naravno još nisu imali. Ni logoraška prugasta uniforma, nju je svako mogao da nađe, da otme, da obuče. Ko je bio u logoru — to se tada videlo na licu. Neke barijere su nevidljivo već bile povučene za celi život, ali tada su još bile vidljive. Ko je bio u logoru, to je kao pečat jasniji od tetoviranog broja na podlaktici stajalo na licu, i to je u nemačkoj hiljadu devet stotina četrdeset i pete svak znao i poznao.

Posada tenka nije znala da li u Halberštatu postoji američka komanda. Biće da postoji. Ni oni nisu imali vojnih tajni pred bivšim logorašima. Mi ovde vršimo zaštitnicu — pogled na sat — još dvadeset i pet minuta. Zatim maksimalnom brzinom žurimo za kolonom koja vas je prošla. Da, videli smo vas, kad smo projurili pored vas. To su brze udarne kolone, pešadija ide za nama, lako je moguće da za našim leđima još i ostane poneka razbijena nemačka jedinica. Nju će pešadija da prevede u status ratnih zarobljenika, ako ne budu dovoljno mudri da pre toga bace oružje i uniformu i da se sakriju.

— Ali nama treba komanda. Na pet kilometara odavde je logor, koncentracioni logor, ljudi još uvek umiru, iako ste vi već tu.

— To je strašno. Strašno, zar nije? Da li ste vi već jeli nešto? Mi imamo samo vojnički obrok. Brekfest, žurite li...

Grad je bio bombardovan pre nekoliko dana. Dotle netaknut. Američka komanda — sve sam to kasnije saznao — pozvala ga je na predaju. Birgermajster se dogovarao sa gaulajterom. Nisu hteli da kapituliraju. Onda su došli američki bombarderi. Protivavionske odbrane više nije bilo. Bombarderi su egzercirali kao da pod sobom imaju probne poligone na Nevadi, a ne grad sa pedeset hiljada živih stanovnika i po jednim birgermajsterom i gaulajterom koji nisu hteli da kapituliraju.

Ništa više nije gorelo, ne sećam se, pravo da vam kažem, čak ni mirisa dima, ali pogled na porušeni grad bio je avetinjski i bez ikakvih dodataka pogodan za svaki film o ratu, smaku sveta, iskravanju Marsovaca ili tome slično. Sat nismo imali, ali senke su bile prilično dugačke i crne, kad smo sreli prvog živog čoveka koji je bio francuski ratni zarobljenik. Bivši francuski ratni zarobljenik.

— Dođite sa mnom, drugovi!

Sećam se dvorišta i vatre u koju smo bacili logoraške uniforme, pošto smo se iz nekih velikih kazana sa vrućom vodom temeljno umili. Francuzi su nam ponudili bele nemačke železničarske uniforme, koje skoro da i nisu ličile na uniforme — ne znam gde su ih našli, sigurno u nekom magazinu, posle smo svi mi nedelje provodili u Nemačkoj tražeći skrivene magazine. Jedna nije bila

smešno velika za malog. Jeli su pire od krompira. Nisu rekli Francuzima šta su sve već pojeli toga dana, Francuzi su smatrali da posle logora čovek treba da jede laku hranu.

— U logoru u blizini umiru još...

— Čim se okrepite idemo u američku komandu.

Ne znam kako to da smo tada svi znali sve jezike.

— A vi znate gde je američka komanda?

— Kako da ne. U bivšem sudu. Njemu je porušeno samo jedno krilo. Samo vi mirno jedite.

Ja vam ovde još nisam rekao da je Handler pisao pesme u logoru. To je smešno, romantično, sasvim pogodno za filmove i romane, ali nepodesno za istinitu hroniku — iako je slučajno tačno. Svi su oni u logoru imali napade romantike, pre nego što bi se predali i umrli. Handler je pažljivo prepisivao svoje pesme u tri primerka. Tanke papire sa stihovima ušivali smo u porube svojih logoraških uniformi: ako neko od nas ostane živ, možda će jednog da na nešto da znače. Ne znam da li su mogle nešto da znače. Ne znam. Jer smo svi ostali živi. I to zajedno. Odvojeni bismo se možda i setili ušivenih stihova. Ovako? Bacili smo logoraške uniforme zajedno sa vašima u vatru, umivali se vrućom vodom, oblačili nemačke vojničke košulje i železničarske uniforme — time se nismo, naravno, otresli vašiju, ali sutra smo opet bacali uniforme i košulje u vatru, umivali se i uzimali nove, kad smo saznali gde su magazini, sve je to bilo lako i tako smo se najzad i rešili vaši bez hemikalija — bacili smo sve, čak ni brojeve nismo skinuli sa bluza i pantalona — šta bih sa takvim brojem, video sam ljude koji ih čuvaju, mogu da zaboravim svoj broj telefona, svoje polise za osiguranje kola, čak i lične legitimacije ili, ne daj bože, žiro računa, ali svoj logorski broj 58.116 sigurno neću. Spalili smo pesme zajedno sa vašima i setili smo ih se tek kroz četiri, pet dana i smejali se. Tada je već i mali umeo da se smeje. Naučio je opet. Dotle se glečer bio istopio skoro potpuno, možda je samo još pod ponekom stenom bila koja iglica leda... Handler, uostalom, još piše pesme, ali ih ne objavljuje. Objavljuje sociološke radove i mislim da od toga sasvim lepo može da živi. Ima izvesno ime i nije važno što ono nije identično sa prezimenom kojim ga ovde nazivam.

Sa Francuzima bilo je veselije da idemo kroz porušeni grad, nego kad smo bili sami. U napola porušenom sudu relativno su nas brzo pustili do jednog veoma mladog, plavog poručnika koji je na svom pisaćem stolu imao hitlerovska odlikovanja, značke nacističke partije, ordenje, epolette i slične trofeje i koji se smešio vrlo službeno, iako ne mogu da kažem da je bio neučtiv. Nije nas ponudio da sednemo, ali mi tada nismo ni znali da je običaj da se stranka ponudi da sedne kad uđe u kancelariju, pa čak ni da smo stranke.

— Kako mogu da vam pomognem?

Handler mu je relativno precizno i dosta tečnim engleskim jezikom objasnio da je na četiri kilometra odavde selo Langenštajn

— poručnik je klimao glavom, sigurno je dobro znao teren sa karte i stavio jednu medalju sa kukastim krstom na svoje grudi i škiljio niz sebe da vidi kako mu stoji — a neposredno pored toga sela se nalazi koncentracioni logor.

— Šta kažete? — rekao je gospodin poručnik ne baš mnogo zainteresovano.

— I tamo još umiru logoraši, neću da vas slažem, mi ne znamo koliko ih je, ali sigurno više stotina, ako ne i hiljada. Jevreji, Česi, Poljaci, mnoge nacionalnosti, hrane više nema. Umiru. — Handler je stao. Poručnik je dozvolio pauzu od nekoliko sekundi. Zatim je rekao da je to strašno. Običnim, mirnim, ne baš ljubaznim, ali ni grubim tonom.

— I šta mislite da preduzmete, gospodine poručniče?

— Ništa! — izletelo mu je. — Ja imam svoja naređenja. Ali ja ću smesta dati naređenje da se javi mojoj pretpostavljenoj komandi i biće učinjeno sve što je u ljudskoj mogućnosti.

— Ali vi, vi ovde ništa nećete smesta učiniti, da bi neki barem preživeli, koji još mogu da se spasu. . .

— Ja imam svoja naređenja.

— To je neljudski.

— Mi ovde vodimo rat, gospodine.

— To smo mi osetili na svojoj koži bar toliko koliko vi, gospodine poručniče, a vi, vi se ponašate isto kao oni čije ordenje stavljate na sebe. . .

Handler je vikao. Nije nikada vikao na esesovce. Na ovog jadnog američkog poručnika naravno da je vikao. Mogao je da više. Jer poručnik sa dečjim licem ipak nije bio isti kao oni čije je ordenje igrajući se stavljao sebi na grudi. Ali po nečem sličan njima. Vojnik. Bez naređenja šta da radi, ako pored njega nepredviđeno umre nekoliko hiljada ljudi. Jednom bi pomogao. Inače je mnogo palo na njegova pleća, em te dovedu pred gomilu ruševina u kojima je nekada stanovalo pedeset hiljada ljudi i sve još smrdi po leševima — on je imao finiji nos nego bivši logoraši, pa je to osećao — em ti sada van tvoje zone, iako na domak ruke, umire nekoliko hiljada ljudi. Šta se drugo može nego telegrafisati kolonelu, zato je on kolonel. Na Vest-pointu se nije učilo kako se pruža pomoć koncentracionim logorima. I sada još viču na njega.

— Ako se ne varam — rekao je sada poručnik oštro i čak je ustao sa stola i ostavio svoje značice — vas su nahranili.

— Jesu.

— I presvukli ste se, koliko vidim.

— Jesmo, ali. . .

— Onda ne znam šta još želite od mene — seo je besno i tiše

dodao: — obaveštenje koje ste mi dostavili ja ću naravno odmah dostaviti svojim pretpostavljenima i zahvaljujem vam se u ime armije Sjedinjenih Država.

Još nije bilo veče kada su izašli i Francuz je imao sekciju i pokazao im prečicu preko Brda Malahita do logora.

— Ali ja vam ne bih savetovao da idete večeras. Istina, to je najviše tri kilometra, vi ste drumom strašno zaobilazili i vi možete stići pre mraka, ali zašto da se vratite u logor? Kome pomažete na taj način? On će sigurno preneti obaveštenje. Njihova vojska ima specijalizovane ekipe za pomoć logorima.

Handler nije umeo da objasni zašto su sva trojica morala da se vrata u logor u kome se još umiralo, Francuz je bio dobar i bio je i sam ratni zarobljenik, ali ratni zarobljenici su ostali sa one strane barikade, oni su celo vreme bili ljudi, ljudi koji su gladovali, strahovali — ali nisu nikada saznali šta je to koncentracioni logor.

Zanimljivo je da se jedva sećam te večernje šetnje na rubu šume i preko brda natrag u logor. Kad su stigli do logora, još nije bio pao mrak. U logoru je bilo vrlo živo. Kraj ulaza uredno iskopana, velika raka, a nad njom nezgrapan krst od balvana. Sreli su se sa pekarem iz sela. On je bio isuviše star da radi, ali očigledno organizator. Na taljigama su stajale prazne kante za mleko. Mrtvi logoraši su se bacali u rake. Kad su prišli pekaru, on kao da se izvinjavao:

— Nemamo nijednog popa više u selu. A mi smo mislili, moji seljaci i ja, da je sada u ime živih važnije da mrtve sahranimo na brzinu, nego da držimo ceremonije, znate, uveren sam da se slažete sa mnom? — gledao ih je prosto bojažljivo. — Jeste li našli američku komandu?

— Našli smo.

— I? Kada dolaze?

Handler se nije zbunio:

— Šta se to vas tiče?

— Ništa, gospodine, ništa, samo onako pitam. Ali ni Amerikanci se svakako neće ljutiti, ako mi najružniji deo posla svršimo ovde, očistimo, nahranimo jadnike. Da li je po volji malo mleka i hleba sa puterom?

Pogledali su se. Primili. Pošli u logor. Bar pedeset starijih seljaka i žena svih doba radilo je, hranilo gladne, čistilo logor. Mirisalo je na kreč. Potražili su svoju staru baraku, svoje slamarice, primetili su da su na smrt umorni i da im je svejedno što u novim, belim, železničarskim uniformama ležu na vašljive slamarice u Ladjinoj predradničkoj sobici, u kojoj su bili sami.

— Sutra će Amerikanci sigurno doći — rekao je Ladja.

— Da. Moramo rano ujutro da pobeegnemo iz logora, — odgovorio je Handler.

— Da nas ne bi zadržali u karantinu. Sigurno će sve koje će zateći u logoru zadržati u karantinu bar dve nedelje. A ja bih kući u Prahu.

Onda su ćutali i posle izvesnog vremena — a ja mislim bilo je to prilično brzo — zaspali. Prvi dan slobode ih je vratio natrag u logor, ne znam da li u tome da potražim nešto simbolično, prepustiću to vama. I ne sećam se šta je mali sanjao te noći i da li su mu njegovi stariji drugovi nešto pričali o tome da li su oni nešto sanjali. Ali ako su sanjali, sigurno nisu sanjali u boji, nego crno — belo.

— Zašto? — pitao je mali.

IN MEMORIAM

Broj na tvojoj devojačkoj ruci
ispleten od sedamdeset i sedam petalja
od kostreti
broj sa sedam stotina sedamdeset i sedam kuka
od trnja
broj ispleten od rešetaka i bodljikavih žica sećanja
šuplji broj usred jedre tvoje mladosti
pusti broj i ruka tvoja jabuke i cvetovi
i tvoje ime spuštено kao zlatni poklopac s dva heruvima
na zlatni kovčeg mudrosti
i sedam žižaka sedam zlatnih svetnjaka tvojih čula
poklane vatre
da bi te naterali da udariš u dno
ljudskog postojanja.

Svet je ostario još za jednu patnju
ruka koja prebira po strunama bola
ruka lešinareći po strunama razdrtog ljudskog mesa
kao da zemlju celu vuku po zemlji
zemlju lešinu
bolno se klati na leđima u prljavom krznu logora
Aušvic koleno do kolena leševa otečeni zglobovi sparivanja
smrti krhotine ljudskih kostiju žalosne povorke nagih
žena prolaze kroz pejzaž
šuma vojnici automati i ona sa rukom na spolu
drugom pokupila smežuranu dojku
žuri u prljavu raku u log smrti.

Prazne duplje smrti razbijena usta nepomična oblikuju dah
plava ajkula neba guta ravnodušno prizor
suši se crveni rubac krvi na vetru zar ima vetra
da lice svežinom opali
ostrižene su kose i neće da ih zamrsi
neće miris da im ponese i zatalasa valove po travi
posuvraćenih rukava po mokrom pesku štekću stražari
razasuta drob mekota ruža u kalu
i nad tim činom na toj obali gde zločin
rasprodaje svoja čudovišta spuštam tvoje ime Rahela
kao zlatnu svetiljku na putu čovečnosti.

SVE ŠTO JE OSTALO OD MOG OCA

— Odlomak iz romana »Bašta, Pepeo« —

Ležeći tako, s bradom dignutom uvis, polumrtav, olabavljenih vilica, otomboljenih usana, sa spuštenom jabučicom, iz koje su izlazili krkljajući neki zadnjonepčani suglasnici, lepljivi i aspirantni, moj otac je ulivao sažaljenje. Lišen znakova svog dostojanstva, žezla štapa i krune halbcilindra, bez naočara i surove maske strogosti i meditacije, lice mu je otkrivalo anatomiju njegove kože, žilice i mitesere njegovog dominantnog muškog nosa, fizičku kartu njegovih bora za koje sam sve dotle verovao da su samo obrazina na licu patnika i apostola. Bila je to, međutim, tvrda, rapava kora, rošava i masna kao od šminke, prošarana tankim modrim žilicama. Podočnjaci su mu bili omekli i naduti kao plikovi u kojima se mućka limfa. Njegova ruka, njegova balsamovana ruka, visila je niz krevet kao čuvar njegova tela, zaspala straža, i pokazivala figu — poslednja pakost koju je moj otac mogao da izmisli: figa pružena pod nos celom svetu i snovima u koje više nije verovao.

Već sutradan, došavši k sebi, i još mamuran i mučan paklenom žeđu koju je zalivao vodom kao požar, on bi pokušao da povrati svoje dostojanstvo i nameštao bi pred ogledalom kravatu, hitro, kao što se namešta u usta proteze. Odlazio bi bez reči, nastavljajući svoj genijalni solilokvij, i vraćao bi se uveče kasno, a da mi nismo znali gde boravi. Kasnije su nam seljaci i čobani donosili vesti o njemu, tvrdeći da su ga videli u srcu Grofovske šume, na nekih deset kilometara od sela, ili čak u tuđim, dalekim atarima. Dolazio je kući samo da se obrije, da promeni kragnu i da prespava, no nije govorio ni sa kim i odbijao je da išta pojede, bojeći se da ga ne otrujemo. Hranio se šumskim pečurkama, kiselicom, divljim jabukama i ispijao je ptičja jaja koja je dohvatao iz gnezda kukom svog štapa. Kasnije, tokom leta, otkrivali smo ga tu i tamo u poljima, iznenada: izronio bi iz zapaljenog žita njegov crni halbcilinder, sevnule bi na suncu njegove naočari. Koraćao je poljima, zami-

šljen, zamahujući visoko svojim štapom, gazio je mesečarski, idući za svojom zvezdom koja bi se u suncokretima sasvim izgubila, i on bi je pronašao tek na kraju njive — na svom crnom, zamašćenom geroku.

Očeve usamljениčke šetnje morale su neminovno da izazovu podozrenje seljaka i lokalnih vlasti. U dogovoru sa mesnom žandarmerijom i u saglasnosti sa županom i crkvenim velikodostojnicima, narodna civilna straža i seoske omladinske (fašističke) organizacije uzele su na sebe mučan zadatak da razjasne tajnu misiju mog oca, smisao njegovih lutanja i njegovog pretvaranja. Počeli su, dakle, da ga uhode, da prisluškuju njegove solilokvije i da o tome podnose izveštaje, često vrlo izvitoperene i zlonamerne, iskonstruisane iz somnambulnih odlomaka koji su se otkidali sa očevih usana, pa, brisani vetrom i vazдушnim strujama, dospevali do ušiju došnika potpuno lišeni konteksta i prave verodostojnosti. Jer, nema sumnje, očevi su solilokviji bili genijalni poput proročkih knjiga, to su bile apokaliptičke parabole, pune pesimizma, to je bila jedna beskrajna pesma nad pesmama, gusta i elokventna, nadahnuta, neponovljiva jeremijada, plod dugogodišnjeg iskustva, plod besanica i koncentracije, teški, prezreli plod ozarene, iluminirane svesti u klimaksu njenih moći. To su bile molitve i kletve titana koji se suprotstavio bogovima, panteistički psalmi (u čijoj je osnovi bez sumnje stajao spinozizam: očeva etika i estetika), no ne treba misliti da u tom njegovom usmenom stvaralaštvu, čiji se izvor nalazi u dalekoj istoriji, u biblijskim vremenima semitskih plemena, nije bilo lirskih kadenci i da je ono, kako bi se u prvi mah moglo učiniti, bilo svedeno na spinozističku suvoparnu varijantu semitske filozofije. Nikako. U tom neposrednom dodiru s prirodom, između čipke paprati i trnja četinara, u mirisu smole i kroz pevanje kosa i strnadica, filozofija mog oca doživela je izvanrednu metamorfozu. (Naročito u poređenju sa načelima i stilom iznetim u tobožnjem *Redu vožnje* iz 1939. no koji ostaje osnovnom i, na žalost, jedinom knjigom za izučavanje njegova panteizma.) Njegova je filozofija počela da gubi svoju hladnu racionalnost, dokazni je postupak bio sve više sveden na lirske dokaz, ne manje snažan, no prijemčiviji, oštourniji i sigurniji. Otpali su balasti teških eruditnih materijala, naučni aparat od antiteze do teze, od teze do dokaza postao je lak, skoro neosetan, oplemenjen mirisom šumske smole, a *quod erat demonstrandum* padao je na pravom mestu i u pravom trenutku, kao žir sa drveta, dok su lažne i nedovoljno dokazljive istine venule kao grane i otpdale sa treskom, opominjući na razumnost i meru. Moj otac je u suštini predstavljao modernu varijantu panteističkih pustinjaka i lutajućih filozofa, ličnost poput Zarostra, no svestan u svakom trenutku zahteva vremena, situiran u prostoru sa apsolutnom sigurnošću, ne gubeći ni u jednom trenutku sever: odatle očeva privrženost za gerok i halbcylinder: vreme pustinjaka u dronjcima bilo je prošlo nepovratno. Zato je on držao toliko do svoga sata sa la-

tinskim brojčanikom: on mu je pokazivao *tačno vreme*, brisalo onu razliku koja nastaje između fizičke i kalendarske godine i još mu je služio kao dokaz i opomena kako se ne bi odao nekom nadvremenskom i bezvremenskom filozofiranju koje ne bi vodilo računa o aktuelnim problemima epohe.

Najveće podozrenje u odnosu na mog oca pokazala je, mimo svih očekivanja, crkva. Vlasti su prihvatale i stenografisale izveštaje špijuna i stavljale ih u očevu golemu kartoteku sa izvesnom podsmešljivom ravnodušnošću, potpuno nezainteresovane, jer su, za slučaj da se ukaže potreba, imale na čelu cele te konfuzne i goleme kartoteke lekarsku potvrdu o očevoj neuravnoteženosti, što ih je oslobađalo svake bliže odgovornosti. Ipak su vlasti čekale neki njegov ispad koji bi ga potpuno kompromitovao i dao im mogućnost da ga se bezbolno otarase. Crkva je pak imala već gotove dokaze za njegovu razbijačku i bogohulnu delatnost. Cinjenica da je moj otac iluminiran, vidovnjak i sumašedšij, to je za crkvu bio samo dokaz njegove lucidnosti, njegovog opštenja sa tamnim silama, jer on, po mišljenju klera, i nije bio ništa drugo do grešnik, nečastivi, kroz čija usta kao kroz medijum govori sam sotona. Pričalo se i propovedalo sa predikaonice da dodir njegova štapa sa gvozdenim šiljkom ima čarobnu moć, da u Grofovskoj šumi kuda on prolazi drveće vene kao trava, da njegov ispljvak rađa otrovne smrtonosne gljive — *Ithyphallus impudicus* — koje se kriju pod vidom jestvenih pitomih pečurki. Uskoro svu brigu o uhođenju mog oca uzimaju na sebe »žene trećeg reda«, seoske sumanute bogomoljke koje su za svojih zasluga nosile oko struka konopce sa tri golema čvora, bigotne udovice koje su pakao svojih raspljenih bedara gasile molitvom i postom, glavobolne i histerične ženetine koje su svoju upaljenost pretvarale u religiozni trans i sujeverje. U dogovoru sa seoskim kapelanom, one su se vukle očevim stopama, prateći ga sa pristojnog odstojanja. Moj otac nije, naravno, primećivao ništa, i svoje je psalme izgovarao sa jednakom strašću, zagledan u paprat i u gnezda ptica. Lujza, najodanija uhoda mog oca, beležila je katkad njegove reči, rečenice i odlomke rečenica, nespretno, oblizujući jezikom kratku mastiljavu olovku od koje su joj usne postajale modre kao od gloginja. S revnošću izbezumljenog fanatika, »žene trećeg reda« i ratne udovice, ona je pratila svaki očev pokret, upisivala u svoju svesku »tajanstvene znakove« koje je moj otac ispisivao po zraku svojim štapom, obeležavala drveća uz koje se on mokrio, da bi sutradan našla to drveće »svenulo i pocrnelo, kao munjom nebeskom opaljeno«. Pošto je natrpao usta kiselicom i popravio kravatu, moj otac zabada štap u meku zemlju, stavlja na štap svoj tvrdi šešir, kao pagani kad grade svoje idole, okreće se zatim ka zapadu i diže ruke uvis da izgovori svoju himnu zalazećem suncu, drugom po redu božanstvu u hijerarhiji očeve religije (a prvo božanstvo jeste sunce-sin, sunce-Elohim, ono koje se pojavljuje izjutra na istoku, i koje je

prvostepeno božanstvo, otac i sin u isto vreme), uspravlja se i počinje da peva, da bugari, lucidan i nadahnut, panteistički genije čiji jezik i reč postaju božansko slovo, pesma nad pesmama, a u daljini, uskoro zatim, šuma počinje da pucketa, da plamti požarom...

Dokazi protiv mog oca sve su se više gomilali. Vlasti su, pod pritiskom crkve, morale konačno da preduzmu nešto. No kako nisu imale nikakav *corpus delicti*, zadovoljile su se time da daju određene ruke seoskoj hrišćanskoj omladini. Vlasti su rešile da operu ruke od sve te prljave rabote i da se pojave tek u trenutku kada moj otac već bude razapet na krstu. Intervencija vlasti svešće se na jedan formalni zapisnik i, eventualno, ako se za to ukaže potreba, na ispitivanje nekih svedoka, a u krajnjem slučaju na jedan vrlo kratak pritvor nekog od učesnika linčovanja. Za tu priliku već su bili našli jednog dobrovoljca, Tota, koji će se žrtvovati da odeži nedelju dana u istražnom zatvoru, pod uslovom da ga uhapsu tek desetak dana posle događaja, jer u međuvremenu mora da preore njivu. Po izveštajima očevih uhoda i špijuna, zaverenici su znali manje-više tačan raspored njegovog vremena, bili su upoznati s njegovim navikama, s onim što bi se moglo nazvati očevim ličnim, privatnim životom, kada takva reč ne bi bila u suprotnosti sa njegovom vrlo nesebičnom misijom i njegovim altruističkim namerama i postupcima. No činjenica je da su znali da se moj otac nije odrekao nekih svojih navika i da se trudio da ne izgubi osobine modernog čoveka, kako se ne bi pretvorio u filozofa-boema ili u seoskog pustinjaka. On je nekim pojedinostima u oblačenju, u redovnom uzimanju hrane tri puta na dan, u tačno određeno vreme, u popodnevnom spavanju i slično, hteo da ostane u okvirima modernog evropskog načina života, da ostane veran zahtevima doba i vremena, bez obzira na teške ratne prilike i na svoju usamljenost. Tako su ga iznenadili na spavanju, u paprati, u trenutku kada je počeo da hrče veličanstveno, što ih je uverilo da je duboko uspavan, i da su dakle uspavane i njegove čarobnjačke, demonske moći. Ležao je na leđima, ruku široko razmaknutih, kao da je razapet, sa olabavljenom kravatom, dok su mu po čelu mileli mravi, a muve ispijale sa krajeva usana slatke sokove divljeg bagrema i mlečike. Kraj njega, na dohvat ruke, stajao je zaboden u zemlju njegov čarobni štap, jedva se pomaljajući iz visoke paprati, a na njemu njegov crni šešir sa tvrdim obodom, malo nakrivljen kao šlem na pušci neznanog junaka ili kao strašilo za ptice u kukuruzima.

»Ko to ometa san pravednika?« reče moj otac patetično, uspravljajući se.

Bio je savršeno miran, bar naizgled, kada je osetio na svojim krstima dvocevku koja mu je utisnula na bubregu jednu položenu osmicu. Seljaci, naoružani močugama, zadihani i prljavi, počеше da se pomalaju iz paprati. Lujza je stajala najbliže njemu, zažagrenih

očiju, krsteći se hitro. Pod nogama joj je stajao očev štap, zgažen kao zmija-otrovnica. Otac je izgledao savršeno miran i glas mu nije ni u jednom trenutku zadržao. Sagnuo se da podigne šešir, zatim je počeo da traži pogledom svoj štap. Nespretno, počeo je odjednom da se vrpolti, da se premešta s noge na nogu, patkasto, a ruke mu zadržtaše kao u kakvog alkoholičara. Fazonirao je strpljivo svoj šešir, kako bi prikrio uzbuđenje koje ga je počelo panično obuzimati u trenutku kada je video da je razoružan, zatim se maši za džep da potraži svoju simfoniju.

»Čuvaj, Tot, možda je naoružan«, reče neko.

No moj otac je već bio izvukao ruku iz džepa i svi videše parče novina koje on prinese nosu i u koje se useknu. (Svako je uzbuđenje izazivalo kod njega snažne poremećaje metabolizma i obilno izlučivanje tekućina. Znao sam da će, ako se iz svega toga izvuče živ, prva stvar koju će da uradi biti da se pomokri iza nekog žbuna, puštajući snažne vetrove.) Detlić je dobio negde iznad naših glava, nevidljiv: tap-tap-tap, tip-tip-tip, tap-tap-tap, tiptiptip i to je moglo da zvuči kao loš predznak. Video sam da je i moj otac to osetio, jer je jedva primetno okrenuo glavu u tom pravcu, kao da dešifruje Morzeovu poruku. (Moj otac je posle bankrotstva počeo kao železnički službenik u Šidu, tako da mu Morze nije predstavljao tajnu. On je dakle mogao lako da primi šifrovanu poruku od Morzea-detlića i da je prevede u sebi manje-više tačno, ne doslovce, ali kao ljubavno pismo pisano nečitim rukopisom. I to je, mislim, osim onoga na šidskoj postaji, davno, pre mog rođenja, bila jedina poruka koju je on primio šifrovano. A ono što pričaju da moj otac ima radio-primopredajnik kojim šalje šifrovane poruke savezničkim avionima koji nadleću selo, to je po svoj prilici budalaština. I jedino moja želja da vidim svog oca u nekom herojskom svetlu, a ne samo u ulozi sveca i martira, davala je mojoj mašti jednu minimalnu šansu: sedi on, moj otac, patkasti dustabanaš, veliki glumac, heroj i mučenik, sedi u srcu Grofovske šume, u nekoj pećini, sa slušalicama na uhu i pritiskuje na taster: ti, ti-ti-ti-ti, ti ti tititititi, odjednom svemoćan, držeći u rukama sudbinu čovečanstva, upravljajući svojim porukama eskadrile savezničkih bombardera koji na jedan jedini njegov znak mogu da unište čitava sela i gradove, da kamen na kamenu ne ostane, da sve pretvore u prah i pepeo. Na žalost, sve to nije bila toliko posledica sumnje u mogućnost očevog herojstva koliko čista fantazija. (Jer ja sam bio nasledio od svog oca sklonost nerealnom: živeo sam, kao i on, na mesecu. Samo on je bio još fanatik — verovao je u mogućnost ostvarenja svojih fantazija i borio se za njih vatreno. Ja sam pak ležao u pojati gospodina Molnara, kod koga sam čuvao krave, ležao sam na mirišljavom, tek pokupljenom senu i čulima doživljavao srednji vek. Zveckanje oklopa, miris ljiljana i polunagih robinja — uticaj literature. Lepršanje zelenog muslina na glavi plave izabranice — Julije — ruku otežanih od prstenja. Zov trube. Skripanje čekrka i lanac na pokretnom mostu zamka. Držao bih oči zatvorene

još dve-tri sekunde, a onda bih stao pred gospodina Molnara, svog gazdu, bled, u kratkim zelenim pantalonama od koprivnog platna: »Da, gospodine Molnar, razumeo sam vas. Iseckati repu na sitno i vezati tele.« A mislio sam: »Ne, vaše Veličanstvo, ne pristajem na te uslove. To je bedno. Tući ćemo se sabljama!«)

Otac je počeo da gubi prisebnost. Držao se sve jadrnije.

Video sam da je sav napor njegova tela i njegova duha usredsređen u jedan golemi grč kojim je pokušavao da spreči svoju dija-reju. Stiskao je usne i osvrtao se u pravcu žbuna, bespomoćno, bojeći se najgoreg. Pošto je poznao, uprkos lažne brade iza koje se skrivao, predstavnika županije, koji se tako prurušen pojavio na tom delikatnom mestu gde se priprema grozan zločin, moj otac se obrati njemu, gledajući ostale s prezirom i potpuno ih ignorišući, i stade mu objašnjavati u glavnim crtama, uostalom vrlo konfuzno, svoja panteistička načela sa kojima bedni pronalasci, kao što je onaj Morzeov, nemaju apsolutno nikakve veze. »Da su me ova gospoda optužila« — počeo moj otac, drhteći na granici bezumlja i obraćajući se lažnom trgovačkom putniku koji se počeo skrivati iza gomile, demaskiran i postidjen — »da su me optužila za saradnju s pticama nebeskim, za zlonamerno i tendenciozno mešanje u život prirode i u njene misterije, makar u najčistijoj, panteističkoj nameri da se ona pridobije i da se primora na savez sa čovečanstvom, koje uostalom i nije dostojno tog prijateljstva, — razumeo bih njihove optužbe. Ali gospoda su u zabludi! Jer kakve ja zapravo imam veze s tim besmislenim optužbama i s tim krivokletnicima koji mi insinuiraju neke ljudske, avaj isuviše ljudske pakosti? Nikakve, gospodo! (Obraćajući se sad već gomili): Ja samo propovedam u svom hramu, u šumama, svoju religiju, koja, na žalost, još nema pristalica, ali koja će jednog dana ponovo doći među ljude i čiji će hram biti podignut ovde (pokazuje prstom), evo baš ovde, gde vi pripremate grozni zločin. Stoga, gospodo, izvršite što pre svoj naum, osnujte novu snažnu veru, religiju iznad svih drugih, ustoličite svojim postupkom prvog sveca i martira Religije Budućnosti. Moje vam izmučeno i bespomoćno telo stoji na raspolaganju, a moj je duh, filozofski rečeno, pripremljen za raspeće. Izvršite, velim, što pre svoj naum, a konsekvence će biti dalekosežne. Gomila hodočasnika iz celog sveta utrće svojim bosim nogama staze do tog hrama koji se već beli u moć duhu a koji će biti podignut nad mojom humkom. Turizam će, gospodo, da cveta kao korov na njivama. Dakle, napred, ukoliko imate dokaza u svojim rukama i čistu savest pred Onim koji sve vidi. (Posle male pauze): Pošto vidim da se kolebate, i da vas je dirnula moja privatna sudbina, sudbina muža i oca dvoje nejake dece — (on me traži svojim izbezumljenim pogledom u gomili) — izgladimo, gospodo, taj nesporazum, džentlmen-ski. . .« Njegova ga rečitost i njegova demagoška strast nisu izneverile ni u tom delikatnom trenutku. Seljaci su u početku nestrpljivo i bojažljivo baratali svojim batinama ispod njegova nosa, prekidaći nje-

govo izlaganje psovkama i kletvama, no njegova ih je rečitost zbu- nila, pa su uskoro počeli da ga slušaju, ne razumevajući od svega ništa, osim činjenice da im govori jedan genije, jedan jurodivi, pa su, naročito zbog zagonetnog prisustva »trgovačkog putnika« (u kome su i sami poznali predstavnika županije i koji je konačno ski- nuo svoju lažnu bradu, kako bi se manje kompromitovao) pristali na očeve uslove: ukoliko pronađu radiostanicu u žbunu koji je ozna- čila »žena trećeg reda«, da ga obese za prvo drvo ili da ga razapnu kao Isusa ili kao razbojnika, a ukoliko je ne nađu, da ga puste u miru božjem, da mu vrate štap, kako bi mogao da ide »za svojom zvezdom«. Predstavnik vlasti, polaskan činjenicom da je moj otac baš njemu uputio cveće svoje rečitosti i upravo njega pozvao na džentlmenki sporazum, klimnu glavom i svi priđoše inkriminisanom žbunu. Bio je to divan rascvetali glog što je skrivao neku staru lisičju jazbinu. Prvo su udarali po žbunu, motkom, a cveće je počelo da veje kao mećava. Izvukoše stari zarđali čunak, koleno: Sa rebara rđa je već bila oglodala meso. (*Eto, pomislih u sebi, eto kako tvoj otac šalje poruke preko Morzea.*) Tot izvadi patronu iz cevi i stavi je u džep od pantalona. Udariše močugom po čunku, onako kako se udara zmija — za vrat. Rebra su se lomila krckajući, bez metalne zvonkosti.

»Ja ne lažem«, reče žena trećeg reda i zavrnu suknju da pokaže svoj konopac sa tri čvora vezan oko struka. »Gospod mi je svedok«.

U tom detlić počeo opet da šalje šifrovane poruke i seljaci sklo- niše uže pod kaput. Moj otac se premešta s noge na nogu i gleda zamučena pogleda po izgaženoj paprati kao kraguj. Zatim se u jed- nom trenutku saginje i trijumfalno dohvata svoj štap, pa se isprav- lja, odjednom snažan i visok, našavši fizičku ravnotežu svog stasa, zateže čvor na kravati (štap mu je preko ruke), opipava šiljkom štapa zarđalo, slomljeno koleno čunka, kao što se opipavaju otrovne gljive. Zatim vadi iz džepa parče novina i useknjuje se snažno, držeći glavu visoko kao petao koji će da zapeva, savija pažljivo to parče štampanog papira u koje se useknuo, savija ga pažljivo, na četvoro, na osmoro, kao da je u njemu zavijen zlatni prah, ili aspirin. Pomi- sliš: staviće ga u džep od prsluka, kraj sata. On ga međutim iznenada baca daleko od sebe, u stranu. Hartija se zaleprša kao ptica, boreći se za trenutak sa zemljinom težom, zatim pada naglo, kao kamen, i nestaje u rascvetalom glogu...

Moj otac je imao običaj da se ušmrkuje u novine. Iseckao bi na četvoro stranice *Neues Tageblatt*a i držao ih tako složene u spolj- njem džepu svog geroka. Onda bi se odjednom zaustavio nasred polja ili negde u šumi, stavio bi štap preko leve ruke i zatrubio bi kao lo- vački rog. Prvo jako, zatim još dva puta, slabije. Mogli ste ga čuti, osobito u šumi, predveče, na čitavu vrstu naokolo. Zatim bi savijao to parče pomalo jeretičkih novina i bacaio bi ga desno od sebe, u travu, među cveće. Tako bih ponekad, čuvajući krave gospodina Mol-

nara, negde daleko u Grofovskoj šumi, na mestima gde mi se činilo da nikada nije kročila ljudska noga, pronalazio parčad požutelog *Neues Tageblatt*a i pomislio bih u sebi, začuđen: I ovuda je lutao moj otac, nedavno.

Čitave dve godine posle njegovog odlaska, kada nam je već bilo jasno da se nikada više neće vratiti, našao sam na proplanku, daleko u Grofovskoj šumi, među travama i cvetovima različka, parče izbledelih novina i rekoh svojoj sestri Ani: »Gle, ovo je sve što je ostalo od našeg oca.«

ŠAJLOK I ANTISEMITIZAM

Pročitavši moj esej o *Mletačkom trgovcu*, jedan moj stari poznanik i prijatelj, Aron Alkalaj, zaključio je da sam ipak nešto važno prevideo i netačno ocenio, pa mi je doneo njujorški časopis *Jewish Currents* (Jevrejska strujanja) sa člankom pod naslovom *Šajlok i antisemitizam*; želeo je da o tome razmislim i nešto napišem. Pisac članka Moris U. Šapes (Schappes), bivši profesor Gradskog koledža (City College) u Njujorku, gde je, na katedri za engleski jezik, predavao o Šekspiru, sada jedan od urednika časopisa »*Jewish Currents*«, nalazi da *Mletački trgovac* podstiče antisemitske predrasude, da je antisemitizam ugrađen u samu strukturu dela i da se iz njega ne može odstraniti bez izneveravanja Sekspirovog teksta.

Zaista se mnogo šta može reći u prilog tom tvrđenju. Već kad se prvi put pojavi, Šajlok priznaje da plemenitog trgovca Antonija mrzi što je hrišćanin, a još više što davanjem novca na zajam bez interesa obara stopu kamata u Veneciji: tako Jevrejin otkriva i svoju versku intoleranciju i svoju gramžljivost. Kad njegova kći Džesika pobegne sa hrišćanskim džentlmenom Lorencom i kasetom punom očevih dukata i juvela, Šajlok poželi da ona bude mrtva pred njegovim nogama, a drago kamenje i dukati — na njoj ili pored nje. A da nije bilo mudre i pravdoljubive Porcije, on bi bez sažaljenja pustio Antonija da izdahne pod njegovim nožem.

I ostala lica — ne samo otmeni prijatelji Antoniovi — zar ne podstiču na antisemitizam: i priprosti sluga Šajlokov Lančelot, koji se žali da ga njegov đavo od gospodara mori glađu; i prostodušni a simpatični Gracijano, koji Šajloka naziva psećim Jevrejinom i traži da mu se od izrečene teške kazne ne pokloni ništa — osim užeta kojim će se obesiti; i Džesika, koja izjavljuje da se stidi što je kći svog oca; pa i Antonio, koji podseća na besmislenost i uzaludnost pokušaja da se smekša Šajlokovo »jevrejsko srce«.

Već bi to bilo dovoljno da gledalac *Mletačkog trgovca* — pogotovu Jevrejin koji je, doživевši makar samo posredno strahote

nacizma, stekao izoštreno čulo za napade na Jevreje — u delu oseti žaoku protiv naroda Jehovinog. Ali, po Šapesu, antisemitski otrov se ne nalazi u žaoki, nego u samoj kičmi drame. Kao dokaz mu služe najpre njen osnovni sukob, zatim dve scene po kojima se, kad se izdvoje iz konteksta, često pogrešno zaključuje da delo osuđuje nečovečno postupanje s Jevrejima i, naposljetku, to kako Šekspir prikazuje Šajlokov odnos prema kletvi koja prati jevrejski narod i kako uvlači sinagogu u Šajlokov okrutni obračun s Antoniom.

Osnovnim sukobom u *Mletačkom trgovcu* Šapes smatra *oprečnost između dva načina zajmljenja* (davanja u zajam), starog: iz ljubavi i prijateljstva, i novog: s uzimanjem kamata. Ovaj drugi je, u vidu bankarstva, postao i časno zanimanje, nevezano za religiju, i stub kapitalističkog sistema; ali Šekspir je razliku između dva ekonomska metoda pretvorio u sukob između hrišćanskog i jevrejskog načina zajmljenja, u razliku morala, religija i rasa.

Da je upravo u tome »suština drame« pokazuje, po Šapesu, scena u kojoj se Antoniovi prijatelji i saučesnici u otmici Džesike svirepo rugaju njenom pokradenom i napuštenom ocu; u toj sceni, »ključnoj za (uzaludne) pokušaje da se čitav komad protumači drukčije«, nalazi se »čuvena ,arija'« sa Šajlokovim insistiranjem na »fizičkom čoveštvu Jevreja« (»zar Jevrejini nema oči«) i isticanjem suprotnosti između jevrejske osvetoljubivosti i hrišćanskog milosrđa.

Na osoben način Šapes tumači i iduću scenu, kad Šajlok, čuvši da njegov prijatelj, Jevrejini Tubal, nije našao odbeglu Džesiku, zavapi — za dijamantom koji je stajao dve hiljade dukata i doda: »Kletva nikad nije pala na naš narod do sada; nikad je nisam osetio do sada.« U tome Šapes vidi Šekspirov »čudovišno prevejani« način da pokaže kako Šajlok kao prokletstvo ne oseća to što Jevreje proganjaju zbog njihove vere, nego — materijalni gubitak! A kada Tubal odlazi, Šajlok mu kao mesto gde će se sastati radi dovršenja plana o uništenju Antonija označuje — sinagogu. »Da li je (pita Šapes) potrebno dalje objašnjavati kako Šekspir pakuje karte ne protiv jednog Jevrejina, Šajloka, nego protiv Jevreja uopšte?«

Mislim da jeste, da je neophodno to pitanje dalje objašnjavati i dokraja raspraviti.

2

Onim komentatorima, naročito jevrejskim, koji pokušavaju da dokažu kako se u *Mletačkom trgovcu* osuđuje antisemitizam, Šapes prebacuje da određena mesta izdvajaju iz celine pa ih jednostrano tumače. Međutim, takvog jednostranog, u jednom određenom pravcu usmerenog, čitanja i citiranja ima i u Šapesa. Uzmimo *pitanje osnovnog sukoba*. Nema sumnje da su njegovi nosioci Antonio i Šajlok, hrišćanin i Jevrejini, protivnik i pobornik uzimanja kamata. Istina je i da se njih dvojica mrze. Ali da je samo to predmet osnov-

nog sukoba, zar bi ugledni »kraljevski trgovac« uopšte pristao da traži i primi zajam od takvog načelnog protivnika, zar bi Šajlok upravo njemu nudio zajam *bez kamata*, za potpis na jednoj »šaljivoj obveznici«, šaljivoj već po tome što obavezuje na odštetu koja nema nikakvog izgleda da bude naplaćena?

Šapes citira Antoniovo mišljenje o razlozima neprijateljstva između njega i Šajloka:

*On hoće život moj; a znam i zašto:
Od njegovih sam spasao rokova
Mnoge koji su mi se žalili,
Zato me mrzi.*

I u tome Šapes vidi samo podsećanje na ono što je on označio kao osnovni sukob. Međutim, tu uopšte nije reč o običnim kamatama, nego o zelenašenju! Može li se pretpostaviti da su, prema Šekspirovoj zamisli, kamate u Veneciji uzimali samo Jevreji? Da to nisu činili i hrišćani koji su se bavili tim poslom, da Antonio nije bio izuzetak među zajmodavcima, Šajlok ne bi mogao reći da će, kad Antonija više ne bude u Veneciji, moći »trgovati kako on hoće«. Spasavajući Šajlokove dužnike od njegovih »rokova« (*forfeitures*, što znači: propušteni, istekli rokovi), Antonio ih ne oslobađa plaćanja ugovorenih kamata, nego one mnogo teže obaveze predviđene za slučaj da se dug ne isplati o roku. Prema tome, ni osnovni sukob, čiji su nosioci Antonio i Šajlok, nije sukob između hrišćanina koji zajmi besplatno i Jevrejina koji naplaćuje kamatu, nego između *spasioca koji pritiče u pomoć čoveku u nevolji i lihvara koji se tom nevoljom koristi*.

Priznajem da se time ne može pobiti teza o antisemitizmu *Mletačkog trgovca*. Ne može se, isto tako, poreći da Šekspir zaista polazi od, popularne u ono doba, predstave o Jevrejину kao nenasitom gramžljivcu bez savesti i samilosti, predstave koja nije bila zasnovana na stvarnom poznavanju Jevreja, pogotovu ne u Engleskoj, iz koje su oni već tri veka pre postanka *Mletačkog trgovca* bili proterani (1290), nego na priči o Judi Iskariotu, koji je izdao Hrista za trideset srebrnjaka, i na izmišljotinama onih koji su Jevreje pljačkali i progonili.

I Šekspirov Šajlok ima mnogo crta takvog Jevrejina, već i na samom početku drame; ipak manje nego što Šapes u njemu nalazi. Pripisujući mu đavolsku pakost već pri prvoj pojavi, Šapes taj lik umanjuje i intelektualno i moralno, i oduzima mu ono čime se on razlikuje od drugih sličnih likova, čime se Šekspirovi likovi uopšte odlikuju: *razvoj* u toku samog zbivanja, pred očima gledalaca.

Tačno je da Šajlok, čim ugleda Antonija, kaže: »Ako ga mognem jednom ščepati, svoju ću staru zasititi mržnju.« Šapes to smatra značajnim *protivdokazom* tvrđenju da Šajlok funtu mesa zahteva tek posle Džesikinog bekstva. Besmislenost takvog tvrđenja Šapesu

potvrđuje i Džesikina (kasnija) izjava da se njen otac već ranije kleo da bi više voleo Antoniovo meso nego svotu dvadeset puta veću od njegovog duga. Ipak su to samo reči koje potvrđuju da Šajlok Antonija mrzi (kao i Antonio Šajloka). I mada sam Šajlok pita »Zar mrzi ko ne želi ubiti«, ipak je podalek put od takvih izliva mržnje do rešenosti na ubistvo. Ako je Šekspir prvim susretom Šajloka i Antonija hteo da pokaže kako u Jevrejina nema ničeg jačeg od srebrnoljublja (prve Šajlokove reči su »Tri hiljade dukata«) i mržnje (spazivši Antonija, on kaže: »Mrzim ga jer je hrišćanin«), onda se ta scena u svom daljem razvoju otrgla ispod vlasti autorove: jer Šajlok se odriče kamata — zato što želi da on i Antonio budu prijatelji — a, praktično, i odštete jer je ne samo nevraćanje duga o roku tako malo verovatno da niko razuman s tim neće računati, nego i funta Antoniovog mesa, ugovorena kao odšteta, ne vredi ni »koliko meso ovnujsko, il kozje, il goveđe«. Prema tome, ako je iskren, taj bi Šajlok morao biti nekakav lakomisleni rasipnik (a takav on nije), a ako se pretvara — do te mere već sad obuzet paklenom mržnjom i mišlju na ubistvo da bi svi njegovi budući plannovi i postupci bili samo ponavljanje bez ikakvog porasta i uspona (a takva nije Šekspirova dramaturgija).

Ako pak pretpostavimo da Šajlok nije ni bezazleno jagnje, ispunjeno, odjednom, ljubavlju mesto mržnjom, ni krvožedan vuk, čija je svaka pomisao umorstvo, onda se kupovanje Antoniovog potpisa za vrednost otpalih kamata može razumeti kao zadovoljavanje jedne čudi (a možda i nečeg dubljeg i jačeg, jedne potrebe): mogućnosti da se na Rialtu, gde ga je Antonio javno vređao, pohvali kako se taj isti gordi »kraljevski trgovac« našao u situaciji da kod njega, prezrenog Jevrejina, založi funtu svoga gospodskog mesa. Raspon od scene sa takvim načinom »osvete« do one u sudnici, gde Šajlok oštri nož i odbija da ičim spreči Antoniovu smrt od krvavljenja — obuhvata proces dehumanizacije Šajlokove ličnosti, njegovog preobražaja od običnog lihvara u smišljenog, nemilosrdnog ubicu. U tom procesu i Džesikino odbegavanje, i bezočno potkrađanje oca, i svirepo rугanje onih koji su joj u tome pomagali, imaju svoje mesto i funkciju: ako ništa drugo, to su poslednje kapi u čaši koja se puni gorke-slatkim napitkom osvete.

3

*Ti si me psetom nazivao kada
Razloga za to nisi imao;
Pa kad sam pseto, čuvaj mi se zuba!*

U tim rečima, koje Šajlok kaže Antoniju posle uzaludnog tražanja za odbeglom ćerkom i zakletve u sinagogi, sažet je onaj proces njegove dehumanizacije. Nisu ga psetom samo nazivali, i Antonio i Salanio, i Salarino i Gracijano, nego su tako *i postupali*

s njim, pljuvali ga, udarali nogom. A na suđenju, pošto je on sam prihvatio nametnutu mu ulogu psa i pokazao zube, Gracijano ovako opisuje dovršenu transformaciju:

*Tvoj je pseći duh
U vuku bio kojeg obesiše
Jer zakla čoveka; sa vešala je
Grozna mu duša spuznula u tebe
U grešnoj majci dok si ležao,
Jer želje su ti vučje, krvave,
Nenasite i grabljive.*

Međutim, tu pseću i vučju dušu Šajlok nije dobio u utrobi majčinoj, nije se s njom rodio; nju je *stekao »trgujući«* s hrišćanima na njihov način, po njihovom primeru i njihovim zakonima. Šapes je očigledno smatrao nevažnim, pa zato nije ni citirao ono što Antonio, odmah posle navedene rečenice o poreklu Šajlokove mržnje, kaže Salarinu, koji je pokušao da ga teži intervencijom Duždevom:

*Dužd ne može tok zakona da preči.
Ako se povlastice koje stranci
Kod nas imadu nekom odreknu,
Na pravdu države će pasti ljaga.
Jer gradu dobit nosi trgovina
Sa svima narodima.*

Zakon prema kojem je i Dužd nemoćan, a koji, štiteći trgovinu i dobit (the trade and profit) venecijanske države, daje za pravo lihvaru, a ne zajmodavcu iz hrišćanske ljubavi i prijateljstva — taj zakon su doneli hrišćani.

Duždeva nemoć se još očiglednije potvrđuje kad, u sceni suđenja, na njegov poziv da bude milostiv, Šajlok odvratil:

*Međ vama
Robova kupljenih je tma i ti vam,
Ko vaši magarci i psi i mazge,
Niske i ropske vrše poslove
Jer ste ih kupili. Pa da vam kažem:
»Ta pustite ih...«*

— — — — —
»Ti robovi su, reći ćete, naši!«

Na taj Šajlokov argument o suštinskoj srodnosti između gospodara robova, koji su njegovi jer ih je kupio, i Šajloka, kome se Antonio sam prodao, primivši cenu za koju su se bili pogodili, ni Antonio sa svojim prijateljima ni sam Dužd nemaju šta da odgovore. Šajlok je svestan da su njegovi postupci u potpunom skladu i s njihovim zakonskim propisima i s njihovim moralom, da se ni njegov način davanja zajma i ugovaranja odštete u osnovi *ne razlikuje od njihovog.*^{*}) A zar nije isto tako istinita i njegova izjava, u replici koju Šapes podrugljivo naziva »čuvenom arijom«, da je u svemu što je činio samo sledio njihov primer i da će, kao što je »trgovao« i bogatio se na njihov način, na njihov način i da se sveti?

»Ako smo u svemu ostalom kao vi, hoćemo i u tome da budemo slični vama. Ako Jevrejin uvredi hrišćanina, šta je njegova poniznost? Osveta. Ako hrišćanin uvredi Jevrejina, šta treba da bude njegovo strpljenje, po hrišćanskom primeru? Bogme, osveta!«

Teško je ne složiti se sa Šapesovom konstatacijom da, u trenutku kad Šajlok, na suđenju, odbija da išta učini na šta ga ne primorava obveznica, makar to Antoniju spaslo život, niko u gledalištu ne može biti za opakog Šajloka i ne želeći njegov poraz. Ali Gracijano nije u pravu kada tvrdi da se Šajlok rodio kao moralna nakaza, ni Šapes kada dokazuje da ga Šekspir takvim predstavlja od samog početka. Šajlok takav postaje. Pošao je tim putem, *nagnan od onih koji su mu neopravdano odriicali ljudskost.*

*Ti si me psetom nazivao kada
Razloga za to nisi imao.*

---

^{*}) U svom izboru tekstova iz Šekspirovog vremena (*Život u Šekspirovoj Engleskoj*, 1911) Dover Vilson donosi i jedan odlomak o hrišćanskim zelenašima od Tomasa Lodža (Th. Lodge), književnika i pravnika, čiji je i pamflet *Uzbuna protiv zelenaša* (1584). U odlomku koji je odabrao Vilson, a koji je iz spisa objavljenog 1596, iste godine kad je, najverovatnije, i *Mletački trgovac* prvi put prikazan, naročito su zanimljiva mesta o odšteti u slučaju neplaćanja o roku. »Ako dužnik propusti rok, ne dao bog da lihvar uzme odštetu, on neće da se bogati na način zbog kojeg bi ga drugi proklinjali; ali budući da ljudi moraju da žive i da smo bezverci ako se ne staramo o svojim porodicama, on se zadovoljava onim što mu pripada: samo jedan list, neku malenkost sa ovog ili onog imanja, koja vredi koliko i glavnina i desetstruki interes skupa — to je za gospodina lako da dá, a za njega razložno da primi«. (...) »Propusti li dužnik svoj rok — »Dobro (reći će on), iz samilosti ću se pritrpeti ako mi samo platite kamate« u međuvremenu zatražiće (a da to onaj nesrećnik i ne zna) prethodnu sudsku zabranu, pa ako i drugi put propusti rok (na šta ga on navede neprimetnim ohrabivanjem), on ga izbaci kao lakomisljenog mladića, ali ga ipak, kao hrišćanin, ostavlja na slobodi i iz samilosti pristaje da se zadovolji njegovom imovinom«.

Ne brani se tu Šajlok od optužbe, nego ukazuje na vinovnike svog preobražaja u nečoveka.

4

Od samog početka, od svoje prve rečenice — »Tri hiljade dukata« — koja navešćuje kletvenika novog vladara veka, Ledi Pekunije, Šajlok je obeležen: na njemu je žig njegovog lihvarskog zanimanja, koje ga deformiše i dehumanizira. Na kraju ta deformacija, koja *briše razlike između ovaca i zlata* što se takođe »brzo koti«, pa i *između robe i živog čoveka* čije je telo takođe »njegovo jer ga je kupio«, dostiže stepen najbezočnijeg nečoveštva. Ali i u nečovečnom Jevrejину-lihvaru *Šekspir vidi i oseća čoveka!*

Samo njegovo zanimanje ne izdvaja Šajloka od njegove (hrišćanske) sredine; on se ne oseća obeleženim kao lihvar, nego kao progonjeni Jevrejin. Ali trpljenje, za koje kaže da je »beleg njegovog roda«, on ne prihvata. Iako veli da je vredanja i ponižavanja »trpeo sležući ramenima«, Šajlok se, uveren da Jevrejin nije ništa gori, pa u osnovi ni drukčiji čovek od ostalih, uporno buni i ogorčeno *bori za svoje ljudsko dostojanstvo*. I iz toga što neće da oprostí Antoniju, koji »mrzi njegovu svetu naciju« i koji ga pred drugim trgovcima ponižava do skota, iz toga što se čudi otkud Antonio može od njega da traži nekakvu ljudsku uslugu kad se prema njemu ponaša tako neljudski:

*...da, baš vi,
Na moju bradu što ste pljuvali,
Nogom me udarali, kao što se
Sa svoga praga tera tuđe pseto,
Vi novac tražite. Pa šta da kažem?
Ne bi li trebalo da pitam sad:
»Zar pseto ima novaca?«*

— iz toga već jasno progovara uvređeni glas ranjenog, ali neporaženog, revoltiranog ljudskog dostojanstva.

Utoj borbi Šajlok ne pokušava samo da uništi svoje protivnike. Njega naročito vređa što ga Antonio onako sramoti na Rialtu, »baš gde se skuplja trgovaca tma«, jer mu je stalo do toga da bude njima ravan i od njih cenjen. Iako se, čuvajući svoje jevrejske običaje i veru, od hrišćana donekle ograđuje, ipak napósletku prihvati Basaniov poziv na večeru. Da li samo iz mržnje, kako kaže svojoj kćeri? Ili i iz potajne, nepriznate želje za uspostavljanjem nekih ljudskih odnosa u kojima bi se one nepodnošljive uvrede mogle zaboraviti?

Ako je u njega bilo i takve težnje, ona je grubo i podlo izigrana. Napušten i opljačkan od »svog mesa i krvi« — je li čudo

što kćer proklinje, što želi da je vidi mrtvu, što mu se kao jedini melem za ljutu ranu ukazuje mogućnost da se osveti na mesu i krvi jednog od onih koji su mu tu ranu zadali? Mladi Vijetnamac, čijeg su oca ugnjetači njegovog naroda mučili tako da je ostao invalid, a koji je pogubljen zbog pokušaja atentata na američkog ministra odbrane, napisao je pred smrt u svojoj biografiji: »Mržnja i osveta su urezane u moje srce.« Mržnja i osveta! Da srce Šajlokovo nije uvek bilo ispunjeno samo time proizlazi i iz njegove »čuvene arije« :

Zar Jevrejin nema oči? Zar Jevrejin nema ruke, organe, udove, čula, naklonosti, strasti? Zar se ne hrani istim jelima i ne ranjava ga isto oružje? ...

u kojoj se ne ističe samo fizička jednakost sa hrišćanima nego i to da su Jevreji dotad *zaostajali za svojim hrišćanskim uzorima upravo u osvetoljublju i opakosti*; tek sad je Šajlok rešen da se i u tome izjednači s njima, još više: »Opakost kojoj me vi učite ja ću izvršiti i verujte mi da ću nadmašiti učitelje svoje!«

A kad se u sinagogi zakune svetim šabatom da će uzeti »skupo plaćeno« meso svog protivnika — zar i to ne čini zato što se plaši da bi inače molbe ipak mogle smekšati njegovo »tvrdo« jevrejsko srce? S tom zakletvom on će moći ne samo Antonija da izjednači s pacovom (za čije uništenje ne žali da žrtvuje ni deset hiljada dukata), kao što Antonio i njegovi prijatelji njega izjednačuju sa psom i vukom a svoje robove s magarcima, psima i mazgama, nego i da Porcijin poziv na blagost i milosrđe odbije kao navođenje na krivokletstvo.

Mada se zbog tih Šajlokovih postupaka gledaoci moraju opredeliti protiv njega, ipak je teško u tim provalama mržnje i žeđi za osvetom prečuti krik namučenog čoveka kome su teško povredili njegovo ljudsko dostojanstvo i čiju ranu stalno pozleđuju, draže je do krvi, do ogoljenih živaca, sve dok izbezumljena žrtva ne počne da se brani napadanjem, zadavanjem udaraca čija će svirepost po mogućstvu prevazići svirepost njenih mučitelja. Tako nečovečni jevrejski lihvar izrasta do tragične veličine jedne Medeje, koja ubija rođenu decu ne bi li nevernom Jasonu nanela bol ravan sopstvenom; i tako postaje razumljivo zašto Hajne tog krvožednog osvetnika naziva *die respektabelste Person* u komadu (posle Porcije).

5

Eto kakva sve mogu biti reagovanja na gledanje tog »u svojoj srži antisemitskog« komada.

Mletački trgovac se sastoji od *jednog procesa i jednog sna*, iz dramatične istorije progonjenog Jevrejina, utkane u satiru na

zelenošnje, i komedije o veselim devojkama-udovicama belmontskim. Proces (tok) dehumanizacije čoveka kulminira u procesu (suđenju) formalno mletačkom trgovcu, spasiocu ljudi u nevolji, a stvarno Jevrejину-lihvaru, eksploatatoru njihovih nepri-lik; san je čarobna zvezdana noć muzike i ljubavi u Belmontu.

Da je presuda Šajloku pravni apsurd, da Porcija, taj »učeni doktor«, koji je izjavio da

*nema sile te
U Mlecima izvrnuti da može
Utvrđen zakon,*

taj zakon izvrće i izigrava na način koji, jer se protivi najobičnijoj logici, ne može da padne na pamet ni Antoniju, ni Duždu, niti ikom od onih koji žele da mu pomognu — to su komentatori otkrili već poodavno. Da li je i Šekspir bio svestan toga da Porcija čini baš ono što je proglasila nedopustivim: da »radi Pravde velike učini malu krivdu«, da ona čini čak i veliku krivdu uskraćujući Jevrejину odštetu koja je, po njenom sopstvenom priznanju, u potpunom skladu sa smislom i duhom zakona — da li je i autor to video i hteo da kaže, ne znam i ne smatram važnim. Važno je da iz zbivanja proizlazi jedno od dvoga: zakon ili ovlašćuje Šajloka da prolije Antoniovu krv — ako mu daje pravo da iseče funtu njegovog mesa; ili je. — ako zabranjuje radnju neizbežnu za ostvarivanje priznatog mu prava — apsurdan. A upravo taj apsurdni zakon, tu čarobnu formulu pomoću koje *Lady Pecunia*, u čijoj su vlasti oni svi, i Jevreji i hrišćani, njih, kao kakva Kirka, pretvara u zveri ili stvari, ili tegleću stoku, u robu ili zamenu za magarce, pse i mazge, taj apsurd usled kojeg se i trgovina, nekad zanimanje odvažnih putnika i moreplovaca, izvrgla u niz nečoveštava radi većeg profita, upravo taj apsurd Šekspir svojom redukcijom *ad absurdum* izobličuje u *Mletačkom trgovcu*.

Mogao bi neko zapitati: ako Šekspir zaista nije imao anti-semitskih namera, zašto je onda od lihvara načinio Jevrejina, a ne hrišćanina, kakvi su i bili lihvari u njegovoj Engleskoj? Odgovor može biti samo nagađanje. Pre svega, mislim da on nije ni mogao od Šajloka »načiniti« Jevrejina jer je Šajlok to već bio u njegovom izvoru. (Ne znam na čemu se zasniva Šapesovo tvrđenje da je Šekspir to »učinio namerno, jer u njegovom izvoru lihvar koji traži funtu mesa *nije* bio Jevrejín«; u noveli *Il Pecorone*, koja se smatra jednim od izvora *Mletačkog trgovca*, lihvar jeste Jevrejín.) Drugi razlog zašto mu se Jevrejín mogao učiniti podesnijim verovatno je u mogućnosti da lihvarev nečovečni zahtev motiviše mržnjom koja nije prouzrokovana samo oprečnim materijalnim interesom, samo Antoniovim osujećivanjem Šajlokovih superprofita. Antonio doduše veli da ga Šajlok mrzi jer je njegove dužnike

izbavljao od plaćanja odštete. Šajlok, međutim, ima drugo objašnjenje:

*On me je sramotio, oštetio me za pola miliona.
Smejavao se mojim gubicima, rugao mojim dobitcima, ružio
je moju naciju, ometao moje poslove, odbijao od mene
moje prijatelje, podjarivao protiv mene neprijatelje —
a zbog čega? Zbog toga što sam Jevrejin!*

Kao što rasna mržnja, i verska netrpeljivost je iracionalnija, i stoga neobuzdanija, fanatičnija nego mržnja zbog osujećenog koristoljublja.

Najznačajnijim mi se čini treći razlog, koji proizlazi iz drugog. Mrzeći Šajloka zbog toga što je Jevrejin, Antonio i njegovi prijatelji se prema njemu ne odnose kao prema drukčijem čoveku, možda manje vrednih, nesimpatičnih osobina, nego kao prema nečoveku, biću po prirodi lišenom ljudskosti, kao prema »psetu nedokletom«, prema nečemu što ne zaslužuje da živi s ljudima, što treba uništavati kao gamad. No ta mržnja nije bez veze sa koristoljubivim motivima. Šekspir je nazreo kako nezadovoljena ili osujećena pohlepa mobilise mržnju prema tuđinu: i prema onim nerazvijenijim narodima koji se opiru tome da budu upotrebljeni kao jeftina ili besplatna radna snaga za »niske i ropske« poslove, iako su, kao »niža rasa« jedino za to sposobni; i prema onim razvijenijim koji postaju najopasniji konkurenti: njima se ne mogu određi sposobnosti, ali im se mogu pripisati sva nečoveštva koja izazivaju opravdani gnev podjarmljenih i eksploatisanih, i sva krivica za njihove patnje.

Šajlok svakako pripada ovoj drugoj kategoriji objekata rasne mržnje. Da je Šekspir tu mržnju odobravao, da je bio na strani izrazitih antisemita Salanija ili Salarina, on ih ne bi prikazao kao gotovane u kojih gospodstva lakomislenost i gordost pretežu nad ljudskom plemenitosti i dostojanstvom. (I Porcija je milosrdnija na rečima nego na delu.)

Naprotiv, Šajlok, pored toga što nije gotovan, iako je u izvesnom smislu parazit, ni u jednom trenutku, ni likovanja ni poraza, nije bez ljudskog dostojanstva. Mada njegovi protivnici s njim ne postupaju kao sa čovekom — što čoveka koji to još jeste najviše vređa i najteže se prašta — on se nikad ne ponaša ropski. Svom jadu daje oduška u kukanju kad je sam s Tubalom; inače vređanja ili stoički otrpi ili im se strasno suprotstavi. U prvom susretu glavnih antagonista može se desiti da Antonio svojim izlivima mržnje i prezira (»đavo«, »duša zla«, »I opet bih te mogao onako nazvati, pljuvati i gaziti«) i svojim nadmenim nuđenjem kamata i odštete kakva se uzima od neprijatelja pobudi manje poštovanja nego Šajlok svojim uzdržanim, ali iz dubine poteklim prekorima:

*Ne bi li trebalo da kažem sad:
»Zar pseto ima novaca? I otkud
Da pas na zajam da tri hiljade?«
Il treba sad, duboko sagnuvši se,
Da ropskim glasom, ustavivši dah,
Ponizno šapućem:
Gospodine moj lepi! Prošle srede
Pljuvali ste me, a tog i tog dana
Lupili nogom, drugog dana opet
Nazvali psetom; za te ljubaznosti
Pozajmljujem vam toliko i toliko?*

Ni kad je poražen, kad mu je glava u torbi i kad mu nije dobro, on ne moli za milost, nego za to da može da ode.

Cilj ovog članka nije da bude ni apoteoza Šekspira ni apologija *Mletačkog trgovca*. Ne tvrdim da je delo savršeno i da nikakve kritičke primedbe ne mogu biti opravdane. Ali njegov nedostatak zacemento nije u tome što bi Šajlok bio prikazan jednostrano i pristrasno. To bi se pre moglo reći za Antonija. Ne samo što on ima dvaput manje teksta nego Šajlok, on je i nekako pasivan i, mada je naslovni lik i mada u jednom trenutku njegov život visi o koncu, njegova drama ostaje neobrađena. Dok je prezreni Jevrejin duboko doživljen i potpuno oživljen, ugledni kraljevski trgovac je samo skiciran i retuširan. U početku nije više nego prijatelj Basaniov (čiji je tekst takođe preko dvaput veći od njegovog); kad sazna za propast svojih lađa, obeshrabren je, moli Šajloka da bude milostiv, ali bez kajanja za teške uvrede koje mu je naneo; na suđenju se teši time što neće pod starost živeti u bedi; a na kraju je opet u senci svog prijatelja. Da je izgubio parnicu i da mu je Basanio morao napisati epitaf (kao što ga je Antonio molio), on bi mogao da glasi: »Ovde leži kraljevski trgovac koji je hrabro dao život da bi pomogao svom prijatelju i da se ne bi nanela šteta trgovini i profitu venecijanske države.« Mada je video na kakvoj se »pravdi« zasniva prosperitet te države, on ne shvata potpuno igru koja se igra na tom »svetu-pozornici«, pa ni svoju i Šajlokovu žalosnu ulogu u njoj.

Svakako to nije mogao do kraja sagledati ni Šekspir; nije dakle čudo što je Antonio, daleko više nego Šekspir, nesposoban da uvidi svoj deo krivice za Šajlokovu ostrvljenost i što ima tako malo razumevanja za njegovo stradanje.

Ipak mi se čini da »nedostaci« u tom Šekspirovom delu ne proizlaze samo iz njegovog neizbežno ograničenog poimanja istorijske stvarnosti. Rastrzan između »svojih strepnji« i »snova o budućnosti« (o čemu govori u sonetu 107: »Ni strepnje moje ni velikog sveta proročka duša što budućnost sanja«) on je u to

doba verovatno, uznemiren i umoran od crnih slutnji zasnovanih na stvarnosti koju je »tako pažljivo kupovao«, njima privremeno okrenuo leđa da bi potražio odmora i utočište u snu o onom za čim je žudeo. A da »lepo brdo« tog sna ne bi ostalo pusto, morao ga je naseliti tvorevinama svoje mašte, drukčijim nego što su ljudi ružne i tužne stvarnosti; morao je i druge »ostatke budnog života« preinačiti, prilagoditi potrebama i logici sna kako ovaj ne bi pošao neželjenim tokom. Da je to zaista činio vidi se i po tome kako se Šajlok pretvara u senku, u daleku uspomenu (u V činu), a Porcijina pravnička smicalica u »dobro delo«, kako se Antoniove potonule lađe neoštećene vraćaju u luku i kako Porcija nestašno uskraćuje svako razumno objašnjenje tog neočekivanog preokreta: tako piše crno na belo u jednom pismu, »a kakvim čudnim slučajem sam ja to pismo dobila, to neću reći«. Otuda su u *Mletačkom trgovcu*«, kao u nekom filmu u kojem se živi glumci pojavljuju zajedno sa crtanim likovima, jedna lica, kao Šajlok, trodimenzionalna, od krvi i mesa, a druga, na primer dobra vila Porcija ili melanholični Antonio, puni protivrečja, od one »grade od koje sni se grade«.

To sve daje mogućnost za raznolika, pa i sasvim oprečna, tumačenja. Zbog toga se i odluka Orsona Velsa da već oglašeno izvođenje *Mletačkog trgovca* u Londonu otkaže i tako ne ostvari svoju davnašnju želju da igra Šajloka, jer su se u to vreme, 1960, u raznim krajevima sveta ponovo pojavili kukasti krstovi, može pozdraviti kao plemenit i human gest. Ali od toga gesta do Šapesove preporuke da se tako postupi i u drugim zemljama, svima osim Izraela, a da ta drama, dok god antisemitizam ne bude stvar prošlosti, ostane na policama za knjige — velik je skok, i to, po mom uverenju, skok u jamu koju bi Jevreji iskopali sami sebi. Jer to bi značilo prepustiti delo velikog humaniste rasistima i *kju-klaks-klanovcima*. A Šekspir, svojim snom o veku čovečnog čoveka i svojim prikazom nečovečnog lihvarinja i neljudske verske i rasne mržnje na početku viševjekovne vladavine Ledi Pekunije, nije »pakovao karte protiv Jevreja«. I kad Šajloka kreiraju glumci onako kako ga je kreirao Raša Plaović u Beogradu ili Ante Vican u Mostaru, pred gledaocima kakvi su jugoslovenski, onda te predstave, uveren sam, mogu da podstiču samo na osudu nečoveštava, među kojima antisemitizam zacemento nije najmanji, i na poštovanje čoveka u svim ljudima, ma kakve rase, narodnosti ili vere bili.

TIJU JERUHAM

Tiju Jeruham se već nekoliko puta podvukao pod krevet, psujući i proklinjući svoj »pseći« život, »vidas di peros«, pobacao sa stolica odelo i sve ostalo što je bilo na njima, zagledao i ruke zavukao u obadve cipele, ali drugu čarapu nikako nije mogao da nađe.

Onda je seo da razmišlja, polako i natenane da razmišlja: kako je radio kad se sinoć svlačio?

Prvo je, dakle, svukao kaput. Pogledao je prema stolici i — tačno: kaput je ležao nedaleko od te stolice, na podu. (To ga je sad bacio, kad je počeo da traži čarapu.) Prsluk je ležao do njega, pantalone jedno dva metra desno; kravata je bila na stolu, a košulja virila ispod otomana. (Ona se to smakla kad je pomakao otoman da vidi nije li čarapa pala ispod njega.) Dakle: sve je bilo na svom mestu.

A onda je došao zet. Ne, nije zet, već unuk. (Koji li to unuk beše? — Uglavnom, bio je unuk.) Došao je da javi da je Mušiko dobio ospice pa da baba odmah dođe. »Idi«, rekao joj je onda tiju Jeruham i slegnuo ramenima, mireći se sa neizbežnim.

Baba Mazal je, i ne sačekavši njegovo odobrenje, već prebacila šal preko leđa i pošla. Na to je on, očito ljut, progundao: »I l g u e r k o k e t i j e v i« (nosi te đavo) i svašta joj poželeo.

Da: svašta joj poželeo i kad se do jutra nije vratila, dopunio je te želje novim: da putem noge prebije, da slomije vrat, ne isključujući pri tom ni samu smrt kao možda — o tome je ipak zadržao pravo da još malo razmisli — kao, možda, jedino pravedno okajanje za takvu krivicu.

Kolebanje oko kazne koju baba zaslužuje omelo je malo tiju Jeruhama u tom njegovom sistematskom razmišljanju o toku i poretku sinoćnjeg svlačenja.

Ali sa malo truda ipak se dosetio gde je stao. Da: došao je bio do košulje. Dobro. Gde je košulja? — Eno je: ispod otomana.

U redu. Znači: on je taman svlačio košulju kad je baba pošla. Bilo mu je krivo, ljutio se, ali, na njegovu nesreću, on se pri tom i dalje svlačio.

E, to vidite, taj istovremeni rad: svlačenje i srdnja, pokazao se kao neumesan.

Nije čudo što onda nije mogao da zapamti šta je i kako je radio za to vreme. Jedino se toga seća da je, kad je ljutnja bila na vrhuncu, pošao do ormara da uzme teglu sa slatkim — jer malo slatkog uvek mu dobro čini kad se tako u samoći ljuti. Sad je tiju Jeruham pogledao ormar i — šta mislite: čarapa je visila ispod one tegle!...

To ga je razvedrilo. Malo vežbe u sistematskom i logičnom razmišljanju čini kao neku gimnastiku duha i to osveži čoveka. Tako je taj dan još mogao da protекne obično i u miru, ali onda su došle druge nedaće.

Tiju Jeruham se umio, mašio se rukom za čiviluk pored umivaonika, ali na njemu nije bilo ni traga od nekog peškira.

Sad zamislite kako to izgleda: čovek umiven, sa lica mu kaplje voda, on ne može zbog sapunice da otvori oči i u tom stanju treba još da traži i peškir!

I, razume se, spotakao se. Spotakao se o babine nanule, šta li, tamo pred kuhinjskim vratima, te zamalo nije napravio pačaris od onog posuđa koje je, još neoprano, ostalo posle večere.

Osim toga, tiju Jeruham nije mogao da nađe gde je njegova Mazal ostavila špirit, te je tako ostao sabajle bez svoje kafe.

Naravno: i kravata mu ostala nezavezana, jer je to njen posao, pa i cipele je navukao neočišćene, i šta da vam dalje ređam! Pogledao je na postelju koja će sad bogzna koliko dana ostati tako nerazmeštena i — zgadilo mu se. Zgadilo mu se, ljudi moji, što mu je kuća u takvom neredu, sve zapušteno i razbacano, svuda za prst i dva debeo sloj prašine, i prosto je pobegao od kuće.

Lepo je to kazano: od kuće. Ali pitajte tiju Jeruhama šta on na to kaže. »Hm, jazbina je to«, reći će vam on, »da se čovek zaplače!«

I on je gotov da zapiće. Eto, sad bi prosto zaplakao. Nešto mu je došlo u podgrlac i traži oduške. Pa bar da ima koga, kome bi se pojedao! Tiju Jeruham se obazire neće li naći nekog poznanika, ali se ni na koga nije nanerio.

Ali i šta će mu? Ide on pravo babi da sa njom raspravi sve to. Jednom za svagda! Da vidi je li ostalo još malo mozga u toj glavi. Ima li ta žena očiju, ima li stida? Priznaje li ona njega još za svoga muža ili ne priznaje? Da, najpre i pre svega, da rasprave to: da li ona njega još uvek priznaje za svog zakonitog muža? I spremio je i smislio šta će joj tom prilikom reći: »Jesmo li mi, budalo matora, izrodili tu decu zato da im doveka robujemo?!«... Ništa drugo, samo to. Na to pitanje mora ona njemu da odgovori. Ima li kraja tom robovanju?... »Dokle?« pitaće je. »Molim te, hoću da znam: dokle?«...

Tu se tiju Jeruham malo trgao, jer je to »dokle« izgovorio glasno pa se uplašio da ga ko ne čuje. Onda je lupio o kaldrmu svojom teškom budžom, koja mu je ostala više kao simbol nekadašnjeg njegovog blagostanja, te je više šeta no što se oslanja na nju; pogledao je niz svoj crno-zeleno-sivo-zlatno-žučkasti redengot i stresao prašinu sa revera; namestio čvršće svoj nekadašnji slamni šešir; već svoje brkove i isto tako sede, čupave obrve, nadnesene nad oči neodređene, vodene boje, nije morao da pričvršćuje. On ih samo pogladi — kako se to već čini kad se donose velike i sudbonosne odluke — i onda produži odlučno svojim sitnim koracima. . .

Kakav li to mladić izmiče jutros rano tako hitno preko pijace? Vidite li kako peševi njegova kaputa nestašno lepršaju? Čujete li kako kaldrma pršti pod udarima njegova štapa? Vidite li kako mu se svako sklanja s puta?

Nije to nikakav mladić, već je glavom tiju Jeruham. Danas on ne zaustavlja nijednog seljaka da proveri »kako stoji pijaca«; nigde ne zastaje da izmeni misli o krizi i skupoći; ni s kim ne raspravlja o novoj taktici h a h a m a, koji sad skuplja svoju platu od parohijana u nedeljnim otplatama, l a s i m a n a d a, te im nikako ne daje da predahnu. On žuri da raspravi svoj veliki spor sa babom.

Pravo ima tiju Jeruham što toliko žuri. Jer i ljutina je nešto sa čim valja ekonomisati. Nije sve u tome da čovek praska i da se džapa, nego tu valja nešto i postići. Jer i protivnička strana ima svoje oružje. I tu, brate moj, ne odlučuje ni srce, ni razum, nego tehnika. Nije tu glavno jesi li ti uvređen i da li te nešto boli, već je glavno da li ti umeš od toga da napraviš svoj argumenaf!

E, u tom pogledu nam tiju Jeruham ne stoji baš najsajnije. I tako: slaba mu tehnika, a stradanja su teška. On nekako više operiše pogledima nego rečima. Pa i ti pogledi češće su očajnički i molećivi umesto da sevaju munjama i pogađaju gromovima. Ništa tu ne pomaže njegovo namrgođeno lice, još manje njegovo, jedva čujno, gundanje. Tek kad sasvim prekipi, ali baš sasvim, može da se dogodi da prevladaju elementi, da krv navre u glavu, brane popuste i jezik se odreši. Ali kod tiju-Jeruhama ti »elementi« obično spavaju. Pa ako se i probude, to je za kratko. Čak je, evo, i sad sasvim neizvesno šta će biti i neće li se oni uspavati dok on stigne do svoje babel!

A njeno se zna: uvek grom i zemljotres. Ili se šegači, ako je naročito dobre volje:

— De, de, olabavi malo! . . Netika cele noći trenula nije: opet je imala napad žuči.

I danas Netika, sutra Rahela, Tamara, Solčika. . . Ili unučići. Onomad ih brojao, pa nikako da izbroji: preko dvadeset! I uvek će jedno da kašlje, drugo ima kijavicu, ili su krajnici, rednje; ovo boli stomak, ono boli glava, ili šta ja znam: porođaji, spremanje zimnice, te daj babu ovamo, daj babu onamo, a on nikako da dođe na red! Već kuća opustela, sačuvaj bože i sahrani!

Sad mu pada na pamet da će mu ona i ovog puta na svoj način zapušiti usta. I ispašće smešan, samom sebi će ispasti smešan. Jer dovoljna je jedna jedina takva primedba i on je razoružan. Pa sad, hajd' govori, kad sve što patiš izgleda najprirodnija stvar na svetu!... I kako ona ume samo da udesi da uvek izgleda kao da sve mora tako da bude. I, kad dobro promisliš, izlazi da je on značio nešto za nju dok je trebalo da se izrode ta deca... Sa prestankom te njegove funkcije i pošto su decu udomili, on je postao nekako suvišan i nepotreban. Ona se pretvorila u dadilju i nudilju, pomalo u vidaricu i lekara, ona još vredi, a on nije više ni za šta!... Pa sad, što nije u očima dece, on im ne zamera. Ali njega boli što je on to postao u njenim očima. Zaboravila ona zajedničke muke oko podizanja dece, zajedničke strepnje u danima opasnosti, zaboravila nade, ništa ih više ne vezuje!... I onda šta je taj brak? Šta je on u osnovi bio više nego običan odnos ženke i mužjaka?!... Eto, to je bila sva ljubav, sve drugovanje, celo prijateljstvo!...

Nikad mu to nije tako jasno stajalo pred očima kao danas. Najviše ga boli što sve tako ispada kao da on ne voli tu decu, pošto, i sam oronuo, zahteva od nje, koja je mlađa te se bolje očuvala, zahteva od nje malo brige za sebe. I sad, šta mu preostaje da radi?... Da li da se ubije?... Ovako star?... Da beži u svet? Šta?... A i to bi učinio, bogzna šta bi učinio, ali ne može zbog njih. Bila bi to isuviše svirepa kazna!...

Ne žuri više tiju Jeruham. On luta ulicama. Luta jer ne zna kuda će. Uspavali se već oni »elementi«. On uviđa da ni sad neće ništa postići. Razoružaće ga kao uvek. Tu bi on ipak morao da nađe nekog posrednika. Možda h a h a m a. Ili — ne. Slabo je to. Nešto efikasnije, valja naći nekog koji će joj uterati strah u kosti. Možda — vlasti, policiju, šta li. To mu odjednom sinulo kroz glavu. Pa da: zašto postoji policija? Ona mora naći puta i načina da mu se obezbedi ono na šta on polaže pravo, kad već ne može ničemu da se nada od svojih najrođenijih. I tako se on upućuje prema kancelariji jednog advokata.

»Imam li ja ženu, gospodine?«, tako će on pitati njega. »Izvolite vi meni na osnovu vaših paragrafa utvrditi imam li ja ženu, ili nemam? A ako je imam, ima li zakonske mogućnosti da se ta žena natera da čuva svoju kuću i svoga muža i da se uopšte skrasi kod kuće?«

U drugo uopšte neće ulaziti. Jer šta ga znaš. Možda će i advokat da okrene na bolećivost i porodične obzire. Ali on se neće dati. »Ne! — reći će mu. Da sam ja tako mislio, ja bih se obratio našem h a h a m u. Ali ja tražim od vas da na to gledate isključivo sa pravnog gledišta! Ostala gledišta poznata su nam i bez vas!« I položiće mu taksu. »Molim: naplatite svoje! Meni je potrebno pismeno rešenje dotične nadležne vlasti. Ostalo je moja briga!«...

Lepo je to smislio tiju Jeruham, ali mu se ne dade da stigne do advokata. Na samim vratima advokatske kancelarije sreo ga je David, Mušikov brat, i odmah mu pritrčao:

— Deda, Mušiko je noćas bio mnogo bolestan!

Na to je tiju Jeruham najmanje mislio. Kad je po babinom odlasku bio legao, razmišljao je o tome, ali se brzo smirio. Isuviše su često zivkali babu, uostalom, ponajčešće nije ona ni čekala na to, smatrajući svaku sitnicu dovoljno važnom da ode do svojih unučića, te je on davno prestao da se uzbuđuje zbog toga. Međutim, Davidove reči prosto su ga presekle. Zastideo se samoga sebe i kao bez duše pojurio da vidi bolesnika.

Kad je stigao, Mušiko je sedeo babi u krilu, nasmejao se vi-devši dedu i odmah zatražio svoje:

— Deda! Odi da te malo j a s e m, dedice.

Tiju Jeruham je stao zadihan. Unučje je veselo mahalo ručicama i otimalo se iz babina naručja. Tiju Jeruham je gledao kao da ne zna gde je. Onda mu je baba pružila unuka:

— De, de, olabavi malo. Dete imalo groznicu. Cele noći nismo oka sklopili.

I on je pokorno kleknuo. Mušiko ga uzjahao, ručicama ga stegao oko vrata i veselo vikao:

— Deda, l i t a j se malo, dedice! Pa z a s t o se ti nikad ne l i t a s ?

Tiju Jeruham je pokušao da se ritne, ali nije mogao. Potrčao je malo kasom, ali Mušiko nije bio zadovoljan:

— Deda, p a z a s t o se ti nikad ne l i t a s ?

— Nije deda potkovan, eto, zato, sine! — objasnio je onda tiju Jeruham unuku i duboko uzdahnuo.

Osetio je da mu je to za ceo život...

ŽALIM KRVNIKA

Gorko sam, grozno plakao,
Silazio sam s uma —
Kroz dušu mi plamteo pakao
Iz poljskih gradova i šuma.
O Poljska, ti majko stara
Svih slovenskih plemena
Patnja mi tvoja srce para
Kolevko svih Slovena!

Kroz goru neprohodnu i noć najmračniju
Stazom koju su prokrčili tigrovi
Izišao sam uperenih očiju
Na reku što je kriju mutni bregovi.

Strah me je kao vetar trsku tresao
I ja sam dugo sam na vodi stojao
Sve dok u meni nemir nije prestao
I dok se najzad ničeg nisam bojao.

Umoran sedoh kraj reke na kamen
I strah je opet k'o tigar na me skočio,
Ponovo krv mi pek'o njegov plamen
Dok najzad iz nje nije se istočio.

I ridao sam, ridao,
I srce ovo kidao
Poljskim, pa jevrejskim mukama,
Pa srpskim, pa ruskim stradanjem,
I svojim slabim rukama,

Kletvama, psovka, jadanjem,
Hteo sam da se spasavam —
Bar bolom i bar nadanjem.

I kad sam tužan i premoren legao
Kraj vode široke, strah me opet napao,
I ja sam od njega i sebe begao
Sve dok na mene nije najzad kapao

Najblaži melem mira, lahor dirnuo
Dalekog daha svemirske dubine,
I kad je rekom i mojim srcem pirnuo,
Oslobođen sam ust'o pun tišine,
Bez straha ček'o na pojilu tigrova
Da prođe i noć predugačka ova.

A kad sam najzad usnuo,
Moj genije se nagao
Nad mene, blago me takao,
U magli sna sam ga začuo:
»Šta oplakuješ, pesniče,
»Koga to žališ, jadniče?
»Kakve te suze to guše?«

»Krvnika oplakujem —
»Nemačku žalim, moj duše!«

GROB U PRAGU

Smrznuta zemlja, svake zime, i prsti snega na kamenu,
Jehuda Lev ben Becalel rasturen po prašini
Kao slog razorene knjige;

*Merkur, prvi dah vatre, pruge zelenila
Do Saturna, do crnog početka;*

Nebo od olova i srebra iznad Praga,
Kristali vetra nad okukom Vltave,
Rabi polako razjeden u rastvoru legende —
Ali trenutak se vraća, bez izuzetaka;

*Jupiter, put od crnog do plavog
Opalima vatre popločan; još pevaju planete
U staklenim vrtovima formula;*

Najzad, nemogućeg nema; reči putuju, kao zvezde,
Svakim povratkom mudrije, ali i radoznalije;
Prašina groblja svetluca, nevidljivo cveće mraza
Miriše na koži vazduha;

*Sumpor, živa i arsenik, i još nešto —
Izmereno, zaboravljeno, obećano.*

Samo senka tvoje istine, rabi Lev;
Krv svetli kao rubin u smrznutoj zemlji — ali
Prolaznik ti stavlja oblutak na grob i odlazi
Sa snegom, sa vetrom na ulici.

SOBA BROJ OSAM

Ponoć otkucava na Duomu. Deca spavaju. Oprezno se okrenem, gledam u parče tavanice; na njoj titra odblesak svetlosti koja dolazi iz susednog ateljeja u potkrovlju.

Svake noći, kao da sebe postavljam na to parče tavanice, vidim sebe kako se krećem, govorim ono što mislim. Ta svetlost je kao prijatelj, ona me podstiče, pomaže da se odlučim, ona me prati na putu kroz mračne ulice.

Kada gledam veliku zgradu Kvesture, ona mi se čini trapava kao da su njeni temelji izišli iz zemlje.

Kandelabri u predvorju, s obe strane širokih stepenica, uvek me podsećaju na nadgrobne spomenike, ali ja se brzo penjem na prvi sprat, stanem pred sobu broj osam, otvaram vrata. On sedi za pisaćim stolom. »Izvolite, učite«, kaže on kao da je čekao na mene. Danas njegov glas nema onaj prizvuk strogosti, više se ne ježim, vidim na tavanici kako slobodno prilazim stolu, on pokretom ruke pokazuje na stolicu, ja sednem. Nisam uzbuđena, osećam da ću moći ono što sam smislila. Odmah počinjem: zašto sam ovde, kako sam ovamo došla; on pažljivo sluša. Ja nadugačko nabrajam pojedinosti; moja priča zvuči logično i ubedljivo, na njegovom licu vidim da je dobra. Ovog puta je odlično ispalo. Ja mogu spokojno da odem, opet sam na trgu; sada, kao da je to neka optička varka, zidovi Kvesture ne izgledaju više tako debeli i stubovi su mnogo vitkiji i rešetke na prozorima kao da su se prorodile.

Zvuk zvona, pisak lokomotive, tandrkanje voza, sirena vatrogasnih kola, koraci noćnih šetača odmenjuju i sustižu se; prestaju da budu samo zvukovi, postaju oblici i pokreti. Isto tako je bilo i kod kuće, pomislim, a ta misao ponese me onamo. Vidim sebe jasno, ali sada sebe gledam zatvorenih očiju, ova svetlost bi mogla u nekom trenutku prekinuti ono što vidim.

Otvaram vrata svečane sobe. U njoj se razlilo sunce, sve blešti od sunčevog svetla: kristali, politure, slike, boje; ja proveravam. Glatki zidovi su kao kameni, tavanica je neprobojna, naša kuća je

kao tvrđava. Ko bi mogao da prodre u našu kuću? Ko bi smeo da naruši ovaj sklad? da odnese ove naše divne slike: moj portret u crvenom, Masline u Baru, Stene u Bosni, Proleće u Luksemburgu. . . Koješta, to je neprikosnoveno. Vidim sebe sada bolje nego ikada: kako se krećem, kako izgledam u prostoru. Donosim crvene karanfile i žute krizanteme, karanfile stavljam u staklenu vazuu, krizanteme u keramički ćup, zatim cveće, »vos fleurs sont magnifiques« kazaće Fransoaz; vidim sebe kako gledam stvari, čujem šta mislim: ovo je pravi Širas, ovo je pravi Čipendel, ovo je pravi Majsen, Lalik, Bakara, pravo ružino drvo, sve je pravo, nijedan komad u ovoj sobi nije imitacija. Zvonim — zvonu je ispod Širasa — devojka ulazi u svećanu sobu. Marice, biće deset osoba na večeri, uzećete ceo rozbif. Telefon zvonu. O! C'est vous, Françoise! . . . merci, ma chère, oui, j'en suis ravie. . . To je poziv na koktel. Marice, kao što smo rekli, smuđ, sladoled. Molim vas, obucite decu, Nikoli ono novo plavo, Milici ružičastu haljinicu i ružičast kaputić, cipele one nove bele. . . Za koktel ću obući novi šešir, plavu emprime. . . U kristalnoj činiji aranžiraću voće, des toasts beurrés na srebrnu. . . aperitiv? Džinfis. . . Kakav kič! Kako nisam videla da je sve to, od Širasa do Džinfisa, kič?

Vidim sebe, itekako dobro vidim sebe. Šetam sa decom u parku, hvatam zadivljene oči kao leptire u mrežu.

Otvaram oči. Svetlo na tavanici je nestalo, ali ja neću da spavam, ponovo ću u Kvesturu, ponoviću ono što sam rekla.

Opet sam u sobi broj osam. Moje noge su mirne, ruke ne traže neke pokrete kao da ne znaju šta da rade sa sobom, leđa zaštićena zidom, ne moram da ih ispravim. Čutim, kao da kažem: izvolite, recite šta hoćete od mene. Sada bi trebalo nešto da kažem. Šta mogu reći ovom nepoznatom, kako početi, da znam neko ime! On me gleda pažljivo. Ja sam svoje lice namestila, on neće ništa otkriti. Imam onaj opušten izraz koji ništa ne kazuje. Šta on tako gleda? Da ne vidi ipak nešto, na čelu, oko usana? U očima, ono što mislim, što osećam? ne mogu to sakriti, to već traje čitavu godinu. Gleda me kao da kaže: Ja dobro znam ko ste.

Više ne gleda. Da li je video. . . Moram ispočetka. Dok se penjem uz stepenice pripremam se. Šta ću reći? On ne sme da vidi. Reći ću: dobro je što sam vas našla. Odakle mi to? Svejedno. Tako ću reći.

Ulazim u sobu broj osam. Sve je kao u magli. Ne vidim njegove crte, tek samo konture, kao da sam kratkovida. Moje noge su se ukočile, ali to će proći za nekoliko trenutaka. Koraknem jednom nogom. Sada će doći ona moja prisebnost kao onda, kao onda, kao onda. . . Zastala sam. Kao pokvarena gramofonska ploča. . .

On sedi za pisaćim stolom u dnu sobe. Prozori između zidova obloženih drvetom svetle kao da su iza stakla upaljene sijalice. Magla između mene i njega se rasplinula. Vidim glavu. Podeljena je u svetle delove i u tamne. Kosa je tamna, oči svetle, brkovi tamni, brada svetla. Usne su razvučene kao da se smeši, ali ne vide se zubi.

Govoriću brzo. Nemci! A tako! Mi ekstradiremo, razume se. Ali, očigledno vaš slučaj nije takav, vi ćete samo doneti dokaze, mi ćemo razmotriti. . .

On vraća pogled na sto, bezvučno i ravno kaže »molim« i nastavlja da razgleda hartije.

Osećam da moram otići, a ipak ostajem. Čekam da još nešto kaže. Hoću da prodrem u njega, da znam šta smeru. Odjednom ne mogu više da ga gledam. Ništa nije ostalo na tom glatkom licu. Njegova ruka sa cigaretom pokreće se u istom ritmu. Ja izlazim. Koračam. Ja sam ona koja sam, ništa ne smem priznati, ovo je moje ime, ponovo se pripremam da smislim zašto sam ovde. Izmišlju logičnu, čvrstu, čistu priču, nijedan policjoto na svetu neće naći pukotinu.

Kada jutro ulazi u sobu ja se pitam da li je svitanje ili suton. Svom snagom, očajnički zaustavljam u sebi osećanje, ne smem svojoj deci pokazati razneženost, moj glas mora biti hladan, oči bistre kada ih probudim. Izvlačim iz sebe ono iz čega izvire suze, počinjem da spremam dečje stvari, ne tronem se više što su pohabane, slažem ih uredno kao da su nove. Tražim nešto čemu bi se deca smejala, htela bih da čujem njihov smeh. Ali ne mogu ničeg da se setim, kao da je nestalo, da ne postoji ono što je smešno.

Nikola se umiva. Milica ide do prozora, hoće da ga otvori. Gladna sam, kaže ona. Prvo se umij, kaže Nikola. Mama, gladna sam! Nikola odgovara umesto mene: Prvo se umij! Kada bi tata došao video bi da se nisi umila. Tata ne može doći, kaže Milica. Njen glas se okrenuo meni, ali ja gledam u drugom pravcu. E baš da može, kaže Nikola. Kada? pita Milica. Kada se rat završi. Koliko puta još moram da spavam? Kazaću ti kada se umiješ. I — Milica se umiva.

Nikola daje Milici parče hleba, parče krvavice, uzima sebi parče hleba, parče krvavice, fino je, kaže on. Mama, jedi. Odjednom se ponovo otvaraju vrata svećane sobe. Zajapurena lica, oznojena čela su za trpezom; usta žvaću ravnomerno, oči jedu sa tanjira, sa činija; tako su veseli!

Na ulici sam. Čini mi se da sam otišla i da sam zaboravila ono što je najvažnije. Nešto sam još htela reći, dati; htela bih da se vratim. Koračam brzo mimo izloga, ne smem zakasniti na posao. Vidim, igračke, slikovnice, bombone, kolače, šta bi Milica i Nikola rekli, kako bi gledali. Neki glas, neki zvuk, lice pod policijskom kapom me prekida, opet moram misliti na Kvesturu. Ispitujem lica ljudi koji izlaze iz magle, trudim se da na brzinu odgonetnem šta znači ovakav ili onakav izraz, kao da su ti različiti izrazi stenografske kratice ja njima dopunjujem svoju zbirku znakova; tako se vežbam i pripremam za razgovor s njim, naučiću da proniknem ta lica, prozreću šta on misli.

A kada okrenem u staru ulicu sa renesansnim fasadama iza kojih stoletno drveće u dubokim baštama gleda one raskošnije fa-

sade okrenute baštama, više ne susrećem prolaznike. Onda mi pada na um — kakve veze imaju tuđa lica sa njegovim — ja samo odlazem, kukavički neću da sagledam opasnost. Moram ozbiljno da se pripremim, kažem sebi, moram izmisliti priču, ona je u meni, moram je samo iz sebe izvući, ali onda već stižem pred zgradu koja me zaustavlja, ulazim u predvorje krznarije.

Ulazim u radionicu. Četiri glave se podižu, ruke predahnu. Adela, Bruna, Čezarina i Marija iza velikog stola prekrivenog krznom izgledaju kao poplavljene krznom. Neonsko svetlo se nemilosrdno upija u njihova lica, produžuje podočnjake, poput povećala, produbljuje linije umora, razgolićuje ono što ih muči. One vide mene isto kao ja njih, nije potrebno da im kažem svoje tegobe, njihovi pogledi me samo dodirnu i ja vidim sebe u njihovim očima.

Tripud zvonu. To je za mene.

Brzo se pripremam. A ta priprema je kao da uklanjam nešto iz sebe, deo mene koji mora da odsustvuje da bi onaj drugi bio više prisutan. Ulazim u salon. Krećem se kao navijena prema Gavacijevom glasu.

— Molim vas, podignite bundu! Još malo! Tako. — Podižem bundu iznad svoje glave.

— ... Vidite, signora — Gavaci se okreće gospođi — to je sjaj dragocenog krzna, za razliku od smeđeg vizona koji ima sjaj zlata, ovaj vizon nero presijava poput briljanata. . .

Sjaj briljanata, to moram upamtiti, sjaj briljanata ponavljam, polako spuštam krzno, prilazim bliže, smešim se: *C'est ça, madame, brillant comme des diamants.*

Gospođa ničim ne pokazuje da se saglašava sa mnom. Njene ruke prelaze odozdo nagore, odozgo nadole, šetaju polako, ispituju parče po parče, a oči prodiru poput rentgenovog aparata ispod dlaka do kožica kao da su kožice lica.

Ko je ona? Šta znače ovakve obrve, ovakav nos, ovakve usne? Ko je Gavaci? Lica su zagonetke. Kako ću znati šta onaj misli? Trebalo bi proniknuti te trikove. Šta bi trebalo reći da bi on poverovao u ono. . . što hoću da kažem?

— ... potpuno su jednake — kaže Gavaci — a to što su tako jednake, odabrane od hiljadu, to čini dragocenost ovog paletoa, to vi umete da ocenite, signora.

U mene se sve više uvlači onaj deo mene koji mora da bude odsutan. Slušaj šta govori, kažem sebi.

Ispod orlovskog nosa iskaću reči: naravno, signora, taj užasni rat. Najzad, kada sam stigao u Štokholm. . . to su bile itekakve peripetije. . .

Znam tu priču o crnom vizonu. Kada bi deca bila ovde! Idemo na ulicu, kaže Milica, ona je prava mala skitnica. Dobro, kaže Nikola, idemo »Sotto le Gallerie«, onde nema automobila. . . Šta kaže Gavaci?

— ... Naravno, imao sam specijalnu dozvolu iz Rima.

— Ah! I Dučeove ljubavnice će nositi vizone nero!

Gospođa gleda Gavacija kao da vidi nešto odvratno na njegovom licu. Gavacijev osmeh se potpuno gasi. On širi ruke, odmahuje rukama i glavom, oči su uperene u grb iznad ogleдалa.

— Oprostite, signora, zar ovaj grb...

— Dragi Gavaci, zaista nemate smisla za šalu. Ali, recite u poverenju, šta su poručile? vizone nero, ermellino tinto...

Ne mogu više. Dođe mi da uzviknem: dosta s vizonima, hermelinima! Dajte crnu džigericu! Šta će biti sa plućima, sa očima moje dece?

Gavaci se opet osmehuje. Obrve su podignute, očima kazuje sada će gospođa probati, ja prilazim gospođi, kažem: est-ce que vous voulez essayer, madame, pridržavam bundu, ona se uvija u nju.

Gavaci sakrije velike zube, namršti čelo, zagledan u bundu on zaboravlja sve ostalo, odjednom je rimljanin Petronije.

— Bilo bi neoprostivo ako nam promakne i najmanja sitnica, ništa ne sme da kvari savršenstvo ovog paleta. Molim, signora, otvorite paleta... zatvorite! Okrenite se!

Gospođine teške zlatne narukvice zveče.

— Pariz je Pariz — obelodanjuje Gavaci — ali mi ne zaostajemo za Parizom.

To je šlagvort, sada je red na meni. Rekla bih joj: gospođo, vi izgledate kao mečka, a reći ću da je... divna. Moram privući njen pogled, naterati je da me gleda dok govorim, hoću da osetim da li govorim ubedljivo.

— La duchesse de Windsor, najbolje obučena žena sveta — dobro je, ona me gleda pravo u oči — tajna njene elegancije je u bojama. C'est l'essentiel, madame. Ticijanovski prelivni vaše kose, za nekoliko nijansa svetlije od vizona, c'est la perfection même. Pariz ne donosi boje, on kreira nijanse... a to je elegancija...

Gavaci pokreće ruke, dopunjuje ono što kažem, a ja sam zadovoljna, dobro sam govorila, nije se čuo nikakav prizvuk, ona veruje da joj se divim, okreće se pred ogledalom oduševljena svojom slikom.

Ali najednom se u njeno okruglo lice utisne briga:

— Gavaci! jesu li kožice sveže? da nisu od prošle godine?

Gavaci se grohotom smeje: — Scusi, signora, ma e una cosa da ridere. Nije mi ostao nijedan rep od prošle godine...

Od prošle godine? Sada će on nabrajati sve one koje su prošle godine poručile vizone... gde sam ono stala? ta Kvestura! Kad bi se samo pretvorila u vavilonsku kulu! Niko nikoga ne bi razumeo! Što bi to bilo divno! Ili da izbije požar! Sve bi nestalo u plamenu... Moraću pokazati svoje isprave. Šta vazdan te isprave! One mogu nekako da prođu, važno je moje lice, važno je kakvo ću lice napraviti uz isprave.

— Naš majstor, gospodin Čezare — kaže Gavaci, a glava gospođe proviri iz visokog okovratnika i mali Čezare liči na petlića koji se klanja velikoj kvočki. Che bella donna, kazaće posle, puno-krvna ždrebnica! s ovakvom bih se provodio, uskliknuće oduševljeno, ali sada on obilazi paletu i istražuje sitnice koje bi mogle da pokvare savršenstvo ovog paletoa...

Dok se Gavaci opet preobražava, on postaje kozer, zabavlja lepu gospođu:

— Da li vi, signora, verujete da pas može imati dušu, zamislite samo: pas!

Sada će Gavaci nadugačko pričati o San-Michele, ja mogu da se vratim u Kvesturu... važno je moje lice! Kada je onaj prvi policjoto rekao: vaše isprave! odnekud mi je palo na um da kažem: kod kuće su! Ko je video prave arijevce sa krštenicama po džepovima i tašnama!

— ... ja bih takvu knjigu zabranio. Da ima dušu, bio bi čovek... duša čini čoveka čovekom, zar nije tako?

— To je veoma dubokomisljeno, zaista. Gavaci, bojim se da će moj muž pasti u nesvest kada čuje... bićete anđeo, učinićete cenu...

Ali Gavaci odmahuje glavom, a njegove ruke su mirne, on ne ispada iz uloge suzdržljivog kozera, koji je otmen kao Englez.

— ... napisao je to neki Munte. Ali mene on ne može uveriti da pas ima dušu... to mi se čini kao bogohuljenje.

Gospođa uzima Gavacija podruku, smeši se, šapuće, a Gavacijevo lice prelije se osmehom, ozari njegov pogled, omekša brazde na čelu, čini ga sličnim svešteniku, on sada sve razume, sve prašta...

— ... uveren sam, signora, da će komendatore biti očaran...

Komendatore, njen muž! Pa on će mi pomoći! Gospođo, kazaću, vi imate decu, molim vas, pomozite... Ne! to ne valja. O! Signora, mi se poznajemo, svakako se sećate... gde smo se ono sreli? na festivalu muzike u Salzburgu? ili na Passionsspiele u Oberammergauu? Ah, biće da je to bilo na Grand Prix pre... tri godine u Parizu! Vi niste tada bili? A Davis Cup?... sreli smo se u Nici, setila sam se... za vreme karnevala, mi smo odseli u Negrescu i vi, zajedno smo bili na prijemu, na koktelu... mi imamo zajedničke prijatelje, vaš muž zna ko smo mi... ako kaže samo jednu reč! Gospođo, ja sam nevina, poštena, nikada nisam lagala, sada je u pitanju život...

Ali gospođa se previja od smeha, ne gleda mene.

— ... šta mi pričate, Gavaci! To je zaista luckasta žena, danas govoriti o poštenju, o nevinosti, to je da umrete od smeha...

Penjem se opet uz stepenište. Drugi ljudi se penju pored mene. Moram da zastanem, da razmislim šta ću reći, nikako ne mogu da savladam svoje misli, one skaću kao varnice, gase se čim ih dotaknem.

Pazi na svoje lice, kažem sebi. Namesti svoje lice kao da se ne bojiš. Koga, čega bih se bojala, šta će ovde pomoći strah? baš naprotiv.

— Vi nemate prava da budete u ovom gradu, vratićete se u svoju zemlju — kaže čovek iz sobe broj osam.

— Ali — počinjem.

— Ne prekidajte me! Recite, zašto ste ovde?

A odjednom, ne znam odakle, iskoči iz mene:

— Komendatore Bočani, moj prijatelj...

i policjoto — se smeši! Čitavim licem se smeši, ustaje, pokloni se...

— Molim vas, signora, zašto stojite! ja vas molim, sednite. Komendatore Bočani, kakav čovek! kakva glava! Molim vas prenesite izraz mog dubokog poštovanja... draga gospođo, izvinjavam se što vi lično... mada mi je veoma prijatno... ako nešto nije u redu, molim vas, izvolite se javiti na ovaj broj...

A ja se smejem. Zar to nije najveselija priča koju sam ikada čula!

Zašto me Gavaci tako namršteno gleda? Šta hoće? Da skinem bundu gospođi? Da iziđem iz salona? Ako ne pazim, izgubiću ovo mesto, moram nešto reći...

— Madame Bočani, divno bi vam pristajao turban od vizona... ce serait merveilleux — to kažem kao da sam zaista zadivljena.

I Gavacijevo lice se izgadi, gospođa se blagonaklono smeši svojoj slici u ogledalu. Ona ne istražuje moje lice, ne sumnja u moje reči, ovo nije Kvestura, ovo je najotmeniji salon krznarije...

»Ipak nije onako«, šapnuo je jedan predstavnik Crvenog krsta drugom, »imaju sve«. Imali su sve. I kuhinje i barake s krevetima, sa trpezarijom čak, i kupaonicu i čistu odjeću za presvlačenje. Red, forma, ni u snu nisu mogli da budu izostavljeni. Ni u smrti. Prije svega red. A stihija se javlja tek negdje tamo iza razvrstanih i sistematski poredanih tačaka. I ona u opštem ništa ne može da pokvari, jer, svejedno je hoće li udariti lijevo ili desno, kad treba da udari i lijevo i desno. A sistematski poredanih tačaka ima mnogo. I sve se provode. Kad koja i koliko koja to zavisi od neznanog hira crnih bogova. Užas gladnih, umornih i smrznutih tjelesa danas je kupanje. Prvo odijela skinuti, saviti u zavežljaj, pa pod pazuhu. To je brzo gotovo. Zatim se postaviti u red pred barakom u kojoj su tuševi. To nije brzo. Trčecim korakom od mirnog stajanja smrznutih nogu, predati na ulazu zavežljaj, i desno, ravno pod tuš. Vrela pa ledena, ledena pa vrela voda. Jedina zaštita tijela je tijelo koje se, zajedno sa svim krastama i smežuranom kožom, prislanja. Sreća je da je brzo gotovo. Na lijeva vrata, pa od ruke pružene iza šanka, ruke nevidljivog i nezainteresovanog tijela, primiti novi zavežljaj. Zavežljaj: gaće, košulja i haljina. Maleno? veliko? Kakvog to ima značaja, prošlo je kroz vrelu paru. A svaka stvar je nekom ranije pripadala. Kome, ne zna se. Ipak, zna se jedno: da li je pripadala onoj koja jeste ili onoj koja je bila. Nisu imale na sebi ni znak ni broj, one haljine koje su pripadale onoj koja je morala i znak i broj da prišije na haljinu iz zavežljaja. Ostale su imale i znak i broj. Jer ni taj znak ni taj broj nije njenoj vlasnici više potreban. Otišla je tamo gdje ništa ne znači ni broj ni znak. Nije joj više potreban ni džep s unutrašnje strane. Džep, sašiven od krpe kojom je čišćena mašina na kojoj radi ili od nogavica gaća koje nosi. Džep koji je skrivao na klozetpapiru u brzini i u mraku pisano pismeno. Bolno naivno pismeno: kakav recept nekad običnog jela, ili pjesmica kakva. I ostajala su u džepu primljenog zavežljaja da bi bila nađena i bačena. Pisma nisu bila uobičajena, jer kome i šta da se piše, ovdje. A danas, eto, u jednom džepu jednog zavežljaja

NAĐENO JE PISMO

Ljubljeni moj. Moram da se nasmijem, jer u isti čas kad sam napisala ove riječi, sjetila sam se.

Dvoje mladih, ni djeca ni ljudi, često su bili zajedno. U igri Indijanaca i zarobljene princeze, i u igri valcera i prvog poljupca, u radu za kuću i zatim za novac. U gostima kod svojih prijatelja i u gostima kod prijatelja svojih roditelja. A jednom, negdje poslije,

i u postelji i kraj beške svoga sina. Još prije toga bio je običaj da petkom dolazi u posjete oličenje pažnje koje je uveseljavalo dvoje mladih:

— Zdravo, zlato moje, kako si porasla!

— Da, tetka Cipura.

— Moram to reći, jer eto i ljubljani moj i on je primijetio... a znate, mi smo odlučili, ljubljani moj i ja...

A tetka Cipura i »ljubljeni moj« bili su trideset godina u braku i to »ljubljeni moj« je isto kao kad Jovan odgovara istoriju sa »zaista«. Ako mi budeš govorila ljubljani moj, zadaviću te, rekao je.

Ali to je bilo tada. Često, prečesto mislim na nas i ono što nas je određivalo. I sjećam se beznačajnih momenata.

I likom i načinom odgovarao je svojem položaju, šef tvoje katedre. Visok, suh, sa bradom i uvijek blistavih bijelih manžeta koje decentno proviruju. Sitne pažnje, meni, tvojoj ženi, nisu bile radi moje mladosti ili njegovog vaspitanja, bile su tu, jer su bile on. Ti si niži, čvrst i voliš dobro da se najedeš, da pričaš viceve. Mada sam se istinski trudila oko kragne tvoje košulje, jedan ugao je uvijek bio savijen. A sve mislim kako ti sa sedamdeset godina izgledaš kao on. I zato, samo zato je zaključio da sam guska. Nije to rekao, ali je zaključio. Kad je govorio o tvom radu, kako će ga predočiti akademiji, rekla sam: »Mi smo već pet godina u braku!« I ti si bio ljut na mene.

A za sjećanje je pet godina tako malen period. I ja onda zamislim. Samo ne mogu da nas zamislim...

Zašto lažem? Ništa ja ne zamišljam i ništa ne sanjarim. Nikako ne mogu. Imam samo sjećanje. Sanjarenje pretpostavlja slobodan vidik. Nisam bila dobar đak. Da li je pakta konventa bila 1102. ili 1201, je li Triglav dinarski ili karpatski splet, je li Das ili Der Schlüssel, a, ali, nego, već jesu li predlog ili sveza? Nikako nisam shvatala zašto to treba da se zna. I bilo mi je dosadno, beskrajno dosadno. S moje postelje, kad se jastuk okrene tamo gdje su noge, a noge tamo gdje je jastuk, pogled ide pravo kroz prozor. A kroz prozor pravo u stan šustera Gaona. Imao je grbavu ženu sa dobro zašiljenim licem. A on je bio visok i lijep. Gledao me, iako je moj brat tvrdio da ja to fantaziram. Sad je prljava i raščupana, prava ptica grabljivica. Eno, mijenja haljinu, oblači bijelu kacelju i češlja se. U kosu stavlja ružičastu pantljiku. Kakva lakrdija! Izlazi pred vrata. Znači, on će sad doći kući s posla, skinuće pred vratima cipele, navući na prag stavljen i prema unutra okrenute papuče, i sve dalje idući skinuće kaput i objesiti ga na vješalicu oblika ruke, s koje će prethodno skinuti kućni kaput. Vrata se zatvaraju. Na njima su bijele, bijele kao snijeg, ali neprozirne zavjese. Ljube li se oni? Kako li to izgleda? A možda ona jeste samo njegova sobarica? Možda se oženio samo zato da ne plaća posluhu? Ne, nije, njega su prisilili! Kuda ono idu nedeljom? Svake nedelje svečano se obuku, ona stavi šešir od velura, i ruku pod ruku, idu. Kuda? Mama me

je jednom dobro išamarala: »Opet ležiš, ljenivice, a jedan je sat«. A u našem stanu krevetić je stajao tako da sam ga mogla, ne dižući glave, s jastuka, cijelog pregledati. Golišan se bio probudio i vrtio nožicama. Posmatrao ih je. Noge generala, noge futbalera i najednom noge baletana. Oh ne! A ti si došao oko pola jedanaest po svoj kofer za put i bio si ljut na mene. Sve mislim i sve ti govorim drugo. Bojim se da ti pišem o sada. I kako? Ne mogu da nas zamislim

...stare.

U stvari sve se vrti oko malog Elijasa.

Mnogo mnogo toga mogla bih da ti pričam. Ali zašto da ti stravu učinim stravičnijom. A da te lažem? Čemu? Kad sve bude gotovo ti ćeš već biti veliki dječak. Ne želim ni da zamišljaš svoju majku kao izglednjeli kostur očiju što prose. Ne želim ni da misliš da joj je bilo dobro, jer zašto se onda nije vratila? Više volim da tvoje mame prosto naprosto nema. Nema među ljudima, nema među tvojim likovima. A to bi se i bez Elijasa zbilo. Kraj je tako daleko, tako nedogledno daleko, ljubljani moj. Moj muž. Moj ostaješ i poslije, a ja tvoja? Neću na to da mislim. Moram da ti kažem.

Eli je dječak od pet i po godina. S toliko je došao i prestao je da raste.

U furgonu u kojem su nas vozili bilo je strašno — žedno. Sad, kad se sjećam unatrag, znam da nas je bilo strahovito mnogo unutra, da je bilo zagušljivo i da je smrdilo, od nas. I vikalo se i plakalo i šutilo. Tada, znam, bila sam žedna. Nisam od samog početka imala ni kapi vode. Poslije pune jedne noći, nekakav čiča dao mi je gutljaj. I onda ništa. Ne znam kako su drugi, samo znam da sam ja bila žedna, žedna. I ritmičko kloparanje voza zvalo je, »voda, voda«, i ja sam ponovo bila žedna. Ali je kinesko mučenje predstavljalo ne to što je u meni govorilo, nego spoljni glas. Bez prestanka u moje i onako napete sljepoočnice udaralo je cviljenje jednog dječakčkog glasića: »hoću vode, hoću vode« pa onda opet: »hoću vode«. Da je bar nekad promijenio rečenicu! Ali ne. Bila sam ja onaj slabiji i sav sam jed iskalila na njega, bespomoćnog.

On sada ima kao i...

ne, nipošto. Nizašto na svijetu ja ovdje ne bih napisala Njegovo ime, niti ga izgovorila. Moje misli neprekidno se miješaju s ovim što je ovdje i ja zato ne mislim na Njega, na tebe, sada. U početku, eto, nije mi bio drag. A ni dugo poslije toga nije me ničim privlačio. Ne da me je odbijao, više me nekako nije privlačio.

I jednako je razmažen.

Ništa ne shvata. Zašto mu daju splachine da jede, rekao je neki dan. Zašto mora da leži u krevetu i ne smije da se igra? I pravi probleme onima koje ostaju na bloku, jer moraju neprekidno da paze da ne sklizne s kreveta baš onda kad naiđe kakva lagerpolica. Jer

logoraša se ne boji. Ipak shvata da je aufzerka opasnost, i onda leži, tih kao miš. . .

Malo sam ga i vidala jer ga je majka sakrivala na svom krevetu u nadi očajnika da ga tu neće primijetiti.

Dijete. Daju mu svi pomalo od paketa koje dobivaju. A on stalno pita ima li za njega paket. Jedne noći nisam spavala :

»Mama, gladan sam.«

»Miruj, hoću da spavam«

»Gladan sam, a nisam pospan«.

»Nemam sad ništa da ti dam.«

»Zašto nam ne stiže paket?«

»Ti dobiješ svašta iz paketa«

»Hoću svoj paket.«

»Nema ko da nam ga pošalje, sine.«

»Kako nema?«

»Svi naši otišli su, kao i mi, iz kuće, ko će nam ga poslati?«

»A naši prijatelji : Petrovići, Kaufleri, Cigići, a svi drugi?«

»Oh, sine moj, to nisu prijatelji.«

gorko je njegova majka zaplakala. A Eli je ušutio. Ne znam šta je tada mislila njegova plava grgurava glavica.

I ne znam

kako je uopšte stigao unutra, jer. . .

Njihovi neizbježni žuti znakovi nisu ovamo ulazili. Samo oni koji su sjali na vrhovima snažnih, čvrstih i mladih grudi ovdje su s nama. One na grudima starih i malih, pa makar bili i manji od Elija, niko od nas nije viđao. Čula sam priču da je njihov transport stajao dva dana na kiši, jer se njihov blok upravo »krećio«. Eli je lijepo, jako lijepo dijete, pa se, vele, sažalila jedna

lagerpolicaj ga je dovela sa majkom na naš blok i kasnije nije niko na to obratio pažnju. Ali to je sve ranije bilo. Počelo je to

Jedne večeri stajao je blok 13 apel pred samom zgradom. Onima koje su stajale nije niko dao obavještenje zbog čega se tu stoji. A nije ih ni zanimalo. Bile su zadovoljne ipak, jer su licem gledale u osvijetljena vrata barake koja je krila krevete i noć. Često teška, besana i sa selekcijama koje nikog ne poznaju, ipak je noć simbol odmora i toplote. A odmor i toplota relativni su. Svi su šutili, vrijeme je prolazilo i sve je više dolazila noć. U trećem redu stajao je maleni dječak. I sve se više gurao naprijed vukući svoju majku sa sobom. Već je stigao u prvi red i to baš pred vrata, a nije mogao da uđe. Njegova čežnja za krevetom u početku je zabavljala sve one koje su s njim stajale. A onda su počele da shvataju da je to dijete. Malo dijete koje je davno već trebalo da bude ututkano u pernati san. Jer bila je zima tada. I mališan je bio pospan. Zato je svaki čas zaspao spuznuvši na zemlju, a majka bi ga dizala. Ali nije se usudila da ga digne kad je najednom iskrsla aufzerka da broji redove onih

što stoje. Podigla ga je ona, crna vrana, poljubila i rekla: »Soll nicht Appell stehen, es ist noch klein, tragen sie es ins Bett.« Zaprepaštenje svijuu ne bi bilo drukčije da ga je taj čas ubila. Majka nije shvatila da je čudo nastupilo. Shvatila je samo da njeno dijete može da spava, i pošla je. Svjetlo s vrata bilo je dovoljno snažno da obuhvati površinu majčinog znaka i dovoljno veliko da se žuta zvijezda zablista: »Nein, die da soll stehen, ist doch Jüdin. Sie, tragen Sie es ins Bett.«

Time da je aufzerka odredila da se dijete vodi na spavanje svaki put kad ona broji; to jest tri puta nedeljno.

Rekla je: »Sie soll Appell stehen, sie ist Jüdin.« I odredila je mene. Nije mi više bilo toplo oko srca. A pozavidjela sam majci onaj tren kad sam mislila da će ona s djetetom u krevet. Bila sam tako umorna. Ali više mi nije bilo toplo oko srca. Kako to da sam se tek taj čas sjetila. . .

Otac i majka nije da su bili duboko vjerski nastrojeni ljudi. Čak ni nacionalno. Ipak, redovno su održavali običaje petka i dva puta godišnje odlazili u hram. Jednom da okaju svoje grijehe, a drugi put da slave Gospoda. Tako isto trebalo je da se ponašaju i djeca. Kako i s kim provode ostalo slobodno vrijeme, niko nije ispitivao niti je ko time upravljao. A eto baš ta dva puta godišnje dešavalo se da je pokvaren ugovoreni sastanak. A tek petak večer! Najpogodniji dan za korzo i šetnju. »Sve nam kvarite, baš nas gnjavite«. Ni sinovi ni kćeri nisu osjećali veličinu svojih predaka i pošto ih niko nije na to podsjećao, nisu na njih ni mislili. Pa se dogodilo da je to bila mala i kao kakva mušica dosadna smetnja kad se kćerka udala. Zatim dalje o tome nije mislila. Imala je tako mnogo posla: da prati rad muža i razvoj sina. A uz pomoć tog muža najbliži su uspjeli da sklone negdje glave i ona je o onima, na čije glave se sručio gnjev onih slabih čiji uspon je uslovljen padom drugih, mislila kao o Njima. I ovdje kad je došla bila je žena svoga muža i o malom Eliasu i njegovoj majci mislila je kao o Njima. A onda jednoga dana

odbila je majku jer je Jevrejka, i odredila mene da čuvam malog Elia.

Brzinom moždanog snimka, trajalo je to manje od jednog koraka, bljesnula je u oko strogo simetrična trpezarija sa četverouglim stolom u sredini. Sva porodica, i uža i šira, stajala je oko stola prekrivenih glava koje su mrmorile riječi kadiša. I u dalji tren, a možda u isti, omnibus soba sa okruglim stolom u uglu. Muž, žena i, na visokoj stolici, sin, za večerom. Ja sam bila u onoj simetričnoj sobi i ljutito mrmoljila sam kadiš, tako je zabilježio mozak. Sve je neštalo kao što je i došlo i ja sam svjesna da mogu da uđem u baraku i da se zavučem pod deku. Jer nisu znali, mogla sam da to učinim. Majka nije mogla, jer su za nju znali. Toplo, glatko, maleno tijelo daleko više je značilo odmor nego pamučna, poluprozirna deka.

Legli smo i ispričala sam mu jednu priču.

Ni jedna od onih koje su bile ovdje nije se nikad prevarila da riječ Arbeit označi sa rad, rabota, travail. Jer Arbeit je nešto drugo. To je dan od tri i po u noći do osam, devet u noći. I za sve to vrijeme kreveti su na bloku prazni. Ponekad ali rijetko, dolazila je kontrola da vidi čistoću bloka ili da ulovi one koji su se možda sakrili. Ali normalno bili su prazni, pa je poneko mogao ponekad i da ostane miran cijeli dan »arbajta«. Tako je maleni dječak Elias mjesecima ostajao nezapažen na jednom od tih kreveta. Za živahno i uz to neosporno razmaženo dijete bilo je neopisivo teško da leži šćućuren po cijele dane u krevetu. U prvo vrijeme on bi skliznuo i trčkarao po labirintu krevetskih hodnika i zavirivao u sobu blok-elteste pa čak i na vrata. Ali svi u službi na bloku su ga žalili i zato su ga uporno vraćali na njegov krevet. Zastrašivale bi ga pret-njama i užasnim pričama da bi ga natjerale da miruje i on je mislio da ga mrze i da su zle. Tako se dogodilo da je Eli pretvorio dan u noć. I onda se noć pokazala nepotrebnom.

Tri dana u nedelji ja sam čekala krevet. Tri dana u nedelji Eli je čekao priče. I tačno je znao kad dolazi njegov dan, nije mu ni-jednom to promaklo. Već rano ujutro on bi mi rekao: danas! A kad je došlo vrijeme da pojedem moju supu vikao je: Požuri! Nije mu se ni jelo tada. Bila sam mu zahvalna, jer bez njega ja bih se vani smrzavala. I pravo je bilo da mu to vratim.

Od tada pričala sam mu redovno priče; dječije priče.

Nisam voljela da čitam lektiru, Jeđupka, Osman, Prvi put s ocem na jutrenje, i ne znam šta još. Apriori su me gnjavile propi-sane stvari i nisam ih čitala. Tim više što je majka tražila da to pročitam, a sve mi romane bacala u vatru. Čitala sam sa strašću dječiju literaturu. Sve što sam igdje na svijetu mogla da nađem. Moja majka mi je to dozvoljavala, jer nije bilo opasno. I tako sam čitala i čitala. I kasnije sam nastavila baš te stvari da čitam. Smijao si mi se: »Moja infantilna ženica«. »Ženica« nije pomoglo, uvrijedila sam se. A šta bih sad radila da ne znam te priče? Svu skoro noć pričam. Eli sluša svojim okruglim crnim očima.

Da li je On pametno dijete?

U svojim snovima najviše sam voljela zimska popodneva u kojima bi kraj tople peći na mekom i debelom ćilimu sjedila sa Njegovom glavicom na krilu. Pričala bih priče a okrugle okice bi se svaki čas okretale mom licu da pročitaju potvrdu da je divni junak sposoban da prebrodi teškoću. A snovi hoće da budu stvar-nost. I zato sam tako često pokušavala da sjedim s kudravom pla-vom glavom u krilu. Ali glavica nije htjela. Ona je, gonjena nemir-nom guzom, stalno plazila s mjesta na mjesto gradeći voz ili kakvu kuću. Pa sam pričala bez glavice u krilu. Djeca ne vole da miruju, ona se igraju, ali budno slušaju, mislila sam. Jedno popodne, kad smo bili sami, počela sam — Alisu. Tako sam je voljela. Nije digao

glavicu. Želi da završi gradnju svoje zamisli, zaključih i stadoh. Počeo je novi voz. Onda sam pričala i pričala, pa je Alisa postala plava i kudrava. »Mama, zašto su moje kocke šarene, a ne bijele kao kod Đorđa? Nema šarenih kuća«. Mit se raspršio. Bila sam jako, jako tužna. Kupi mi, babo, pečenja jarećeg.

Oboje ih volimo. A Eli je pametno dijete.

Ako sam mu u početku bila samo zahvalna, kasnije sam sve više uživala u pričanju. Nestajao je potpuno ovaj svijet van svijeta, nestajali blok, krevet, tavanica od šupljih greda — sivoplave ženske utvare. Mi smo odlazili u drugi svijet, ne u vaš, nego u sasvim novi, van svega što se ovdje ili drugdje zbiva. Bili smo čas Alisa, čas Sokolovo Oko, pa Gulliver ili Sanja. I onda, jednoga dana, bili smo već sve. Šta da ti kažem? Od radosti zbog kreveta postala je radost zbog noći. A dan je obično bio dug i težak. Zatim jednom:

»Gospode, još nisi očistila mašinu!« rekla je Erna.

»Što da je čistim?«

»Sad će provjeravati.«

»Vidi, zar i u radno vrijeme?«

»Ma kakvo radno vrijeme!«

»Pa koliko je sati?«

»O, ljudi moji! Ona nije čula da je svirao kraj.«

Bila je došla noć i vrijeme da se očisti mašina. A ja nisam ni primijetila. Izmišljala sam novu priču. Sve koje sam znala bila sam već ispričala.

Vratila sam se na Alisu i da ne bih duljila počela sam iz dna bunara: »E, a početak? Kako je stigla u bunar?« Nije dao da preskočim. Ni prvi, ni četvrti put ponovljenu priču. Ali

to je baš bila muka. Jer on je sve moje priče znao napamet. I one koje sam izmislila.

Kao što sam mogla da ih čitam po deset puta i svaki put da mi budu nove, mogla sam i da ih pričam. I jedva sam čekala da se spoljni vidik izgubi pa da ponovo pričam i da ponovo budemo Alisa ili Sanja. Ali, nisam mogla sama to da budem. Potreban mi je Eli, sve više mi je potreban.

I tako sam mu dosadila.

Jer Elijev put bio je obrnut od moga. Prvo sam bila vila: »Kako si lijepa. Imaš lice kao Zvezdana. A glas kao frula, znaš ona čarobna.« A onda jednoga dana: »Dosadna si.« »Ništa ne znaš. Frojlajn Lize zna sto puta više«. Jer bila sam postala tačno ono što je bila njegova frojlajn Lize, tamo vani.

Šta je to što bi moglo trajno da zadrži pažnju djeteta živog duha?

Sve kraće je ostajao budan. I dan je sve manje bio noć. Zato je gledao i čuo. Da zapitkuje smio je samo mene:

- »Hoću da izađem. Hajdemo kući, dosta je već ovoga«.
 »Ne možemo, Eli, ne daju nam.«
 »A zašto druga djeca mogu da budu kod kuće?«
 »Oni nisu Jevreji.«
 »Zašto sam ja Jevrejin?«
 »Ne znam, Eli. Ne znam zašto nas progone«.
 »Pa ti nisi Jevrejka.«
 »Ne, naravno nisam.«
 »Zašto onda kažeš?«
 »Htjela sam da kažem da ne znam zašto progone ljude.«

To je bio početak kraja.

Bilo je to u vrijeme kad već nije bilo njegove mame. Ta žena ostala mi je potpuno tuđa. Bahata i nervozna od besmisla svoga bogatstva, zadržala je svoje ponašanje i ovdje. Od djeteta je tražila da oda priznanje njenom teretu i mrškala ga. A ne vjerujem da se ikad njime bavila. Ipak, jednog dana bila je majka.

Znalo se da će ujutro rano biti selekcija. Ali, rekli su naši, odnosi se na Jevreje ovog puta, pa smo mirno stajali apel, začudo opet pred našim blokom. Elijeva mama nosila je doduše svoju žutu zvijezdu, ali je bila između naših redova, i niko od nas nije znao da joj duša strepi. Bila je postala naša. I onda, najednom, došla je ona ista Elijeva aufzerka i prozvala broj njegove mame. Pošto nije bio njen dan za brojanje stajao je i Eli apel. Ne čujna, nego bučna strava prelila se preko sviju nas i pala na Elijasa:

»Mama, mama, idem s tobom«, potrčao je.

»Ne, Eli, ja sad idem sama«.

»Mama, hoću s tobom«, vrisnuo je.

»Ne dozvoljavam, rekla sam« — glas je bio tvrd, a pogled je za jedan sekund pao na mene. I otišao je.

Mislim da ne žali za majkom. Nekoliko puta samo pitao je gdje je i hoće li doći po njega, a onda više ni to. Ne znam šta je bilo u njegovoj glavici, ali bojim se da joj je zamjerio. Djeca tako lako zamjere majci.

»Ti za inat ne daš da idem. A svi se sanjkaju«, rekao je, kad je dan ranije prestala temperatura od krzamaka.

U toj jednoličnosti tako mnogo se dogodilo da ne mogu glatko da ti pišem.

Prvi put tada rekla sam MI a ne ONI.

I zato je to bio početak. Eli je prestao da bude instrumenat ukidanja apela, prestao da bude drug u bijegu od života u život. Postao je dijete. Jadno, mršavo, staračkog izraza dijete koje mogu da ubiju, a da se ne zna zašto. Dani su postali tako dugi. Ne mogu više da ih podnesem. Hoće li večeras krevet biti ispunjen — ili prazan? Ne mogu više da podnesem te laži u koje su me zapleli.

»Zašto me tjeraš da ležim cijeli dan. Hoću da izađem«.

»Ne smiješ, Eli, oni su zli«.

»Zašto baš ja ne smijem?«
»Ne znam, Eli.«
»Zašto Jevreje tjeraju od kuća?«
»Ne znam, Eli.«
»Zašto ja ne mogu u školu?«
»Ne znam, Eli.«

I tako stalno. Svaku večer, svaku bogovjetnu noć. Oh ljubljani moj, ne mogu više, nemam snage. Vidiš.

U kupatilu češće nije bilo nego što je bilo vode. A kad je bilo onda je obično bila ledena ili vrela. A ipak smo se skidale i prale. Brzina toga pranja bila je tolika, da niko ne bi stigao da ukrade nešto više od marame za glavu ili peškirić. Haljinu ne bi stigao niko da ukrade, tako je brzo slijetala s vješalice na koju je tren ranije bila obješena.

A meni je jednoga dana nestala. Zapravo nije nestala. »Gdje je moja haljina?« vrisnula sam: »proklet bio ko mi je ukrao«, jer kad nešto ukradu to ne znači samo da ti je hladnije i da to nemaš. To znači još i batine i nužnost da se to nabavi. A može se nabaviti samo u razmjenu za hljeb. Jedna kriška dnevni je obrok. Bila sam očajna i nisam mogla da mislim. »Proklet bio, neljudi, kradljivice!« Uvijek smirena Erna mi je prišla. Pogledala je vješalicu: »Evo tvoje haljine«. I najednom bilo mi je vruće, strahovito vruće. Šta sam ja tražila? Na vješalici nije bilo haljine sa žutom zvijezdom. Bila je haljina sa crvenim trokutom, i to je bila moja haljina.

*Počela sam da se
bojim za Elija, za sebe, jer postali smo isto*

Mada ovo tjelešće nije više ni okruglo ni glatko, ono je još uvijek oblije i glađe od moga. I zato se kraj njega sanja. Tako je topla naša soba. Čim dođeš otvorićeš prozor, znam. I ružićeš me zbog Malog, jer on treba da se navikne da podnese. A ja volim kad mi se tijelo pari. Ko zna, možda sam nekad, u jednom tijelu, provodila dane u hamamu. A ispod košuljice tako je toplo, tako glatko to malo tijelo. Ti ni s tim nisi saglasan, a meni je tako dobro. Mogla bih život tako da preležim na ćilimu. Ali nešto bode, taj ćilim bode. Ipak, znači nije tako meka vuna, a rekli su nam... to nije ćilim! To je Elijev lakat što me bode. I već su svi ustali. Odmah, u sekund, skaćem, jer ovdje sam, ne tamo u prošlosti koja nema sadašnjosti. Skaćem i u tren već sam u svom redu na apelu. Baš pred aufzerkom. Ostao je samo prvi red slobodan. Rukom zaklanjam znak i gledam se s njom u oči. Bekhend udarac po licu i strgnuta moja ruka. Zasio je moj crveni znak. Čuđenje njenog lica bilo je ravno čuđenju moga srca.

*I ja nisam mogla da se
osjećam kao nešto drugo. Mi ovako živimo već dosta dugo.*

»Da pričam priču?«
»Jesi li naučila neku novu?«

»Nisam, nemam gdje«.
»Onda neću. Zašto ne bismo išli kući«.
»Ne daju nam.«
»Zašto?«
»Ne znam«.

Noćas je opet selekcija. Oh, od odlaska njegove mame do danas bilo ih je mnogo. Ali su to bile obične selekcije. Za sve. Zbog ranjavih nogu, blijedih obraza, mršavih grudi i šta ja sve znam. To se nas lično nije ticalo. To je bila stvar sviju i zaboravila sam ih. Ali noćas je opet selekcija za nas. Rekla mi je to jučer Ana. I zaredaće na sve blokove da vide ima li ih i mimo njihovog bloka. »Je li ko rekao za nas?« pitala sam Anu. »Pa za Elija znaju svi«, odgovorila mi je. »Nije potrebno posebno govoriti«.

Eli, on

treba da ode noćas u jutarnjem apelu,

to je htjela Ana da mi kaže.

Eli treba da ode, jer mu je prišivena žuta zvijezda. Ja mogu da ostanem, jer ne znaju da treba da je nosim. Jednom pred odlazak njegove majke; još u početku:

»Noćas je selekcija za Jevreje.«
»Kako selekcija?«
»Izabraće ih jedan broj.«
»Koji broj?«
»Pa one koji nisu više za rad, ili nisu potpuno mladi odnosno stari.«
»I šta će biti s njima?«
»Idu na transport.«
»Kuda?«
»Himltransport.«

Čula sam slično i ranije. Ali nije mi se izdvojilo u svijesti. Ni kasnije nisam o tome mislila. Sve do sada.

Reci ti meni je li to pošteno da dijete umre samo, a ja da ostanem živa uz pomoć laži?

Naravno da jeste, njih treba lagati.

Ali to je kukavičluk.

Ne, to je jedino pametno rješenje, ovdje.

Bijedno je.

Gospode, što mi je vruće. I ova mašina se besprekidno okreće. »Ti ćeš se danas pozlijediti. Pazi šta radiš.« Meni je to neko rekao. A ja ne radim ništa. Toliki su ubijeni samo zato što su Jevreji. Zašto su se dali, zašto se nisu borili. A ja sam se borila i eto opet sam ovdje. »Slušaj ti! Zaustavljaš mašinu kad mijenjaš detalj. Hoćeš da te poreže po prstima!« Dosadne su. Kako me može porezati? Uostalom... Neću sad da mislim. To će biti u noći na jutarnjem apelu. Znači cijeli ovaj dan i noć ostavljeni za noć. Ima vremena da se nešto smisli.

- Deda, zašto nikako nećeš da vidiš strica Jakoba?
- Ko je to?
- Tvoj sin.
- Ja nemam takvog sina.
- Deda, zašto si tako zao?
- Zao? Nisam zao. On je napustio vjeru svojih otaca i odrekao se imena svojih predaka.
- On je to morao.
- Zbog toga da bi napravio bolju karijeru?
- Zbog toga da bi mogao normalno da živi.
- Nije trebalo ni da živi, tako. Bez časti.

Bez časti ne treba živjeti. Ali ja hoću da živim. Da kao kakva bijeda sakrijem ono zbog čega ne treba da se stidim? Da živim i da mislim stalno kako ne smijem da kažem, jer hoću da živim! A kasnije da se crvenim ili da i dalje lažem? Da lažem da sam lagala? Eli će otići.

Za njega nema ni sumnje

ni izbora.

Eli je dijete koje ne može da odgovara za nešto.

Ne, to je glupo. To znači pomoći im da izvrše u potpunosti svoje monstruozno djelo. Lagati njih, to je čast a ne niskost! »Pređi na moje mjesto. Ja ću uzeti mašinu, niko neće primjetiti«. »Zašto?« »To se svakom ponekad dešava, da otputuje na neko vrijeme, hajde pređi«. Prešla sam da sačuvam prste. A glavu? Eli, Eli dijete moje, kako da te ostavim? Ako te zagrlim i privijem uza se hoće li ti smrt biti lakša? Ili barem kraća?« »Reci mi, drugarice, šta te muči.«

U ovom svijetu van svijeta strašno je, vi dragi moji, biti sam.

A taj mališan treba da umre sam. Ni život nije toliko vrijedan.

»Što si danas dugo ostala?«

»Nisam, Eli, došli smo kao obično.«

»A meni se učinilo. Nikad da stigneš. Već sam se prepao.«

»Čega si se prepao?«

»Da nećeš doći.«

Djeca su kao psići, sa šestim čulom. Nisam običavala da izlazim naveče. Nisam imala povjerenja u druge, htjela sam da Ga sama nadgledam kako spava. A spavao je čvrsto i nije se budio. Bio je taj dan koncerat koji sam tako voljela. I otišla sam. Poslije koncerta zvali su me da večeramo sa solistom. Kako da odbijem, divila sam mu se. A ipak sam se digla odmah iza večere. Zamisli, dragi. Stajao je uz ulazna vrata, u košuljici i bos.

»Mama, mama, gdje si?«

»Zašto si ustao, nazepčeš«,

»Nije te bilo.«

»Kako si se probudio.«

»Mislio sam da više nećeš doći.«

A nije da nisam više puta pomišljala da može da se probudi. I odlučivala da krenem ranije.

I sad odlučujem, Eli. Večerali smo zajedno moju supu. On je svoju pojeo tako davno da se više i ne sjeća da je jeo. I legli smo nakon apela, koji je na sreću ove zime, jer opet je zima, bio kratak. Jučer je bila naša aufzerka, danas je nema. Prekosutra će opet ona brojati. I neće primijetiti da nema djeteta, jer ono kod nje ne stoji apel. Sutra nje — neće biti i Eli će stajati apel.

»Hajde brzo u krevet da se ugrijemo i naspavamo. Sutra treba ustati«.

»Neka. Nemoj da spavamo. ajde pričaj mi priču«.

»Koju?«

»Alisu. Ti nju najviše voliš.«

Eli dragi. A ti voliš mene. Nemaš nikog više da voliš osim mene. Ali ja moram da napišem pismo. Treba da Im kažem. Neću da mi zamjere. Ne znam ni kako da to sve izvedem. Tamo uz mašinu.

Apel. Crna vrana na kvadrat s dva prsta uhvati Elijev fantastični kaputić. Zovemo ga još i čudotvorni, jer stalno raste uz pomoć svih mogućih i nemogućih krpa koje nadošivamo. Uhvati ga kao gnjidu i gurne van redova. A ja onda skočim, ošamarim je, reknem joj. Šta bi se takvoj moglo reći? Ona i tako ništa od toga ne bi razumjela, jer kad bi, ne bi bila crna vrana. Mene bi samo istukla, možda i na mrtvo i efekat bi bio nula. Ne, tako neću. Možda ovako:

Držim Elija za ruku i neću da je pustim kad ga Crna vrana, ona na kvadrat, jer ona će brojati sutra, mislim, bude odvodila. Poći ću. I na njeno čuđenje visoko uzdignute glave: Ja sam također Jevrejka. Mi ne napuštamo našu djecu a vaše smrti se ne bojimo. . .

»Pričaj, zašto si prekinula?«

»Evo odmah, samo da napišem pismo.« Ne tako. Ne. I kome je važno bojim li se ja ili ne bojim smrti. Pa oni ništa drugo i neće nego i moju smrt.

»Kome pišeš? Reci«.

Kome? Ne mogu to da kažem ovdje. Oni kojima pišem ovdje ne postoje. Ni ovdje niti za ikoga ovdje. Sa svim ovim nemaju ništa zajedničko, a ni s nama nemaju mnogo istog.

Noć prolazi, moram da kažem još mnogo toga. Šta da kažem? Kako?

»Uvijek nešto drugo radiš ili misliš kad treba da se pođe, kad se žurimo«, rekao si. Istina je. Nikad nisam umjela da sjednem i da odjednom glatko uradim ono što treba da se uradi. Ni sada. Prošla je evo i noć skoro. I dan je prošao. I treba da ti kažem, a ja još ne znam šta ću. Ne znam?

»Samo gledaš u plafon i u taj papir. Bar da ti ga nisam poklonio«.

Zaista, Eli, ti si mi poklonio čitav jedan paket klozetpapira. Jesi li ga ukrao od nekog ko piše pjesme? A jedno veče je slavo-

dobitnog izraza izvukao iz košuljice, već davno premalene, zaoštreni komad drvenog uglja. I sad »Samo pišeš«.

»Nemoj da me smetaš, nemam mnogo vremena«.

»Nećeš valjda i ti biti kao mama«.

»Kao mama?«

»Ona me je ostavila, nije htjela da me povede. Nećeš me ostaviti, reci?«

Odakle to dijete zna? Zna li? Proletjela je misao, ali nije bilo vremena, jer sirena...

Neću te ostaviti. Mi ćemo zajedno Eli, sine moj.

Sirena. Apel!

JEDAN DAN JE PROŠAO ...

Odlomak iz romana »Avlija na Jaliji«¹⁾

Teško sam otvarala oči. Spavalo mi se. Još mi se spavalo ... Oba oka su se u isti mah rasklopila tek kad sam čula kako iz druge sobe ulazi moja majka. Kad se ona nadnela nad moju postelju, osetila sam njezinu nežnost i miloštu, kao da su se nada mnom raširila anđeoska krila. Toplim dlanom pomilovala mi je obraz. I šaputala u uho:

— Dete, ustani! Škola te čeka ...

Pošto sam se na brzu ruku umila i obukla, doručkovala sam i poletela niz stepenice u donju avliju, čvrsto stežući u udubini dlana marjaš koji mi je majka dala za perece.

Pored mojih nogu projurio je pacov. Crn. Velik. Brzonog. Nisam se uplašila. Nije prvi put da mi pacov presretne korake. Ima ih puno u donjoj avliji. U limenim kantama za đubre nalazi se njihov glavni stan. Često moji avlijski drugovi, s Mošikom na čelu, nogama kloparaju u limene kante — na užasavanje avlijskih stana — da ih razjare i ražeste. Tada pacovi gnevno i besno, mašući drhturavim repićem, jure na sve strane — tražeći zaklon, dok deca za njima trče i gađaju ih ljuskama od krompira i polutkama jaja. U takvim trenucima neodoljiv smeh i kikot, vrisak i psovke — dece i odraslih — razležu se našom avlijom.

Skola nije daleko od moje kuće. Tu je. Blizu. Nedaleko od Svetosavskog doma. U zgradi škole nalazi se i dorćolska pravoslavna crkva. Često, za vreme školskog odmora ulazim u nju. Tu sam sama. S tišinom. Čujem svoje disanje iako moje cipele glasno tapkaju po kamenim pločama. Zadivljeno posmatram sve što me okružuje: crkveni oltar, naslikane anđele na stropu, upaljene sveće koje dogorevaju, i ikone koje vise na crkvenim zidovima, odakle lica svetaca, kao da su živa, gledaju iza pozlaćenih okvira. Od mirisa tamjana hvata me prijatna omaglica ...

¹⁾ Dvorište na obali

Skrenula sam u prvo sokače. Tu se nalazi Šondina fabrika. Celi prostor oko nje ispunjen je mirisima čokolade. Prijatan je to miris. Rado ga u sebe upijam. Duboko ga udišem da ga što bolje osetim, da ga što duže u sebi zadržim.

Prošla sam ispred dućančeta čika-Lepog. Tu čika-Lepi (deca sa Jalije ne znaju njegovo pravo ime) posluje nešto pokraj svojih kolica sa sladoledom, spreman na ophodnju. Kad god ovim putem prolazim ili kada negde drugde sretnem ta kolica — u čijoj se unutrinu nalazi staklena posuda puna ledene slastice — ja ih posmatram s posebnom pažnjom. Sve četiri strane kolica obložene su šarolikim slikama. To su slike obnaženih vila, kraljeva s krunom na glavi, polu-ribe polu-devojke, svetog Đorđa koji oštrim kopljem ubija aždaju ...

Dok su iz furundžinice čika-Janićija užurbano izlazile žene, deca i starci noseći pod rukom i u korpama i mrežama bele i crne nabubrele, mirisaše hlebove — jedna su kola prošla ... Izišla su iz drvarnice natovarena drvima. Za kolima se kačio dečaćić sa torbicom na leđima. Deca koja su prolazila ulicom naglas su vikala prema kočijašu:

— Drž, čičo! Za kola ...

Dremljivi starac prenuo se naglo sa svoga sedišta. Besno je zapucketao bičem. Preplašen dečaćić otkaćio se sa drvene poluge isturene nad zadnjim točkovima. Kada je odskoknuo sa kola, bosa noge uprljale su mu se debelim blatom. Kola su zatandrakala dalje okrećući iza ugla. Deca su se glasno rugala dečaćiću koji je oborene glave ubrzao korak.

Nije mi drago, srce mi se ražalosti i ispuni teskobom svaki put kada sretnem šinterska kola. Evo ih. I sada prolaze ... Ispred njih oprezno, grabežljivih očiju šinter Joca meri ulicu ... Pogledajte: naleteo je na lov! Uhvatio je dugačkom motkom, na čijem se vrhu blista na suncu okrugla žica, malog čupavog psa okruglih, prestravljenih očiju.

Deca koja su prolazila ulicom okupila se oko šinterskih kola glasno negodujući:

— Pustite to siroto pseto ...

I baš u trenutku kada se šinter Joca spremao da uplašeno psetance ubaci u kola (kako se to dogodilo? kojim čudom?) ono se izmigoljilo, otkinulo sa žice i vrtoglavom brzinom kao zadihani vetar, poletelo je niz ulicu ... Šinter Joca je glasno psovao (o, kakvim se ružnim rečima poslužio!), dok sam ja, zajedno sa ostalom decom, radosno uživala u tom srećnom raspletu.

Dušanova ulica. Dva-tri koraka još da zakoraknem, i, evo moje škole. Zavirila sam u prolazu u čika-Svetozarevu bakalnicu. Tu se prodaju olovke, pera, torbice, tablice, računaljke i sve druge potrebe školske dece. Domaćice tu kupuju sve što služi njihovom domazluku. Čika Svetozar, glavni bakalin na Dorćolu, sedi za svo-

jom kasom dostojanstveno kao kralj na svome prestolu. Svaki put kad ubaci novac u kasu — kasa glasno zazvoni. To je za njega prijatan znak. To je primamljiv zvuk. Novac se gomila. Raste. Buja kao morski val. Čika Svetozar se smeši celim licem. Dobro je započeo dan.

Stigla sam pred školsku kapiju. Uz neopisivu galamu đaci, mlađi i stariji, guraju se i tiskaju oko prodavača sa belim kečetom na glavi, koji čučeci pred školskom ogradom nad svojim korpama glasno nude ono što imaju:

— Perece! Kikiriki! Šećerleme!

Samo što sam zakoračila u učionicu, već na samim vratima dočekala me Milica. To je ona Milica za koju moji školski drugovi i drugarice pričaju da joj je glava puna gmizavih buba... Da joj bube, kada se bolje zagleda po njenoj glavi, vire i mile po kosi... Ja to nikada nisam videla. Uvek sam izbegavala da pripazim na to.

Obraćajući se meni, bez ikakvog uvoda, bez ijedne prethodne reči, kao da je u njoj nešto puklo i raspuklo se do zapenušavosti, Milica je glasno zapevala:

— Juče, prekjuče, rodilo se Čivuče, plače, jauče da mu kupe papuče...

Zgranuto sam pogledala Milicu, ne verujući onome što čujem. Zar Milica to meni kazuje? Meni? Zašto? Šta je navodi na to da mi upućuje te podrugljive, uvredljive, gorke reči? — pitala sam se ojađena do suza. No moj jad nije dugo potrajao. Samo za tren. Nakon toga odmah su me, kao pobesnela bujica, ophrvali pobuna, srdžba i gnev...

Bez razmišljanja sam obema rukama dohvatila Miličine debele pletenice. Vukla sam ih, tresla nemišljeno, divlje, iz sve snage... Ni Miličino plakanje i zapomaganje: »Pusti me, Simka«, nisu omekšali moje srce niti su zaustavili moje ruke. Vukla i tresla sam joj pletenice sve žešće, sve neumornije, sve neumoljivije...

U to su se otvorila vrata. Tišina. Postavilo se pitanje:

— Zašto plačeš, Milice?

Sa crvenim licem natopljenim suzama, grcajući, teško dišući, Milica se jadala:

— Simka mi je kidala kike...

— Zašto si to, Simka, učinila? — prekorno me učiteljica upitala podigavši mi bradu svojim tautkim prstima.

— Milica se meni rugala. Kazala je da sam Čivutka. Ja Čivutka nisam. Srpkinja sam. Isto kao i ona. Samo sam Mojsijeve vere...

— Tako je to, dakle, bilo — rekla je učiteljica srdito. E pa dobro onda, Milice. Dobila si svoje. Da o svemu dublje razmisliš odsedet ćeš celi sat u »magarećoj klupi«.

Došao je jedan odmor. Drugi posle toga. Najzad je i treći stigao. Tako. Sada će đaci četvrtog razreda osnovne škole koji su

Mojsijeve vere otići u »mildar«²⁾ na čas veronauke. Ostali učenici koji su pravoslavne vere ostaće u učionici sve dok ne stigne pop Mihajlo koji će im za vreme časa pričati o svetinji krsta, o Bogorodici — majci Božjoj, svetom Savi, svetom Nikoli i mnogim drugim svecima koje veliča i slavi pravoslavna crkva. (Jednom kada je učitelj Đaen oboleo pa se nije išlo u »mildar«, ja sam ostala u učionici na času hrišćanske veronauke, slušajući kako pop Mihajlo o svemu tome priča mojim školskim drugovima i drugaricama pravoslavne vere.)

Kada sam izišla iz učionice u školskom dvorišu srela sam pop-Mihajla. Šuštanjem crne mantije koja se plete među njegove noge pop Mihajlo upozorava na svoje prolaženje. Njegove široke otvorene oči zovu na pozdrav. I na prilazak njegovoj ruci.

— Zdrava bila, Simka — čujem njegov pozdrav i njegov plahi korak koji se udaljuje. A ja žurim, žurim u »mildar«. Ne smem zakasniti. U takvom slučaju učitelj Đaen će me postaviti u kut, kod vrata, da tu postojim celi sat. Sve dok se čas veronauke ne završi. To je uobičajena kazna onima koji na vreme ne stignu na njegovo predavanje.

»Mildar« se nalazi u središtu Jalije. Blizu moje kuće. Tu se uči čitanje onih neobičnih, zagonetnih slova — hebrejskih slova — i slušaju se starodrevne priče iz Biblije: o braći Kainu i Avelju, o mudracima Davidu i Solomonu, o narodima Egipta i Izraela, o Mojsiju zakonodavcu, i o tome kako je on, uz pomoć Božju, prešao sa izraelskim narodom preko Crvenog mora — bez brige, bez prepreka, i bez ikakvog straha, kao da, eto, prolazi preko livade posute cvećem.

Dok slušam te čudesne priče iz davnih vremena ja zatvaram oči. Od dragosti. Budna sanjam. Ali čitanju hebrejskih slova nisam sklona. Ni najmanje. Radi toga me učitelj Đaen vazda prekoreva. I tuži me ocu. Kaže mu:

— Lenja je. Ne voli da uči...

Iz »mildara« u podne krenula sam prema kući. Na uglu ulice srela sam Francu, staru pokućarku nedavno umrle tija-Lavre »la mestre«.³⁾ Tapkala je po kaldrmi svojim velikim cipelama. Iz njih su izvirivale prljave pete... Smešila se na mene svojim crnim zubima. Treskala je glavom umotanom u žutu maramu. Pozdravila me. Pitala me:

— Kako si, Simka?

— Dobro sam, Franca.

Franca je oklevala. Okrenula se. Htela je, valjda, još nešto da mi kaže, ali je odustala. Produžila je put, gegajući se levo-desno

²⁾ Učionica za veronauk

³⁾ tija = tetka; la mestra (maestra) = učiteljica

kao pijana. Videla sam: ušla je u bakalnicu tetka-Streje. Znam, tamo će ona po običaju tražiti da kupi nešto »na veresiju«.

Vika. Galama. Razuzdani smeh dece. Zastala sam pred ulazom u kapiju da vidim šta se to zbiva. Uvek ista priča. Žalosna priča. Dobri, stari Jahijel. Deca mu se podsmevaju. Čitava povorka razuzdane dečurlije, korak po korak ga sledi uz uzvike, uz besmisleno izrugivanje:

— Jahijel »la kampana« si spanto, si skundjo kun su ermana dibašu di la kama ... (»Nosonja« — Jahijel se uplašio. Od straha se sa svojom sestrom pod krevet sakrio ...)

Šta ta deca većito hoće od tog samotnog, ubogog starca? Zašto ne daju mira njegovom pogurenom telu, njegovim tužnim očima, njegovim opuštenim rukama i stalnom uzdahu koji šišti iz njegovih usta?

Jahijel pušta glasove slične mumljanju. Grdi. Proklinje:

— Crkli, da Bog da ...

Onda se na decu baca kamenjem. Namerno tako usmeruje svoj cilj da nikoga ne pogodi, da nikoga ne povredi. On bi hteo, kada bi mogao, samo da ih zaplaši, da se od njega udalje. Jahijele, Jahijele, zašto ti još živiš? Kome je potrebno tvoje jadno disanje, tvoje bedno postojanje besciljno i bezradosno? Zar samo radi toga stojiš na toj zemlji da decu sa Jalije razveseljavaš svojom tužnom pojavom? Zar samo još radi toga opstojiš na tom svetu da vučeš umorne svoje noge po kaldrmi kojom zvoni svaki tvoj korak?

Kao i uvek kod ovakvih prizora srce mi se ispunilo dubokom tugom. Da ne gledam to više, trčeći sam ušla u kapiju.

Ulazeći u kuću zatekla sam majku da pere prozore. Nisam stigla još ni da je pozdravim, da joj kažem: »Dobar dan, majko«, kad mi ona bez okolišanja dobaci svoju odluku:

— Umesila sam danas »bujikus di kezu«⁴⁾. Po podne ćeš nešto od toga i tetki odneti. Njoj su dragi ti kolači.

Majka je na mom licu videla negodovanje. Da me odobrovolji brzo je dodala:

— Obući ćeš plavu haljinu i belu kecelju, da budeš lepa ...

Majci to nisam poverila. Ali ona naslućuje. Nisu mi dragi susreti sa tetkom. I ne marim da odlazim njenoj kući. A, zašto? Na to pitanje ne bih znala tačno da odgovorim. Možda radi toga što kroz sve te godine otkad sam dorasla da znam da tetka postoji, još nikada nisam videla osmeh na njenom licu. Niti sam od nje čula koju dobrotivu reč. Uvek kada sam bila kod nje (ona je retko kada k nama dolazila; to se obično događalo o prazniku »Pashe«⁵⁾),

⁴⁾ Kolači sa sirom

⁵⁾ Jevrejski praznik, Pesah — sećanje na izbavljenje iz Misira

kada bi moj otac, u porodičnom krugu, održao »seder«⁶⁾ nalazila sam kako me njene velike crne oči motre sa sviju strana. Videla bih kako ona prati svaku moju kretnju, svaki moj mig i korak. Kako pazi na moje reči. Na moje ćutanje. Uvek mislim, kada se kod nje zateknem: tetka kada dođem — jedva čeka da odem.

Možda i zbog toga nisam volela da odlazim tetki što mi njena devojka, sa uštirkanom belom kecljom i čipkanom kapom na glavi, kada god zakoraknem prag njezine kuće, sa podsmehom na licu, sa dosadom u glasu otvara vrata. Sa neugodnom očitošću daje mi na znanje da nisam u toj kući jako uvaženi gost.

I nameštaj u tetkinoj kući, hladan i glomazan, ostavljao je na mene sumoran utisak. Imala sam osećanje, kad god bih se našla u njevoj blizini, da će se nenadano, bez uzroka, celom težinom na mene sručiti.

Moju pažnju je neodoljivom snagom privlačio jedino onaj ormaric sa sviju strana zatvoren debelim staklom. O, koliko je krasota bilo u njemu! Tu su se caklile majušne lutke, krhke posudice, lepušne čaše, tanjiri svih boja i oblika, zlataste šoljice, i nadasve onaj divotni mali srebrom protkani svećnjak, na kome se za »Hanuka«⁷⁾ upale crvene svećice koje, dok gore i plamsaju, blistaju kao nebeske zvezde.

— Ti predmeti koji žive u sigurnosti pod biljurskim staklom (ti se predmeti čuvaju od pokolenja do pokolenja), jednom mi je majka pričala, nadživeće mnoge ljude. (Mrtve stvari nadživljuju živog čoveka!) Njihova vrednost iz godine u godinu postaće sve veća. . .

Majci se ne sme prigovoriti.

Po njenoj želji, tog popodneva, kada je sunce zašlo, otišla sam tetki. Ona stanuje u velikoj, sivoj kući sa izbočenim balkonima, najvećoj kući na Zereku. Odmah do kafane »Negotin«.

Kad je devojka oprezno zakucala i tihano otvorila vrata tetkine sobe — našla sam tetku da sedi za stolom. Sa njom su za stolom sedele još tri žene. Stisnutih usana, nemirnih prstiju, one su igrale karte.

Sve četiri žene za stolom nalikovale su jedna na drugu. Visoke »pundže« na njihovim glavama pridržavali su duguljasti češljevi. Oko vrata nosile su zlatne lance. Prsti su im bili načičkani sjajnim prstenjem. Obrazi nabeljeni puderom.

Kada su me ugledale, četiri žene su negodovala. Osmotrile su me ljutito. Smetala sam im. Poremetila sam svojim prisustvom zanos njihove zabave i rasonode.

⁶⁾ Ritualna večera o prazniku Pesah

⁷⁾ Jevrejski praznik u čast junačke borbe Makabejaca protiv sirijskih zavojevača pre 2104 godine.

Stajala sam još malo vremena smušena, bez reči, gotovo i bez disaja (tetka je u međuvremenu mrzovoljno uzela omot sa kolačima omotanim u »flis-papir« i, ne pogledavši ga, odgurnula u kut obližnjeg stolića) pred uznemirenim, nestrpljivim igračicama karata, onda sam otišla. Polako. Na prstima. Bez glasa. I bez pozdrava.

Kada sam se kući vratila, pred vratima našeg stana, sa mojom majkom, sedele su susedke i tiho razgovarale. Do mene su doprle poslednje reči:

— Ah, ta deca...

Onda su susedke ustale. Svaka je uzela svoju šamlicu. Moja majka je svoju šamlicu odgurnula nogom. Ostala je izvrnuta pred vratima. Obe smo ušle u sobu. Majka se popela na stolicu. Upalila je lampu.

Stiglo je veče.

Jedan dan je prošao...

M L A D E Ž

Nikada ranije nije verovala u čuda. Kada bi čula da neko govori o čudu, da veruje u njega, sažaljivo, nadmoćno ili čak prezrivo bi se nasmešila. Tek posle rata, kada se živa vratila iz logora, počela je da razmišlja o čudima, da... U trenucima bi, čak, ljutito uzviknula u sebi: Ko ne veruje da čuda postoje, trebalo bi ga... trebalo bi ga prinuditi da veruje... Oh, ne! Ne! To je najsvirepija, najneljudskija prinuda. Nisu mogućna mala, jevtina, banalna čuda. Ali ona velika, istinska...

Prve noći su joj odveli muža, a već druge nju. Bila je zima četrdeset druge. Elica je ostala sama u krevetcu. Probudila se i zavrištala. Nije imala ni pune dve godine...

Glavnjača... Banjica... Aušvic...

Kada je izišla iz logora otišla je u odeljenje kraj krematorijuma, gde se nalazila dečija obuća. Velika prostorija do plafona puna cipelica, sandalica, patika, papučica. I majušnih, kao za mišića, i velikih. Za decu ispod i iznad godine dana. Za onu što su još spavala na majčinim grudima i onu što su se oslanjala na njih. Svih boja, šara, oblika, veličina. Praznih, slepljenih, iskrivljenih, sasušenih. Sve su one nekad, neke možda još juče, bile ispunjene toplim, rumenim, krofnastim nožicama što su se radosno prćakale. Skakutale od života i za životom. Od radosti i za radostima. A sada... Pepeo...

Eno, baš onakve: bele, male kao za lutku, sa mašnicama i crvenim kičankama imala je Elica. Uzimala ih je sa gomile, pritiskala na grudi, ljubila, razgovarala sa njima. Hvatali su je za ruke i izvodili napolje. I eto tada je prvi put počela da pomišlja na čuda. Da ih priželjuje...

Kada se vratila kući zatekla je sve prazno. Sve pusto. Samo je sažaljenja bilo napretek. Na sve strane se raspitivala. Svuda je zakucala. Za njega je saznala... Ali za Elicu svuda izvinjenja, hrabrenja, sažaljenja...

U prihvatilištu ratne siročadi upravnica ju je dočekala ljubazno. Sa smeškom u kome su se mešali hrabrenje, zahvalnost i... strahovanje. Odmah je rekla da nije došla da usvoji već da potraži svoje dete. Jedini podaci su: lik, uzrast i mladež više lakta na desnoj ruci. Elici je tada bilo pet godina i dva meseca. Krupne pametne zelene oči; crna kovrdžava kosa; baršunasti veliki mladež. Upravnici to nije bilo prvi put da sluša te dirljive opise i ispričane. Svakodnevno ih sluša. I uvek su likovi dece roditeljima ili rođacima bili sveži, živi kao da su im ona toga trenutka stajala pred očima. U stvari, znala je upravnica, ona im nikada nisu ni silazila sa uma i očiju. Ni onda kada su bili pod nožem i vešalima, nad rakom, ispred cevi, pred krematorijumom. Znala je sve to i otuda u njenim očima istovremeno i tuga, i radost i zahvalnost.

Više od tri godine kako nije videla Elicu. Njoj tada nije bilo ni pune dve godine, a sada joj je više od pet. A deca su u tim godinama kao pupoljak: svaki novi dan — novi oblik, nova boja, novi miris. Ali ima nešto na deci što se ne menja, ne nestaje. To je onaj mladež o kome je Elicina majka sada govorila upravnici. Mladež je neka vrsta porodične štafete koju preci predaju u nasleđe potomcima.

Upravnica ju je odvela u sobu gde su se nalazile devojčice. Kada je ušla i pogledom obuhvatila devojčice, zatražila je stolicu i čašu vode... Upravnica je razumela tu buru osećanja. Nije to bila prva majka koja je, videvši te očice još uvek pune straha i stradanja, te crte preoštire i prenapregnute za njihove godine, te nežne biljke koje je strašna bura iščupala iz staklenih bašta i bacila u surovu pustinju, morala da sedne i da se povrati vodom. Znala je da to dolazi od spontanog evociranja stradanja te dece i njihovih roditelja i... i od razbijene iluzije da će već među prvom decom pronaći svoje...

— Odmorite se malo, — tiho joj reče upravnica nudeći joj stolicu. — Zna, kod nas ima još dece i svaki dan nam dolaze nova. Svaki dan dolaze roditelji, rodbina, nalaze svoju decu i... — tu začuta i zagriže donju usnu. Zamalo što joj se nije otelo da kaže: i usvajaju tuđu. — A, znate, dešava se da mesecima traže i, kada su skoro izgubili svaku nadu, iznenada ga pronađu.

Znala je upravnica da su te reči više konvencija i da često šuplje zvuče, pa ipak je nastavila u tom smislu.

Kada su prešle u drugu sobu gde se jedna grupa devojčica igrala krpenom lutkom, ona se najednom zaustavi i razrogačenim očima zagleda u jednu od njih. Obema rukama je pritisnula grudi. Činilo joj se da će da joj iskoče iz njih. Sve joj je na toj devojčici, i sitne crne kovrdže, i zelene oči, i nežno ovalno lice, i ona ovlaš napućena tatina usta, bilo kao na njenoj Elici. Jedva je našla snage da joj zavrne rukav, da joj potraži mladež... Po licu joj se razli samrtničko bledilo. Tek tada je videla da devojčica jedva ako ima četiri godine. Poljubila ju je u kosu i otišla.

Dugo je obilazila azile, domove, prihvatilišta gde su bila smeštena ratna siročad i više puta joj se ponovilo ono isto. Kada bi zavrnila rukav i potražila mladež, navirale bi joj suze i ona bi odlazila dalje da traži.

Toga dana su je telefonom obavestili da je u jedno prihvatilište stigla nova grupa dece. Već godinu dana kako obilazi prihvatilišta. Otrčala je odmah. Dočekala ju je vaspitačica. Vaspitačica ju je već poznavala. Često ju je viđala dok je radila u drugim domovima i prihvatilištima. Neki su, gledajući je kako skoro svakodnevno obilazi tu decu, pomišljali da je kod nje zbog izgubljenog deteta nastupio duševni poremećaj. Vaspitačica je pažljivo saslušala priču o Elici, pazeći da ničim ne pokaže da je to već nekoliko puta čula i od nje i od drugih. Odvela ju je u odeljenje gde su se nalazila ta nova deca. U jednom uglu dve devojčice su se svađale. Jedna je plačno vikala na drugu:

— Ti si nevaljala. Zašto ne slušaš svoju mamu?

— E neću, — jogunasto je odgovorila druga. — Ja sam tvoja mama. Juče si ti ceo dan bila moja, a danas hoćeš opet. Danas je red na meni.

— Znate, — obrati se vaspitačica majci, — kod nas se deca često igraju roditelja i dece. Devojčice naročito vole da budu mame. Oko toga se često i svađaju. Znate, to nije ni čudo. Retko koje od te dece je osetilo majčinu, roditeljsku ljubav. Da vidite što umeju da budu nežne i pažljive kada igraju ulogu majke. Prosto ih je uživanje gledati. Mi negujemo i podstičemo tu igru. Ona najviše oplemenjuje decu.

Međutim, žena kao da je nije slušala. Ona je raširenim očima gledala devojčicu što je tražila da bude majka. Neki čudan blesak ispunio joj je zenice. Očigledno, devojčica ju je nečim snažno uzbuđila. A ona se i dalje svađala sa drugaricom.

— E neću. Ja sam malo bila mama. Ti uvek hoćeš da budeš mama. E neću.

— Pre neki dan nam se dogodio neobičan slučaj, — opet pokuša vaspitačica da obrati pažnju majke. — Došla je ovde jedna majka i pronašla svoga sinčića. Maloga Mišu. Ali kada je htela da ga povede, stao je da plače. Govorio je da on neće da ide bez svoje mame, sedmogodišnje Zorice. Uporno je tražio da i Zorica pođe sa njim. I uopšte deca se kroz tu igru zbližavaju i postaju kao jedna velika porodica. Starije devojčice su obično mame, ali i mlađe to traže.

Žena je i dalje, ne obraćajući pažnju na vaspitačicu, gledala devojčicu. Usta su joj se ovlaš otvorila, a po licu se razlile crvene pege, kao da je dobila nastup groznice.

— E neću, — rasplaka se mlađa devojčica. — Ti svaki dan hoćeš da budeš mama. — Onda obrisa ručicama suze i piskavo dodade: — E ja ću otići Draganu da njemu budem mama. On voli.

Ženin pogled je grozničavo klizio preko devojčice. Po kosi, nogama, rukama, pa se opet zaustavljao na očima. U jednom trenutku izgledalo je da joj se zaustavio dah. Začučena, vaspitačica je najzad prestala da joj govori i krišom iskosa je posmatrala. Prema onome kako je ona opisivala svoju ćerku, ova devojčica je malo ličila na nju. Samo oči. I ona je imala krupne, kao vir zelene oči. Samo to. Onda, ova je devojčica mogla imati najviše četiri godine, a njena Elica preko pet. Ali ipak ona je majka. Ona najbolje zna.

— Znači, — skoro se ote vaspitačici gledajući raširene ženine oči. . .

— Da, — prekide je žena odlučno i trže se kao da se probudila. — Najzad. . . — dodade i opet začuta.

— Divno! Divno! — obradovano povika vaspitačica mahinalno i ispruži ruke prema devojčici, koja na njih uopšte nije obraćala pažnju, da joj zavrne rukav i pogleda onaj mladež.

— Ne! — Skoro izbezumljeno vrisnu žena, šćepa vaspitačicu za ruku i odgurnu je od devojčice.

Vaspitačica se povinova i zaprepašćeno pogleda ženu. One malopredašnje crvene pege sada su nestale i po licu se rasulo neko sivkasto bledilo. Za trenutak gledale su jedna drugu, a onda su obe oborile oči kao krivci. Ali ipak dijalog je nastavljen. Nemo. Mislima.

»Da«, reče vaspitačica ne dižući pogled na sagovornika, »divno je to. Uzvišeno. Ljudski. Ali. . . Ali ako sutra ipak pronađete Elicu«. . .

»Ništa«, odlučno, bez kolebanja, čak nekako prekorno odgovori žena. »Zar ja ne mogu imati dve ćerke?«

»Jeste. Zaista je tako. Divno je to. Ali. . . Ali ako neko pronađe svoju Bosu (devojčicu su odnekud tako zvali u domu). Ako...«

»Ništa. Neka.« Tu žena duboko uzdahnu. »Zar Bosa ne može imati dve majke?«

SEĆANJE NA JERUSALIM

1943.

Vratio si mi moje zaboravljene godine,
Istočio si suze skrivene za ko zna koje vreme.
Zarobio si me lepotom tvoga trajanja.
Nadmudrio si sva vremena.

Konjanici brzonogi jurišaju svetom da objave darove tvoje.
Jerusalime moj, polazim podzemnim hodnikom tvojim sve do
mora.

Da se nagledam prastare tajne,
Da proverim sve moje misli
I skinem prašnjavih zabluda plašt.

Jerusalime! Detinjstvo daleko.
Majko zaboravljena!
Kako mucavo sričem ime tvoje,
Spreman za jedan krilati urlik,
Nad tvojim praznim grobnicama.

Hitam, u najdalja putovanja,
U Carstva Vatrene, Braće moje,
Snagom iz opustelih ti zidova,
Iz kamenih odjeka.

Jerusalime! Kiklope stari!
Nemoj me prezreti,
Nemoj me mačem darivati,
Nemoj mi se čuditi, morao sam ti se vratiti,
I tobom sve proveriti,
Pobedniče moga smrtonosnog glasa.

Bedeme strašni!
Dolazim da ti se divim,
Da prebrojim čete divljih hordi,
Što su te htele prekopati,
A sada bezglasno čame na dnu zaborava.

Oprosti mi što ludujem kroz vekove,
Ne mogu da zaboravim pradedovske običaje.
Zato mi reci nešto o velikom moru.
Pomozi mi da volim sva sunca sa tvojih razbojišta,
Nauči me da koračam po tvojim lepotama,
Po izobilju tvoga praha,
Koji kruži nad svim vidljivostima.

Danas umirem, Jerusalime dragi.
Nestajem, uvezan konopcima čudovišta
Koja mi glas pojedošu,
Zato primi moj pepeo i ostani
Tamo gore, negde u putevima zvezda
Da se raduješ svekolikom nastajanju.

TAKO POČINJE...

U stvari, ja bih sada morao da budem slobodan, a ne na dužnosti na granici. Samo da mi se drug blagovremeno vratio sa odsustva, ja bih mu bio predao dužnost i bio bih slobodan, mogao bih da sedim sa ostalim drugovima, da igram šah, gledam televiziju, da pušim i čitam neki zanimljiv roman. A ovako, sedim tu gore na promaji pored ove gadne rupe, koja je nekada bila prozor na nekom zidu, i buljim oko sebe. Vidim sve same ruševine, gledam preko krovova i zvonika Jerusalima, i pokušavam da prodrem pogledom u daljinu, koja se gubi u toplom, zamagljenom plavetnilu. U daljini samo naslućujem konture dalekih sivih i golih planina.

Moram sada da sam na straži zbog toga što je moj drug zakasnio. Dobro je, da se bar može sedeti i da puška sme da se drži na kolenima, i da mogu malo da olabavim remenik sa mecima.

Istina, nije baš mnogo udobno na mom sedištu, napravljenom od vreće čvrsto nabijene peskom, između ruševina i zgarišta, ostataka i svedoka proteklih borbi. Telo mi se već privikava na neudobno sedište, pa pokušavam da se prilagodim datoj mogućnosti, kao da sam od gume. Kako se telo brzo navikava na svaku priliku! pa bilo to vreća peska, srušeni zid, gomila kamenja, ili vlažni beton logorske ćelije... Ah, da, ovde gore je mirno, već mesecima nije pao nijedan metak... nastupilo je zategnuto primirje...

S one strane čujem otkucavanje časovnika sa zvonika sv. Đorđa. Duboki glas zvonika sa crkve Notr Dam dostojanstveno odgovara. Čujem trube autobomila, pisak lokomotive i riku magaraca iz susednog arapskog starog grada. Čujem monotono pevanje iz obližnje sinagoge. Sve se to meša i stvara jednu jedinstvenu simfoniju, simfoniju razdeljenog, raskomadanog, namučenog blijskog grada, koji ne postoji nigde drugde na svetu, samo tu.

Tako sedim u najisturenijem uglu poslednje kuće na granici. Kuća samo nosi to ime, inače je ruševina i stoji zaboravljena, napuštena, u gomili kamenja, korova, badalja, trnja, bodljikave žice.

A tamo preko puta, možda dvadesetak metara odavde, stoji najbliža kuća, tamnosiva, bez prozora, raspucanih zidova.

Tu i tamo u zidu ima rupa veličine dlana iza kojih stoje grafičari koji me posmatraju. Posmatraju me oni koji su postavljeni tamo zbog mene i zbog kojih sam ja postavljen ovde, iza svoje rupe u zidu. Na krovu te sive kuće sazidana je neka vrsta kule-osmatračnice od betona, sa malim otvorima, tek toliko velikim da se može progurati puščana cev, tek toliko da se može posmatrati lice legionara, koji tu stoji uvek, dan i noć, dan i noć... Ako se malo odmakne, kroz otvor se pojavljuje plavo i blistavo nebo, da bi posle jednog trenutka otvor opet potamneo, onda znam da ga je ispunio svojim licem.

I tako se igramo žmurke svakog dana, on tamo, a ja tu, neke vrste igre-skrivalice. Uvek, ako oštro pogledam prema njemu, on okreće glavu i gleda na drugu stranu, a čim oseti da sam skrenuo pogled, opet me oštro posmatra. I tako se gledamo, gledamo, gledamo... Isto kao što deca igraju skrivalice iza uglova, iza stabala. Tako se i ja igram sa svojom malom devojčicom, kada sam slobodan i kod kuće. Samo je onda manje neugodno, i manje opasno.

Da, zaista, ovde je vrlo mirno i tiho. U dosadi puštam šljunak i kamenčiće kroz svoje prste, opet zahvatam punu šaku, pa opet sve polako propuštam kroz prste. Samo jedan kamenčić ostaje mi u ruci. Sigurno je tu bio od davnih vremena, a možda od tada kada tu nije bilo tiho i mirno, kada su letele granate odavde preko, a odande ovamo, teški projektili, koji su napravili ovu pustoš i ove ruševine. Tako je ležao taj mali kamenčić među hiljadama i hiljadama drugih kamenčića, i čekao da ga ja podignem i da ga pogledam. Jedan mali, beznačajni kamenčić.

Šta bi mogao taj mali kamenčić da učini, da je u mojoj ruci ili u ruci onog legionara tamo preko puta... da ga neko od nas uzme i samo tako, iz dosade, bez razmišljanja, bez zle namere, kao deca, odbaci, da preleti ovu razdaljinu od dvadesetak metara? Svejedno da li odavde tamo ili odande ovamo. Pa da pogodi moje čelo, ili čelo onoga tamo preko puta. Toliko je malen da ne bi bilo ni naročito bolno, niti bi imao makakvu snagu, jer je razdaljina u poređenju sa veličinom kamenčića ogromna, pa bi usput izgubio svoju težinu. Ali bi mogao izazvati mnogo ljutine i mnogo nevolje! Odmah bi poleteo jedan drugi kamen, jedan mnogo veći brat ovog malog tu. Odmah bi bili obavešteni drugovi koji mirno sede u stražarnici i igraju karte ili čitaju zabavne romane, ili se spremaju za svoje ispите. Začas bi leteli mnogi kamenčići amo-tamo.

* * *

Zar nije tako počinjalo i ranije, pa je u velikim masama letelo kamenje od starih gradskih zidina, i zar nisu uplašena deca uz vrisak majki poletala u podrume svojih kuća? Kamenje bi letelo amo-tamo, bilo ga je tako mnogo, malog, velikog, šiljatog, okruglog. Začas bi bili popunjeni svi otvori na stražarnicama, ovde i tamo.

Sta je to bilo? nije li to bio jedan pucanj? samo onako, kao popratna muzika, ili kao opomena? Ko zna odakle je došao pucanj? Odavde? Ili preko puta?

A taj prvi pucanj, taj je najgori. Zar ne izaziva čitavu lavinu pucnjeva? Nije više jedan jedini pucanj, već se čuju čitave salve, jezivi fijuk se pojačava do štektaanja puškomitraljeza. Telefoni prekidaju mir, lete hitne komande, nadležni su obavješteni, džipovi jure, dovode komisije, pojačanje, municiju, hranu... tu i preko puta.

Začas stižu mali beli džipovi UNO-a, oficiri sa zlatnim širitima — Šveđani, Kanađani, Francuzi, svih nacija. Sa dalekozorom posmatraju zbivanje tu i preko puta. Ko zna sada već, ko je prvi počeo? Granične komisije su alarmirane, energično se zahteva prekid vatre. Uzalud, niko ne popušta.

Dovlače se teški topovi, čiji se pucnji mešaju sa štektaanjem mitraljeza, telefoni zvone, kancelarije, škole, stambene zgrade hitno se evakušu, generali, ministri bivaju pozvani. Štampaju se vanredna izdanja, radio-stanice uzbuđeno emituju vesti i opomene građanstvu, telegrafi i teleprinteri besomučno šalju vesti celome svetu, obavještavaju se svetska štampa, delegati Saveta bezbednosti: nemiri na granici, manifestacije u Kairu, Damasku, telegrami protesta iz Izraela generalnom sekretaru UNO-a...

Mi tu gore nemamo više mira, obavljamo tešku i opasnu službu, a za vreme odmora samo kratak nemiran san, čišćenje oružja, pa se opet ređamo na pukotinama zidova nišaneći preko. Evo, moj drug do mene je odbacio pušku i obema rukama se hvata za grudi, pogođen je. Pritrčava sanitetsko osoblje, stavlja ga na nosila, a njegovo mesto zauzima drug, koji je čekao na red. Pošta donosi uzbuđljiva i zaplašena pisma od kuće, svi strahuju, oni kod kuće, mi na granici. Mi tu, i oni tamo, preko puta...

Evo, dani prolaze, sve je napeto i divlje. Vojska stiže na smenu, građanstvo se mobilise, muškarci, žene, dobijaju poziv da se jave, kuće se napuštaju, dugačke kolone se kreću natovarene onim što je svakome najpotrebnije, što mu se čini najvažnijim i najskupocenijim. Prozori se uz tresak rasprskavaju, deca plaču i vrište. Žene izbezumljeno jure amo-tamo, muškarci su umorni, neobrijani. Brijanje? Ko još misli na to!

U predahu vatre, vanredno izdanje: delegati Jedanaestorice Međunarodnog saveta bezbednosti održavaju permanentne sednice, prete, zahtevaju, mole, opominju, traže obustavu vatre. Dopisnici svetske štampe traže intervju, traže dozvolu za obilazak granične zone, malter pada sa zidova, prijatelji su ranjeni, a deca ne mogu da shvate, zašto tata ne dolazi kući, zašto neće doći kući nikad više...

* * *

Mirno i dostojanstveno odjekuje sat na zvoniku crkve sv. Đorđa, kratkim i dubokim glasom odgovara zvonik Notr Dama. Zamisljeno i začarano okrećem kamenčić među prstima. Jeza prolazi mojim telom.

Oprezno, kao da je od ekrazita, spuštam kamenčić na zemlju, stavljam ga oprezno među ostale hiljade i stotine hiljada kamenčića, koji svi zajedno ne predstavljaju ništa, bezvredno ništa, koje niko i ne primećuje na putu. Jedan kamenčić, koji stvara istoriju, većom snagom i autoritetom nego sama država, ministar, general, komisija svih nacija...

Stvaralo bi istoriju kad bi... A zar nema bezbroj neopreznih ljudi, tu, u Koreji, u Indiji, u Brazilu, na Kubi, i u drugim zemljama, koji započinju, bez dubljeg razmišljanja, igru jednim malim kamenčićem, koji bi mogao da poleti, tek tako, šale radi, dvadesetak metara?

Bogzna koliko često je jedan takav mali kamenčić izazvao svetski haos?

K I Š A

Kiša je padala, a Mali je plakao i brisao suze rukavom mokrog kaputa. Brisao je suze i kišu sa suzama, jer tko će odvojiti suzu od vode!? I tako je neprestano otirao lice, jer on je neprestano plakao i kiša je bez prestanka padala.

Najprije je samo plakao, a onda se stid pomiješao u suze. Jer nije bilo u redu da plače. Bio je dječak, a muški nikad ne plaču. Bez obzira na godine. On je to znao iako se ne sjeća da li mu je to netko rekao i tko. Onda se sjetio da nije u redu ni da se stidi. Jer ni to nije muški. On zapravo nema dosta godina da bude muškarac, ali tko sada vodi računa o godinama!? Važno je jedino koliko je tko visok. On nije ni visok, a možda nikad neće ni biti, jer ni njegov otac, koga svi zovu Mali Jahiel, nije. Ni djed koji je već davno umro, nije bio. Ni stric koga već dugo nije vidio. A teta Tea, kojoj je on jako sličan, je njegova najmanja teta. A možda ni visina nije uvijek važna! Neće sada on da misli o tome. Mora da pazi da ga netko ne vidi kako plače, jer bi mogli misliti da plače jer je dijete, jer samo djeca cmizdre. A on je u koloni s odraslima i to je kao da je i on čovjek. Ne baš pravi ali ipak čovjek. Zato nije htio da ga netko vidi kako plače, makar nema dosta godina i nije visok. Ali bojao se bez razloga. Bilo je nemoguće da bilo tko nešto primijeti. Išli su u koloni po jedan i samo je jedan čovjek vidio njegova leđa i noge, a on je onom ispred sebe vidio noge i cipele, a i kiša je neprestano padala, sada već pljuštala i kvasila ga po cijelom licu i kaputu, a tko bi mogao poznati suzu u vodi da i vidi. Ali on je ipak otirao suze i kišu sa suzama sve češće, jer kiša je sve jače padala i on je sve više plakao.

Onda je onaj u koloni ispred njega, dok se napola okrenuo na jednom zavijutku staze, primjetio kako Mali briše kišu s lica kao da plače, i to je bilo skoro smiješno. Bilo je smiješno čovjeku u koloni ispred njega, koji je to vidio i bilo mu je žao Maloga, jer je još tako mlad i ništa ne zna. Htio mu je reći da ne vrijedi da

bríše kišu s lica kad i onako neprestano pada i kad mu je rukav mokriji od lica. Htio mu je reći da ne vrijedi brisati kišu koja pljušti! Treba pustiti neka pere lice i leđa. Neka ga cijelog opere! Ali kad je to htio da mu kaže, učinilo mu se da Mali briše suze ispod kiše, a kišu samo zajedno sa suzama, jer tko može izvaditi suzu iz vode!? Zato nije ništa rekao. Nije bio siguran, pa nije znao što da mu kaže. A i gledao je ponovo ispred sebe. Ipak mu je Mali začas ponovo došao u glavu. Ali sada mu ga više nije bilo žao. Jer ako Mali zaista plače, on ne zna zašto plače. Jer još nije dovoljno velik da bi znao. Zato ga ne treba žaliti. Kako su sitni dječji jadi! Trebalo bi da se veseli, a ne da plače, kad bi znao.

Da on, Veliki, plače, on bi znao zašto plače a i suze ne bi otirao pred čitavom kolonom. Kad bi on plakao, pustio bi neka ih kiša pere, ako kiša pada, a vjetar i sunce osuši, ako je sunčano i vjetrovito. Tako je mislio Veliki i zato se nije okrenuo da kaže nešto Malome. Pustio ga je neka plače i neka se sam nauči kako se plače i zbog čega. Pustio ga je neka sam odraste. U ratu je za to najbolja prilika. Tu se najbrže nauči.

A Mali je na zaokretu pogledao u Velikog ispred sebe i učinilo mu se da ga Veliki ne voli. Sigurno misli da je premali i što će tu u koloni s borcima kad još nije pravi čovjek. Veliki sigurno misli da ne bi trebalo biti u koloni to razmaženo jevrejsko dijete, koje plače jer su mu prevelike cipele našuljile nogu. Taj Mali, koji plače jer mama nije kraj njega. Taj koji plače tko zna zbog čega ili možda ni zbog čega — jer nije dovoljno velik da bi znao zašto plače. Tako svi veliki misle, a u koloni su svi veliki, jedino Tomica nije, a i on je visok i negdje daleko naprijed.

A njega, Maloga, nitko u koloni ne voli, čak ni Tomica, jer Tomica je visok pa se pravi da spada u velike. I zato je još više plakao, jer je i Tomica velik, jer je samo on mali. Sjetio se kako su njegovog tatu svi zvali Mali Jahiel i bio je siguran da bi ljudi upitali: »Koji Jahiel«, kad bi netko rekao samo ime njegovog oca, iako je on bio jedini Jahiel u mjestu i to svi znaju. Onda je pomislio kako će možda i njega kad odraste svi zvati Mali Markus, pa je plakao još više, zato što će uvijek biti mali, zato što je djed bio, zato što je otac mali i stric koga već dugo nije vidio i zato što je teta Tea, kojoj je on jako sličan, njegova najmanja teta. Plakao je još više zato što su svi oni mali i što će i on uvijek biti. Jer oni koji su mali nisu nikad veliki a samo veliki nikad ne plaču. Tako je mislio Mali. Veliki nemaju razloga da plaču, jer sve naprave kako sami hoće. Zato kad bi veliki plakali, plakali bi bez razloga, a onda ih ne bi trebalo žaliti. Velikima nije stalo ni do čega, ni da li ih netko voli. Nije im stalo ni do komesara. A njemu, malom, je žao što komesar više voli Tomicu nego njega. Jer Tomica je visok, pa izgleda kao da je velik, pa je to komesaru zbog nečega smiješno i uvijek se zato šali s Tomicom. A njega ne voli jer je

mali, jer u ratu nitko ne voli male. I zato je mali Markus plakao. Sjetio se kako ga je komesar uz put upitao može li da hoda, a on je rekao da može, mada nije mogao. Plakao je kad ga je komesar to uz put upitao, jer se sjetio kako je po mamu došao auto, onaj koga je mama već nekoliko dana čekala, ali kad je došao kao da baš nije htjela da ide, pa je to htjela i reći onom gospodinu koji je došao po nju, ali onda ipak nije ništa rekla. Samo je mala Hana nešto pričala i veselo skakutala, jer ona tako voli da se vozi. A mama uopće nije slušala malu Hanu, ni pogledala je nije, ušla je u auto a da nije ni primjetila da on, Markus, nije tamo. Bila je sigurno ljuta zbog nečega i zato on nije htio da izađe iza debelog oraha, samo je zažmurio na oba oka iz straha da ga tko ne vidi. A poslije kada je i tata ušao i kada su se svi odvezli bio je strahovito gladan pa je pošao u kuću, ali na vratima je stajao lokot isti onakav kakvog su imali na drvarnici, samo još veći. Do mraka je mali Markus sjedio pred zatvorenom kućom, a onda je otišao preko vrta kod onog gospodina koji je pred par dana nago-varao tatu da ide s njim u šumu, ali je tata rekao da ne može. A Markusu je to bilo jako žao, jer bi tata možda i njega poveo, a sigurno već ima visibaba. Ali tata je govorio da bi bilo bolje da sjedi u kući i uči slova, jer on, tata, je u njegovim godinama već čitao iz novina.

A sada je ovdje, i to u koloni s odraslima, i zato mu ne pada na pamet da traži visibabe iako je siguran da ih već odavno ima. Samo da je bar malo veći, pa da mu se torba ne vuče po zemlji i cipele ne padaju s nogu. I zato je Markus zaplakao kad se sjetio kako ga je komesar upitao može li da hoda, ali ne zato što nije mogao da hoda (da je htio da se vozi on bi otišao s mamom) nego je plakao zato što nije velik, jer kad bi bio velik mogao bi da hoda.

A onda odjednom nije morao dalje. Onaj ispred njega nije se micao ni onaj iza njega nije ga gurao i vjerovatno nitko ispred njega i nitko iza njega nije išao dalje. Čitava je kolona za čas stala. I tako je i on stajao na tom puteljku i vidio samo nečije ogromne blatne cipele, možda i svoje vlastite. Kiša je još padala, ali ne tako jako, a i njemu se više nije tako jako plakalo. Zatim su opet krenuli dalje. A poslije je netko ispred njega viknuo da je onaj i onaj neki drugi i još netko mrtav. A onda je to isto netko viknuo iza njega. I još dugo su išli dalje, kad se Mali sjetio da je i Tomica s njima, da je netko viknuo da je Tomica umro. Onda se odjednom Veliki okrenuo da pogleda Malog i kad se on okrenuo Malom se učinilo da veliki plače. Plače za Tomicom, pomisli Mali, pa mu je htio reći da Tomica nije bio dobar, pravio se velik, i da za njim ne treba plakati. Ali se onda sjetio da je i on htio da bude velik, a nije bio ni siguran da Veliki plače, pa nije rekao ništa.

A Veliki se ponovo okrenuo naprijed, jer se nije mogao sjetiti što bi mogao reći Malom. Što da kaže malom koji neće nikad biti tako velik da mu cipele neće spadati s nogu. Malom, koji je zaboravio kako se spava bos, jer je premali da bi se sjećao, a nikad neće imati prilike da to nauči ponovo.

Što da kaže malom koji nikad neće biti velik!?

Nije rekao ništa, ali se još jednom okrenuo da vidi to dijete koje će umrijeti kao čovjek. A onda je mokrim rukavom obrisao suze s lica i kišu zajedno sa suzama, jer tko može odvojiti suze od vode!?

PRILOG

HRONOLOŠKI PREGLED VAŽNIJIH DOGAĐAJA IZ ŽIVOTA JEVREJSKE ZAJEDNICE U JUGOSLAVIJI 1963. I 1964. GODINE

Hronološki pregledi objavljeni u dosadašnjih pet sveski »Jevrejskog almanaha« obuhvatili su važnije događaje od 1944. do zaključno 1962. godine, tako da sa periodom koji obuhvata ovaj pregled oni predstavljaju celinu za čitav posleratni period sve do kraja 1964. godine.

Hronološki pregled i ovoga puta sadrži i neke važnije događaje iz života pojedinih opština i njihovih sekcija, koji po svom značaju prelaze lokalne okvire, kao i neke događaje koji su značajni za jevrejsku zajednicu Jugoslavije, iako nemaju neku neposrednu vezu sa samim radom i životom Saveza.

Iz samog hronološkog pregleda, kao što smo i ranije napomenuli, i kada bi bio mnogo potpuniji, ne može se videti sav mnogostrani rad Saveza, koji se pretežno, kao i rad svake druge ustanove i organizacije, ne sastoji samo iz važnijih događaja, nego i iz svakodnevne i raznovrsne, redovne i vanredne delatnosti.

Ovaj pregled ne obuhvata sve posete jevrejskih javnih radnika i ličnosti iz inostranstva, koje su i u ovom periodu bile česte, niti sve događaje iz međusobnih odnosa Jugoslavije i Izraela, nego samo neke najznačajnije, pogotovu što je bilo nekih opravdanih primedaba da je prošloga puta hronološki pregled obuhvatao i neke manje važne događaje.

S obzirom da se neki događaji, vezani za određene datume, stalno ponavljaju iz godine u godinu, to oni ovoga puta neće biti obuhvaćeni.

1963. godina

4. januar

Radio Beograd II emitovao snimak sa nagradnog takmičenja amaterskih horova Beograda novembra 1962. godine, kojom prilikom je emitovana i kompozicija »Hora« od Marka Lavrija, u izvođenju beogradskog Jevrejskog hora.

9. januar

Ženska sekcija Jevrejske opštine u Beogradu naročitom priredbom obeležila 20-godišnjicu Antifašističkog fronta žena.

11. januar   Koncert jevrejskog pevačkog zbora iz Zagreba u sali Radničkog univerziteta »Đuro Salaj« u Beogradu.
12. januar   Na Ljubljanskoj televiziji Drago Košmerlj održao predavanje sa temom: »En dan v Jerusalemu«.
Koncert jevrejskog pevačkog zbora iz Zagreba u sali Radničkog univerziteta »Svetozar Marković« u Novom Sadu.
26. januar   Jevrejska opština u Beogradu priredila književno veče posvećeno 70-godišnjici života i rada Žaka Konfino, književnika, bivšeg predsednika Opštine.
13. februar   Na Narodnom univerzitetu u Sarajevu Muhamed Karamehmedović, istoričar umetnosti, održao predavanje o »Sarajevskoj hagadi«.
24. februar   U Beogradu održano XVI zasedanje Glavnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.*)
26. februar   Na godišnjoj konferenciji beogradskog Jevrejskog hora usvojeno da se hor zove hor »Braća Baruh«.
- februar   U Izraelu umro Iso Herman, jedan od istaknutih saradnika Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, bivši član Izvršnog i Glavnog odbora Saveza.
- Savez raspisao IX nagradni konkurs za radove sa jevrejskom tematikom iz oblasti nauke, književnosti i horske kompozicije, kao i za pripovetke iz »Fonda Romana Šmucera«.
- Za vreme službenog boravka u Saveznoj Republici Nemačkoj, prof. dr Albert Vajs, predsednik Saveza, imao je i neke kontakte sa tamošnjim jevrejskim ustanovama i predstavnicima jevrejskih organizacija.
4. mart   U Jerusalimu preminuo dr Jakov Žak Kalderon, zubni lekar, član predsedništva Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu i bivši član Izvršnog odbora Saveza.
- 9—11. mart   Na inicijativu Glavnog odbora Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Makedonije, u Skoplju, Bitolju i Stipu održane su komemorativne svečanosti povodom dvadesetogodišnjice tragičnog 11. marta 1943. godine, kada su Jevreji Makedonije odvedeni u logor smrti Treblinku.

*) U daljem tekstu »Savez«

- mart Muzej Saveza opremio za stalnu izložbu muzeja »Mo-rešet« u Tel Avivu, posvećenu otporu i borbi Jevreja u drugom svetskom ratu protiv nacizma, deo izložbe posvećen Jevrejima iz Jugoslavije, koji obuhvata fotografije dokumenata o učešću Jevreja u narodno-oslobodilačkoj borbi i portrete istaknutih Jevreja revolucionara, narodnih heroja i prvoboraca.
- 14—21. april U mnogim jevrejskim opštinama u zemlji svečano proslavljena dvadesetogodišnjica ustanka u Varšavskom getu. Ova značajna godišnjica imala je široki publicitet u jugoslovenskoj javnosti. U galeriji Radničkog univerziteta »Đuro Salaj« u Beogradu priređena je izložba, koju je organizovao muzej Saveza u saradnji sa Jevrejskim istorijskim institutom u Varšavi. Izložba je posle prikazana i u Zagrebu.
16. april Dr Ivo Hergešić, redovni profesor i šef katedre za komparativnu književnost Zagrebačkog sveučelišta održao je u Jevrejskom domu u Zagrebu predavanje sa temom »Naš Hajne«.
- 18—21. april Dr Samuel Sarafić, član Izvršnog odbora Saveza, i Adem Ercegovac, delegat Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, prisustvovali u Varšavi svečanostima povodom dvadesetogodišnje ustanka u Varšavskom getu.
24. april Predstavnici Saveza i Jevrejske opštine u Beogradu izrazili saučešće poslaniku države Izrael u Jugoslaviji Aviezeru Šlušu povodom smrti predsednika države Izrael Jichaka Ben Cvija. Savez je izjavio saučešće i Udruženju jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
26. april Dom staraca u Zagrebu posetio dr Moše Avidor član Izvršnog komiteta UNESCO-a i generalni direktor Sohnuta u Izraelu, koji je u Jugoslaviji boravio kao gost jugoslovenskog nacionalnog komiteta za UNESCO.
- april U okviru organizacije Jad Vašem održane su u Izraelu komemorativne svečanosti povodom dvadesetogodišnje ustanka u Varšavskom getu, na kojima je jevrejsku zajednicu Jugoslavije predstavljao Đuro Pavlović, član predsedništva Jevrejske opštine u Zagrebu.
1. maj Učešće hora »Braća Baruh« na prvomajskoj paradi u Beogradu. Učešće zagrebačkog Jevrejskog pevačkog zbora na akademiji u sali Radničkog univerziteta »Đuro Salaj« povodom proslave 1. maja.

15. maj Povodom proslave Dana pobjede, Jevrejska opština u Beogradu položila venac na spomen-gradnju u Jajincima kod Beograda.
- 18—20. maj Učešće prof. dr Alberta Vajsa, predsjednika Saveza, na sastanku Stalne konferencije službi jevrejskih zajednica u Evropi (Standing Conference on European Jewish Community services) u Milanu.
- 22—25. maj U Beogradu boravio Saul Jofftes, generalni direktor odbora za međunarodne veze velike jevrejske organizacije »Bnej Brit« iz Vašingtona.
- maj Dr Oto Centner, potpredsjednik Jevrejske opštine u Zagrebu i predsjednik Kuratorija Doma staraca, prisustvovao u Izraelu kao delegat Saveza na svečanosti povodom proslave Dana nezavisnosti.
2. juni Sastanak koordinacionog odbora Saveza za horove, u Zagrebu.
7. juni Jevrejska opština u Zagrebu priredila u svojim društvenim prostorijama večer sinagogalne i folklorne jevrejske muzike.
30. juni Čestitka Saveza Predsjedniku Republike Josipu Brozu Titu povodom njegovog ponovnog izbora za Predsjednika Republike.
- juni Savez posetio Günter Stillmann, predsjednik Komiteta antifašističkih boraca Nemačke Demokratske Republike.
U ediciji »Istorijsko-popularne biblioteke« objavljena studija dr Aleksandra Matkovskog »Tragedija na Evreite od Makedonija«.
9. juli Predsjednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu dr Cvi Rotem posetio Jevrejsku opštinu u Zagrebu i Dom staraca.
26. juli U katastrofalnom zemljotresu u Skoplju poginulo sedam pripadnika Jevrejske opštine. Mnoge jevrejske organizacije u svetu izjavile saučešće i pružile pomoć za postradale.
29. juli Dom staraca u Zagrebu posetio dr Oto Polak iz Njujorka, jedan od najaktivnijih rukovodilaca Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD i predratni javni jevrejski radnik u Zagrebu.

7. septembar Predsednik Republike Josip Broz Tito posle svečanog otvaranja Zagrebačkog velesajma, posetio je više inostranih paviljona, među kojima i paviljon Izraela.
12. septembar Jugoslovenska televizija prikazala je humoresku »Inkognito« poznatog izraelskog književnika Efraima Kišona.
5. oktobar Savez je priredio prijem u čast novog izraelskog poslanika Abrahama Kidrona.
6. oktobar Savez upisao milion dinara Narodnog zajma za obnavljanje Skoplja.
U Beogradu održan sastanak koordinacionog odbora Saveza za horove.
Savez odlučio da njegov muzej ubuduće deluje pod imenom Jevrejski istorijski muzej.
14. oktobar U Domu staraca u Zagrebu održana je komemorativna svečanost povodom godišnjice smrti Lavoslava Švarca, legatora Doma.
Dom staraca u Zagrebu posetio izraelski poslanik Abraham Kidron.
- 22—23. oktobar Preseljenje jevrejskog groblja u Ljubljani na novo mesto udaljeno oko 500 metara od dosadašnjeg.
31. oktobar —
5. novembar Učešće dr Alberta Vajsa, predsednika Saveza, na godišnjoj konferenciji JOINT-a u Ženevi, na konferenciji Međunarodnog saveta jevrejskih socijalnih i kulturnih službi (INTERCO) i na godišnjoj skupštini Stalne konferencije službi jevrejskih zajednica u Evropi (Standing Conference).
- oktobar Na molbu Jevrejske opštine u Montekarlu Jevrejski istorijski muzej Saveza predao joj je zbirku fotografija za budući Jevrejski muzej u Montekarlu koji treba da ilustruje život raznih jevrejskih zajednica.
- 7—12. novembar Gostovanje Jevrejskog pevačkog zbora iz Zagreba u Beču.
10. novembar Grupa jevrejskih omladinaca iz Trsta posetila Jevrejsku opštinu na Rijeci.
- 17—30. novembar Pod parolom »Radom produžujemo život« u Domu staraca u Zagrebu održana izložba ručnih radova šticećenika Doma.

27. novembar Predsednik Saveza dr Albert Vajs, potpredsednik Saveza dr Ladoslav Kadelburg i član uprave Jevrejske opštine u Beogradu Isak Bencion, posetili Saveznu versku komisiju gde su vodili razgovore o nekim pitanjima od interesa za Savez i Opštinu.
28. novembar U Osijeku otkrivena spomen-ploča na strelištu u Gradskom vrtu, na kome su mestu 1941. godine streljani Jevreji i drugi rodoljubi.
- novembar Povodom Dana Republike priređena akademija u Domu staraca u Zagrebu.
- novembar Na poziv Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, Žak Konfino, književnik i jevrejski javni radnik, posetio Izrael.
U izdanju Saveza iz štampe izišao Jevrejski almanah za 1961/1962. godinu.
U Beogradu boravio nekoliko dana istaknuti izraelski orijentalista, profesor Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu dr Uriel Heyd, koji je proučavao neke dokumente Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu i vodio razgovore sa nekoliko profesora Filozofskog fakulteta.
Savez posetio poznati novinar i antifašistički borac iz Australije Ernest Platz.
Savez je izdao prvi broj Priručnika za rad sa pionirima i omladinom.
Jevrejski pevački zbor iz Zagreba učestvovao na više akademija i priredaba povodom 20-godišnjice II zasedanja AVNOJ-a.
Savez je izjavio saučešće Udruženju jugoslovenskih Jevreja u SAD povodom tragične smrti predsednika Džona Kenedija.
Objavljeni su rezultati IX nagradnog konkursa Saveza i »Fonda Romana Šmucera«.
21. decembar Povodom 20-godišnjice Drugog zasedanja AVNOJ-a, Savez je uz učešće Jevrejske opštine u Beogradu priredio svečanu akademiju.
22. decembar U Beogradu je održano XVII zasedanje Glavnog odbora Saveza.
- decembar U izdanju Saveza izašli su iz štampe br. 12 i br. 13 KADIME, časopisa jevrejske omladine u Jugoslaviji.
1964. godina
2. januar U Beogradu održan sastanak koordinacionog odbora omladinskih klubova.

9. januar U Jerusalimu preminuo Samuel Nahmijas, istaknuti član Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu i predratni jevrejski javni radnik u Banja Luci.
- januar Petnaest godina od izlaženja Biltena Saveza odnosno »Jevrejskog pregleda«.
Savez izdao drugi broj Priručnika za rad sa pioniri-
ma i omladinom.
20. februar Izraelski poslanik u Jugoslaviji Abrahan Kidron po-
setio Jevrejski istorijski muzej u Beogradu.
28. mart Književnik Žak Konfino komentarisao na jugosloven-
skoj televiziji, u emisiji »Kamerom kroz svet«, kraću
filmsku reportažu o Izraelu.
- mart Izbor Saveta Jevrejskog istorijskog muzeja.
Izrael sa 50.000 dolara Narodnog zajma učestvuje u
obnovi Skoplja.
Savez raspisao X nagradni konkurs za radove sa je-
vrejskom tematikom iz oblasti nauke, knjiženosti i
horske kompozicije, kao i za pripovetke iz »Fonda
Romana Šmucera«.
4. april U Beogradu preminuo dr Albert Vajs, profesor Prav-
nog fakulteta, dugogodišnji predsednik Saveza, na-
učnik, publicista i istaknuti antifašista.
6. april Potpredsednik Republike Aleksandar Ranković i Dr-
žavni sekretar za inostrane poslove Koča Popović
uputili izjave saučešća Editi Vajs, supruzi pok. dr
Alberta Vajsa, predsednika Saveza.
Nastavnici i studenti Pravnog fakulteta u Beogradu
održali komemorativnu sednicu povodom smrti prof.
dr Alberta Vajsa.
7. april Na jevrejskom groblju u Beogradu svečano sahra-
njen prof. dr Albert Vajs.
Povodom smrti prof. dr Alberta Vajsa, Izvršni odbor
održao svečanu komemorativnu sednicu na kojoj je
odlučeno da se izda Spomenica posvećena uspomeni
na njegov lik i delo, da se priredi izložba posvećena
njegovom životu i da se u Izraelu zasadi gaj na nje-
govo ime.
- 7—14. april Zagrebački pevački hor »Moša Pijade« gostovao u
Francuskoj i Engleskoj, gde je priredio koncerte u
Parizu, Mančesteru i Birmingemu i učestvovao na fe-
stivalu jevrejskih horova u Londonu.

- 12—19. april Jevrejska opština u Novom Sadu u saradnji sa Jevrejskim istorijskim muzejom u Beogradu, priredila izložbu povodom 21-godišnjice ustanka u Varšavskom getu.
19. april Na Jevrejskom groblju u Somboru svečano otkriven spomenik pobijenim Jevrejima prinudnim radnicima kod Crvenke 1944. godine. Prisustvovali su delegacija Jevrejske zajednice u Mađarskoj, predstavnici narodne vlasti i društveno-političkih organizacija i mnoštvo građana.
- april Povodom smrti prof. dr Alberta Vajsa, predsednika Saveza, Savezu su uputili izjave saučešća mnogi istaknuti jevrejski rukovodioci i javni radnici, mnoge ustanove i organizacije i pojedinci iz inostranstva i naše zemlje. Istim povodom mnoge jevrejske organizacije u zemlji i inostranstvu održale komemorativne sednice i sastanke ili službe po sinagogama. U Jugoslaviji boravila delegacija Jevrejske zajednice u Mađarskoj, na čelu sa predsednikom dr Endre Šošom. Učešće dr Zoltana Loranta, člana Izvršnog odbora Saveza, na proslavi Dana nezavisnosti Izraela, kao predstavnika Saveza.
1. maj Zagrebački zbor »Moša Pijade« učestvovao na dvema priredbama povodom Praznika rada, koje su priredile masovne društvene organizacije.
- maj Učešće doc. dr Zdenka Levntala, člana Izvršnog odbora Saveza, na sastanku predstavnika »Stalne konferencije službi jevrejskih zajednica u Evropi«, u Parizu. Beogradski hor »Braća Baruh« učestvovao na više priredaba i manifestacija koje su povodom proslave Praznika rada priredile masovne organizacije grada.
31. maj—1. juni Upravitelj Doma staraca u Zagrebu Adela Weisz prisustvovala u Bazelu seminaru za obezbeđenje i zaštitu staraca, koji je organizovao JOINT.
6. juni Koncert džez-orkestra Omladinskog kluba Jevrejske opštine u Zagrebu, u sali Omladinskog kluba Jevrejske opštine u Beogradu.
12. juni Koncert zbora »Moša Pijade« u dvorani Narodnog sveučilišta u Zagrebu.

- juni U Beogradu i Zagrebu nekoliko dana boravi Herbert Katzki, zamenik generalnog direktora JOINT-a; sa rukovodiocima Saveza i Doma staraca vodio razgovore o daljoj međusobnoj saradnji. Jevrejska opština u Beogradu otpočela sa sprovođenjem akcije za popis beogradskih Jevreja koji su stradali kao žrtve fašizma.
- juni—juli U Jugoslaviji boravio Z. Efron, direktor Umetničkog muzeja u En Harodu, istaknuti izraelski istoričar umetnosti; u saradnji sa Jevrejskim istorijskim muzeom u Beogradu proučavao stare jevrejske nadgrobne spomenike u Jugoslaviji i obavio dokumentaciona snimanja.
- 12—16. juli Učešće potpredsednika Saveza dr Lavoslava Kadelburga na plenarnoj sednici egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Izraelu.
- 14—26. juli Učešće beogradskog jevrejskog hora »Braća Baruh« na Petom svetskom festivalu amaterskih horova u Izraelu. Pored učešća na festivalskim priredbama hor je učestvovao i na drugarskim večerima koje su priredili Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu i Kibuc Gat.
- juli Potpredsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg za vreme posete Izraelu vodio razgovore za predstavnici- ma Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, po- setio Jevrejsku agenciju, centralu Histraduta (Sindi- kata) u Tel Avivu, Kibuc Gat i dr.
- juli—avgust Oko 400 jevrejske dece i omladinaca letovalo u le- tovalištu Saveza na Cresu. Prof. muzike i kompozitor Rafajlo Blam pristupio u Izraelu snimanju na magnetofonskoj traci starih sefardskih pesama i romansi od iseljenika iz Ju- goslavije.
- avgust Dr Lavoslav Kadelburg, potpredsednik Saveza, pri- likom službenog puta u Švajcarsku, vodio razgovore sa generalnim direktorom JOINT-a Jordanom i nje- govim saradnicima o daljoj međusobnoj saradnji. Pet omladinaca iz Kibuca Gat letovalo mesec dana u letovalištu Saveza na Cresu. Posle toga obišli više turističkih mesta i gradova u Jugoslaviji. Jednomesečna ekskurzija deset jevrejskih omladi- naca i omladinki iz Jugoslavije u Izrael.

U Jugoslaviji je boravio Cvi Lurije, član predsedništva izraelske socijalističke partije MAPAM i direktor organizacionog departmana Jevrejske agencije (Sohnut); obišao je Beograd, Zagreb i letovalište Saveza na Cresu.

Iz štampe je izišla prva serija od 12 razglednica sa eksponatima Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu.

Savez je izdao jevrejski kalendar za 5725. godinu.

- septembar Jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji posetio Murray Sklar, sekretar novoosnovane organizacije Standing Conference.
- Savez i jevrejske opštine u Beogradu i Zagrebu posetio Roman Šmucer, poreklom iz Jugoslavije, sada istaknuti jevrejski javni radnik i počasni predsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD.
- 3—16. oktobar Turneja beogradskog jevrejskog hora »Braća Baruh« po Belgiji i švajcarskoj sa koncertima u Brislu, Anversu, Cirihu, Lozani i Ženevi.
20. oktobar Učešće predstavnika Saveza na otkrivanju spomenika Jevrejima žrtvama fašizma u »Ledinama« kod Beograda.
- 20—23. oktobar Učešće Vidosave Nedomački, kustosa Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, na savetovanju saradnika istorijskih arhiva Jugoslavije, u Splitu.
25. oktobar Učešće potpredsednika Saveza dr Lavoslava Kadelburga u Ženevi na proslavi 50-godišnjice JOINT-a.
- 25—27. oktobar Učešće potpredsednika Saveza dr Lavoslava Kadelburga na devetnaestoj konferenciji JOINT-a u Ženevi.
31. oktobar Učešće beogradskog jevrejskog hora »Braća Baruh« u sali Kolarčeve zadužbine u Beogradu na takmičenju beogradskih amaterskih horova.
- oktobar Učešće Davida Levija, sekretara Saveza, na konferenciji o problemima demografije nekih jevrejskih zajednica, u Brislu.
- Jevrejska opština u Beogradu izdala prvi broj svog Biltena.
1. novembar Otkrivanje spomenika na jevrejskom groblju u Beogradu Jevrejima žrtvama fašizma streljanim kod Zaslavice 1941. godine.

8. novembar Mladen Sorger, student iz Beograda, prisustvovao sednici Evropskog komiteta jevrejske omladine u Brislu.
9. novembar Radio Beograd emitovao više kompozicija sa poslednje turneje hora »Braća Baruh« po Belgiji i Švajcarskoj oktobra 1964. godine.
- 21—22. novembar Učešće Edite Vajs, člana Izvršnog odbora Saveza, na sastanku egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa u Londonu.
27. novembar U Domu staraca u Zagrebu održana akademija povodom Dana Republike.
28. novembar U Savezu svečano uručene nagrade dobitnicima X nagradnog konkursa Saveza za naučne i književne radove i horsku kompoziciju sa jevrejskom tematikom, i za pripovetke iz »Fonda Romana Šmucera«. Beogradski jevrejski hor »Braća Baruh« učestvovao na svečanoj akademiji u Narodnom pozorištu u Vršcu povodom Dana Republike.
- Dom staraca u Zagrebu prihvatio na privremeni smestaj deset Zagrepčana postradalih od poplave.
- novembar Savez i Dom staraca u Zagrebu odlučili da pruže pomoć postradalima od poplave u Zagrebu. Savez izdao novi broj Priručnika za rad sa pionirima i omladinom.
- U Beogradu boravila delegacija Jevrejske opštine u Beču koja je prisustvovala svečanom otkrivanju spomenika Jevrejima Austrije i Šapca žrtvama fašizma streljanim kod Zasavice; spomenik je podigla bečka Jevrejska opština.
- Zagrebački zbor »Moša Pijade« učestvovao na više akademija i priredaba povodom proslave Dana Republike.
- Potpredsednik Saveza dr Lavoslav Kadelburg, prilikom privatnog boravka u Budimpešti, posetio Jevrejsku zajednicu Mađarske.
- U izdanju Saveza izašla je iz štampe knjiga »Stara jevrejska umetnost u Palestini« od Vidosave Nedomaćki.
- decembar Fedor Fišl omladinac iz Novog Sada, prisustvovao u Chateau d' Herbeys (Francuska) seminaru za omladinske rukovodioce.

BELESKE O NEKIM SARADNICIMA I NJIHOVIM PRILOZIMA

Beleške su sređene redom kojim se autori pojavljuju u ovoj knjizi. Odnose se samo na one koji prvi put saraduju u Jevrejskom almanahu, dok se podaci za ostale mogu naći u ranijim tomovima ove edicije.

Dr Aleksandra Cermanović-Kuzmanović, Beograd, docent na katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Dr Dragoslav Srejšović, Beograd, asistent na katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Vinko Ivančević, Dubrovnik, ekonomista, član radnik Matice hrvatske u Zagrebu i Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije u Zadru.

Marko Perić — Velimir Drechsler, Beograd, španski borac, publicista i novinar, direktor sektora u Saveznom zavodu za statistiku.

Josef Itai-Indig, kibuc Gat, Izrael, do 1941. Zagreb, aktivni član Hašomer hacaira.

Prof. dr Alexandar Scheiber, Budimpešta, istoričar, publicista, profesor na Rabinskom seminaru.

Vladimir Bogdanović, Beograd, student Akademije pozorišne umetnosti, pripovetka nagrađena I nagradom na konkursu Saveza 1964. godine.

Zlata Bojović, Beograd, pripovetka nagrađena II nagradom na konkursu Saveza 1963. godine.

Dr Hugo Klajn, Beograd, lekar-psihijatar, pozorišni reditelj, publicista, profesor na Akademiji za pozorišnu umetnost.

Vukić Raković, Beograd, pripovetka nagrađena III nagradom na konkursu Saveza 1964. godine.

Zoran Stanković, Beograd, pesma nagrađena III nagradom na konkursu Saveza 1964. godine.

Marija Šmolka, Beograd, pripovetka nagrađena III nagradom na konkursu Saveza 1964. godine.

Dalia-Lea Stern, Zagreb, pripovetka nagrađena I nagradom na konkursu Saveza 1963. godine.

IZDANJA SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA
JUGOSLAVIJE
Beograd, 7. jula 71a

ZLOČINI FAŠISTIČKIH OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA PROTIV JEVREJA U JUGOSLAVIJI

Dokumentarna knjiga sa 245 strana teksta, 93 fotografije
i predgovorom dr. Alberta Vajsa. Urednik dr. Zdenko Levntal.

Cena 300.— dinara

Drugo izdanje sa engleskim rezimeom na 40 strana

Cena 400.— dinara

JEVREJSKI ALMANAH

Na oko 400 strana donosi niz članaka o savremenim zbiva-
njima u jevrejskoj zajednici, priloge za istoriju Jevrejstva,
književne priloge, hronologiju važnijih događaja iz života
jevrejske zajednice u Jugoslaviji itd.

Za godinu 1954.

rasprodato

za godine 1955/56.

Cena 400.— dinara

za godine 1957/58.

Cena 400.— dinara

za godine 1959/60.

Cena 500.— dinara

za godine 1961/62.

Cena 1.500.— dinara

SIMON DUBNOV:

KRATKA ISTORIJA JEVREJSKOG NARODA

275 strana — Cena 800.— dinara

VIDOSAVA NEDOMAČKI:

STARA JEVREJSKA UMETNOST U PALESTINI

ilustrovano, 157 strana — Cena 1.000.— dinara

PNINA NAVE:

NOVA HEBREJSKA KNJIŽEVNOST

(U štampi)

JEVREJSKI PREGLED

Organ Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, izlazi od 1951.
godine (do 1958. godine kao »Bilten«).

Donosi obaveštenja o životu i radu jevrejske zajednice u
Jugoslaviji i u svetu.

Izlazi mesečno.